

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BUGÜNKÜ KAZAK TÜRKÇESİ
GRAMERLERİNDE
SES VE ŞEKİL BİLGİSİNİN İŞLENİŞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Onur BALCI

Enstitü Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Enstitü Bilim Dalı :Yeni Türk Dili

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Kenan ACAR

HAZİRAN 2010

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BUGÜNKÜ KAZAK TÜRKÇESİ
GRAMERLERİNDE
SES VE ŞEKİL BİLGİSİNİN İŞLENİŞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Onur BALCI

Enstitü Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Enstitü Bilim Dalı : Yeni Türk Dili

Bu tez 18/06/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Vahit Türk   Yrd. Doç. Dr. Kenan Acar   Yrd. Doç. Dr. Muharrem Öçalan

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Onur BALCI

28.05.2010

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Kazak Türkçesi ile yazılan gramerlerin, ses ve şekil bilgisi bahisleri kapsamında, Kazak Türkçesine bakış açılarını ortaya koymak, bu gramerlerdeki görüşlerin Türkiye Türkçesi ile yazılan gramerlerdeki görüşlere yaklaştığı ya da onlardan uzaklaştığı noktaları belirlemeye yardımcı olmak amaçları ile hazırlanmıştır.

Çalışmada Kazak Tilinin Fonetikası, Kazirgi Kazak Tili Leksika–Fonetika, Praktikalık Kazak Tili, Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserler temel alınmıştır. Konu işlenirken önce bu eserlerdeki görüşler verilmiş ardından her konunun sonuç kısmında değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirme yapılırken eserler kendi arasında karşılaştırıldığı gibi, yeri geldikçe, Türkiye Türkçesi ile yazılan gramerlerle de karşılaştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise taranan eserlerde karşılaşılan ses ve şekil bilgisi terimlerine yer verilmiştir.

Konu seçiminde bana yardımcı olan sayın Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE'ye, kaynakları temin etmemde yardım eden sayın Prof. Dr. Vahit TÜRK'e teşekkürlerimi sunarım. Tezi hazırlarken karşılaştığım zorluklarda yardımlarını esirgemeyen Cumhuriyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde görev yapmakta olan tüm hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca tezimin danışmanlığı üstlenen, tüm konularda bana yardım eden, vakit ayıran, sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Kenan ACAR'a sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ.....	v
TABLO LİSTESİ	vi
ŞEKİL LİSTESİ	vii
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: SES BİLGİSİNİN İŞLENİŞİ.....	7
1.1. Ses Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler.....	7
1.1.1. Kazak Tilinin Fonetikası'nda Ses Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler.....	7
1.1.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Ses Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler.....	10
1.2. Seslerin Sınıflandırılması	13
1.2.1. Ünlüler.....	13
1.2.1.1. Kazak Tilinin Fonetikası'nda Ünlüler Konusunun İşlenişi.....	13
1.2.1.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Ünlüler Konusunun İşlenişi.....	15
1.2.1.3. Pratiklik Kazak Tili'nde Ünlüler Konusunun İşlenişi.....	20
1.2.2. Ünsüzler.....	24
1.2.2.1. Kazak Tilinin Fonetikası'nda Ünsüzler Konusunun İşlenişi.....	24
1.2.2.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Ünsüzler Konusunun İşlenişi.....	32

1.2.2.3. Praktikalık Kazak Tili'nde Ünsüzler Konusunun İşlenişi.....	43
1.3. Hece.....	48
1.3.1. Kazak Tiliniñ Fonetikası'nda Hece Konusunun İşlenişi.....	48
1.3.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Hece Konusunun İşlenişi.....	54
1.3.3. Praktikalık Kazak Tili'nde Hece Konusunun İşlenişi.....	57
1.4. Vurgu.....	59
1.4.1. Kazak Tiliniñ Fonetikası'nda Vurgu Konusunun İşlenişi.....	59
1.4.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Vurgu Konusunun İşlenişi.....	60
1.5. Ses Uyumları.....	64
1.5.1. Kazak Tiliniñ Fonetikası'nda Ses Uyumları Konusunun İşlenişi.....	64
1.5.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Ses Uyumları Konusunun İşlenişi.....	79
1.5.3. Praktikalık Kazak Tili'nde Ses Uyumları Konusunun İşlenişi.....	89
1.6. Ses Olayları	93
1.7. İmla.....	96
1.7.1. Kazak Tiliniñ Fonetikası'nda İmlâ Konusunun İşlenişi.....	96
1.7.2. Praktikalık Kazak Tili'nde İmlâ Konusunun İşlenişi.....	103
BÖLÜM 2: ŞEKİL BİLGİSİNİN İŞLENİŞİ.....	107
2.1. Şekil Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler.....	107
2.2. Kelimenin Yapısı ve Oluşma Yolları.....	111
2.2.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Kelimenin Yapısı ve Oluşma Yolları.....	111
2.2.2. Praktikalık Kazak Tili'nde Kelimenin Yapısı ve Oluşma Yolları.....	114

2.3. Yapım Ekleri.....	116
2.3.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da Yapım Ekleri Konusunun İşlenişi.....	116
2.3.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde Yapım Ekleri Konusunun İşlenişi.....	118
2.4. Çekim Ekleri.....	120
2.4.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da Çekim Ekleri Konusunun İşlenişi.....	120
2.4.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde Çekim Ekleri Konusunun İşlenişi.....	134
2.5. Yapısına Göre Kelimeler.....	141
2.5.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da Yapısına Göre Kelimeler.....	141
2.5.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde Yapısına Göre Kelimeler.....	151
2.6. Kelime Türlerinin Tasnifi.....	154
2.7. İsim.....	157
2.7.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da İsim Konusunun İşlenişi.....	157
2.7.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde İsim Konusunun İşlenişi.....	169
2.8. Sıfat.....	172
2.8.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da Sıfat Konusunun İşlenişi.....	172
2.8.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde Sıfat Konusunun İşlenişi.....	184
2.9. Sayı Adı.....	186
2.9.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da Sayı Adının İşlenişi.....	186
2.9.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde Sayı Adının İşlenişi.....	192
2.10. Zamir.....	194
2.10.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya’da Zamir Konusunun İşlenişi.....	194
2.10.2. Praktikalık Qazaq Tili’nde Zamir Konusunun İşlenişi.....	200
2.11. Fiil.....	202

2.11.1. Қазирги Қзақ Тили-Морфологиya’da Fiil Konusunun Ішleniшi.....	202
2.11.2. Praktikalıқ Қзақ Тили’nde Fiil Konusunun Ішleniшi.....	233
2.12. Zarf.....	247
2.12.1. Қазирги Қзақ Тили-Морфологиya’da Zarf Konusunun Ішleniшi.....	247
2.12.2. Praktikalıқ Қзақ Тили’nde Zarf Konusunun Ішleniшi.....	254
2.13. Yansıma Kelimeler.....	255
2.13.1. Қазирги Қзақ Тили-Морфологиya’da Yansıma Kelimelerin Ішleniшi.....	257
2.13.2. Praktikalıқ Қзақ Тили’nde Yansıma Kelimelerin Ішleniшi.....	258
2.14. Yardımcı Kelimeler ve Edatlar.....	259
2.14.1. Қазирги Қзақ Тили-Морфологиya’da Yardımcı Kelimeler ve Edatların Ішleniшi.....	260
2.14.2. Praktikalıқ Қзақ Тили’nde Yardımcı Kelimeler ve Edatların Ішleniшi.....	273
2.15. Ünlem.....	276
2.15.1. Қазирги Қзақ Тили-Морфологиya’da Ünlem Konusunun Ішleniшi.....	276
2.15.2. Praktikalıқ Қзақ Тили’nde Ünlem Konusunun Ішleniшi.....	278
BÖLÜM 3: KAZAK TÜRKÇESİNİN SES VE ŞEKİL BİLGİSİ TERİMLERİ..	280
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	299
KAYNAKÇA.....	304
ÖZGEÇMİŞ.....	309

ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ

ä: Açık “e” sesi.

ŋ: Damak “n”si.

ķ: Art damak k sesi.

ġ: Sızıcı “g”.

w: Damak-dudak v sesi.

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Kazak Tilininin Fonetikası'nda Ünlüler.....	14
Tablo 2: Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika'da Ünlüler.....	20
Tablo 3: Kazak Türkçesindeki Ünlüler.....	24
Tablo 4: Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika'da Ünsüzler.....	43
Tablo 5: Kazak Türkçesindeki Ünsüzler.....	48
Tablo 6: Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika'da Dil Uyumu	83
Tablo 7: Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika'da Dudak Uyumu	85
Tablo 8: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da İyelik Ekleri	122
Tablo 9: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da <i>ne</i> ve <i>kim</i> Zamirlerinin Durum Çekimi.....	123
Tablo 10: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Yalın Çekim	124
Tablo 11: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Çokluk Eki Almış Kelimelere Eklenen Durum Ekleri.....	125
Tablo 12: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da İyelikli Kelimelere Eklenen Durum Ekleri	125
Tablo 13: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Bildirme/Şahıs Ekleri.....	131
Tablo 14: Praktikalık Kazak Tili'nde Yalın Kelimelere Eklenen Durum Ekleri.....	135
Tablo 15: Praktikalık Kazak Tili'nde İyelikli Kelimelere Eklenen Durum Ekleri.....	136
Tablo 16: Praktikalık Kazak Tili'nde İsim Çekimi	171
Tablo 17: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Soru Zamirlerinin Durum Ekleri İle Çekimi.....	197
Tablo 18: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Soru Zamirlerinin İyelik Ekli Hâli.....	197
Tablo 19: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Bazı Zamirlerin Bildirme Eki İle Çekimi.....	198

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Қазирги Қазак Тили Лексика-Фонетика’да Калып Өнлүлерин Уйуму.....	82
Şekil 2: Қазирги Қазак Тили Лексика-Фонетика’да Калып Өнлүлерин Уйуму.....	82
Şekil 3: Қазирги Қазак Тили Лексика-Фонетика’да Һне Өнлүлерин Уйуму.....	82
Şekil 4: Қазирги Қазак Тили Лексика-Фонетика’да Қарышак Һцели Келимелердеки Дил Уйуму.....	82
Şekil 5: Қазирги Қазак Тили Лексика-Фонетика’да Қарышак Һцели Келимелердеки Дил Уйуму.....	83
Şekil 6: Қазирги Қазак Тили-Морфологиға’да Келиме Түрлери.....	156

Tezin Başlığı: Bugünkü Kazak Türkçesi Gramerlerinde Ses ve Şekil Bilgisinin İşlenişi	
Tezin Yazarı: Onur BALCI	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kenan Acar
Kabul Tarihi: 18.06.2010	Sayfa Yapısı: IX (ön kısım)+309 (tez)
Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı	Bilim Dalı: Yeni Türk Dili
<p>“Bugünkü Kazak Türkçesi Gramerlerinde Ses ve Şekil Bilgisinin İşlenişi” başlığını taşıyan bu çalışma; Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi ve Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır.</p> <p>Çalışma hazırlanırken dört eser temel alınmıştır. Bu eserler, Ses Bilgisinin İşlenişi bölümünde Kazak Tilinin Fonetikası, Kazirgi Kazak Tili Leksika–Fonetika ve Pratiklik Kazak Tili; Şekil Bilgisinin İşlenişi bölümünde ise Kazirgi Kazak Tili-Morfoloji ve Pratiklik Kazak Tili isimli eserlerdir. Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri bölümünde ise bu eserlerde karşılaşılan gramer terimlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmiştir.</p> <p>Ses bilgisi bölümünde öncelikle eserlerin ses bilgisini işleyiş biçimi verilmiş, ardından her konu bölüm değerlendirmesi kısımlarında ayrı ayrı değerlendirilmiştir.</p> <p>Şekil bilgisi bahsinde ise eserlerin şekil bilgisini işleyiş biçimi verilmiş ve ardından, ses bilgisi bölümünde olduğu gibi, her konu bölüm değerlendirmesi kısmında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bölüm değerlendirmesi kısımlarında değerlendirme yapılırken eserler kendi aralarında karşılaştırıldığı gibi, yeri geldikçe, Türkiye Türkçesi ile yapılan çalışmalarla da karşılaştırılmıştır.</p> <p>Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri bölümünde terimler, eserlerde anlatılanlara sadık kalınarak, Türkiye Türkçesine aktarılmaya çalışılmıştır.</p> <p>Yapılan incelemeler neticesinde Kazak Türkçesi gramer anlayışının Rus gramerciliğinden etkilendiği belirlenmiştir. Eserlerdeki anlayışların Türkiye Türkçesi gramerciliğine yaklaştığı noktalar olduğu gibi ondan uzaklaştığı noktaların olduğu da belirlenmiştir.</p> <p>Çalışma yararlanılan kaynakların gösterildiği “Yararlanılan Kaynaklar” bölümü ile tamamlanmıştır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, ses bilgisi, şekil bilgisi, gramer, Kazak Türkçesinin ses ve şekil bilgisi terimleri.	

Title of the Thesis: The Working of Phonetic and Morphology in Today Kazakh Turkish Grammars.	
Author: Onur BALCI	Supervisor: Assist. Prof. Kenan Acar
Date: 18.06. 2010	Number of pages: IX (pre text)+309 (main body)
Department: Turkish Language and Literature	Subfield: New Turkish Language
<p>This study that has the title as “The Working of Phonetic and Morphology in Today Kazakh Turkish Grammars” consists of three main chapters includes Phonetic, Morphology and The Terms of Phonetic, Morphology and the Kazakh Turkish.</p> <p>While this study is being prepared it based on four works. These works are the Қазақ Тілінің Фonetикасы, Қазиргі Қазақ Тілі Лексика–Fonetika and Практикалық Қазақ Тілі in the phonetics topic and Қазиргі Қазақ Тілі-Morfologiya and Практикалық Қазақ Тілі in the morphology topic. As well as in the terms of Phonetics, Morphology of Kazakh Turkish chapter the Turkish equivalent of the grammar terms which were met in these works were also given.</p> <p>In the phonetic chapter, firstly, the working shape of phonetic of these works were given, and then, all the topics were evaluated seperately in the part of assessment.</p> <p>In the morphology lecture the working style of the morphology were given and then as in the phonetics part, all lectures were evaporated in the part of assessment. While evaporating in the conclusion chapters, the workings were compared between themselves and they also were compared with the works written in Turkey- Turkish.</p> <p>In the terms of Phonetics, Morphology of Kazakh Turkish chapter, the terms were tryed to transfer to Turkey- Turkish, holding to the epectatipons made in the works.</p> <p>After event of analyses comfirmed that grammar discorment of Kazakh Turkish has been influence Russian grammar. Resembled points to Turkey Turkish grammar of discorments in the consequences was been confirmed such as curtained points.</p> <p>The study were finished with the chapter “The References” in which the works benefited in this study were given.</p>	
Key Words: Kazakh Turkish, Phonetic, Morphology, Grammar, The Terms of the phonetic and the morphology of Kazak Turkish	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmada, Çağdaş Kazak Türkçesi ile yazılan dil bilgisi kitaplarının ses ve şekil bilgisi meselelerine bakışı incelenmiştir. Eserlerin konuya yaklaşım biçimleri verilmiş, varsa, eserler arasındaki görüş farklılıkları belirtilmiştir.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi dışındaki bir Türk şivesinin, ses ve şekil bilgisi meseleleri açısından, gramer anlayışını ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada, bu şivede kullanılan ses ve şekil bilgisi terimleri doğrudan bu dil bilgisi kitapları esas alınarak verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada Kazak Türkçesi gramerlerinde konunun işlenişi verildikten sonra, bölüm değerlendirmesi kısımlarında, yeri geldikçe, konuya dair Türkiye Türkçesi dil bilgisi incelemelerindeki görüşler de verilmiştir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Kazak Türkçesi gramercilik anlayışına göre, bu şivenin ses ve şekil bilgisi bahislerini ortaya koymak; eserlerin konuya bakış açılarındaki farkları ve benzerlikleri ortaya çıkarmak; yeri geldikçe, ses ve şekil bilgisi bahisleri açısından, Kazak Türkçesi gramerciliğinin Türkiye Türkçesi gramerciliğine yaklaştığı ve ondan uzaklaştığı noktaları saptamaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Tezde üç bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde ses bilgisi bahsi, ikinci bölümde şekil bilgisi bahsi ele alınmış, üçüncü bölümde ise Kazak Türkçesinin ses ve şekil bilgisi terimlerine yer verilmiştir. Bu terimler esas alınan kaynaklar taranırken karşılaşılan terimlerdir.

Tezde konular işlenirken öncelikle eserlerin konuya yaklaşımları verilmiş, ardından bölüm değerlendirmesi kısımlarında karşılaştırma ve değerlendirmeler yapılmıştır. Tez hazırlanırken dört eser temel alınmıştır. Bu eserler, ses bilgisi bahsinde Kazak Tilinin Fonetikası, Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika ve Praktikalık Kazak Tili; şekil bilgisi

bahsinde ise Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya ve Praktikalık Kazak Tili isimli eserlerdir. Eserlerin seçiminde Kazak Türkçesi çalışmalarında başvuru kaynağı olabilecek eserler olmasına dikkat edilmiştir.

Kazak Türkçesinde kullanılan gramer terimlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmasında Ülkü Çelik Şavk'ın Türkçe-Kazakça-Karakalpakça-Rusça-İngilizce Karşılaştırmalı Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü adlı eserinden ve Emine Gürsoy-Naskali'nin Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu adlı eserinden faydalanılmıştır. Ancak bazı terimlerin her iki eserde de olmadığı saptanmıştır. Böyle durumlarda terim, eserlerde anlatılanlardan hareketle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Kazak Adı

Kazak adı aslında “hür, serbest, bekâr, merd, yiğit ve cesur” manasına gelir. Hatta Türkiye’de de “Kazak erkek” tabiri sertlik ifadesi olarak kullanılmaktadır. Daha sonralarda bu tabir “derbeder, serseri” gibi manalarda kullanılmışsa da Kazak halkının adı hiç şüphesiz ki ilk manasından ortaya çıkmıştır (Devlet, 1993: 306).

Zeki Velidi Togan Kazak adının önce sultanlar için kullanıldığını söyler. Ona göre ad anlam genişlemesine uğrar. Reşit Rahmeti Arat’a göre ise Kazak sözü “hür, serbest, bihanman, bekâr, mert, yiğit, cesur” anlamındadır. Ahmet Caferoğlu’na göre ise Kazak sözü Kumukçada kullanıldığı gibi “silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü” anlamındadır (Bozkurt, 2002: 445-446).

Kazak kelimesi dar anlamıyla siyasi bir şahsiyetin kabilesinden ayrılarak onun lehine düşman bir kabileye zarar vermesi anlamında kullanılmıştır. Timur, oğlu Ebû Said Mirza, torunu Hüseyin Baykara, Bâbûr Şah, Şeybanî vb. bu şekilde kazaklık etmiş tarihi şahsiyetlerdir. Kazaklık göçebeler arasında iyi bir özellik kabul edildiği halde yerleşik hayata geçenler bu durumu iyi karşılamamışlardır (Özkan, 1997: 66). Bu terim zaman içinde etnik bir anlam kazanmıştır (Özkan, 2007: 132).

Topluluk ismi olarak Kazak adına ilk defa XI. asırda 1534 tarihli Rusça bir metinde rastlanmış olup, bu asırdan sonra Türkçe kayıtlarda dahi seyrek de olsa Kazak sözcüğünün geçtiği bilinmektedir. (Koç ve Doğan, 2004: 2).

Kazak Türkleri ve Kazakistan

Kazaklar, kendilerinin Alaş adlı bir atadan türediklerine inanırlar. Kazakların ortaya çıkışı Çingiz Han'ın son zamanlarına yani onun çocukları ve torunları zamanlarına denk gelmektedir.

Kazakların tarih sahnesinde rol oynamaya başlamaları Özbek hanları devrine rastlamaktadır. Ebu'l-hayr Han'ın (1428-1468) idaresi altında bulunan Özbek boylarının aralarında çıkan sürtüşmeler yüzünden bir kısmı Cuci sülalesinden Barak Han'ın oğlu Kirey ve Canı bek yönetiminde doğuya doğru göç ederek yerleşmişlerdi. Daha sonra bunları diğer bazı boylar takip etmiş ve Kazak Türk birliği bir milyonluk bir kitle haline gelmiştir (Gömeç, 1999: 61-62).

Doğuya doğru hareket eden bu uruğlara başka toplulukların da karışmasıyla 16. yüzyılda bugünkü Kazakistan'ın doğusunda Kazak egemenliği kesinlik kazanmıştır. (Bozkurt, 2002: 447).

İlk birleşik Kazak Hanlığı'nın 16. yüzyıl başlarında Kasım Han tarafından kurulmasından sonra Kazak ulusunun geliştiği ve neredeyse bugünkü Kazakistan sınırlarına geldiği bilinmektedir (Hitchins, 2002: 131). Kazak Hanlığı Kasım Han'ın ölmesinden sonra zayıflamıştır. Bu yüzyılda iç çekişmeler kendini göstermiş ve Kazaklar ve Kalmuklar arasında savaşlar cereyan etmiştir.

Aynı çağda Kazaklar cüzlere ayrılır. Bu cüzler büyük, orta ve küçük cüz olmak üzere üç tanedir. Ancak cüzler biçiminde örgütlenme Kazaklara zarar verir. Oymaklar kendi içinde çatışırken Rusya, Kazak sınırlarına dayanmıştır (Bozkurt, 2002: 447). Bu gelişmelerin neticesinde Ruslar 1822'de Orta Jüz, 1824'te Kişi Jüz, 1848'de de Ulı Jüz Kazaklarını bütünüyle esaret altına almıştır (Koç ve Doğan 2004: 4). Bu tarihlerden sonra Rusya, Kazakistan üzerindeki yayılcılık faaliyetlerini arttırmış ve ülkeye Rus göçmenleri iskân etmiştir.

1906 yılında Kazak âlimler halkı bilinçlendirmek için Alaş Hareketini başlatmışlardır. 1906'da başlayan Alaş Hareketi 1916 yılında Alihan Bökeyjan'ın liderliğinde partileşerek 1917 yılında Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Ancak üç yıllık direnişin sonunda Kazakistan yeniden Rus Yönetimine geçti (Özkan, 2007: 121).

Çarlık Rusyasının işgalinden sonra Kazak Toprakları Bozkır Genel Valiliğine dâhil edilmişti. Bolşevik İhtilali'nden sonra ise 26 Ağustos 1920'de Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla önce bağımsız bir statü kazanmıştır. Ardından bu cumhuriyetin adı Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 5 Aralık 1936'da ise Kazakistan adını Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti olarak yenilemiştir (Koç ve Doğan, 2004: 5).

Kazakistan, uzun bir esaret döneminin ardından SSCB'nin çöküşünden sonra 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Bugün, Kazakistan doğuda Doğu Türkistan, güneyde Kırgızistan ve Özbekistan, batıda Hazar Denizi, kuzeyde ise Altay Özerk Cumhuriyeti ile çevrili bir ülke konumundadır.

Ülkenin yönetim şekli cumhuriyet, resmi adı Kazakistan Cumhuriyeti'dir. Ülkenin başkenti Aralık 1998'den itibaren Astana'dır. Resmi dili ise Kazakça'dır.

Ülkenin nüfusu 15.15 milyondur. Bu nüfusun etnik dağılımı şu şekildedir:

- Kazak Türkleri %57,2
- Rus %27,2
- Ukraynalı %3,1
- Diğer 10,9

Nüfusun dinlere göre dağılımı ise şu şekildedir.

- Müslüman % 47
- Rus Ortodoks % 44
- Protestan % 2
- Diğer % 7.¹

---

¹ Kazakistan'a dair bu güncel bilgiler TİKA'nın Kazakistan Ülke Raporundan alınmıştır. bkz. http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kazakistan_UlkeRaporu.pdf. (E.T:20.04.2010)

Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesi, Türk şivelerinin Kıpçak grubu veya kuzey-batı grubu olarak adlandırılan koluna dâhil olup, en geniş sahada konuşulan Türk şivesidir.

Kazak Türkçesinin yanı sıra çağdaş Kıpçak grubuna dâhil olan diğer şiveler; Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karayim Türkçesi, Karaçay Türkçesi, Balkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesidir (Koç ve Doğan, 2004: 6). Kazak Türkçesi teşekkül devrinde Orta Asya ve Batı Türk kavimlerinin Türkçesi'nden önemli ölçüde etkilenmiştir. Kazak halkının konuştuğu bir dil olarak müstakil formunu XV ve XVI. yüzyıllarda kazanmıştır (Hitchins, 2002: 132).

Kazak Türkçesi asırlarca Türkistan'da konuşulan bir Kıpçak ağızı olarak yaşadıkdan sonra, ilk defa XIX. asırda yazı dili olma sürecine girmiştir. Kazakçayı ilk kez XIX. asrın ikinci yarısında N. İlminskiy gibi misyoner bilim adamları, Kiril alfabesi ile yazıya geçirmişlerdir. Bu yıllardan sonra Kazak Türkçesi yine Kazaklar tarafından Arap harfleriyle yazılmış ancak Kazakçanın yazı dili olma süreci Ahmet Baytursunulı'nın Kazak Arap harfleri üzerinde yaptığı çalışmalardan sonra başlamıştır (Koç ve Doğan, 2004: 8-9). Ahmet Baytursun, Kazak Türkçesinin okullarda öğretilmesine de öncülük etmiştir (Özkan, 2007: 126). XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Kazak edebi dili, öncelikle Abay İbrahim Kunanbay ve İbray Altınсарin gibi yetenekli yazarların gayretleriyle gelişmiştir (Hitchins, 2002: 133). Bu tarihten sonra Kazak Türkçesini eserlerinde işleyen Jüsip Köpeyov, Alihan Bökeyhan, Muhammedcan Seydalin, Esfendiyar Köpeyov, Sultan Mahmud Toyaygırov, Mir Jakıp Dulatov, Mağcan Cumabay, Sabit Mukanov, Muhtar Avezov, Jambıl Jabaev, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Abidin Mustafin, Gabid Müsirepov gibi edipler yetişmiştir.

Kazak Türkçesi üç alfabe ile işlenmiştir. Kazaklar 19. asrın ortalarından itibaren Arap alfabesini ve İlminskiy'nin Kazakça için uyarladığı Kiril alfabesini kullandılar. 1929-1940 arasında resmen, içinde birkaç Kiril harfinin de bulunduğu Latin alfabesi kullanıldı. 1940'tan günümüze ise sadece Kiril alfabesi kullanılmaktadır (Kutalmış, 2004: 1).

Kazak Türkçesi, güney kolu, batı kolu ve kuzeydoğu olmak üzere üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan kuzeydoğu kolu yazı dilinin temelini oluşturur (Buran ve Alkaya, 2007: 276).

Bugün Kazak Türkçesinin konuşulduğu alanlar ve bu şiveyi konuşanların sayısı şu şekilde gösterilebilir:

Kazakistan (7.300.000)

Afganistan (2000)

Çin (1.000.000)

Moğolistan (100.000)

Türkmenistan (80.000)

Özbekistan (900.000) (Özyetgin, 2006: 16).

BÖLÜM 1: SES BİLGİSİNİN İŞLENİŞİ¹

1.1. Ses Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler

Bu konu, *Praktikalıq Qazaq Tili* isimli eserde işlenmemiştir. Bu eserin öğretme amaçlı bir eser olması buna neden olarak gösterilebilir.

1.1.1. Qazak Tiliniñ Fonetikası'nda Ses Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler

1.1.1.1. Ses Bilgisi Hakkında Açıklama

Qazak Tilinin Fonetikası adlı eserde öncelikle ses bilgisini açıklamak için giriş mahiyetinde bazı bilgiler verilmiştir. Eserin “*Fonetika Tuwralı Tüsinik*” (Ses Bilgisi Hakkında Açıklama) başlıklı giriş bölümünde şunlar dile getirilmektedir:

“İletişim sözlü ve yazılı olmak üzere iki şekilde olur. Yazılı iletişim yazının icadı ile ortaya çıkmıştır. Ancak sözlü iletişim, dil ile aynı anda ortaya çıkmış ve o günden bugüne beraber yaşamıştır. Ses bilgisinin esas araştırma konusu da dilin sözlü şeklidir. Bu nedenle yazının ses bilgisi ile ilgisi yoktur diyen anlayışı kavramak gerekir. Yazılı şekle fonetik çözümlene yapmak, o yazılı şeklin telaffuz edildiğine kanıt oluşturur. İnsanoğlunun dili sesli bir dildir. İnsanın düşüncesi belli bir ses kompleksinden doğan kelimeler sayesinde vücut bulur. Bu nedenle de dil seslerini, onlara ait özellikleri bilmenin önemi büyüktür. Ses değişmelerini bilmeden sözlüksel ve dil bilgisel değişmelerin kökenini, gelişimini açıklamak mümkün değildir.” (s. 3)

Eserin girişi mahiyetinde olan bu dilbilimsel bilgiler verildikten sonra esas konuya geçiş yapılmaktadır. Yazar ses bilgisinin tanımı ve kapsamı hakkında şunları dile getirmektedir: “Ses bilgisi, dilin ses sistemini araştıran dilbilgisi koludur. Ses bilgisinin araştırma alanları ise şunlardır: dil seslerinin ortaya çıkışı, onların kendi içinde sınıflaması, seslerin birbirine etkisi, hece, vurgu, dilin ses yönü ile yazının ilişkisi v.b.” (s. 3)

Ardından eserde, ses bilgisinin, dildeki kelimelerin ortaya çıkışını açıklamaya, diller arasındaki akrabalık ilişkilerini bulmaya, dilin söyleyiş ve yazım şekillerini doğru bir şekilde öğrenmeye imkân tanıdığı ifade edilmiştir.

---

¹ Ses Bilgisinin İşlenişi'nde şu üç eser esas alınmıştır: MIRZABEKOV, S. (1993), *Qazak Tiliniñ Fonetikası*, Qazak Üniversitesi, Almatı; KENESBAYEV, I. ve Ğ. Musabayev, (1993) *Qazirgi Qazak Tili Leksika – Fonetika*, Mektep Baspası, Alma-Ata; ORALBAYEVA, N., T. Äbdigaliyeva ve B. Şalabayev, (1993), *Praktikalıq Qazaq Tili*, Ana Tili, Almatı.

Ses bilgisi hakkında temel bilgileri veren bu bölümden sonra eserde, ses bilgisinin kolları, ses bilgisi araştırmalarında kullanılan yöntemler dile getirilmektedir. Yazara göre ses bilgisi araştırma amacına göre dörde ayrılır. Bu dallar; tasviri ses bilgisi (*stypattamalı fonetika*), tarihsel ses bilgisi (*tarihiy fonetika*) ve karşılaştırmalı ses bilgisi (*salıstırmalı fonetika*) ve kıyaslamalı ses bilgisi (*salğastırmalı fonetika*)’dir.

Bu bilgilerin ardından eserde, ses bilgisinin türleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Tasviri ses bilgisinin dilin yaşadığı zaman dilimi içindeki ses sistemini araştırdığı belirtilmiştir. “Sesleri sayı ve nitelik yönünden açıklamak, ses dizisi, uyum kuralları, hece, vurgu, imla, bu alanın araştırma konuları olarak bilinir.” (s. 4).

Tarihi ses bilgisine dair şunlar kaydedilmiştir: “Tarihi ses bilgisi dilin ses sistemini tarihi bakış açısıyla araştırır. Seslerin türlerini, tarihi gelişimlerini, değişimlerini; hece, vurgu, uyum meselelerini her devrin yazma eserleri aracılığı ile açıklar.” (s. 4).

Eserde, akraba dillerin ses sistemini karşılaştırmalı olarak araştırıp, onların benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymanın karşılaştırmalı ses bilgisinin görevi olduğu belirtilmiştir. Karşılaştırmalı ve tarihi ses bilgisinin birbiriyle sıkı ilişki içinde olduğu ve araştırmalarda birlikte kullanıldığı ifade edilmiştir.

“Akrabalığı olmayan, yapısı farklı dillerin ses sistemini karşılaştırmalı olarak araştırmak ise kıyaslamalı ses bilgisinin görevidir.” (s. 5)

1.1.1.2. Ses Bilgisi Araştırmalarında Kullanılan Yöntemler

Eserde yukarıda verilenlerden de anlaşıldığı üzere öncelikle ses bilgisinin genel çerçevesi çizilmiştir. Ses bilgisinin inceleme alanları ve kolları açıklanmıştır. Bu bilgilerden sonra yazar, ses bilgisi araştırmalarında kullanılan yöntemleri açıklamaya geçmiştir. Yazara göre konuşmanın doğal bir ses malzemesi vardır. Ses bilgisinin de bu malzemeyi araştırmak için metotlara ihtiyacı bulunmaktadır. Ses bilgisi akustik ve fizyoloji ile bağlantılıdır ve araştırmalarında akustiğin ve fizyolojinin kullandığı yöntemleri kullanmaya mecburdur.

Eserde bu görüşler dile getirildikten sonra görüşleri delillendirmek amacı ile bir örneğe başvurulmuştur. Örnek şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kazak Dilinde seslerin sabit yerleri, uyum kuralları vardır. Bunlardan biri de ötümsüz seslerden sonra ötümsüz seslerin gelmesidir. Bu kuralı dikkate almayarak ötümsüz sestem sonra ötümlü sesi telaffuz edelim; *at-dıŋ, at-ga, at-da*. Söyleyişini bozduğu için bu şekilde telaffuz etmek bugünkü Kazak Dilinde mümkün değildir.” (s.5).

Bu örneğin ardından yazar, seslerin tam anlamıyla algılanması için duyuş ve sezginin yetersiz olduğunu belirtir. Sesi ilgili araçlar yardımı ile incelemek gerektiğini savunur. Ardından şunları dile getirir: “Deneysel ses bilgisi (doğrusu deneyli ses bilgisel yöntem), konuşma seslerini, akustik ve fizyolojik araştırmalarda kullanılan aletleri kullanarak araştırmaktır.” (s.6).

Bu bilgiler verildikten sonra eserde, deneysel ses bilgisinin iki dalı olduğu dile getirilmektedir. Bu dallar:

1) Akustik yöntem (*Akustikalık edis*)

2) Fizyolojik yöntem (*Fizyologiyalık edis*)

“Akustik yöntem ile, konuşma sesleri ve onların akustik hususiyetleri araştırılır. Fizyolojik yöntem veya *somatikalık edis* aracılığıyla seslerin oluşumunda hangi organların, nasıl etkisinin olduğu ve sesin boğumlanma özellikleri araştırılır.” (s. 6).

1.1.1.3. Ses, Harf, Fonem

Ses bilgisi hakkında genel bilgilerin verildiği giriş mahiyetindeki bölümde yazar, ses bilgisinin temel kavramlarını açıklamıştır. Bu kavramları ses (*dıbis*), harf (*ärip*), fonem (*fonema*) başlığı altında ele almıştır.

Eserde, kelimenin yazı ve ses olarak iki şekli olduğu dile getirildikten sonra, ölçünlü şeklin yazı olduğu söylenmiştir. Daha sonra ses ve harf arasındaki ayrım açıklanmıştır. Esere göre kelimenin yaşayan şekli sestir. Harf ise bu sese verilen *taŋba* yani şekildir. “(...) sesi söyleriz ve duyarız. Harfî ise yazarız ve görürüz. Harfî okumak aslında sesi telaffuz etmektir.” (s.6-7).

Yazar, harf ile sesin aynı şey olmadığını daha iyi anlatmak için şu örneğe başvurmuştur: “Harf, bazen tek sesi karşılasa da (örneğin: *a, ä, u, ü*) bazen bir harf

(örneğin: *Ю, Я*) birden fazla sesin birleşimini (*yuv, yüv, ya*) karşılar. Bunun aksine bazı harflerin (*б, в*)¹ ses değeri yoktur.” (s. 7)

Bu bilgilerin ardından eserde, Kazak Türkçesi yazı dili ile konuşma dilinin farklı olduğu tespiti gözler önüne serilmiştir. Eserde bazı kelimelerin yazıldığı gibi okunmadığı\telaffuz edilmediği belirtilmiştir. Bu tespit şu cümleler ile dile getirilmektedir:

“Harf ile sesin daima birbirine uygun olmaması, kelimenin yazılışı ve söylenişi arasında farklılık ortaya çıkarır. Örneğin *adam, ana, jer, kisi, oyla, at, kara, kızıl, kel, esker, men* vb. kelimelerin yazılışı ile söylenişi birbirine yakındır. Ancak *oқи, oylanba, tonğa, başsı, közsiz*, kelimeleri söylenişte *oku, oylamba, tonğa, başsı, közsüz* seklindedir.” (s. 7)

Bu açıklamaların ardından yazar, fonem bahsine geçmiştir. Yazar fonemi şöyle açıklar “Fonem: kelime ile morfemleri birbirinden anlam ve şekil yönü ile ayıran, görevli en küçük birimdir.” (s.8)

Allofon terimini açıklarken yazar, *at, et, ot, öt* kelimelerini örnek olarak vermiş, *t* sesinin ünlülerin etkisiyle bazen ince bazen kalın; bazen düz bazen de yuvarlak olduğunu dile getirmiştir. Sesin telaffuzundaki bu değişken niteliğin dil biliminde allofon olarak tanımlandığını söylemiştir.

1.1.2. Қазиргі Қазақ Тили-Лексика Фонетика’да Ses Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler

Ses Bilgisinin Öğeleri ve Bölümleri

Қазиргі Қазақ Тили-Лексика Фонетика isimli kitapta ses bilgisi hakkında genel bilgiler “Ses Bilgisinin Öğeleri ve Bölümleri” başlığı altında verilmektedir. Yazarlar, öncelikle dilbilimde Marksist bakış açısını ele almaktadır. Yazarlara göre, dilbilimin hangi kolunda olursa olsun Marksist bakış açısı önemli bir köken ve dayanaktır. Dilin esasını oluşturan onun gramer kuruluşu ile kök sözlük hazinesidir. Bu ikisinin birleşerek dilin temelini oluşturduğu Marksist bilimde açıkça ifade edilmiştir.

Eserde, dilin kendine has özelliklerini, dil gelişimi içindeki kuralları araştırmak ile bağlantılı olarak, belli bir dilin veya diller topluluğunun ses bilgisi kurallarının oluşmasının sağlandığı dile getirilmiştir.

---

¹ Bu harfler Kazak Türkçesi yazı dilinde inceltme ve kesme işareti olarak görev yapmaktadır.

Yazarlar bu bilgileri verdikten sonra sözlükbilim, dil bilgisi ve ses bilgisi arasındaki ilişkiyi açıklamaktadırlar.

“Dilin gramer sistemi de sözlük hazinesi de ses bilgisel değişim ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Tesadüfen, seslerden veya ses dizilerinden oluşan kelimeler türemeseydi dilde gramerlik malzeme olmazdı. Sözlük malzemesi de dil bilgisi malzemesi de seslerin belli bir sistemle dizilmesi aracılığıyla oluşur. Bu nedenle ses dizisi ile kelime anlamında tabii bir ilişki vardır diye düşünmek gerekir. Maddenin vasfı ile ona ad olan kelimedeki seslerin doğal bir ilişkisi olsa idi insanoğlu tek bir dil konuşurdu ve kelimedede birden fazla anlam da olmazdı. Vasfı ortak olan bir kelimenin yeryüzündeki iki bine yakın dilde farklı olarak adlandırılması ses ile anlam arasında bir ilişki olmadığını ortaya koyar. Ancak akraba dillerde belli ses dizelerinin belli anlamlar ifade etmesi anlamın kuşaktan kuşağa aktarılması ile alakalıdır.” (s.219)

Eserde bu bilgiler verildikten sonra ses bilgisinin önemli bir parçası olan *fonem* kavramının açıklamasına geçilmiştir. Yazarlar, fonem hakkındaki teorilerin öncüsü olarak Rus bilim adamlarını göstermektedir. Bu bilim adamlarından biri de L. B. Scerba’dır. Bu âlime göre kelime ile onun şekillerini değiştiren, yani insanın amacına hizmet eden ses tipleri fonem olarak ele alınır.

“Her dilin kendine ait kuralları vardır. Öyleyse belli bir dilde fonem vasfı taşıyan sese başka bir dilde farklı bir şekilde (yani fonem olamayacak şekilde) rastlamak mümkündür. Örneğin Rusça’da belli durumlarda ünsüzlerin kalın ya da ince olmasında fonetik özellik vardır. Kazak dilinde ise (*k-k*, *g-g* sesleri dikkate alınmazsa) böyle bir özellik yoktur.” (s.220).

Yani ünsüzlerdeki kalınlık incelik vasfının fonetik bir değer taşımadığını dile getirmektedirler. Örneğin *sal* ve *säl* kelimelerinde anlamın farklı olmasını sağlayan ünsüzler değil ünlülerdir.

Yazarlar, bu örnekleri verdikten sonra fonemin daha iyi anlaşılması için başka örneklere başvurmaktadır.

“Örneğin *nuvdıy* kelimesi *n* sesi ile, *suvdıy* kelimesi *s* sesi ile başlamıştır. Aynı şekilde *jetpeytin* kelimesi *j* sesi ile, *ketpeytin* kelimesi *k* sesi ile başlamıştır. Anlamı değiştiren sesler kelimelerin başındaki seslerdir. Kelimelerdeki diğer sesler, seslerin sayısı, tertibi aynıdır. Bu örneklerde kelimelerin anlamını değiştiren ilk sesler olduğu için, bunlar fonetik hususiyetlere sahiptir.” (s.221)

Eserde fonem şu şekilde tanımlanmıştır: “Kelimelerin anlamını ve şeklini ayırmaya vasıta olan dildeki en küçük sesi fonem (*fonema*) diye adlandırırız.” (s.221)

Eserde bu bilgiler ses bilgisini tanımlamak için bir hazırlık olarak verilmiş, ses bilgisi bu bilgilerden sonra açıklanmıştır. Ses bilgisi, dilbilimin belli başlı bir kolu olarak

tanımlanmış, dilin ses sistemini araştırdığı dile getirilmiştir. Ses bilgisi tanımlandıktan sonra onun kolları açıklanmıştır.

Yazarlara göre, dildeki seslerin boğumlanmasını, işitimsel özelliklerini fizyolojik ses bilgisi (*fizyolojikalık fonetika*) araştırır. Deneysel ses bilgisi (*eksperimantal dik fonetika*) fizyolojik ses bilgisinin öğelerini laboratuvar ortamında ve çeşitli aletler yardımı ile inceler. Belli bir dildeki ses yapısı ile başka bir dildeki ses yapısını karşılaştırarak araştıran bölüm karşılaştırmalı ses bilgisi (*salıstırmalı fonetika*)'dir. Ses yapılarının ortaya çıkışı ve gelişmesini araştıran bölüm tarihi ses bilgisi (*tarihiy fonetika*)'dir. Geleneksel dil bilgisinde dildeki ses yapısını fonetik açıdan değerlendiren ses bilgisi dalı ise *fonolojidir*.

Bölüm Değerlendirmesi

Bu bölümde eserlerde, ses bilgisine dair genel bilgiler verilmiştir. Ses bilgisinin araştırma yöntemleri ve alanına dair açıklamalar yapılmıştır.

Eserlerde ses bilgisi (fonetik) olarak ele alınan terimi Korkmaz ses bilimi olarak ele almış ve bu terimi şu şekilde açıklamıştır:

“Çeşitli dillerdeki sesleri bir bütün olarak inceleyen, bu seslerin nasıl meydana getirildiğini, ne gibi nitelikler taşıdığını dinleyenin bu sesleri alışını, kısaca dilin ve bildirişmenin ses sistemini ele alan ve insan dilinin seslerini dil sistemi içindeki görevleri açısından değerlendiren dil bilimi dalı.” (Korkmaz, 2007:183-184).

İncelenen her iki kaynakta da ses bilgisi bu bağlamda tanımlanmaya çalışılmış ama böyle geniş bir tanım verilmemiştir. Yazarlar ses bilgisini dilin ses sistemini araştırması üzerinde yoğunlaşmıştır.

Ses bilgisinin dalları hakkında iki eserde de farklı görüşler bulunmaktadır. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde deneysel ses bilgisi ve fizyolojik ses bilgisi, ses bilgisinin dalları olarak gösterilirken Kazak Tiliniñ Fonetikası isimli eserde ses bilgisi araştırmalarında kullanılan yöntemler başlığı altında ele alınmaktadır. Ancak ses bilgisinin bölümleri, art zamanlı ses bilgisi, eş zamanlı ses bilgisi, deneyli ses bilgisi, söyleyiş ses bilgisi, dinleyiş ses bilgisi, karşılaştırmalı ses bilgisi olarak sıralanabilir.

Қазақ Тилинің Фонетикасы’нда қарылаштырмалы сес билгисинин ики дал оларақ айрыма таби тутулмасы диккате деғер бир гөрүштыр. Язар, *салыстырмалы фонетика* теримини акраба оланы диллерин сес системини қарылаштырмалы оларақ арасытыран сес билгиси далы оларақ эле алırken *салыстырмалы фонетика* терими иле еш анламлы оланы *салғастырмалы фонетика* теримини акраба олмайаны диллерин сес системини қарылаштырмалы оларақ арасытыран сес билгиси далы оларақ ишлемектедир.

1.2. Сеслерин Сынфландырылмасы

Инчеленен үч есерде де Казак Түркчесиндеки сеслер, үнлүлер (*dawıstılar*) ве үнсүзлер (*dawıssızdar*) олманы үзере ики груба айрыларак ичеленмисхтыр. Қазак Тилинің Фонетикасы исимли есерде үнлүлерле илгили ачықламаны гечмеден өнче үнлүлер ве үнсүзлер арасындаки фарклар ачықланмисхтыр. Есерде бу фарклар сөйле диле гетирилмисхтыр:

- “1) Ünlüler tondan oluşur ve titreşimin iştiraki önemsizdir. Ünsüzler ise çarpmadan meydana gelir.
- 2) Ünlüleri söylerken hava engelsiz çıkar, ünsüzlerde ise hava bir engel ile karşılaşır. (...)
- 3) Ünlüler hece oluşturur ama ünsüzler oluşturmaz. Bu seslerin sınıflandırılmasındaki temel farktır.
- 4) Ünlüler vurguya sahiptir ancak ünsüzlerde böyle bir özellik yoktur.
- 5) Ünlüler tek başlarına telaffuz edilir ama ünsüzlerde böyle bir özellik yoktur.
- 6) Ünlüler ünsüzlere etki ederler..” (s. 14-15).

1.2.1. Ünlüler

1.2.1.1. Қазак Тилинің Фонетикасы’нда Ünlüler Konusunun İşlenişi

1.2.1.1.1. Ünlüler (Dawıstılar)

Язар, үнлүлер башлығы алтында өнчелikle Казак Дилинде булунаны үнлүлерин санысы ве нителігі хаккында бир гөрүш бирлігинин олмادیғны диле гетирмисхтыр. Бу гөрүшлери шөйле анлатмисхтыр: “Яынланыаны дерс китابلары иле арасытырмаларда Казак Дилиндеки үнлүлерин санысы яеди, секиз, докуз, он бир, он ики, он үч, он дөрт, он беş оларақ гөстерилмисхтыр.” (s. 15). Бу билгинин ардындан ханги арасытырмачынын каç үнлүнүн вар олдуғны кабул еттигіне дайр билгилер верилмисхтыр. Даяа сонра есерде язарын гөрүшү белитилмисхтыр ве “Казак Дилинде он бир үнлү вар” (s. 18) денмисхтыр. Ардындан бу үнлүлер тасниф едилмисхтыр.

“1. Dilin Etkisine Göre

a) Kalın Ünlüler (*Juwan Dawıstılar*): a, o, u, ı, uw.

ä) İnce ünlüler (*Jiniške Dawıstılar*): ä, ö, ü, i, e, iy.” (s. 19).

Eserde, kalın ünlüleri söylerken ince ünlüler ile karşılaştırınca dilin biraz geriye çekildiği, ince ünlülerde ise dilin ileriye doğru hareket ettiği belirtilmiştir.

“2. Dudağın Etkisine Göre

a) Yuvarlak Ünlüler (*Erindik Dawıstılar*): o, ö, u, ü, uw/iw.

ä) Düz Ünlüler (*Eziwlik Dawıstılar*): a, ä, ı, i, e, iy/iy.” (s. 19)

Yazar, dudağın, yuvarlak ünlüleri söylerken yuvarlak bir şekil aldığını, düz ünlüleri söylerken ise iki yana doğru çekildiğini belirtmiştir.

3. Sesler, çenenin etkisine göre üçe ayrılmıştır.

“a) Geniş Ünlüler (*Aşıq Dawıstılar*): a, ä.

ä) Yarı Geniş Ünlüler (*Jartılay Aşıq Dawıstılar*): o, ö, e

b) Dar Ünlüler (*Kısa Dawıstılar*): u, ü, ı, i, iy, uw.” (s.19)

Yazar bu tasnifini şu şekilde tablolastırmıştır:

Tablo 1. Kazak Tilinin Fonetikasında Ünlüler

Çenenin Etkisine Göre		Geniş	Yarı Geniş		Dar		
Dilin Etkisine Göre	Kalın	a		o	u	uw	ı
	İnce	ä	e	ö	ü		i, iy
Dudağın Etkisine Göre		Düz		Yuvarlak		Düz	

(s. 21)

1.2.1.1.1.1. Ünlülerin Söylenişi ve Yazılışındaki Özellikler

Bu başlık altında Kazak Türkçesindeki ünlülerin özellikleri ayrı ayrı incelenmiştir.

Eserde, *a* ünlüsünün Kazak Dilinin eski kelimelerinde de bulunduğu dile getirilmiş, bu sesin oldukça geniş ve kalın olduğu söylenmiştir. Bu sesin kelimelerin bütün hecelerinde bulunabildiği, tek başına bir kelime (ünlem) ve ek olabildiği (*at-a, san-a*) de vurgulanmıştır.

ä ünlüsünün Kazak Dilinde seyrek olarak, çoğunlukla da ilk hecede bulunmasının sebebi yazara göre, bu fonemin Doğu dillerinden gelmiş olmasıdır. Eserde *ha* ses dizisinin *ä* fonemini ortaya çıkarttığı belirtilmiş, buna *harif > ärip* örneği verilmiştir. Yazar, Kazak Dilinin yazım kılavuzundan hareketle *äzäzil, dübära, köknär, märmär täbärik* gibi kelimelerin ikinci hecesinde; *bismillä, känizäk* kelimelerinin ise üçüncü hecesinde bu sese rastlandığını da eklemiştir.

Yazara göre *e, ı, i* fonemleri düzlüğü, darlığı ve dilde kullanılışı yönüyle birbirine yakındır. Sadece *ı* fonemi, kalınlığı yönü ile farklıdır. Bu sesler kelimenin tüm hecelerinde görülebilir. Eserde *e, ı, i* fonemlerinden önce yuvarlak ünlünün gelmesi halinde bu fonemlerin *ö, u, ü* şeklinde telaffuz edildiği de dile getirilmiştir.

Eserde *o* ve *ö* fonemlerinin birbirine yakın sesler olduğu belirtilmiş, bu fonemlerin birinci hecede buldukları ancak *-kor, -koy, -goy, -köy, -göy* ekleri vasıtasıyla ikinci ve üçüncü hecelerde de görüldükleri de belirtilmiştir. Örneğin *eñbekkor, şaykor, aқılgöy, batagöy* gibi kelimelerin ikinci ve üçüncü hecelerinde bulunabilirler.

Yazar “*u* ve *ü* fonemleri birbirinden kalın ve inceliği yönüyle ayrılmaktadır” (s.29) demiştir. Bu fonemlerin yazıda *ı* ve *i* harfleri ile de karşılandığını, bu harflerden önce *o* ve *ü* harfleri gelirse *ı* ve *i* harflerinin *u* ve *ü* olarak telaffuz edildiğini söylemiştir.

Eserde son olarak *i* (и) ve *u* (у) fonemlerine Rusça vasıtasıyla giren kelimelerde rastlandığı dile getirilmiştir. Örnek: *institut, universitet, ultra, turizm*.

1.2.1.2. Қазирги Қазақ Тили-Лексика Фonetика’da Ünlüler Konusunun İşlenişi

1.2.1.2.1. Ünlüler (Dawıstı Dıbıstar)

1.2.1.2.1.1. Ünlülerin oluşumu

Bu başlık altında eserde ünlülerin ve ünsüzlerin farkları ile ünlülerin oluşumunda konuşma organlarının etkileri dile getirilmiştir.

Eserde, ünlüler ile ünsüzlerin farkı şu şekilde dile getirilmiştir:

“a) Ünlüler konuşma organlarının hemen hepsinin iştiraki ile oluşurken ünsüzler bu organların bir kısmının iştiraki ile oluşur; ä) Ünlülerin çıkışında hava hiçbir engele takılmadan çıkar, ünsüzleri söylerken ise konuşma organlarından biri set oluşturur. b) Ünsüzleri söylerken hava vurgulu olarak çıkar ünlüleri söylerken ise hava vurgulu değil aheste çıkar.” (s. 226).

Yazarlara göre ünlüler ile ünsüzlerin en önemli farklarından biri de ünlülerin hece oluşturması ünsüzlerin hece oluşturamamasıdır. Bu nedenle yazarlar ünlüleri hece oluşturan ses (*buwin kırağış dıbis*), ünsüzleri ise hece oluşturamayan (*buwin kuray almaytin dıbis*) ses olarak nitelemektedirler.

Eserde bu başlık altında son olarak seslerin oluşumunda organların görevine dikkat çekilmiştir. Her çeşit kalıba girerek ünlülere nitelik ve ritim kazandıran organın ağız boşluğu olduğu, ses tellerinin de ünlüleri söylerken belirli bir hareket yaptığı ama ağız boşluğunun sabit değil hareketli olduğu belirtilmiştir. Eserde ses telleri: A, ağız boşluğu: B simgesi ile gösterilmiş ve ünlülerin bu ikisinin birleşimi olan A+B formatında olduğu ifade edilmiştir. Ünlülerin kalın-ince, düz-yuvarlak, dar-geniş olmasının ağız boşluğu ile alakalı olduğu ifade edilmiştir.

1.2.1.2.1.2. Ünlülerin Yapısı

Eserde Kazak Türkçesinin ünlüleri şöyle açıklanmıştır: “Bugünkü Kazak Dilinde dokuz tane tek ünlü (*monoftong*) vardır. Bunlar: *a, e, ı, i, ä, o, ö, ü, u*. Bunlardan başka iki tane de çift ünlü (*diftongoyid*) vardır: *u: iy (ıy), y: uw (üw)*.” (s. 228). Daha sonra ünlüler üç kısımda incelenmiştir.

1.2.1.2.1.2.1. Düz Ünlüler (Ezüw Dawıstıları)

Yazarlar, Kazak Dilinin *a* foneminin olabildiğince geniş söylenen bir fonem olduğunu, bu fonemin ağzın çok açılmasından oluştuğunu, oluşum yerinin ise dilin arka kısmı olduğunu dile getirmişlerdir. Daha sonra *a* fonemi ile ilgili şunları söylemişlerdir:

“Bu foneme kelimenin bütün hecelerinde, kök ve türemiş kelimelerde, çekim eklerinde, yapım eklerinde rastlanabilir. Çok heceli kelimedede arka arkaya *a* sesi gelince ikinci hecedeki *a* sesi belirsiz işitilir, *şağalalar, kalalar* gibi kelimelerin ikinci hecesindeki *a* diğer hecelerdeki *a*'ya göre daha belirsiz işitilir. *Balalar*

kelimesindeki *la* hecesi konuşma dilinde tekleşerek *ballar* veya *baldar* şeklinde telaffuz edilir.” (s. 228).

Kazak Dilindeki ünlüleri sırayla açıklayan yazarlar, *a* foneminden sonra *ä* fonemine geçmiş, bu fonemin *a* fonemi gibi ağzın çokça açılarak çene ve dilin aşağı doğru hareket etmesinden oluştuğu için geniş ünlü (*aşık dawıstı*) olduğunu dile getirmişlerdir. Bu fonemin *a* foneminden farkını ise şöyle açıklamışlardır: “*a* dilin arkaya büzülmesi yoluyla *ä* ise dilin ileri hareketi yoluyla oluşur. Bu fonem *e* foneminden daha geniş telaffuz edilir.” (s. 229).

Eserde *ä*'ye Kazak Dilinde seyrek rastlanmasının (onda da çoğunlukla kelimelerin ilk hecesinde rastlanmasının) başlıca sebebi olarak bu fonemin Kazak Diline ait olmayıp Doğu dillerinden geçmiş olması gösterilmiştir.

Eserde *e* foneminin ağzın orta miktarda açılması ile yani çene ve dilin biraz aşağı hareket etmesi ile oluştuğu, ağız açıklığı yönüyle *a* ve *ä* ye pek benzemediği, *e* foneminin bu iki foneme göre daha dar olduğu ifade edilmiştir. *e* foneminin düz ünlü olduğu da dile getirilmiştir.

“*e* fonemine kelimenin bütün hecelerinde rastlanabilir. Bu fonem kökte de ekte de bulunabilmektedir.” (s. 231). Bu bilginin ardından *e* foneminin yuvarlak ünlülerden sonra gelince *ö*'ye yakın telaffuz edildiği belirtilmiş ve şöyle bir örnek verilmiştir: “Örneğin yazıda *öleñ, Tölegen, kürek* olan kelimeler *ölöñ, Tölögön, kürök* şeklinde telaffuz edilir.” (s.231).

Yazarlar, *ı* foneminin dil ile çenenin yukarı kaldırılması ile oluştuğunu, ağız boşluğunun dar şekilde açılması ile oluştuğu için dar ünlü (*kısañ dawıstı*) grubuna ait olduğunu, aynı zamanda kalın ünlü (*juwan dawıstı*) olduğunu, Rusçadaki *ı* foneminden daha kalın olduğunu dile getirmişlerdir. Bu fonemin *trotyar – tırotyart, hatr – hatır* gibi bazı uluslararası kelimelerde yazılmasa dahi telaffuz edildiği belirtmişlerdir.

Eserde, bu fonemin kelimelerin bütün hecelerinde bulunabildiği, yuvarlak ünlülerden sonra gelince ikinci hecede bu fonemin telaffuzunun *u*'ya yaklaştığı ifade edilmiş, *orun, kuruq, kuluq* (yazılıştı: *orın, kırık, kulık*) örnekleri verilmiştir.

i sesinin, *ı* foneminin ince şekli olduğunu söyleyen yazarlar, bu fonemin dilin öne doğru hareket etmesi ile oluştuğunu, diğer bütün özelliklerinin *ı* fonemine yakın

olduğunu ifade etmişlerdir. Kendinden önceki hecede yuvarlak ünlü varsa bu fonemin *ü* sesine yakın söylendiği de dile getirilmiştir. Örneğin: *örük, tütün* (yazılışta *örük, tütün*).

1.2.1.2.1.2.2. Yuvarlak Ünlüler (Erin Dawıstıları)

Bu başlık altında yuvarlak ünlüler işlenmiştir.

Eserde *o* foneminin dudağın yuvarlanması vasıtasıyla oluştuğu dile getirilmektedir. Bu ses, telaffuz edilirken dilin arka damağa doğru hareket etmesi ile oluştuğu için, kalın ünlü grubuna dâhil edilmiştir. Daha sonra *o* sesinin bulunduğu yerler anlatılmış, bu sesin Kazak Dili kelimelerinde sadece ilk hecede bulunduğu ancak Kırgız Dili gibi bazı Türk dillerinde ikinci ve üçüncü hecelerde de görüldüğü ifade edilmiştir.

Yazarlar *o* foneminden sonra *ö* fonemini açıklamışlardır. Onlara göre *ö* fonemi *o* foneminin ince şeklidir. İkisi arasında başka bir fark yoktur. Bu fonem inceliği yönüyle *e* fonemine benzer. İkisinin farkı *ö* yuvarlak ünlü, *e* ise düz ünlüdür. Yazarlar bu bilgilerden sonra konuşma dilinde *ö* foneminin ikinci hecede bulunabildiğini dile getirirler. “Konuşma dilinde *ö*’ye kelimenin ikinci hecesinde rastlanır. Eğer ilk hecede *ö* ve *ü* fonemleri varsa ikinci hecedeki *e* fonemi *ö*’ye dönüşür.” (s. 234). Örneğin *öte* ve *kürek* kelimeleri *ötö* ve *kürök* şeklinde telaffuz edilir. Bu durumun dışında *ö* fonemi ilk hecenin dışında bulunmadığı da belirtilmiştir.

u foneminin yuvarlak ünlü olduğunu ifade eden yazarlar, bu fonemin *o* foneminden farkının dar olması olduğunu dile getirirler. Bu fonemin sadece ilk hecede bulunduğunu ancak ikinci hecedeki *ı* foneminin, önündeki hecede yuvarlak fonem varsa *u* sesine yakın telaffuz edildiğini ifade etmişlerdir. Örneğin: *kulın, tolık, kulık* kelimeleri telaffuzda *kulun, toluk, kuluk* şeklindedir.

Eserde yuvarlak ünlülerin sonuncusu olarak *ü* fonemi zikredilmiştir. *ü* foneminin *u* foneminden tek farkının inceliği olduğu dile getirilmiştir. Sesin sadece ilk hecede bulunduğu ancak ilk hecede *ö* ve *ü* sesleri varsa ikinci hecedeki *i* foneminin *ü* fonemine yakın şekilde telaffuz edildiği belirtilmiş ve *kölik, jüzik, köktem, bölim, bölme* kelimeleri telaffuzda *kölük, jüzük, köktöm, bölüm, bölmö* örnekleri verilmiştir.

1.2.1.2.1.2.3 Çift Ünlüler (Diftongoid Dawıstılar)

Yazarlar ünlüleri düz ünlüler ve yuvarlak ünlüler olarak ayırdıktan sonra üçüncü bir tür olarak çift ünlüleri dile getirmektedirler. Yazarlara göre Kazak Dilinde ve başka bazı Türk Dillerinde çift ünlü bulunmaktadır.

Eserde diftongoid ünlüden kasıt: и (*ıy, iy, i*) ve y (*uw, üw, w*) fonemleridir. Bu seslerin tek harf ile yazılıp iki sesi karşılaşmasından dolayı bu sesler çift ünlü olarak adlandırılmıştır.

1.2.1.2.1.3. Kazak Dili Ünlülerinin Bazı Özellikleri

Yazarlar, Kazak Dilinde bulunan ünlülerin çeşitli özelliklerini bu başlık altında incelemiştir. Bu bölümde özellikle Kazak Dilinde bulunan ünlülerin diğer Türk dillerindeki ünlüler ile farkları dile getirilmiştir. Türkmen, Kırgız Türkçelerinde rastlanan uzun ünlülerin Kazak Türkçesinde bulunmadığı belirtilmiştir.

Eserde, Kazak Dilindeki ünlüler, kalın–ince, geniş–dar, yuvarlak–düz olarak ayrılmış ancak bu türlerin arasında da seslerin olduğu dile getirilmiştir. Yazarlara göre “Ünlülerin çok geniş, çok düz türleri de vardır.” (s. 237). Eserde, seslerin genişlik ve darlığı şöyle bir şema ile gösterilmiştir:

“*a, ä, o, ö, e, ı, i, u, ü, üw/uw, ıy/iy*” (s. 237).

Buradaki sesler geniş sestem dar sese doğrudur. Düz ünlüler ile yuvarlak ünlülerin şeması ise şöyledir:

“*ıy/iy, a, ä, ı, i, e, o, ö, u, ü, üw/uw*” (s. 237)

Buradaki sesler ise düz sestem yuvarlak sese doğrudur.

Eserde *o* foneminin Kazak Dilinde sadece ilk hecede bulunma sebebi olarak, dudak uyumunun sağlam olmaması gösterilmiştir. Oysa *a, e, i, ı, ıy* sesleri bütün hecelerde bulunabilir. Bu sesler hece seçmeyen sesler (*buwin talğamayındar*), *o, ö, u, ü, üw* sesleri ise hece seçen sesler (*buwin talğayındar*) diye adlandırılmıştır.

Eserde и (*ıy, iy, i*) ve y (*uw, üw*) harfleri ile yazılan seslerin kelimenin durumuna göre bazen kalın bazen ince oldukları belirtilmiştir.

Yazarlar son olarak Kazak Dilinde bulunan ünlüleri şu tablo ile göstermişlerdir:

Tablo 2. Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika’da Ünlüler

Dudağın Hareketine Göre	Düz Ünlüler		Yuvarlak Ünlüler	
Oluşum Yoluna Göre	Geniş Ünlüler	Dar Ünlüler	Geniş Ünlüler	Dar Ünlüler
Oluşum Yeri Göre				
Kalın Ünlüler (Art Damak)	a	ı	o	u (uw)
İnce Ünlüler (Ön Damak)	ä ,e	i (iy)	ö	ü (üw)

(s. 239)

1.2.1.3. Pratiklik Kazak Tili’nde Ünlüler Konusunun İşlenişi

1.2.1.3.1. Ünlüler (Dawıstı Dıbıstar)

Eserde ünlüler şu şekilde tanımlanmıştır: “ Havanın engelsiz çıkması ile oluşup tondan türeyen seslere ünlü sesler denir.” (s. 5). Daha sonra yazarlar, Kazak Dilinde dokuz ünlü bulunduğunu ve bunların *a, ä, o, ö, u, ü, ı, i, e* sesleri olduğunu dile getirmişlerdir. Eserde bu seslerin dışında Kazak Dilinde iki tane de çift ünlü olduğu belirtilmiştir. Bu sesler *и (iy, iy, i)* ve *y (uw, üw, w)* fonemleridir. Ayrıca bu fonemlerin dışında Rusçadan giren kelimelerde kullanılan bir *e* foneminin (Э) olduğu da ifade edilmiştir. Bu genel bilgilerin ardından eserde ünlüler sınıflandırılmıştır.

1.2.1.3.1.1. Ünlülerin Sınıflandırılması

Yazarlar bu başlık altında ünlü sesleri üç kısımda incelemişlerdir.

“1. Ünlüler dilin görevine göre kalın (*juwan*) ve ince (*jinişke*) ünlüler olmak üzere iki kısma ayrılır.” (s. 6). Yazarlar, kalın ünlülerin dilin arkaya doğru büzülmesiyle oluştuğunu, bu ünlülerin, *a, o, u, ı* sesleri olduğunu dile getirmişlerdir. İnce ünlülerin ise dilin ileri doğru hareket etmesiyle oluştuğunu, bu ünlülerin de *ä, ö, ü, i, e* sesleri olduğunu belirtmişlerdir. *y (uw, üw, w)* foneminin kalın ünlülerle kalın, ince ünlülerle ince olduğu da ifade edilmiştir.

“2. Ünlüler çenenin açılışına göre geniş (*aşık*) ve dar (*kısa*) olarak ikiye ayrılır.” (s. 7). Eserde geniş ünlülerin çenenin çok açılması ile oluştuğu belirtilmiş ve bu fonemler *a, ä, o, ö, e, e* (Ə) fonemleri olarak gösterilmiştir. Dar ünlülerin ise çenenin az açılmasından oluştuğu, bu seslerin ise *ü, u, uw, ı, i, iy* sesleri olduğu dile getirilmiştir.

3. “Ünlüler dudağın etkisine göre yuvarlak ve düz olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.” (s. 8). Yuvarlak ünlülerin dudağın öne doğru büzülmesinden oluştuğunu söyleyen yazarlar, bu sesleri *o, ö, u, ü, uw* sesleri olarak göstermişlerdir. Düz ünlülerin ise dudağın çekilmesinden meydana geldiğini belirtmişler ve *a, ä, e, e* (Ə), *ı, i* seslerini düz ünlü olarak göstermişlerdir.

1.2.1.3.1.2. Ünlü Seslerin Harflerinin İmlası

Eserde imla (*emle*) başlığı altında ünlülerin özellikleri anlatılmıştır.

a, ä harflerinin imlası: Yazarlar *a* harfini kalın, geniş, düz ünlü sesin harfi olarak göstermişler, bu harfin kelimenin bütün hecelerinde görülebildiğini, tarihi ve alıntı kelimelerde bulunduğunu dile getirmişlerdir.

ä harfinin ise ince, geniş, düz, ünlü sesin harfi olduğunu, bu sesin ilk hecelerde bulunduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca yazarlar *Äbdikärim, köknär* gibi birleşik kelimelerin sonraki hecelerinde, *gül – bähşeşek, däri – därmek* gibi ikilemelerin ikinci tarafında bu sesin bulunabildiğini de ifade etmişlerdir.

o, ö harflerinin imlası: Eserde *o* harfi, kalın, geniş, yuvarlak sesin harfi olarak tanımlanmış, bu harfin Kazak Diline ait eski kelimelerin sadece ilk hecesinde yazıldığı dile getirilmiştir. Daha sonra uyarı yapılarak bu sesin Rusçadan giren kelimelerin bütün hecelerinde (*kakao*), ikilemelerin her iki tarafında (*oyın – toy*), birleşik kelimelerin her iki tarafında (*karakosıq*), aile bildiren kelimelerin son hecesinde (*Askarov*) bulunabildiği de ifade edilmiştir. Ayrıca bu harfin *-kor, -koy* eklerinin eklendiği kelimelerin sonunda (*paydaqor, paraqor*) bulunabildiği de dile getirilmiştir.

Yazarlar *ö* harfini ince, geniş, yuvarlak ünlü sesin harfi olarak tanımlamış, bu sesin birleşik kelimeler ve ikilemeler hariç sadece ilk hecede bulunduğunu ifade etmişlerdir.

u harfinin imlası: “*u* kalın, dar, yuvarlak ünlü sesin harfidir.” (s. 14). Eserde harf bu şekilde nitelendikten sonra, sesin kelimedede yer seçtiği ve kelimenin ilk hecesinde

(*urşık, ujdán*) bulunduğu ifade edilmiştir. Ancak uyarı yapılarak bu sesin birleşik kelimelerin son hecesinde (*Aynabulaq*) ikilemelerin ikinci tarafında (*ala – kula*), başka dillerden giren kelimelerin her yerinde olabileceği de belirtilmiştir.

ü harfinin imlası: Eserde bu harfin, ince, dar, yuvarlak sesin harfi olduğu ve ince ünlülü kelimelerin ilk hecesinde bulunduğu ifade edilmiştir. Daha sonra uyarı yapılarak bu sesin sınırlı sayıdaki kelimelerin (*düldül, дәstür*) son hecesinde birleşik kelimelerin son kısmında (*eñbekkün, күzdigüni*), ikilemelerin ikinci tarafında (*kündiz-tüni*) bulunabildiği de ifade edilmiştir.

ı, i harflerinin imlası: “Kalın ve ince, dar düz seslerin harfidir. Bu harfler kelimeye yer seçmez kelimenin bütün hecelerinde yazılabilir.” (s. 17).

ıy, iy, i (и) harfinin imlası: Yazarlar, bu sesi dar ve düz sesin harfi olarak tanımlamışlar, bu harfin *ıy, iy* seslerinin birleşimini gösterdiğini, ince ve kalın ünlülü kelimelerde de yazıldığını dile getirmişlerdir.

uw, üw, w (y) harfinin imlası: Yazarlar, bu sesin diftong sesin harfi olduğunu dile getirmişlerdir. Bu harfin ünlü *u, ü* ve ünsüz *w* sesini işaretlediğini ifade etmişlerdir.

e (Э), e, yu (Ю), ya (Я) harflerinin imlası: “e (Э), e harfleri Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla giren kelimelerde yazılır. Bu harfler Kazak’ın eski kelimelerinde yoktur.” (s. 26).

Eserde *yu* (Ю) harfi, *y* ve *u* seslerinin birleşimini gösteren harf olarak tanımladıktan sonra bu sesin eski kelimelerde de (*ayu, bayu, koyu*), Rusçadan giren kelimelerde de (*gunyur, yubka*) yazıldığı ifade edilmiştir.

ya (Я) harfinin de *y* ve *a* seslerinin birleşimini gösterdiğini ifade eden yazarlar, bu sesin eski kelimelerde de (*tayak, ayañ*) Rusçadan ve Rusça aracılığı ile başka dillerden giren kelimelerde de (*geologiya, geometriya*) yazıldığını ifade etmişlerdir.

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen üç eserde öncelikle dikkat çeken husus ünlülerin sayısı hakkında bir görüş birliğinin olmamasıdır. Ünlülerin sayısı Kazak Tilinin Fonetikası’nda on bir, Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika ve Praktikalık Kazak Tili isimli eserlerde ise dokuz

olarak zikredilmiştir. Her iki eserde bu dokuz ünlünün dışında iki tane diftong ünlü bulunduğu da dile getirilmiştir.

Türkiye’de Kazak Türkçesi üzerine yapılan araştırmalarda bu şivede dokuz ünlü olduğu konusunda birlik vardır.¹ Kazak Türkçesinde dokuz ünlü olduğu görüşünün doğru olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü çift ünlü olarak kabul edilen и (ıy, iy, i) ve y (uw, üw, w) fonemleri bir a fonemi gibi ünlü değerine sahip değildir. Bu seslere ünlü demek yerine ünlü + ünsüzden oluşan *çift ses* (*қосынды дыбыс*) demek daha doğrudur.

Eserlerde birlik olmayan bir başka konu da ünlülerin tasnifi meselesidir. Ünlüler, Kazak Tilinin Fonetikası’nda ayrıntılı olarak tasnif edilmiştir. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde ise düz ünlüler, yuvarlak ünlüler, diftongoid ünlüler olarak tasnif edilmiş, ünlülerin genişlik–darlık, kalınlık– incelik gibi özellikleri ünlüler incelenirken verilmiştir. Pratiklik Kazak Tili’nde ünlüler; dilin görevine göre kalın (*juwan*) ve ince (*jinişke*), çenenin açılışına göre geniş (*aşıq*) ve dar (*kısan*), dudağın etkisine göre yuvarlak (*erindik*) ve düz (*ezüwdik*) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Ayrıca Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserde diğer eserlerden farklı olarak *yarı geniş ünlülerden* bahsedilmiştir. Bu ünlüler; o, ö, e ünlüleridir. Diğer iki eserde bu ünlülere *yarı geniş ünlü* denilmemekle birlikte Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde bu ünlüleri telaffuz ederken çenenin a ve ä seslerine göre daha az açıldığı da ifade edilmiştir.² Yarı geniş ünlü terimi Türkiye Türkçesini inceleyen eserlerde yoktur.³ Ancak Anadolu ve Rumeli ağızlarında bu seslerin mevcut olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiş ve bu sesler *yarı geniş e*, *kapalı o* gibi terimlerle karşılanmıştır.⁴ Yarı geniş ünlülerle ilgili Kazak Türkçesi Grameri (Koç ve

---

¹ Bkz: KOÇ, Yrd. Doç. Dr. Kenan ve Dr. Oğuz Doğan (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 18; BURAN, Prof. Dr. Ahmet ve Yrd. Doç. Dr. Ercan Alkaya, (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 281; ÖNER, Mustafa, (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara, s. 2-3; TAMİR, Yrd. Doç. Dr. Ferhat (2007), “Kazak Türkçesi”, Editör: ERCİLASUN, Prof. Dr. Ahmet B., *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 433.

² Bkz: KENESBAYEV, I., ve Ğ. Musabayev (1993) *Kazirgi Kazak Tili Leksika – Fonetika*, Mektep Baspası, Alma-Ata, s. 231,233, 234.

³ Bkz: BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara; ERGİN, Prof. Dr. Muharrem (2005), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım, İstanbul.

⁴ Bkz: DELİCE, Arş. Gör. H. İbrahim (1995), *Anadolu ve Rumeli Ağızları Metinlerinde Kullanılan Seslerin Transkripsiyonu Meselesi*, Türklük Bilimi Araştırmaları, 1. Sayı, Sivas.

Doğan, 2004) isimli eserde şu tespitler yer almaktadır: Kazakçanın *e* ünlüsü Türkiye Türkçesindeki *e*'ye göre çok daha kapalı bir geniş ünlüdür. Bu *e*'ye benzer bir durum *o* ve *ö* ünlüleri için de geçerlidir. Bu iki ünlünün de *a* ve *ä*'ye göre daha kapalı, daha dar olduğu reddedilmez bir gerçektir (Koç ve Doğan 2004: 20). Bu sebepten eserde *e*, *o* ve *ö* ünlüleri yarı geniş ünlüler olarak adlandırılmıştır. Yazarların bu görüşleri incelenen eserlerdeki görüşlerle uygun düşmektedir. Biz de, Kazak Türkçesi için, bu sesleri *yarı geniş ünlüler* olarak değerlendirmenin doğru olduğu görüşündeyiz.

Praktikalık Kazak Tili isimli eserde ünlüler başlığı altında *yu* (*Ю*), *ya* (*Я*) sesleri de incelenmiştir. Bu sesleri ünlü olarak kabul etmek doğru bir görüş değildir. Bu sesler aslında iki ayrı harf ile ifade edilebilecek seslerdir.

Tüm bu söylenenlerden sonra Kazak Türkçesinin ünlüleri derli toplu olarak şöyle bir tabloda gösterilebilir:

Tablo 3. Kazak Türkçesindeki Ünlüler

Çenenin Hareketine Göre		Geniş	Yarı Geniş		Dar	
Dilin Etkisine Göre	Kalın	a		o	u	ı
	İnce	ä	e	ö	ü	i
Dudağın Hareketine Göre		Düz		Yuvarlak		Düz

1.2.2. Ünsüzler

1.2.2.1. Kazak Tilinin Fonetikası'nda Ünsüzler Konusunun İşlenişi

1.2.2.1.1. Ünsüzler (Dawıssızdar, Konsonantizmden)

Yazar, öncelikle Kazak Dilindeki ünsüzlerin sayısını netleştirmeye çalışmıştır. Kazak Dilindeki ünlülere nazaran ünsüzlerin sayısının daha çok olduğunu, ders kitaplarında bunların sayısının 25, bazılarında ise 26 olarak gösterildiğini ifade etmiştir. Sonuç

olarak bugünkü Kazak Dilinde 25 ünsüz bulunduğunu dile getirmiştir. Yazar bu ünsüzleri şöyle göstermiştir: *b, v, g, ğ, d, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, v, h, ts, f, ħ, ç, ş, k, η*. Bu sesleri 26 gösterenlerin *şç* (ш) harfini de eklediğini söyleyen yazar bunun bir ses değil harf olduğunu ifade etmiştir. Yazar *v, f, ħ, ts, ç* ünsüzlerini Kazak Dilinde önceden olmayan ancak Rusçadan giren ünsüzler olarak göstermiştir.

Eserde bu genel bilgilerden sonra ünsüzler tasnif edilmiştir. Ünsüzler ses tellerinin hareketine (iştirakine) göre, telaffuz (havanın çıkışı) yoluna göre, oluşum ve boğumlanma özelliğine göre üç başlık altında tasnif edilmiştir. Bu tasnifler ayrı ayrı açıklanmıştır.

1. Eserde sesin iştirakine göre ünsüzler şekilde üçe ayrılmıştır.

“a. Akıcılar (*Ündiler*) : *l, m, n, η, r, y, w*

ä. Ötümlüler (*Uyañdar*): *b, v, g, ğ, d, j, z*

b. Ötümsüzler (*Ķatañdar*): *p, f, k, k, t, ş, s, ħ, h, ts, ç.*” (s. 32).

Eserde bu seslerin farkı şöyle ifade edilmiştir: “Bunların birbirinden farkı sesin ve titreşimin etki derecesine bağlıdır. O zaman akıcılarda ses (ton) çok, titreşim azdır. Ötümlülerde aksine titreşim (*saldır*) çok, ses azdır. Ötümsüz ses ise sadece titreşimden oluşur (yani onlara ton etki etmez).” (s.32)

2. Ünsüzler telaffuz (havanın çıkışı) yoluna göre de üç bölüme ayrılmıştır.

“a. Patlayıcı (*Şuğıl*) Ünsüzler: *p, b, t, d, k, g, k, ts, ç, m, n, η*.

ä. Sızıcı (*Izıñ*) Ünsüzler: *f, v, s, z, ş, j, ħ, ğ, h, l, y, v*

b. Titreşimli (*Diril*) Ünsüz: *r*” (s.32).

Bu seslerin farkı üzerine de şunları ifade etmiştir:

“Patlayıcı fonemleri söylerken konuşma organları birbirine yapışıp hava birden kesilir ve fonemler ondan sonra çıkışına devam eder. Akıcıları söylerken ise konuşma organları bir birine yaklaşır ve böylece hava tamamen kesilmeden yavaş yavaş süzülüp çıkar. Titrek ünsüz (r) dil ucunun titremesi ile oluşur. (s.32–33).

3. Eserde oluşum ve boğumlanma (*artikulyatsiya*) özelliklerine göre ünsüzler üç bölüme ayrılmıştır.

“a. Dudak (*labial*) Fonemleri: *p, b, f, v, m, w*:

ä. Dil (*lingval*) Fonemleri: *t, d, s, z, ŝ, j, ts, ç, k, g, k̄, ğ, h, η, n l, r, y*

b. Gırtlak (*faringal*) Fonemi: *h.*” (s.33).

Yazar dudak seslerinin kendi içinde dudak (*p, b, m, w*) ve diş-dudak (*f, v*) olarak ayrıldığını belirtmiştir. Dudak ünsüzlerini söylerken iki dudağın birbirine yapıştığını ve yuvarlak şekle yakın bir şekil aldığını, diş dudak seslerinde aşağıdaki dudağın üst dişe yaklaştığını ifade etmiştir.

Eserde daha sonra dil (*lingval*) sesleri kendi içinde üç gruba ayrılmıştır:

“a. Dil önü: *t, d, s, z, ŝ, j, ts, ç, n, p, r*;

ä. Dil ortası: *y*;

b. Dil ardi: *g, ğ, k, k̄, η, h.*” (s. 33).

1.2.2.1.1.1. Ünsüzlerin Telaffuzu ile Yazılışındaki Özellikler

Yazar, bu başlık altında ünsüzleri genel olarak iki büyük grupta toplamıştır. Bu gruplar şunlardır: a. Ünsüzler (ötümlüler ve ötümsüzler), ä. Akıcılar.

1.2.2.1.1.1.1. Ünsüzler (Ünsizder)¹

Yazar bu başlık altında genellikle ötümlü sesleri ötümsüz karşılıkları ile birlikte işlemiştir.

Eserde *b, p* fonemlerinin alt dudağın üst dudağa tam olarak dokunup hızlı bir şekilde ayrılması ile oluştuğu dile getirilmiştir. Yazara göre bunların birbirinden başlıca farkı *b* sesinde titreşim olması ancak *p* sesinde olmamasıdır. Yazar bu seslerin dilde kullanılışı ile ilgili şunları söyler:

“*b* fonemi kelime başında (6258 kelime, *k, t*'den sonra üçüncü sırada) ve ortasında etkin olarak kullanılır. Kelime sonunda bu sese rastlanmaz. Son seste *b* yazılmakla birlikte (*arab, garderob, kub, klub, pomb, propab, ştab*) onun telaffuzu *p* şeklindedir. Bu nedenle bu kelimelere eklenen ek ötümsüz ile (*arabka,*

---

¹ Bu başlık altında ötümlü ve ötümsüz sesler işlenmiştir. Kazak Türkçesi gramer anlayışına göre *ünsiz* terimi ötümlü ve ötümsüz sesleri karşılamaktadır.

klubta, ştabpen, ştabsız) başlar. *p* fonemine ise kelimelerin bütün yerlerinde rastlanabilir. Dilimizdeki *p* ile başlayan (991) kelimelerin çoğu alıntı kelimelerdir.

Kelime başında *b* ile *p* telaffuzda hatta yazıda da (imla kılavuzunda) bazen birbirinin yerine kullanılmaktadır: *bayım – payım, balvan – palvan, barabar – parapar, batsayı – patsayı, bäle – päle, buyda – pıyda, palaw – balaw, pätwa – bätwa, peyil – beyil, pende - bende vb.*” (s.33-34).

Bu bilgilerden sonra eserde *b, p* ile *m* fonemlerinin ekler ile edatların ilk sesi durumunda olduğu zaman birbiriyle devamlı değiştiği *-bın// -pın// -mın, -mız // -bız // -pız, -men // -ben // -pen, -ma // -ba // -pa vb.* örnekleri ile belirtilmiştir.

Eserde bu iki fonemin kelimenin ilk veya son sesi olduğu durumlarda birçok sesin etkisi ile birbiriyle değiştiği belirtilmiş ve şu örnekler verilmiştir: “*Akpala* (ak bala), *sätpay* (sät bay) *köppoldu* (köp boldı), *kabı* (kap-ı), *kabadı* (kap-adı), *köbjasar* (köp jasar), *köbedi* (köp edi) vb.” (s.34). Bunun yanında *p* sesinin bazen *w*'ye dönüştüğü *tawıp* (*tap-ıp*) *jawıp* (*jap-ıp*), *tewip* (*tep-ıp*), *sewip* (*sep-ıp*) örnekleriyle ifade edilmiştir.

Bu fonemlerden sonra yazar *f* ve *v* fonemlerini açıklamıştır. Bu fonemlerin Rusça aracılığı ile giren kelimelerde bulunduğunu, bu sesleri telaffuz ederken alt dudağın üst dişlere yaklaştığını ve havanın ikisinin arasından çıktığını ifade etmiştir. Bu seslerin kullanımıyla ilgili yazar şunları kaydetmiştir:

“Ötümsüz *f* sesine kelimenin bütün hecelerinde rastlanabilir. Kazak Tilinin Tüsindirme Sözlüğüne giren kelimelerin 328 tanesi bu *f* harfi ile başlar.

v kelimenin başında (180 kelimedede), ortasında kullanılır. Kelimenin sonuna yazılınca (*aktiv, arhiv, kuzov, pristav, passiv, predikativ, reaktiv, ustav vb.* Bununla birlikte aile isimlerinde görülen *-ov, ev*) *f* olarak söylenir, ek de ötümsüz ile (*arhivke, arhivtiş, arhivten*) başlar. Arapçadan giren iki kelimedede (*fäniy, saf*) *f* harfi görülür.” (s.34-35).

Bu fonemlerin ardından eserde *t* ve *d* fonemleri açıklanmıştır. Bu fonemleri söylerken dilin ucunun üst dişe yapışarak havanın önüne set çektiği ifade edilmiştir. Bu seslerin kullanımını ile ilgili şunları söylenmiştir:

“*t* kelimenin bütün hecelerinde söylenebilir de yazılabilir de. Bugünkü Kazak dilinde *t* ile başlayan kelimelerin sayısı 6500'dür (*k*'dan sonra ikinci sırada bulunur).

d fonemi kelimenin başında (2234), içinde kullanılır.

Yazıda kelime sonunda bulunmakla birlikte (*akkord, anod, katod, vzbod, velosiped, vklad, zavod, abjad, jad, kislopod, karbid, rekord vb*) telaffuzda bu ses

t olur ve üzerine gelen ek ötümsüz ile (*zavodka, zavodta*) başlar. Kelime başında *d* ile *t* (sözlüklerde) birbiri yerine kullanılır: *derte – terte, diyirmen – tiyirmen, dozak – tozak, düley – tüley, dızıl – tızıl, dop – top, dırıl – tırıl*.

Ekler ile edatların ilk sesinde bu iki fonem birbiri ile değişmektedir (*-dın // -tın, -da // -ta, -dan // -tan, -day // -tay*) vb.” (s.35).

Yazar bu fonemlerden sonra *s* ve *z* fonemlerini açıklamaya başlamıştır. Bu fonemleri söylerken dilin ucunun alt dişe dayanıp ortasının biraz çukur olduğunu, havanın bu boşluktan geçerek üst dişlerin arasından süzülüp çıktığını dile getirmiş, bu seslerin kullanımı ile ilgili şunları kaydetmiştir:

“Bu ikisi de kelimenin bütün yerlerinde söylenir. *s* fonemi *z* fonemine nazaran daha aktiftir. Bu fonem 5527 kelime başında; *z* ise 724 kelime başında kullanılır. *s*'nin bir özelliği de kelime sonundaki ünsüzü yadırgamamasıdır: *al-sa, kara-sa, jaz-sa, jarsa, jawsa* vb. Ötümlü *z* foneminin Rusçada kelime sonunda yazılmakla birlikte *s* olarak telaffuz edilmesi konuşma bilim şekli olarak sayılır. Kazak Dilinde Rusçadan geçen kelimelerin sonundaki *z* telaffuz edilir. *gaz, zakaz, kolhoz, mayonez, protez*. Bu sestem sonra gelen ek ötümlü ve akıcı ile başlar: *gazğa, gazdı, sovhozda, sovhozben, şlyuzge*.

Kelime içinde *s* fonemi kendisi ile komşu olan *ş* ve *j* fonemlerinin etkisi ile *ş* olarak *aşşı* (aşşı), *şeşe* (şeşe), *beşşil* (bes jıl): *z* fonemi ise kendinden sonraki *s*, *ş*, *j* fonemlerinin etkisi ile *s*, *ş*, *j* olarak: *jassa* (jazsa), *jüssom* (jüz som), *taşşa* (taşşa), *jaşşı* (jazşı), *jaşşıktı* (jaz şıktı) *jüjjil* (jüz jıl) telaffuz edilir.” (s. 35).

Yazara göre *ş* ve *j* fonemlerini söylerken dilin ucu kaldırılır ve iki yanı yukarıdaki dişlere dayanıp dilin üst tarafı iki yerden damağa yaklaşır. Bu nedenle bunlar *çift odaklı* (*kos fokustı*) *sesler* olarak adlandırılır. Yazar bu seslerin kullanımı ile ilgili şunları söylemektedir:

“Bu iki fonem kelimenin her yerinde söylenir. Sadece *j* fonemine kelime sonunda az rastlanır. *laj, taj, talan – taraj, üwäj* gibi birkaç alıntı kelime ile *baj, bij, küj, kıj, koj, mij, ij – tij, şij* gibi yansıma kelimelerde görülür.

Rusçada kelime sonunda *j* yazılmakla beraber *ş* olarak telaffuz edilir. Kazak Dilinde Rusça vasıtasıyla giren kelimelerin sonundaki *j* telaffuz edilir: *garaj, korsaj, staj, morj, tiraj, tonnaj, fuksaj, ekipaj, blindaj, dublaj, zondaj, masaj, montaj*. Bu fonemden sonra ek ötümlü ses ile başlar (*stajdı, stajğa, garajda, garajben*).

ş fonemi komşu seslerin etkisi ile değişmez ancak *j* fonemi *s*, *ş* fonemlerinin etkisine uğrar: *taşşol* (taşjöl), *bejjil* (bes jıl), *laşsız* (lajsız).” (s. 36)

Yazar *k* ve *g* fonemlerinin dilin arka tarafının damağa dayanıp hemen ayrılması ile oluştuğunu ifade ettikten sonra bu seslerin kullanımı ile ilgili şunları kaydetmiştir:

“Ötümsüz *k* kelimenin her tarafında (5307 kelime) kullanılır, ötümlü *g* ile başlayan kelimelere ise az rastlanır (667 alıntı kelime). Bu ses kelime içinde aktif

olarak kullanılır. Kelime sonunda ise asla kullanılmaz. Rusçadan giren kelimelerin sonunda *g* yazılmakla birlikte (*anşlag, biyolog, varyag, geolog, gong, dialog, ideolog, monolog, pedagog, okrug, sarkofag, ünivermag*) *k* olarak telaffuz edilir ve bu fonemden sonra gelen ek ötümsüz ile (*pedagogka, pedagogtı, pedagogpen*) başlar. Kazak Dilinin eski kelimelerinde bu iki fonem sadece ince ünsüzlerle birlikte kullanılabilirdi.” (s. 36).

Eserde *k* foneminin, yanında bulunan ünlü, akıcı ve ötümlü seslerin etkisiyle çoğunlukla ötümlüleşip *g* seklinde telaffuz edildiği belirtilmiş; *şelegi* (şelek-i), *kepegi* (kepek-i), *oygeldi* (oy keldi), *karagöz* (kara köz), *keregedi* (kerek edi), *kögeltiri* (kök eltiri) örnekleri verilmiştir.

Kazak Dilinin eski kelimelerinin *g* sesi ile başlamadığı, hatta *gül* kelimesinin *kül* şeklinde telaffuz edilemediği belirtilmiştir.

Yazar, *k*, *ğ* fonemlerinin söyleyiş yolunun aynı olmadığını, ötümsüz *k* foneminin patlayıcılara, ötümlü *ğ* foneminin sızıcılara dâhil olduğunu, ikisinin oluşum yerinin aynı olduğunu belirtmiştir. Bu iki sesin farkının ise; *k*'yi söylerken dilin arkasının yumuşak damağa sıkıca dokunması, *ğ*'yi telaffuz ederken yaklaşması olduğunu ifade etmiştir. Yazar, bu seslerin kullanımını şu şekilde dile getirir:

“*k* fonemi Kazak Dilindeki en aktif fonemdir. Bu ses kelimenin her yerinde bulunur. Bugünkü Kazak Dilinin sözcük varlığının %14'ü (8402 kelime) bu ses ile başlar. *ğ* fonemine ise kelime sonunda asla rastlanmaz kelime başında 213 alıntı kelimeye bulunurken kelime içinde aktif olarak kullanılır. *k* fonemi *k* gibi yanındaki seslerin etkisiyle *ğ* olarak söylenmeye meyillidir: *karagoy* (kara koy), *sarığız* (sarı kız), *ağala* (ağ ala), *ağüy* (ağ üy), *tarığı* (tarak-ı), *kulağı* (kulak-ı).

Kazak Dilindeki ünsüzlerin tamamına yakını ünlülerin etkisine göre kalın, ince olur. Oysa *k*, *ğ* sadece kalın, *k*, *g* sadece ince ünlüler ile dizi oluşturur.” (s. 37-38).

Eserde *h* foneminin Rusça vasıtasıyla giren kelimelerin yapısında rastlanan bir fonem olduğu, oluşumu yönüyle *ğ* fonemine yakın olduğu ifade edilmiştir. Bu iki sesin farkı ise *ğ* foneminin ötümlü, *h* foneminin ötümsüz olması olarak gösterilmiş; bu sesin kullanımını şu şekilde anlatılmıştır:

“*h* harfinin Arap ve Fars Dillerinden giren birkaç kelimeye yazılması gelenektir: *hat, habar, hal, halık, han, aşana, hoş, hukık, hikaya, hizmet, ahwal, mahabbat, rayhan, sahar, sahara, sahtiyan*. Bu sesin telaffuzu konusundaki fikirlerde de farklılıklar ortaya çıkmıştır.” (s. 39).

h foneminin gırtlaktan söylenen bir fonem olduğunu söyleyen yazar, bu fonemin; *ah, ahla, gavhar, eh, ehe, ehele, javhar, jahil, jahannam, jahat, jahatta, jahilik, qahar* gibi kelimelerde görüldüğünü ifade etmiştir.

“Günlük konuşma dilinde *h* çoğunlukla *k*, *k* ötümsüzleriyle değişerek telaffuz edilir: *aķılap* – *ükilep* (ahlap – ühlep), *ķahar* – *ķaķar*, *ķahar* – *ķaķar*. Bazen düşürülüp de söylenir: *māķūr* (māķūr), *ķār* (ķahar)” (s. 40).

Eserde daha sonra *ts* ve *ç* (ч) fonemleri açıklanmıştır. Bu fonemlerin çift ünsüz (*afrikat dawıssız*) olarak adlandırıldığını ifade edilmiş, bu fonemlerle ilgili şunlar dile getirilmiştir:

“*ts* fonemi *t* ile *s* elementlerinin birleşimidir. Onu söylerken dilin ucu alttaki dişe alt tarafı üst dişe sıkıca dokunup hemen ayrılır.

Bu foneme Rusçadan giren kelimelerin başında ve ortasında sıkça, sonunda ise (*abzats*, *ebzats*) seyrek rastlanır.

ts daima kalın söylenir, komşu ünlüleri kalınlaştırır: *tseķ*, *tsirk*, *tsirkul*, *tsitata*, *tsitrus*, *tsifr*.”

ç (ч) fonemi *t* ve *ķ* seslerinin birleşmesinden meydana gelir ve öncelikle dil ucunun dişe ondan sonra dil altının damaķa dokunması ile oluşur. Bu ses ile söylenen kelimeler Kazak Dilinde pek azdır.” (s. 40).

1.2.2.1.1.1.2. Akıcılar (Ündiler)

Yazar, ötümlü ve ötümsüz sesleri *ünsizder* başlığı altında işledikten sonra *ündiler* başlığı altında akıcı sesleri işlemiştir. Akıcı ünsüzlerde titreşimden dolayı sesin çok olduğunu ve onların (*n* hariç) ünlüler gibi, başka seslerin etkisiyle değişime uğramadıklarını ifade etmiştir.

m foneminin boğumlanma yönüyle ötümlü *b*'ye benzediğini, sadece *m*'de sesin fazla olduğunu ve havanın burun yoluyla çıktığını ifade eden yazar, akıcı *m* foneminin kelimenin her yerinde aktif olarak kullanıldığını, başka seslerin etkisiyle değişime uğramadığını, kelime başında 2955 kelimedede bulunduğunu dile getirmiştir.

Eserde, daha sonra *n* fonemi açıklanmıştır. *n* foneminin dil altının üstteki dişe sıkıca dokunup hemen açılması ile oluştuğu belirtilmiştir. Bu sesi söylerken dil ucunun üst dişe dayandığı veya biraz yukarısında durduğu, havanın burun boşluğundan çıktığı belirtilmiş ve şunlar kaydedilmiştir:

“*n*'ye kelimenin her yerinde rastlanır. Bu fonemle başlayan (788) kelimelerin çoğu yabancı dillerden giren kelimelerdir. *n*, kendinden sonraki komşu *p*, *b*, *m* seslerinin etkisiyle *m*: *Jampeyis* (Janpeyis), *jambadı* (janbadı), *ķammen* (kanmen) ve *ķ*, *k*, *ķ*, *g* seslerinin etkisiyle de *ņ*; *janķa* (janķa), *ķenķe* (kenķe), *sāņķoy* olarak telaffuz edilir.” (s. 41).

Bu sestem sonra *ŋ* sesini anlatan yazar, bu sesle ilgili Şunları söylemiştir:

“*ŋ* fonemini söylerken dilin alt tarafı yumuŐak damak ile birleŐip hemen ayrılır. Hava burun yolu ile çıkar. Havanın çıkması yoluna göre *m*, *n*, *ŋ* fonemlerine *burun yollu akıcılar (murın joldı ūndiler)* denir.

ŋ kelime başında asla bulunmaz. DiŐer durumlarda aktif olarak kullanılır. DeŐiŐime uŐramaz.” (s. 41).

Eserde, *l* foneminin dilin u tarafının diş ile dişetine dayanarak, orta kısmının ukurlaŐması, arka kısmının ise yumuşak damağa doğru kaldırılıp geriye doğru çekilmesiyle oluştuğu belirtilmiştir. Bu fonemi söylerken dilin iki tarafının aşağı doğru hareket ederek havanın geçmesine imkn tanıdığı da vurgulanmıştır.

Bu fonemin kullanılışı ile ilgili Şunlar kaydedilmiştir: “Bu fonem kelimenin her yerinde bulunur ve deŐiŐikliĐe uŐramaz. Kelime başında (488) başka dillerden giren kelimelerde rastlanır.” (s. 41).

Eserde, *bul*, *ol*, *sol* zamirleri ile *al*, *bol*, *kel*, *kal*, *kıl*, *sal* fiillerinin yapısındaki *l* sesinin telaffuzda da yazıda da düşürülerek kullanılabildiği belirtilmiş ve *bu*, *o*, *so*, *ap*, *bop*, *kep*, *kaptı*, *kepti* rnekleri verilmiştir.

Yazar *r* foneminin dil ucunun damağa dokunup havanın gücüyle titremesinden oluştuğunu, bu fonemin kelimenin ortası ile sonunda sıkça görüldüğünü, kelime başında ise sadece alıntı kelimelerde görüldüğünü dile getirir. Bu ses ile ilgili Şunları da ifade etmektedir:

“Kazak Dilinde kelime *r* sesi ile baŐlamaz. Bu nedenle baŐka dillerdeki *r* ile baŐlayan kelimelerin önüne ūnller getirilerek (n seste ūnl türetilerek) telaffuz edilir. Bugünkü *Orıs* (Rus) bu Őekilde oluŐmuŐtur. Bugünkü dilimizde *r* harfi ile baŐlayan beŐ yüze yakın kelime vardır. Onların oĐunluĐu Rusça vasıtasıyla giren kelimelerdir. Onları söylerken (Rusçadaki gibi) *r* korunmuŐtur. Oysa dilimize önceden giren Arapça ve Farsça kelimelerin hepsinin önüne dar (ı, i, u, ū) ūnller getirilmiŐ bununla da kalmamıŐ bu sesler (zellikle Őiirde) hece kurmuŐtur: *ı-ras*, *ı-razı*, *ı-raĐım*, *i-renji*, *i-reŋ*, *i-ret*, *u-ruksat*, *-rüstem*. Bu kelimelerin *r* harfi ile yazılması imla Őeklidir.” (s.42).

Eserde *y* foneminin dilin ucunun alt dişe, iki yanının her iki taraftaki dişlere temas ederek ortasının yumuşak damak ile sert damağın keŐiŐtiĐi noktaya doğru kaldırılmasıyla oluştuğu ifade edilmiştir. Bu foneme kelimenin ortası ve sonunda çokça rastlandığı, kelime başında ise (*yod*, *yanvar*, *yumor*) alıntı kelimelerde görüldüğü dile getirilmiştir.

Yazar bu seslerin sonuncusu olan *w* fonemi ile ilgili şunları dile getirir: “*w* foneminin telaffuzu Rusçadan giren ünlü *uw* (*y*) gibidir. Farkı, akıcı *w* sesini söylerken hava şiddetli olur, titreşim meydana gelir, hece kuramaz.” (s. 41).

Bu fonemin kullanım yerinin kelimenin ortası ile sonu olduğu, kelime başında *wa*, *wağda*, *wağız*, *way*, *wayım*, *wakıyğa*, *wak*, *wakta*, *wakit*, *wäde*, *wäkil*, *welayat*, *wej* vb gibi sayılı kelimelerde bulunduğu belirtilmiştir.

1.2.2.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika’da Ünsüzler Konusunun İşlenişi

1.2.2.2.1. Ünsüz Sesler (Dawıssız Dıbıstar)

1.2.2.2.1.1. Ünsüzlerin oluşumu

Yazarlar bu başlık altında ünsüzlerin genel özelliklerini, ünlüler ile ünsüzlerin farklarını vermeye çalışmıştır. Yazarlar bu farkları şöyle ifade etmiştir:

“Ünsüz fonemlerin bu boğumlanma özelliklerine uygun olarak şu sonuçlar ifade edilebilir: a) Ses telleri ünlüleri söylerken hareketli, ünsüzleri söylerken hareketsizdir. ä) Ünlüler hece oluşturur, ünsüzler hece oluşturamaz.” (s. 241). Yazarlar ünsüzler içinde ünlülere en yakın fonemlerin akıcı fonemler olduğunu da ifade etmiştir.

1.2.2.2.1.2. Ünsüzlerin Yapısı

Eserde, bu başlık altında Kazak Türkçesindeki ünsüzlerin sayısı ve özellikleri dile getirilmiştir. Bugünkü Kazak Dilinde 25 ünsüz olduğu belirtilmiş, ardından şunlar kaydedilmiştir:

“Bugünkü Kazak dilinde 25 ünsüz vardır: *b, v, g, ğ, d, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, (w), h, f, ħ, ts, ç, ş, k, η*. Parantez içindeki *w* (*y*) fonemi, *taw jawan* gibi kelimelerde hece oluşturmadığı için ünsüzler grubuna aittir. Bu dizideki *v, f, ħ, ts, ç* Kazak Diline Rusça etkisiyle giren fonemlerdir.” (s. 241).

Daha sonra ünsüzlerin tasnifine geçilmiş, ünsüzler üç başlık altında toplanmıştır. Bunlar; akıcı ünsüzler, patlayıcı ünsüzler ve sızıcı ünsüzlerdir.

1.2.2.2.1.2.1. Akıcı Ünsüzler (Ündi Dawıssızdar)

Bu başlık altında akıcı ünsüzler işlenmiştir.

Eserde, *r* foneminin dilin damağa sıkıca değip seslenmeyi oluşturan havanın güçlü bir şekilde çıkması ile oluştuğu, kelime ortasında bu sesin bir kere, kelime sonunda çoğunlukla iki kere titrediği dile getirilmiş, bu nedenle bu fonemin titreşimli (*vibratsiyalık, diril fonema*) fonem diye adlandırıldığı ifade edilmiştir. Bu fonemin kullanılışı hakkında şunlar kaydedilmektedir:

“Bu foneme kelime içinde ve sonunda sıkça rastlanır. Eski Türkologların dediği gibi *r* fonemine kelime başında rastlanmaz. Bu sebepten başka dilden alınan ve *r* sesi ile başlaması gereken kelimelerin önünde *ı* veya *i* fonemleri türemektedir. Bazen *u, ü, o* sesleri de türemektedir. (Rusçadan alınan çağdaş kelimelerin başındaki *r* fonemini söylerken Kazak Dilinde Rusça şeklinin korunması gelenek olmuştur.) Örneğin: (*ı*)*rahmet*, (*ı*)*ras*, (*ı*)*ray*, (*i*) *ret*, (*u*)*ruksat*. Yazı dilinde ön seste türeyen seslere dikkat edilmez. Son kelime bazen *urıksat* bazen *ruksat* şeklinde yazılır.” (s.242).

Yazarlar bu ünsüzden sonra *l* ünsüzünü açıklamışlardır. *l* fonemini söylerken dilin dişetine dokunduğunu, havanın dilin iki tarafından çıktığını, bu nedenle bu sese avurt (*lateral, büyir*) sesi dendiğini dile getiren yazarlar, bu sesin işlek kullanıldığı yerin kelime içi ve sonu olduğunu, kelime başında nadiren görüldüğünü, *l* ile başlaması gereken kelimenin önünde muhakkak bir dar ünlü türediğini de ifade etmişlerdir. Bu sesin kullanılışı ile ilgili yazarlar şunları söylemektedir:

“Rusçanın Kazak Diline etkisinden dolayı bu fonem, uluslar arası kelimelerde de kendi dilimize ait kelimelerde de bütün seslerin öncesinde gelebilmektedir: *laboratoriya, litografiya, litr, loja, lektiya*. Bunu gibi kelimelerin etkisiyle sadece yazıda değil telaffuzda da *laj, layık, legen* gibi kelimeler bugün *l* ile başlayıp sıkça kullanılmaktadır.

İşaret zamirlerinin (*bul, sol, ol*) sonundaki *l* sesi:

a) Bütün durum eklerinde;

ä) Bazen tamlanan kelime ünsüzle başlayınca düşmektedir.

Durum eklerinde	Tamlanan Kelime Önünde
İlgi: <i>munıŋ (bunıŋ), sonıŋ, onıŋ</i>	<i>o(l) kisi</i>
Yönelme: <i>buğan, soğan, oğan</i>	<i>bu(l) kisi</i>
Belirtme: <i>munı (bunı), sonı, onı</i>	<i>o(l) kisi</i>
Bulunma: <i>munda (bunda), sonda, onda</i>	<i>o(l) jer</i>
Ayrılma: <i>budan (munan), sodan (sonan)</i>	<i>so (l) bala</i>
<i>odan (onan)</i>	
Vasita: <i>bunıman (munımen) sonıman, onımen</i>	<i>so(l)bala.</i>

Konuşma dilinde bazen *al, bol* gibi fiillerin sonunda *l* düşmekte, *alsayşı, bolsayşı* demek yerine *asayşı, bosayşı* şeklinde de söylenebilmektedir. Başka durumlarda *l*, kelime ortasında ve sonunda çok sağlam bir şekilde söylenmektedir.

l fonemi eklerde *d, t* fonemleri ile değişmektedir: *suvlı (jer), maldı (kolhoz), egisti (dala), kalalar, maldar, tastar.*” (s. 243-244).

Eserde *y (n)* foneminin, dil ucunun ön damağa hızla çarpmasıyla oluştuğu, bu fonemi ve kısa *w (y)* fonemini söylerken, diğer ünsüzler gibi iki konuşma organının birbirine yapışmadığı, yaklaştığı ifade edilmiştir. Daha sonra bu fonemin kullanılışı ile ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Bu fonem Kazak Dilinde sadece şu kelimelerin ilk sesi durumundadır: *ya (Я) (ya sen kel ya ol kelsin), yağni, yaki*. Birçok Türk Dilinin Kazak Dilinden başlıca farkı; kelime başındaki *y* Kazak Dilinde daima *j*'ye dönüşmesidir: *yaman – jaman, yahşı – jakşı, yok – jok, yanında – janında vb.*

Kelime ortası ve sonunda *y* fonemi sıkça kullanılır: *ayak, tayaq, maya, tay, key, keyin, oy, ey, äy, ay* ve başka kelimelerde de görülür.” (s.244)

Eski Türk dillerindeki *d* foneminin belli durumlarda *y* ile değiştiği belirtilmiş ve *adak – ayak, adğur – ayğır, adığ – ayuw* örnekleri verilmiştir.

Yazarlar *w* foneminin ünlülerarası durumunda geniş ünlüden sonra da önce de akıcı olduğunu ve bu fonemin bu durumda hece yapma özelliğinden uzaklaştığını dile getirmiş ve *jawan, kewin, tawğa, waqıt* örneklerini vermiştir.

Yukarıda işlenen dört fonem hakkında şunları ifade etmişlerdir:

“*r, l, y, w* akıcı fonemlerdir. Bu dördünün ortak özelliği ağzın boğumlanma yapmasıyla oluşmasıdır. Bunları söylerken hava ağızdan çıkar. Bu nedenle bu dördünü ağız yollu akıcılar (*avız joldı ündiler*) diye adlandırırız.” (s. 245).

Eserde *n* foneminin dil ucunun dişetine dokunması ile oluştuğu, bu iki organın birbirine sıkıca dokunup seslenmeyi sağlayan havanın burun yolundan çıktığı, bu nedenle bu sesin burun yollu akıcı (*murın joldı ündi*) diye adlandırıldığı ifade edilmiştir. Bu fonemin kullanılışı hakkında şunlar söylenmiştir:

“Bu fonem çoğunlukla kelime içinde ve kelime sonunda bulunur. *tün, bugün, könüv, sen, jön*.

İlk ses durumunda çoğunlukla başka dillerden giren kelimelerde bulunur: *nöker, nokay* (Moğolcadan alınan kelimeler), *naqurıs, nan, nawa, namıs, nâr* (Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler), *nota, norma, notaryus, novella, negativ* (Rusça aracılığı ile giren uluslar arası kelimeler). Ancak *nar, nokta, ne, neme* gibi eski

kelimler de yok değildir. *n* sesi ile başlayan kelimelerin çoğu başka dillerden geldiğine göre bu sesin Türk dillerinin eski devirlerinde çok kullanılmış olması gerekir.

Bu fonem hal eklerinde de (ilgi ekinde: *bala-nıy, nan-nıy, kün-niñ*; yüklem ekinde: *bala-nı, keme-ni*; ayrılma ekinde: *nan-nan, in-nen*) bulunmaktadır. *n* fonemi bazı *d, t* sesleri ile değişmektedir: *bala-nı, kaz-dı, jat-tı.*” (s. 245).

m fonemini söylerken iki dudağın birbirine sıkıca dokunduğunu dile getiren yazarlar, seslenmeyi oluşturan havanın burundan çıktığını, bu nedenle bu sesin de burun yollu akıcı ses olduğunu ifade etmişlerdir. Bu fonemin Kazak Türkçesindeki kullanımı hakkında eserde şunlar dile getirilmiştir:

“Bu fonem kelimenin her yerinde bulunabilir. Örneğin: *mal, men, mağına, mıy, mırs, keme, temaki, sälem, şam.*

Yapım ekinde de edatlarda da çekim ekinde de oldukça sık kullanılmaktadır. Çekim eklerinde: iyelik ekinde (*bala-m, üy-im, bala-mız, üy-imiz*), bildirme ekinde (*bala-mın, injener-min*), vasıta halinde (*bala-men, kap-men*) vb. görülebilmektedir.

Birçok Türk dilinde ötümsüz sestem sonra *m* doğrudan gelebilmektedir. Rusçada da böyledir. Kazak dilinde ötümsüzden sonra gelmesi mümkün değildir. Ötümsüz sestem sonra *m* daima *p*'ye dönüşmektedir.

Türk dillerinin çoğunda *batman, ketmen, çekmen, tokmak* kelimeleri Kazak Dilinde *batpan, ketpen, çekpen, tokpak* şeklinde işitilir.

Bazen *b*'den sonra akıcı burun seslerinden biri gelince *b* sesi *m* sesine dönüşür: *bunıy* diye de *munıy* diye de söylenir; *bağana* diye de *mağana* diye de söylenir

Bazı Türk Dillerindeki *b* Kazak Dilinde *m*'ye dönüşmüştür: *bin – mıy, beñ – meñ, ben – men, bin – min.*” (s. 245-246).

Eserde *ŋ* foneminin dil ardının damağa sıkıca değmesi vasıtasıyla oluştuğu, küçük dilin aşağı indiği, ağız boşluğu tamamen dolu olduğu için seslenmeyi gerçekleştiren havanın burundan çıktığı, bu nedenle *ŋ* foneminin burun yollu akıcı olduğu dile getirilmiştir. Bu sesin kelime içi ve sonunda bulunduğu ifade edilmiş, burun yollu akıcılar diye tanımlanan seslerin arasındaki farklar şu şekilde aktarılmıştır: ,

“*m, n, ŋ* seslerinin ortak özelliği bu üç sesi söylerken de havanın burundan çıkmasıdır. Bu nedenle bu sesleri burun yollu akıcılar diye adlandırırız. Bununla birlikte bu üçünün boğumlanma yönüyle farkı da vardır. Bu farklar şunlardır: a) *m* dudak fonemi, ä) *n* dişeti sesi, b) *ŋ* dil ardı sesi.” (s. 246).

1.2.2.2.1.2.2. Patlayıcı Ünsüzler (Şuğıl Dawıssızdar)

Eserde akıcı ünsüzlerin ardından patlayıcı ünsüzler işlenmiştir. Bu kısımda patlayıcı ünsüzlerin özellikleri, kullanıldığı yerler, bu ünsüzlerin ne gibi ses değişimleri geçirdiği anlatılmıştır.

b, *p* fonemlerinin iki dudağın birbirine sıkıca dokunup ardından hemen açılması ile oluştuğunu söyleyen yazarlar, bu ikisinin farkını: *b* sesinin ötümlü, *p* sesinin ötümsüz olması olarak ifade etmişlerdir. Yazarlar, *p* foneminin kelimenin başında da ortasında da sonunda da bulunabildiğini *b*'nin ise kelime sonunda bulunmadığını dile getirdikten sonra şunları kaydetmişlerdir:

“Kelime başında *b* bazı Türk Dillerinde örneğin Hakas grubundaki dillerde (bunun içinde Şor Dilinde) *p* şeklinde söylenmektedir: *palık*, *per*, *pos* (Kazakça: *balık*, *ber boz*). Oğuz – Türkmen, Oğuz – Selçuk grubundaki dillerde sızıcılaşmıştır. *ber*, *bermen* gibi kelimeler *ver*, *verme* – *vir* şeklinde de söylenir.

Kazak Dilinin *b* fonemi bazı Türk Dillerinde *m*'ye dönüşmektedir. Örneğin: Şor Dilinde *qoms*, *naqmur*, *mörü* veya *pörü morsuq* veya *porsuq* kelimeleri Kazak dilinde *qobız*, *jaqbır*, *böri*, *borsıq* şeklindedir.” (s. 247).

Daha sonra eserde bu seslerin bulunduğu yerler hakkında bilgi verilmiştir. Kazak Dilinde kelime başında, çoğunlukla, *b* foneminin bulunduğu, *p*'ye bu durumda çok seyrek rastlandığı söylenmiştir. Kelime sonunda yazıda *b* bulunmakla birlikte *p* olarak telaffuz edildiği belirtilmiştir.

“Yazıda *klüb*, *ştab* olmakla birlikte sondaki *b* fonemi *p* olarak telaffuz edilir. *p* kelime başında çoğunlukla yabancı dillerden giren kelimelerde görülür. Örneğin: *papa*, *poza*, *paya*, *pälek*, *piyaz* (Tacik kelimeleri), *payda*, *pän*, *parasat* (Arap kelimeleri), *pay*, *poçta*, *paket*, *predsedatel* (Rus kelimeleri). Kazak'ın konuşma dilinde bu ikisi bazı kök kelimelerde birbirine denk kullanılmaktadır: *bäle* – *päle*, *bal* – *pal*, *püt* – *büt*, *pisik* – *bisik*., *tapa* – *taba*. Yazılı şekil *püt*, *pisik*, *taba* vb. Kelime sonunda *b* söylenmez bunun yerine *p* iştilir. Özellikle ünlü ile başlayan ek eklendiğinde *p* ötümlüleşip *b*'ye dönüşür: *kapıñız* – *qabıñız*, *jipiñiz* – *jibiñiz*, *köpimiz* – *köbimiz*. Eğer *p* ile biten fiile *ıp* (ip) zarf-fiili eklenirse kökteki *p* fonemi daima *w* fonemine dönüşmektedir: *tapıp* – *tawıp*, *tepip* – *tewip*, *kepip* – *kewip*, *jaqip* – *jawıp*, *qapıp* – *qawıp*” (s. 247).

Bu iki fonemin ardından yazarlar *d* ve *t* fonemlerini açıklamışlardır. *d*, *t* fonemlerinin dil ucunun üst dişe dokunup sonra aniden açılması ile oluştuğunu, bu fonemlerin patlayıcı fonemler olduğunu ifade etmişlerdir. İkisinin farkı olarak *d* foneminin ötümlü *t* foneminin ötümsüz olmasını göstermişlerdir. Bu seslerin kullanışı hakkında şunlar kaydedilmiştir:

“*d* kelime başında ve ortasında, *t* kelimenin her yerinde bulunabilir. *d* fonemine hece sonda çok seyrek rastlanır. Yazıda kelime sonunda *d* bulunmakla birlikte bu ses ötümsüz *t* fonemine dönüşmektedir. Yazılışı; *Leningrad, Aşhabad*, olmakla birlikte kelimenin sonunda bulunan *d* fonemi telaffuzda *t* fonemine dönüşmektedir.” (s. 248).

Yazarlar Kazak Dili ve başka Batı Hun grubuna ait olan Türk Dillerinin fonetik özelliklerden birinin de bu dillerde bulunan *y* foneminin Doğu Hun dillerinde *d, t* olması olduğunu ifade etmiş, *ayak, atak, adak, azak* örneklerini vermişlerdir.

“Bazı Türk Dilleri ile Kazak Dili ile bir farkı da şudur: Kelime başında bulunan *t* sesi bazı dillerde *d* sesine dönüşmektedir: *dört, düzüv, dağı, duzak, dajal, dörkünjü, dün* (Kazakça *tört, tüzüv, tağı, tuzak, tajal, törtinşi, tün*).

Kazak Dilinin eklerinde *d* ve *t* sesleri çok sık kullanılmaktadır. Hal eklerinde: ilgi halinde (*kaz-dıñ, köz-dıñ, is-tiñ*), yükleme halinde (*kaz-dı, jat-tı*), bulunma halinde (*kaz-da, jat-ta*) ayrılma halinde (*kaz-dan, jat-tan*) zaman çekiminde (*al-dı, kör-di, öt-tim, ket-tiñ*), çokluk ekinde (*kaz-dar, hat-tar*) görülmektedir.” (s.248-249).

Eserde *diyirmen - tiyirmen, teñiz – deñiz, tajal – dajal, tüzüv, düzüv* gibi örneklerden hareketle *d* ve *t* fonemlerinin birbirinin yerine kullanıldığı, bu kelimelerin yazı dilindeki şekillerinin ise *tiyirmen, teñiz* gibi şekiller olduğu aktarılmıştır.

Bu açıklamalardan sonra *g* ve *k* fonemleri ele alınmıştır. *g, k* fonemlerinin dilin orta kısmının damağın orta kısmına sıkıca dokunup, yapışıp, ardından hemen ayrılması ile oluştuğu, bu nedenle de bu iki sesin de patlayıcı fonemler olduğu söylenmiştir. Bu ikisinin farkı *g* foneminin ötümlü *k* foneminin ötümsüz olmasıdır. Bu fonemlerin Kazak Dilinde sadece ince ünlülerle kullanıldığı da sözlere eklenmiştir. Bu fonemlerin kullanımını hakkında şunlar kaydedilmiştir:

“*k* fonemine kelimenin her yerinde rastlanabilir. Bu fonem kelime başında da (*kerege, körkem* vb.), ortasında da (*körkem, bereke* vb.), sonunda da (*töñreki, berik* vb.) hem yazılabilir hem söylenebilir. *g* fonemine ise kelime ortasında sıkça rastlanır (örneğin: *tüñgi, bügüñgi*). Kazaklara ait kelimeler *g* fonemi ile seyrek başlar (*gü-gü, gülev, gül* vb.), *g* ile başlayan kelimelerin çoğu yabancı dillerden alınan kelimelerdir: *gaz, geografiya, gimn, ginekologiya, geologiya* vb.” (s. 249).

Yazarlar, kelime sonunda *g* foneminin bulunmadığını, Kazakların yazı dilinde kelime sonunda gelen *g* foneminin *k* fonemine dönüştüğünü, *geolog, ginekolog, biyolog* gibi kelimelerin son sesinin *k* olarak telaffuz edildiğini ifade etmişlerdir.

“Kıpçak Grubu içindeki dillerin (bunun içinde Kazak Dilinin) başlıca fonetik özelliklerinden biri de *g* ve *k* fonemlerinin kelime başında gelmesi ile

bağlantılıdır. Örneğin Oğuz Grubundaki dillerde bulunan *gel*, *gör* kelimeleri Kıpçak Grubundaki dillerde *kel*, *kör* olmaktadır.” (s. 249-250).

Yazarlar bu fonemlere bazı eklerde de rastlandığını, çekim eklerinden yönelme halinde (*üy-ge*, *köl-ge*, *bet-ke*, *is-ke*), görülen geçmiş zamanın hepsinde (*keldik*, *jürdik*) görüldüğünü de ifade etmişlerdir.

k foneminin dilin arkasının damağın art kısmına birden yapışıp ardından bu iki organın aniden ayrılması yoluyla oluştuğunu ifade eden yazarlar, teşekkül noktası ve boğumlanma yolu bakımında *k* foneminin *ğ* foneminden farkının; birincisinin patlayıcı ikincisinin sızıcı olması olarak açıklamışlardır. Ayrıca *k* ötümsüz, *ğ* ötümlü fonemdir. Bu fonemin kalın ünlülerle kullanıldığı ve kelimenin her yerinde bulunabileceği de ifade edilmiştir. Bu fonemin kullanılışı şöyle anlatılmıştır:

“Bu fonem dilimizde çok sık kullanılmaktadır: Bu foneme kök kelime de türemiş kelime de çok sık rastlanır. Eklerde gelişine örnek: *jak-kan*, *jat-ağ*, *kulin-şak*, *bota-kan*, *kara-k*; çekim eklerinde: yönelme halinde (*at-ka*, *jas-ka*), çokluk şahıs zaman çekiminde (*bar-dık*, *oğı-dık*, *bar-sa-k*) görülmektedir.” (s.250 – 251)

1.2.2.2.1.2.3. Çift Ünsüzler (Afrikat Dıbıstar)

Eserde *ts* ve *tş* (ч) fonemlerinin çift fonemler olduğu, çünkü bu ikisinin de çift unsurdan oluştuğu ifade edilmiştir.

“*ts* (и) foneminde *t*, *s* sesleri vardır. *tş* (ч) foneminde ise *t*, *ş* (шБ) sesleri bulunmaktadır. Bu seslerin mekânîk birleşiminden *ts* (и) ve *tş* (ч) oluşmaktadır diye düşünmek gerekmektedir. Bu fonemlerdeki seslerin kendi içinde sıkı bağlantıları vardır. Ayrıca karşılıklı uyumdan dolayı bu sesler tek başına belirli söylenmeden, toplanarak bir fonemin içine girip bütün bir birim şeklinde işitilir.” (s. 251).

1.2.2.2.1.2.4. Sızıcı Ünsüzler (Iziñ Dawıssızdar)

Yazarlar akıcı, patlayıcı ve çift ünsüzlerden sonra sızıcı ünsüzleri işlemişlerdir. Bu başlık altında bu ünsüzlerin özellikleri, kullanıldığı yerler, değişimleri söz konusu edilmiştir.

Eserde *ş*, *j* fonemlerinin dil ardının damağa yaklaşması ile oluştuğu, bu nedenle bu ikisinin de sızıcı ünsüz olduğu ifade edilmiş, bu fonemlerin *çift odaklı fonem* (*kos fokustı dıbis*) olarak da adlandırıldığı belirtilmiştir. “Çünkü ön damağa dilin bir yeri değil iki yeri temas eder. *ş* ötümsüz, *j* ötümlü fonemdir.” (s.252). Bu fonemlerin

kelimenin her yerinde kullanılabildiği ancak eski kelimelerde *j* foneminin nadir kullanıldığı bilgisi de eklenmiştir.

Yazarlar birçok Türk dilinden Kazak Dilinin belli başlı farklarından birinin de bu fonemlerle ilgili olduğunu dile getirmiş bu konuda şunları ifade etmişlerdir:

“a) Birçok Türk dilinde *y* ile başlayan kelimeler Kazak Dilinde *j* ile başlar:

Başka dillerde	Kazak Dilinde
<i>yaman</i>	<i>jaman</i>
<i>yakşı</i>	<i>jaqsı</i>
<i>yarık</i>	<i>jarık</i>
<i>yanında</i>	<i>janında</i>
<i>yakın</i>	<i>jaqın</i>
<i>yuz</i>	<i>jüz</i>
<i>yumşak</i>	<i>jumsak</i>
<i>yılan</i>	<i>jılan</i>
<i>yulduz</i>	<i>juldız</i>

ä) Bazı Türk dillerinde *ş* sesi bulunan birçok kelimedeki bu ses Kazak Dilinde *s*'ye dönüşmektedir.

Başka dillerde	Kazak Dilinde
<i>taş</i>	<i>tas</i>
<i>baş</i>	<i>bas</i>
<i>kaş</i>	<i>kas</i>
<i>kaşka</i>	<i>kaska</i>
<i>tutaşuv</i>	<i>tutasuw</i>
<i>tüş</i>	<i>tüs</i>
<i>tüşäk</i>	<i>töseä</i> ” (s.252).

Bu bilgilerden sonra yazarlar *s* ve *z* sızıcılarını açıklamışlardır. *s* ve *z* fonemlerinin dilin alt dişe yaklaşması ile oluştuğunu, bu nedenle de bunların sızıcı ünsüzler grubuna ait olduğunu ifade etmişlerdir. *s* ötümsüz, *z* ötümlüdür. Bu seslerin Kazak Dilinde kelimenin her yerinde kullanılabildiğini de belirtmişlerdir.

ğ foneminin teşekkül yeri yönüyle k gibi olduğunu ifade eden yazarlar, k foneminin her zaman ğ ile değiştiğini (*tarak* - *tarığı*, *tarığınız* vb.) dile getirmişler ve şöyle devam etmişlerdir: “Başka bazı Türk dillerinde ğ ile biten kelimeler bizim dilimizde k veya akıcı w ile bitmektedir; *bağ*, *bak* || *baw*, *tağ* || *taw* vb.” (s. 253). Bu fonemin kelime başında çok seyrek bulunduğu, kelime sonunda ise asla bulunmadığını da belirtmişlerdir.

Ardından eserde bu fonemin sıkça görüldüğü yerin kelime içi olduğu belirtilmiş ğ ile başlayan kelimelerin tamamının Doğu dillerinden alınan kelimeler olduğu ifade edilerek *ğalım*, *ğajayıp*, *ğılım*, *ğanibet*, *Ğayşa* örnekleri verilmiştir.

Eserde, h foneminin Kazak Dilinde gırtlaktan çıkan fonem olduğu, başka bir ifadeyle bu fonemin soluk verme yoluyla oluştuğu, bu nedenle de bu fonemin sızıcı fonemler grubuna dâhil olduğu belirtilmiştir.

Yazarlar v, f, ħ fonemlerinin aslında Rus Dilinden gelen fonemler olduğunu belirtmişlerdir. Bu fonemlerin ve onların işaretlerinin çoğunlukla Rus Dilinden giren kelimeler ve terimlerde kullanıldığını belirtmişlerdir. Bu fonemlerin telaffuzu ile onların alfabadeki işaretlerinin birbirine daima tam denk gelmediğini dile getirmişler bu konuyu şu şekilde açıklamışlardır:

“Aile isimlerinin sonunda gelen v Kazak’ın telaffuzunda çoğunlukla p fonemine dönüşmektedir.

Yazılışta	Söylenişte
<i>Boranbayev</i>	<i>Boranbayep</i>
<i>Särsenov</i>	<i>Särsenip</i>
<i>Kuntuvarov</i>	<i>Kuntuvarıp</i>
<i>Sergeyev</i>	<i>Sergeyip</i>

ħ (x) bazen yazıldığı gibi okunmaz. Kazak’ın k fonemine yakın okunur. Örneğin:

Yazılışta	Söylenişte
<i>ħat</i>	<i>kat</i>
<i>ħalık</i>	<i>kalık</i>
<i>kolħoz</i>	<i>kalkoz</i>
<i>sovħoz</i>	<i>sapkoz</i>

<i>tseĥ</i>	<i>tseĭ</i>
<i>tariĥ</i>	<i>tariĭ</i>
<i>Aĥmet</i>	<i>Aĭmet</i>
<i>Ĥayrolla</i>	<i>Ėayrolla</i>
<i>mäsliĥat</i>	<i>mäsliĭkat</i>
<i>f</i> (ф) harfi de bazen <i>p</i> 'ye dönüşmektedir. Örneğin:	
Yazılıŧta	Söyleniŧte
<i>familiya</i>	<i>pämiliya</i>
<i>fason</i>	<i>pason</i>
<i>farfor</i>	<i>parpor</i>
<i>fanera</i>	<i>päner</i>
<i>faeton</i>	<i>payton.</i> "
(s.254– 255)	

1.2.2.2.1.3. Kazak Dili Ünsüzlerinin Başlıca Özellikleri

Eserde bu başlık altında Kazak Dilinde bulunan ünsüzlerin çeŧitli özellikleri verilmiŧ, ünsüzler ayrıntılı olarak sınıflandırmaya tabi tutulmuŧtur.

Kazak Dilindeki ünsüzler ŧöyle bir sınıflandırma ile gösterilmiŧtir: “a) Ses tellerinin hareketine göre, ä) Telaffuz yoluna göre b) Oluŧum veya boğumlanma yerine göre.” (s. 256)

Ses tellerinin hareketine göre Kazak Dili ünsüzlerinin üç bölüme ayrıldığı dile getirilmiŧtir: 1) Akıcı (*üندی, sonar*) sesler; 2) Ötümlü (*уяңар*) sesler; 3) Ötümsüz sesler. Ötümlü ve ötümsüz seslerin birlikte ünsüzler (*ünsizder*) diye de adlandırıldığı ifade edilmiŧtir. “Ünlüleri söylerken ses çok, titreŧim az olur. Ötümlüleri söylerken aksine titreŧim sesten çok olur. Ötümsüzleri söylerken ise titreŧim meydana gelmez.” (s. 256) Eserde bu tasnifteki sesler ŧu ŧekilde gösterilmiŧtir:

“Akıcılar (ündiler): *m, n, ŋ, r, l, w, y*

Ötümlüler (уяңдар): *b, v, g, Ė, d, j, z,*

Ötümsüzler (қатардар): *p, t, k, f, s, ŧ, ĭ, ç, ŧç (ш), ts (ш), ĥ, h.*” (s.256)

Yazarlar, ötümlü ve ötümsüz sesi ayırmanın iki pratik yolunu ŧu ŧekilde anlatmıŧlardır:

“Ötümsüz ile ötümlünün ses telleri hareketi yönünden farkı iki türdür. Ünsüzlerden (ötümlü ve ötümsüz) birini söylerken yutağa parmağı değdirince az bir titreşim oluşuyorsa ötümlü, böyle bir titreşim hissedilmiyorsa ötümsüz ses olur.

Bu şekilde olmazsa iki kulağa iki eli koyarak ünsüz seslerin birini güçlü bir şekilde söyleyince yankı işitilirse ötümlü ses, böyle bir yankı işitilmezse ötümsüz ses olur. Ancak ötümlü ile ötümsüzü ayırmanın şartı her zaman ses ile bağlantılı değildir. Elin arkasını ağza dayayıp ünsüz (ötümlü ve ötümsüz) sesleri söylerken hava şiddetli çıkarsa ses ötümsüz, yavaş çıkarsa ötümlüdür. Bu nedenle ötümsüzü *şiddetli (karkındı)* veya *vurgulu (lepti)* diye; ötümlüyü *şiddetsiz (karkınsız)* ya da *vurgusuz (lepsiz)* fonem diye de adlandırırız. (s. 256-257).

Eserde bu açıklamalardan sonra söyleyiş yoluna göre ünsüzler patlayıcı ve sızıcı olarak iki gruba ayrılmıştır. Bu gruplar şöyledir:

Patlayıcı (*şuğıl, eksploziv*) fonemler: *b, p, t, k, g, k̄, d, ç, ts*

Sızıcı (*ızın, frikativ*) fonemler: *f, v, s, ğ, ş, ħ, z, j, h*.

Yazarlar, patlayıcı fonemleri söylerken konuşma organlarının birbirine yapışıp ondan sonra hemen açılmasından, seslenmeyi oluşturan havanın patlamalı bir şekilde çıkmasından dolayı bu fonemlerin patlayıcı (*şuğıl*) veya yapışmalı (*jabısıñkı*) ünsüz olarak; sızıcı fonemleri söylerken konuşma organları birbirine yaklaştığı için ve havanın patlama olmadan, sızarak süzülerek çıktığı için bu fonemlerin sızıcı (*ızın, süzilmeli*) veya yaklaşmalı (*juvısıñkı*) fonemler diye adlandırdıklarını ifade etmişlerdir.

Eserde telaffuz (veya boğumlanma) yerine göre ünsüzler sekiz kısma ayrılmıştır:

“1) Dudak (*erin, bilabial*) sesleri: *p, b, m, w*. 2) Diş dudak (*tis pen erin, labialdental*) sesleri: *f, v*; 3) Diş (*tis, dental*) sesleri: *t, s, z, d, ts*; 4) Dil ucu (*alveolyar*) sesleri: *n, l, ç*; 5) Dil önü (*til aldı, palatal*) sesleri: *r, ş, j, y*; 6) Dil ortası (*til ortası, prepalatal*) sesleri: *k, g*; 7) Dil ardı (*til artı, velyar*) sesleri: *k̄, ğ, ŋ, ħ*; 8) Gırtlak (*kömey, fringal*) sesleri: *h*.” (s. 258).

Yazarlar bu tasniften sonra alışılanın dışında ünsüzlerin kelime içinde bulunuşuna göre bir tasnif denemesi yapmışlardır:

“Kelime içinde bulunma durumuna göre Kazak Dili ünsüzleri karşılaştırmalı şekilde şu şekilde bölünür:

a) Kelimenin her yerinde bulunabilen ünsüzler: *s, ş, t, k̄, k, m, z, j, n, (w)*. Kazak yazı diline yabancı dillerden giren *f, ħ, ç, ts* gibi sesler kelimenin her yerinde bulunabilir. *j* sesi kelime sonunda seyrek bulunur. *h* sesi ile biten kelimelerin sayısı ise çok azdır.

â) Kelime sonunda (telaffuzda) rastlanmayan ünsüzler: *b, d, g, ğ, v*.

b) Kelime başında bulunmayan ünsüzler: η , y . Eski kelimelerin ilk sesi durumunda seyrek rastlanan fonemler p , l , r fonemleridir.” (s. 259).

Bu anlattıklarından hareketle eserde ünsüzler şöyle bir tablo ile gösterilmiştir:

Tablo 4. Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika’da Ünsüzler

Yapışmalı (patlayıcı)	Ünsüz (ötümlü ve ötümsüz)	Oluşum Yeri ve Görü		Dudak ünsüzleri	Diş dudak ünsüzleri	Diş ünsüzleri	Dil ucu (dişeti) ünsüzleri	Dil önu (ön damak) ünsüzleri	Dil ortası (damak) ünsüzleri	Dil arkası (art damak) ünsüzleri	Gırtlak ünsüzleri	
		Oluşum Yolu, Ses tellerinin hareketine göre										
Yaklaşmalı (sızıcı)	Ötümsüz			p		t			k	ķ		
	Ötümlü			b		d			g			
	Çift	Ötümsüz					ts (т)	ç (ч)				
		Ötümlü						j(ж)				
	Akıcı geniz ünsüzleri			m			n			ŋ		
	Ötümsüz				f	s		ş		ħ	h	
	Ötümlü				v	z		j (z)		ğ		
	Ağız yollu akıcı			w			l					

(s. 260).

1.2.2.3. Praktikalık Kazak Tili’nde Ünsüzler Konusunun İşlenişi

1.2.2.3.1 Ünsüz Sesler (Dawıssız Dıbıstar)

Eserde yazarlar bugünkü Kazak Dilinde kullanılan 24 ünsüz ses olduğunu belirtmişler, bu sesleri; b , p , v , f , d , t , z , s , j , $şç$, $ç$, ts , g , k , $ķ$, $ğ$, m , n , η , l , r , $ħ$, y , h olarak

göstermişlerdir. Bu sesleri; akıcı (*üñdi*), ötümlü (*uıaıı*) ve ötümsüz (*ıataıı*) olmak üzere üç bölüme ayırmışlardır. Bu sınıflandırmayı şu şekilde göstermişlerdir:

“Akıcı (üñdi) üñsüzler: *r, l, y, v, m, n, ŋ*

Ötümlü (uıaıı) üñsüzler: *b, v, g, ğ, d, z, j, h*

Ötümsüz (ıataıı) üñsüzler: *p, f, k, k, t, s, ŝ, şç, ħ, ts, ç*” (s.30)

Eserde, Kazak Dilindeki üñsüzlerin kalın ve ince olarak bölünmediği, bu seslerin kalın üñlölü kelimedede de ince üñlölü kelimedede bulunduğu ifade edilmiştir. Kelimelerdeki kalınlık ve inceliği, üñsüzlerin değil üñlölülerin belirlediği de sözlere eklenmiştir. Konuyla ilgili uıarı yapılarak *k* ve *ğ* seslerinin sadece kalın üñlölü kelimelerde; *k* ve *g* seslerinin ise sadece ince üñlölü kelimelerde kullanıldığı hatırlatılmıştır.

1.2.2.3.1.1. Üñsüz Harflerin İmlası

Yazarlar bu başlık altında üñsüz seslerin özelliklerini dile getirmişlerdir.

Üñsüzler içinde bulunan *h, v, f, ħ, ts, ç* seslerinin Kazak dilinin eski kelimelerinde olmadığını dile getiren yazarlar, bu seslerden *h* sesinin Doğu dillerinden gelen kelimelerde ve ünlemlerde; *f* ve *ħ* seslerinin ise hem Doğu dillerinden hem de Rus dilinden alınan kelimelerde kullanıldığını dile getirmişleridir.

Yazarlar *ts* ve *ç* seslerinin Rus Dilinden gelen kelimelerde kullanıldığını, *v* harfinin ise aile isimlerinde kullanıldığını ifade etmiş; *vagon, vals, voleybol, çeh, tseh,* gibi örnekler vermişlerdir.

“*şç* bazı eski kelimelerde ve Rus Dilinden alınan kelimelerde yazılır: *aşçı, tüŝçi, keŝçe, ŝçors, ŝçi, ŝçetka*” (s.32).

Eserde Kazak Dilinin eski kelimelerinin *b, v, g, d, j* sesleri ile bitmediği belirtilmiştir.

“ *p, b, f* sesleri dilde varyantlı şekilde kullanılır: *Fatıma, Bätima, Patıma, bäle, päle.*” (s. 32).

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen her üç eserde de üñsüzlerle ilgili genel bilgiler verilmiş, bu seslerin kullanıldığı yerler belirtilmiş, geçirdiği değişmeler işlenmiş ancak üñsüz teriminin tam

bir tanımı yapılmamıştır. “Ünsüz; ağız kanalında ve diğer ses organlarında bir engelleme, daralma veya kapanmayla ve bir ünlü yardımıyla çıkarılan sestir.” (Korkmaz, 2007: 230). Bir dildeki ünsüzleri incelerken öncelikle böyle bir tanımın verilmesi ünsüz kavramını açıklamakta yardımcı olacaktır.

Eserlerde ünsüzlerin sayısı hakkında farklı görüşler vardır. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika ve Kazak Tiliniñ Fonetikası isimli eserlerde ünsüzlerin sayısı 25 olarak verilirken Praktikalık Kazak Tili isimli eserde yirmi dört ünsüz gösterilmiştir. Bu eserde diğer eserlerde ünsüz olarak gösterilmeyen *şç* (ш) harfi ünsüz olarak gösterilmiş ancak diğer eserlerde bulunan *w* ünsüzler arasında zikredilmemiştir. Bu sesler arasında çift ünsüz (afrikat dıbıstar) olarak isimlendirilen *ts*, *şç* harfleri de ünsüz olarak dile getirilmiştir. Bu yaklaşım doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü *ts* ve *şç* bir ses değil harftir ve içinde iki ünsüzü birden barındırır.

Türkiye’de Kazak Türkçesi üzerine yapılan araştırmalarda ise bu şivede bulunan ünsüzlerin sayısı 22 (Koç ve Doğan, 2004: 30), 23 (Buran ve Alkaya, 2007: 282) , 25 (Öner, 1998: 6,7,8,9,10) olarak belirtilmektedir. Kazak Türkçesi Grameri isimli eserde ünsüzler olarak; *f, x, h, p, b, m, w, t, d, n, j (c), z, ş, s, r, l, y, q, g, k, ğ, ñ* (Koç ve Doğan, 2004: 30) sesleri sayılmış, Çağdaş Türk Lehçeleri isimli eserde bu seslere *ç* sesi (Buran ve Alkaya, 2007: 282); Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Öner, 1998: 6,7,8,9,10) isimli eserde ise *v, ç, c* sesleri ilave edilmiştir.

Bu bilgilerden hareketle Kazak Türkçesinde 24 ünsüzün bulunduğu söylenebilir. Bunlardan 22 tanesi Kazak Türkçesine ait kelimelerde görülen ünsüzlerdir. *v* ve *ç* (ч) ünsüzleri ise Batı kökenli dillere ait kelimelerde kullanılmaktadır. Bunun dışında *c* sesinin de konuşma dilinde *j* sesinin varyantı olarak işitildiği de bilinmektedir (Öner, 1998: 8). Kazak Türkçesine ait kelimelerde bulunan ünsüzler şu şekilde sıralanabilir: *b, g, ğ, d, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, w, h, f, ħ, ş, k, η*.

Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde ünsüzler işlenirken Kazak Türkçesinin karakteristik özellikleri olan ses değişimleri ele alınmıştır. Örneğin *#y > #j* ve *ş > s* değişimleri örneklerle açıklanmıştır. Bu değişimlerin yanında Kazak Türkçesini diğer Türk şivelerinden ayıran *#k* ve *#t* seslerinin korunması gibi özelliklere de yer verilmiştir. Bu husus diğer gramerlerde yoktur. Böyle önemli bir konunun işlenmemiş olması muhakkak bir eksikliklerdir. Yukarıdaki gibi önemli ses

hususiyetlerinin verilmesi Kazak Türkçesinin ses bilgisini daha iyi ortaya koymak bakımından önemlidir. Kıpçak Grubu Türk şiveleri için (Başkurt Türkçesi hariç) önemli bir konu olan #y > #c değişmesine eserlerin hiçbirinde temas edilmemiş, sadece Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde bu özellikten, Kazak Türkçesine ait bir özellik gibi, bahsedilmiştir.

Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserde her iki eserden farklı olarak seslerin geçtiği kelime sayıları verilmektedir. Çetin bir incelemeyi gerektiren bu yaklaşım seslerin işlerliğini göstermek açısından önemlidir.

Praktikalık Kazak Tili isimli eserde ünsüzlerin özellikleri, ünlülerde olduğu gibi, imla başlığı altında incelenmiştir. İmla, “dildeki sözleri kurallarına uygun olarak yazma”dır (Korkmaz, 2007:130). Bu nedenle sesleri ünsüzlerin veya ünlülerin imlası başlığından ziyade ünsüzlerin veya ünlülerin özellikleri başlığı altında incelemek daha doğrudur.

Eserlerde dikkat çeken hususlardan biri de ağız ünsüzü ve burun ünsüzü karşıtlığıdır. Bu karşıtlık, Kazak Tilinin Fonetikası ve Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserlerde işlenmiştir. Praktikalık Kazak Tili isimli eserde bu konuya dair bir malumat yoktur. Eserlerde bu konu akıcı ünsüzler üzerinde değerlendirilmiştir. Telaffuz edilirken havanın burundan çıkması ile oluşan akıcı sesler akıcı burun sesi; ağızdan çıkması ile oluşan sesler akıcı burun sesi olarak adlandırılmıştır.

Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde ötümlü ve ötümsüz sesleri birbirinden ayırmak için kullanılan yöntemlerden bahsedilmiştir. Bu yöntemler seslerin niteliklerinin doğru öğretilmesi için kullanılabilir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde de seslerin ayırımının yapılması için kullanılan ancak yazılı kaynaklara girmeyen yöntemler vardır. Bu yöntemler şu şekilde anlatılabilir: El, açık bir şekilde başın üst bölgesine konular. Ses telaffuz edilir. Eğer titreme olursa o ses ötümlü yoksa ötümsüzdür. Yine aynı şekilde baş ve işaret parmağı burun kemiğinin başladığı noktaya konularak ses telaffuz edilir. Eğer titreme varsa o ses ötümlü yoksa ötümsüzdür.

Ünsüzlerin sınıflandırılmasıyla ilgili olarak eserlerde pek bir farklılık yoktur. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika ve Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserlerde ünsüzler; ses tellerinin hareketine (tona) göre, söyleyiş yoluna (havanın çıkışına) göre ve teşekkül

noktasına göre sınıflandırılmıştır. Sadece *r* fonemi Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserde sınıflandırma yapılırken *diril dawıssız* (titremeli ses) diye ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Pratiklik Kazak Tili isimli eserde ise sadece ses tellerine göre bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu eserin bu yönüyle eksik olduğu bir gerçektir. Aynı zamanda eserlerde ses tellerinin hareketine göre sınıflandırma yapılırken bu grup içinde akıcı ünsüzler de işlenmiştir. Ancak akıcılık ses tellerinin hareketiyle alakalı değil temas derecesi ile alakalıdır.

Özetle Kazak Türkçesindeki ünsüzler şu şekilde sınıflandırılabilir:

1) Ses tellerinin hareketine (sadayı, tona) göre:

a. Ötümlü Ünsüzler: *b, d, g, ğ, j, l, m, n, ŋ, r, w, v, y, z.*

b. Ötümsüz Ünsüzler: *ç, f, h, ħ, k, k̄, p, s, ş, t.*

2. Çıkış yeri bakımından:

a. Dudak Ünsüzleri: *b, m, p, w.*

b. Diş – dudak Ünsüzleri: *v, f.*

c. Diş ünsüzleri: *d, t, n, z, s.*

d. Diş – damak ünsüzleri: *ç, j, ş*

e. Ön damak ünsüzleri: *l, r, y, g, k*

f. Arka damak ünsüzleri: *ğ, k̄, ħ, ŋ*

g. Gırtlak ünsüzü: *h*

3) Temas derecesi (çıkış biçimi) bakımından:

a. Patlayıcı Ünsüzler: *b, ç, d, g, k, k̄, p, t*

b. Sızıcı Ünsüzler: *f, ğ, h, ħ, j, s, ş, w, v, z.*

c. Akıcı Ünsüzler: *l, m, n, ŋ, y.*

d. Titremeli Ünsüz: *r.*

Bu tasnifin ardından Kazak Türkçesinde kullanılan ünsüzler şöyle bir tablo ile gösterilebilir.

Tablo 5¹. Kazak Türkçesindeki Ünsüzler

		Ses Tellerine Göre	Çıkış Yerine Göre						
			Dudak	Diş-dudak	Diş	Diş-damak	Ön damak	Arka Damak	Gırtlak
Çıkış biçimine Göre	Patlayıcı	Ötümlü	b		d		g	ğ	
		Ötümsüz	p		t	ç	k	ķ	
	Sızıcı	Ötümlü	w	v	z	j	y		
		Ötümsüz		f	s	ş		ħ	h
	Akıcı	Ötümlü	m		n		l	ŋ	
		Ötümsüz							
	Titremeli	Ötümlü					r		
		Ötümsüz							

1.3. Hece

1.3.1. Kazak Tilinin Fonetikası'nda Hece Konusunun İşlenişi

1.3.1.1. Hece (Buwin)

¹ Bu tablo oluşturulurken büyük oranda şu eserden faydalanılmıştır: AKSAN, Prof. Dr. Doğan, (2007), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 36.

1.3.1.1.1. Hecenin Özelliği

Yazar bu başlık altında hecenin tanımı ve özellikleri üzerinde durmuştur. Heceyi, seslenmeyi oluşturan havanın aniden kesilmesinin ya engele takılmasının neticesinde oluşan bağımsız ses ya da sesler topluluğu olarak tanımlayan yazar, Kazak Dilinde hecenin yerinin özel olduğunu belirtmiştir. Yazar daha sonra hecenin özelliklerini beş madde halinde vermiştir. Bu özellikleri şu şekilde dile getirmiştir:

“1. Hece olması için onun yapısında ünlü ses olması gerekir ve bunun sayısı birden fazla olmamalıdır. O zaman, kelimenin yapısında kaç tane ünlü fonem varsa o kadar hece vardır. *balalarğa* derken ünlü fonem olarak sadece *a* fonemi vardır. Bu kelime dört heceden (*ba-la-lar-ğa*) oluşur. Bir fonem birçok hecenin yapısında tekrarlanabilir.

2. Hecede anlam olmaz. Bazı kelimelerin her bir hecesi sözlüksel ve ya dilbilgisel anlamı olan parçalara (morfemler) bölünebilir. *at- tı-lar-ğa* olarak söylenen dört heceli kelimenin birinci hecesi *at* – kök, ikinci hecesi *tı* – sıfat türeten yapım eki, üçüncü hecesi *-lar* çokluk eki, dördüncü hecesi *-ğa* çekim eki. Hecede anlam olması mecburi değildir: *ba-la-la-rı-na, a-tı-ğa, ke-li-si-mi-miz, jar-kı-ray-dı* v.b.

3. Dilimizdeki eski kelimeler her zaman ya kalın heceli (örneğin: *ba-la-la-rı-mız-dı, a-na-la-rı-mız-ga, қа-na-ğat-tan-dır-may-dı*) ya da ince heceli (*ji-lin-şik-te-ri-ne, böl-ti-rik-te-rin, kü-mi-si-miz-di, sän-den-di-rin, be-re-ke-li*) olmuştur. Bu, dilin görevine temel oluşturur. Eğer dilimizde karışık heceli kelimelere rastlanırsa bunlar alıntı kelimelerdir: *muğalim, kabilet, kajet, metodika, parallelliped* vb. Hecenin kalınlığı inceliği Kazak Dilinde ünlülerle alakalıdır.

4. Dilimizdeki eski kelimeler bununla birlikte heceler iki ünsüzle başlamaz. Rus Dilinden giren birkaç kelimenin bizim dilimizde yazılışı onun delilidir. *börene* (brevno), *jerebe* (jrebiy), *kerevet* (krovat), *kinöz* (kiyaz), *üstel* (stol) Bu nedenle eski kelimelerimizi *Smayl* (Смайл), *Sқақ* (Сқақ), *Rza* (Рза), *Slanov* (Сланов), *Rsaldı* (Рсалды) şeklinde yazmak dilimizin tabiatına uygun değildir. Eskiden giren *üstel* (stol) kelimesi bunun kanıtıdır. Ekim İhtilalinden beri Rusça vasıtasıyla giren kelimeler iki hatta üç harfle başlar: *stil, sport, stanitsiya, student, protsent, transport, sprint, strategiya, strüktüralizm* vb. Bunları böyle yazmak ve söylemek imla özelliğidir.

Ayrıca dilimizdeki eski kelimelerin (hecelerin) sonunda ikiden fazla ünsüz bulunmaz. Sadece yansıma kelimelerde bulunur: *bilq, jalp, küñk, kümp, birt*. Böyle durumda çift ünsüzün ilki zorunlu olarak akıcı, sonuncusu ötümsüz ses olur. Rus Dilinden giren kelimeler (heceler) ise iki hatta üç ünsüzle bitebilmektedir: *akt, kadr, sport, pünkt, tekst, spektr, tsilindr, ministr* vb.

5. Kazak Dilindeki ilk (kelime başındaki) hecenin sadece ünlü ile başlaması mümkündür. Diğer durumlarda (ikinci, üçüncü...) heceler ünlü ile başlamaz.” (s. 43-44).

Bu bilgilerin ardından eserde, Kazak Dilindeki heceler ses yapısı açısından açıklanmıştır:

“Bugünkü Kazak Dilinde heceler ses yapısı yönüyle şu şekildedir:

- 1) Bir sesli: *a-ta, ä-je, a-pa, i-ni, a-la, a-sa, o-kı, a, ä, e, o, o-tır.*
- 2) İki sesli: *ba-la, ka-la-da, ta-za-la, ja-ğa, oy-na, ta-za.*
- 3) Üç sesli: *bas, bet, söz, köz, ört, akt, böl-şek-ter, tas-tağ.*
- 4) Dört sesli: *kant, tört, bilk, jalt, jult, kadr, takt, port.*

Dilimizdeki eski kelimelerin ses yapısı bu dört sestem öteye geçmez. Ancak Rus Dili vasıtasıyla giren kelimelerde hece beş, hatta altı sesli de olabilir.

Beş sesli: *punkt, sport, tekst, sketç, start, flang, trest, spirt, stend.*

Altı sesli: *spektr, sprint*” (s. 44-45).

1.3.1.1.2. Hecenin Türleri

Eserin bu kısmında, Kazak Dilinde bulunan heceler türleri açıklanmaktadır. Kazak Türkçesinde hecenin türünü, K. Jubanov’un altıya, H. Savranbayev’in dörde, S. Kenesbayev’in üçe ayırdığı ifade edilmiş, sonuç olarak Kazak Dilinde açık ve kapalı olmak üzere iki hece çeşidinin olduğu belirtilmiştir. Ardından, hecenin yapısını pratik olarak göstermek için hecede bulunan ünlü ses A, ünsüz ses B olarak gösterilmiştir. Eserde hece türleri şu şekilde açıklamış ve örneklendirmiştir:

“1. Açık hece: Sadece ünlüden oluşan veya ünsüzle başlayıp ünlü ile biten hece. Bunun ses yapısı:

- 1) A: *a, ä, a-na, ä-je, e-ne, o-kı, ö-re, u-zağ, ü-ki, ı-dis;*
- 2) BA: *ba-la-sı, bi-li-mi, de, ne, je-li, ta, te, da-la;*
- 3) BBA: *sta-nok, sta-kan, sti-mül, gra-nat, gra-fa, pra-vo, pla-kat;*
- 4) BBBA: *stra-teg, stra-tegiya, stra-tifikatsiya, stra-tostat, stra-tosfera.*

2. Kapalı hece: Sonu ünsüzle biten hecedir. Ses yapısı:

- 1) AB: *at, ay, än-detti, oy-landı, uy, ağ-tar, äl-den;*
- 2) ABB: *ant, ört, ult, ört-te, ıñk-ıñk, ırs-ırs, akt;*
- 3) BAB: *bas-tar, bas-tığ, tas-tay, bul-bul-dar, tağ-tağ;*
- 4) BABB: *kant, bilk-bilk, jalt-jult, jarğ-jurğ, kart, tank;*
- 5) BABBB: *punkt, tsentr, Marks, filtr, tekst;*
- 6) BBAB: *şaf, şlag, şlem, şlyuz, krem, ştab, şpal, staj, graf, hlor, hrom;*
- 7) BBABB: *sport, start, sketç, trest, stend, ştamp, krest;*
- 8) BBABBB: *spektr,;*

9) BBBAB: *ştrek, ştraf, ştrih, şprist, strelka, strük-türa.*” (s.45)

Eserde, Rusçanın pek çok konuda olduğu gibi hece konusunda da Kazak Dilini etkilediği ifade edilmiş beş, altı sesli hecelerin ortaya çıktığı dile getirilmiştir.

1.3.1.1.3. Kelimenin Hece Yapısı

Yazar Kazak Türkçesinde bulunan kelimeleri hece yapısı bakımından üç kısma ayırmıştır. Bu ayrımı kelimelerde görülen hecelerin açıklığına, kapalılığına göre yapmıştır. Yazara göre Kazak Türkçesindeki kelimeler, hece yapısına göre sadece açık heceli kelimeler (*a-na-la-rı-na, ka-la-da-ğı, ke-le-di*), sadece kapalı heceli kelimeler (*jat-tık-tır-ğan-dar-dıñ, tas-tay, jas-tar-dıñ*) ve karışık heceli kelimeler (*a-na-la-rı-mız-dıñ, ayt-kan-dar-dıñ, kör-ge-ni-miz*) olmak üzere üçe ayrılır.

1.3.1.1.3.1. Hece Yapısının Değişimi

Eserde, bu başlık altında kelimelere ek eklenince onların hece yapılarının nasıl değiştiği anlatılmıştır.

Yazar, eklerin kelimeye eklendiği zaman kelimenin ses yapısının korunduğunu ancak çoğunlukla da değiştiğini ifade etmiştir. Ünsüzle başlayan eklerin kendi başına hece kurabildiğini *a-na-lar-ğa, a-na-mız-dıñ, ka-la-sı-na, oy-na-dı, al-ma-dı, jet-kız-be-gen-dik-ten, ül-ken-dew, boz-ğılt* örnekleriyle açıklamıştır. Ünlü ile başlayan ekin ise zorunlu olarak kendi önünde bulunan hecenin son ünsüz sesini kendisi ile birleştirdiğini, yani önündeki hecenin son sesini sonraki hecenin yapısına geçirdiğini ifade etmiştir. Buna sesin ilerlemesi diye bakmanın doğru olduğunu ifade eden yazar, konuyla ilgili şu örnekleri vermiştir: *al-a - a-la, al-ın - a-lın, at-ı - a-tı, at-ım - a-tım.*

1.3.1.1.3.2. Açık Hece

Verilen bilgilerin ardından Kazak Türkçesindeki hecelerin türleri açıklanmıştır.

A olarak gösterilen, sadece ünlüden oluşan hecenin her zaman kelimeyi başlatan hece olduğu ve gelecek hece ile değişmeden, şeklini koruyarak birleştiği ifade edilmiş; *a-kıl, a-kıldı, a-kılı, a-rıstan, a-rıstanday* örnekleri verilmiştir.

BA hecesine (ünsüz ve ünlü) kelimenin her yerinde rastlanabildiği dile getirilmiş, bu hecenin de baş durumda (çok heceli kelimelerde) her zaman şeklini koruduğu ifade

edilmiştir. Örneğin: *ka-la*, *ka-la-lar*, *ka-la-mız*. Bu hecenin çok heceli kelimelerin son hecesi durumunda olunca kelimeye eklenen ekin bu heceyi kendine çektiği de belirtilmiş, *şa-nam* (*şana-m*), *a-lay* (*ala-y*), *şal-қay* (*şalka-y*), *oy-nay* (*oyna-y*), *oyna-may* (*oynama-y*) örnekleri verilmiştir.

1.3.1.1.3.3. Kapalı Hece

Yazar, Kazak Diline ait kelimelerde bulunan kapalı heceleri, şu şekilde anlatmıştır:

“AB (ünlü - ünsüz) hecesi kök morfem şeklinde tek başına bulunabilir veya bu heceye kelimenin ilk hecesinde de rastlanabilir. Kök morfem düzeninde ünlü ile başlayan ekleri alınca yapısındaki ünsüz, eke doğru ilerler: *a-rı* (*ar-ı*), *a-rım* (*ar-ım*), *a-ғıp* (*aқ-ıp*), *a-ға* (*aқа-a*), *e-si* (*es-i*), *e-sim* (*es-im*), *a-şa-dı* (*aş-a-dı*), *a-şıp* (*aş-ıp*), *a-şıқ* (*aş-ıқ*), *a-şıl* (*aş-ıl*), *a-şıs* (*aş-ıs*).

ABB (ünlü – ünsüz – ünsüz) hecesi de kök şekilde de kelime başında da bulunur. Buna da ünlü ile başlayan ek eklenince son ses eke geçer: *an-tı* (*ant-ı*), *an-tım* (*ant-ım*), *ay-tıp* (*ayt-ıp*), *ay-ta* (*ayt-a*), *ay-til* (*ayt-ıl*), *ay-tıs* (*ayt-ıs*) vb.

BAB (ünsüz–ünlü–ünsüz) tek başına kelime şeklinde de kelime içinde bütün durumlarda da kullanılır. Tek başına kök veya çok heceli kelimenin son hecesi olduğu zaman onun son sesi ünlü ile başlayan eke doğru ilerler: *ko-lı* (*kol-ı*), *kolım* (*kol-ım*), *kö-zi* (*köz-i*), *kö-zıñ* (*köz-iñ*) . Bu hece herhangi bir kelimenin sonunda bulunabilir: *ka-na-ғat*, *ka-na-ғat-tı*, *ka-na-ғat-tan*, *ka-na-ғat-ta-na*, *ka-na-ғat-ta-nıp*, *ka-na-ғat-ған*, *ka-na-ғat-tan-ға-nı*, *ka-na-ғat-tan-ға-nım*.

BABB (ünsüz – ünlü – ünsüz – ünsüz). Bu hece tek başına yansıma kelime ve birkaç isim (*қant*, *jelt*, *bult*, *kilt* gibi) olur. Bunların sonundaki çift ünsüzün, öndekinin akıcı sondakinin ötümsüz olması mecburidir. Kelimeden başka (*қан-tı*, *bult-tar*, *jent-ti*) kelime sonundaki hece (*jö-nelt*, *қа-rayt*, *sar-ғayt*, *se-mirt*, *kü-kirt*, *küñ-girt*) olabilir. Bunlara ünlü ile başlayan ek eklendiğinde ise sondaki ötümsüz ses eke geçer: *tar-sıl* (*tars-ıl*), *gür-sil* (*gürs-ıl*), *jıl-til* (*jilt-ıl*), *bul-tıñ* (*bult-ıñ*), *қан-tım* (*қant-ım*), *jen-ti* (*jent-i*), *қaray-ta* (*қarayt-a*), *bul-tı* (*bult-ı*), *jönel-tip* (*jönelt-ıp*), *sarға-yıp* (*sarğay-ıp*).” (s. 50).

Eserde, bu hecelerin dışında görülen hece yapılarının Rusça aracılığıyla giren kelimelerde görüldüğü, Kazak Türkçesine ait kelimelerde görülen kapalı hecelerin bunlar olduğu ifade edilmiştir.

1.3.1.1.4. Kelimenin Hece Sayısının Artması ve Azalması

Eserde bu başlık altında çeşitli ses olayları neticesinde kelimelerin hece sayısının artması ve azalması işlenmiştir.

Alıntı kelimeleri dilin ses sistemine uydurmak için bazen kelimenin yapısındaki sesin düşürüldüğü, bazen kelimeye yeniden ses eklendiği bazen de dile ait sesler ile değiştirildiği ifade edilmiştir.

Kelimedeki hece sayısının artma yollarından biri de ön seste ünlü türemesi olarak görülmüştür. *l* ve *r* sesleri ile başlayan kelimelerin önünde *ı*, *i*, *u*, *ü* seslerinin türediği, bunun daha çok Arap ve Fars dillerinden alınan kelimelerde geçerli olduğu dile getirilmiştir. Bu konuyla ilgili şu örnekleri verilmiştir:

“*ı-lağuv, ı-lay, ı-layık, ı-layım, ı-lak, ı-lağ, i-legen, i-leker, i-läm, ı-las, ı-lav, ı-rabaysız, ı-ray, ı-rakmet, ı-rağat, ı-rağım, ı-ramazan, ı-ras, i-räsva, i-reniş, i-reğ, i-ret, u-ruv, u-ruğsat, u-luğpan, Ü-rüstem.*” (s.53).

Ardından konuyla ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Dilimizde kelime de hece de çift ünsüzle başlamaz. Bu nedenle alıntı hecelerin ya önünde ya arasında dar ünlülerin söylenmesi vasıtasıyla bu heceler dile ait hece yapısına dönüştürülmüştür. Örneğin: *ıs-takan (stakan), ıs-tanitsiya (stanitsiya), ti-räktir (traktor), me-tir (metr) li-tir (litr).*” (s. 53).

Yazar hece tekleşmesi, aşınma gibi yollarla eklerin hece sayılarının azaldığını da vurgulamıştır: “*turğın* kelimesi kısalıp *-tuğın* ondan da *-tın, -tin* ekine dönüşmüş, birlen kelimesinden *-menen, -penen* ondan da *-men, -pen* eki çıkmıştır.” (s. 54)

Bazı birleşik kelimelerde de hece sayısının azaldığını ifade eden yazar, birleşik kelimelerin bu konudaki durumunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Bazı birleşik kelimelerin hece yönüyle kısaldığı bellidir: *äkel (alıp kel), apar (alıp bar), äket (alıp ket), söyt (solay et), büyütip (bulay etip), kaytip (ğalay etip), ärmän (äri taman), bermen (beri taman).*” (s. 54).

Bu bilginin ardından *al, bol, kel, ğal, sal, ğıl* fiillerinin, zarf-fiilin geçmiş zaman (*-ıp, -ip*) ekini aldığı zaman *ap, (alıp), bop (bolıp), kep (kelip), ğap (ğalıp), sap (salıp), ğıp (ğalıp)* şeklinde, bir hecesinin düşürülerek söylenmesinin sık rastlanan bir durum olduğu ifade edilmiştir.

Daha sonra şunlar kaydedilmiştir:

“Kazak Dilinde kelime içinde iki ünlü yan yana gelmez. Bu kural bir diziye inerek söylenen birleşik kelimeler için de geçerlidir. Bunun gibi kelimelerin

arasında iki ünlü yan yana gelince telaffuzda zorunlu olarak birisi düşer. Buna dilbiliminde son ses düşmesi denir. Örneğin: *ķaraġaŗ* (*ķara aġaŗ*), *saraġaŗ* (*sarı aġaŗ*), *ōlara* (*ōli ara*), *ķarala* (*kara ala*), *sarala* (*sarı ala*), *jūralmadı* (*jüre almadı*), *aytalmadı* (*ayta almadı*) vb.” (s. 54).

Yazar bu olaylardan sonuncusu olarak da orta hecedeki vurgusuz dar ünlünün düşmesi olduğunu dile getirmiş ve bu konuyla ilgili *orın – orna* (*orına*), *orını* (*orın-ı*), *orunum* (*orın-ım*), *orunık* (*orın-ık*) örneklerini vermiştir.

1.3.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika’da Hece Konusunun İşleniŗi

1.3.2.1. Hece (Buwin)

1.3.2.1.1. Hecenin Açıklaması ve Bölümleri

Yazarlar, bu başlık altında hece ile ilgili genel bilgiler vermiştir. Öncelikle hece meselesinin ses bilgisinin meselesi olduğunu dile getirmiştir. Yazılıŗta kelime içindeki hecelerin sayısı ve niteliġinin aynı, telaffuzda başka türlü olabileceġini ifade eden yazarlar, *metr* ve *litr* kelimelerinin telaffuzda iki heceli olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle hece ölçüsüne esas oluŗturan ölçünün kelimenin yazılıŗı deġil telaffuzu olduğunu savunmuşlardır.

Bu bilgilerin ardından eserde hecenin tanımı ve özellikleri ile ilgili Şunlar belirtilmektedir:

“Seslenmeyi oluŗturan havanın hamlesiyle birden çıkan bir ya da birkaç ses topluluġuna hece deriz. Yani hece, soluk verme yoluyla (akciġerdeki havanın dıŗarı çıkarılması yoluyla) oluŗur. Birçok dilde (bunun içinde Kazak Dilinde) hece oluŗturan ünlü fonemdir. Ünlü fonem kendi kendine de, etrafına ünsüzleri alarak da hece kurabilir. Her hecede birden fazla ünlü olmadıġından kelime içinde ne kadar ünlü varsa o kadar hece olur” (s. 260 – 261).

Eserde, Türkçe için genel bir kural olan kelime başında iki ünsüz bulunmaması kuralının Kazak Dilinde de olduġu ifade edilmiŗ, *protsent* (telaffuzu *piratsent*), *proekt* (telaffuzu *piräykt*) örnekleri verilmiŗtir.

“Dilimizdeki eski kelimelerin hecesi ünsüz seslerin sadece biri ile başlar. Ancak hece sonunda iki ünsüz birlikte bulunabilir. Birlikte bulunan iki ünsüzden önceki akıcı sonraki ötümsüzdür. Akıcı fonemlerin ötümsüz ünsüzlerle bu durumda sıkça kullanılanları *r* ve *l* fonemleridir (örneğin: *ķart*, *tars*, *ķarŗ* - *ķarŗ*, *tarp*, *ķarķ* - *ķarķ*, *ķurķ* - *ķurķ*; *jalp*, *jalt*, *ķalk* - *ķalk*, *kilk* - *kilk*, *ķalŗ* - *ķalŗ*).” (s. 262).

Yazarlar, Kazak Dili hecesinin Şekline göre, eski kelimelerin hecelerinde seslerin dört çeŗit olduğunu ifade etmişlerdir. Bu hece türlerini Şöyle ifade etmişlerdir:

“a) Bir sesli hece: Ünlü ses tek başına hece olabildiği için hecenin bu şekli sadece ünlüden oluşur: *a-la, e-lek, ä-ke, o-rağ, ö-rik, u-ran, ü-lek, ı-rık, i-lim* vb.; ä) İki sesli hece; örneğin: *at, en, in, ba-la, ke-re-gi* vb.; b) Üç sesli hece; örneğin: *köz, bal, ult, ant* vb.; v) Dört sesli hece: örneğin; *ğant, tars, jurt, milt* vb.” (s. 262).

1.3.2.1.2. Hece Türleri

Eserde, Kazak dilinde üç çeşit hecenin olduğu savunulmaktadır. Bu heceler: 1) Açık hece; 2) Kapalı hece 3) İki tarafı kapalı (*bitew*) hece. Bu tasniften sonra bu hece türleri açıklanmıştır.

1. Açık Hece: Açık heceyi sadece bir ünlüden oluşan veya ünsüz ile başlayıp ünlü ile biten hece olarak tanımlayan yazarlar, bu hece şekline şu örnekleri vermişlerdir: *a- (nık), ä- (kel), o- (ğan), ı- (dıs), ü- (şew), e- (tik), i- (mek)* kelimelerindeki ilk heceler, *at-ka, at-tı, üy-di* kelimelerindeki ikinci heceler de açık hecedir. Yazarlar, tek sestten oluşan açık hecenin Kazak Dilinin kelimelerinde sadece kelime başında bulunabildiğini de sözlerine eklemiştir.

“2. Kapalı hece: Ünlü ile başlayıp ünsüz ile biten heceye kapalı hece deriz.” (s. 263). Eserde bu hece şekline *at, än, or, öt, un, ün, ıs, is, av, ay, ant, ört, ult* örnekleri verilmiştir.

3. İki tarafı kapalı hece: Eserde, ortası ünlü olup iki tarafı ünsüz olan heceler iki tarafı kapalı hece olarak tanımlanmıştır. “Örneğin: *mal, com, tös, kus, kıs, tis, bul, ğant* gibi kelimeler iki tarafı kapalı hecedir. Çünkü bu heceler ilk sesi de son sesi de ünsüzdür.” (s. 264).

1.3.2.1.3. Hece Değişimi

Eserde, bu başlık altında kelimelerin hece yapısının çeşitli etkilerle değişmesi işlenmiştir. Değişmeyen tek hecenin açık hece olduğu dile getirilmiş, diğer hecelerin dört şekilde değiştiği ifade edilmiştir:

“a) İki sesli açık heceden sonra sadece açık hece veya kapalı hece gelirse birlikte bulunan iki ünlünün birincisi düşer, hece kısalır. Örneğin: *torı ala – torala (to-rala), torı at – torat (to-rat)*; başka bir ifadeyle açık hece + tek sesli hece = açık hece (yani: $BA+A =BA$), açık hece + kapalı hece = iki tarafı kapalı hece ($BA+AB = BAB$);

ä) Açık hece iki sesli kapalı heceden sonra gelirse ünsüz ses sonraki heceye kayar; Örneğin: *at + ı – a + tı, er + e – e + re or + a – o + ra*. Başka bir ifadeyle kapalı hece + tek sesli hece = tek sesli hece + açık hece (yani $AB+A: A+BA$).

Tek sesli açık hece üç sesli kapalı heceden sonra gelirse iki ünsüzden sonraki arkada gelen heceye kayar; örneğin: *ant + ı - an + tı*; *art + a - ar + ta* vb. Başka bir ifadeyle kapalı hece + tek sesli hece = kapalı hece + açık hece (yani $ABB + A = AB + BA$).

Tek sesli hece üç sesli iki tarafı da kapalı heceden sonra gelirse bu hecenin de son sesi sonraki heceye doğru ilerler, örneğin: *şaş+ı - şa-şı*, *bar+a - ba+ra*, vb. Başka bir ifadeyle iki tarafı kapalı hece+tek sesli hece: açık hece+açık hece (yani $BAB+A: BA+BA$).

Tek sesli hece dört sesli iki tarafı kapalı heceden sonra gelirse bunun da son ünsüzü sonraki heceye kayar. Örneğin: *bult+ı - bul-tı*, *jurt+a - jur+ta* vb. Başka bir ifadeyle bunun şeması şu şekildedir: iki tarafı kapalı hece+tek sesli hece: iki tarafı kapalı hece+tek sesli hece (yani $BABB+A: BAB+BA$).

b) İki sesli kapalı hece, kapalı heceden sonra gelirse ilk hecenin son ünsüzü sonraki heceye geçer; örneğin: *minaw at-ağ* grubundaki *at+ağ - a+tağ*, *ül edikti* kısalıp *ül ek* grubundaki *ül+ek - ü+lek* vb. Başka bir ifadeyle şeması: kapalı hece + kapalı hece = tek sesli hece + iki tarafı kapalı hece ($AB + AB = A+BAB$).

Üç sesli kapalı heceye iki sesli kapalı heceyi ekleyince şu şekilde olmaktadır: Kapalı hece + kapalı hece = kapalı hece + iki tarafı kapalı hece (yani $ABB+AB = AB+BAB$): *art+ıp - ar+tıp*, *ert+ıp - er+tip* vb.

Bu kapalı heceye eklenince de onun son ünsüzü kapalı heceye geçer: *joğ+al - jo+ğal*, *jür+ıp - jü+rip*. Bunun şeması: iki tarafı kapalı hece + kapalı hece = açık hece + iki tarafı kapalı hece (yani $BAB+AB=BA+BAB$); *kurt + ıp - kur+tıp*; bunun şeması: iki tarafı kapalı hece + kapalı hece = iki tarafı kapalı hece + iki tarafı kapalı hece (yani $BABB + AB = BAB + BAB$).

v) Üç sesli kapalı hece üç sesli iki tarafı kapalı heceden sonra gelirse ilk hecenin son ünsüzü sonraki heceye ilerler: *joğ+alt - jo+ğalt*; bunun şeması iki tarafı kapalı hece + kapalı hece = açık hece + iki tarafı kapalı hece (yani $BAB+ABB=BA+BABB$); bu dört sesli iki tarafı kapalı heceden sonra gelirse ilk hecenin son ünsüzü sonraki heceye kayar: *kurta almadı* derken anlamda bazen *kurtalt (padı)* derken de söylenir. Bunun şeması: iki tarafı kapalı hece + kapalı hece = iki tarafı kapalı hece + iki tarafı kapalı hece (yani $BABB + ABB = BAB + BABB$). Üç sesli kapalı hecenin bu şekilde gelmesine dilimizde çok seyrek rastlanır.” (s. 264 – 265).

1.3.2.1.4. Kelimelerin Hece Yapısı

Eserde, bu başlık altında Kazak Dilinde bulunan kelimelerin hece yapısının nasıl olduğu konusu üzerinde durulmuştur.

Eski kelimelerin kök morfeminin çoğunlukla ya bir heceli ya da iki heceli olduğu dile getirilmiş, üç heceli kök morfeme çok nadir rastlandığı ifade edilmiştir. Tek heceli kelimelerin üç çeşit yolla oluştuğu belirtilmiştir. Tek heceli kelimeler; sadece ünlüden veya ünsüz ile ünlüden oluşan kelimeler (*E, solay ma?*, *pa şirkin!*), kapalı heceden

oluşan kelimeler (*at, ot, är, ör, ıı, is, un*) iki tarafı kapalı heceden oluşan kelimeler (*bal, kel, sän, kol, köl, jıl, pil*) olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.

1.3.3. Praktikalık Kazak Tili'nde Hece Konusunun İşlenişi

1.3.3.1. Hece

Yazarlar, heceyi; “Kelimenin ünlü sesin iştiraki ile bölünerek söylenen kısmı hece diye adlandırılır” (s. 35) şeklinde tanımlamış ve bu tanıma örnek olarak şu kelimeleri vermişlerdir: *ba-la-lar, ä-ke, a-ta, at-tı*.

Yazarlar Kazak Dilinde üç türlü hece olduğunu savunmuşlardır:

- “1. Açık hece ünsüzle başlayıp ünlüyle biter veya sadece ünlüden oluşur: *a-na, ä-je, ka-la, da-la, ba-la* vb.
2. Kapalı hece ünlü ile başlayıp ünsüz ile biter: *as-ta-na, ekin, ek-şe, ar-şı* vb.
3. İki tarafı kapalı hece ünsüzle başlayıp ünsüzle biter: *bal-şık, bat-pak, böl-şek, taıdav, sak-mav, kök-tem, jar-ğak* vb.” (s. 35).

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen her üç eserde de hecenin tanımı hakkında birbirine yakın görüşler ortaya konulmuştur. Yazarlar, görüşlerini farklı ifadelerle dile getirmişlerdir. Kazak Tilinin Fonetikası ve Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserlerde hecenin ciğerden gelen havanın bir hamlesiyle oluşan ses ya da ses topluluğu olduğu konusunda ittifak vardır. Ancak Praktikalık Kazak Tili isimli eserde hece bu iki esere göre biraz farklı olarak “kelimenin ünlü sesin iştiraki ile bölünerek söylenen kısmı” olarak tanımlanmıştır.

Eserlerde, hece konusunda ilk dikkati çeken fark, hece türlerinin tasnifinde ortaya çıkmaktadır. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika ve Praktikalık Kazak Tili isimli eserlerde üç çeşit hece olduğu savunulmuştur. Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserde ise açık ve kapalı olmak üzere iki çeşit hece olduğu dile getirilmiştir. Diğer iki eserde bu eserden farklı olarak gösterilen hece türü iki tarafı kapalı (*bitew buwin*) hecedir. Yazarlar ünsüzle başlayıp ünsüz ile biten heceyi iki tarafı kapalı hece olarak tanımlamışlardır. Ancak hecenin açıklığı ya da kapalılığı heceyi başlatan sesle alakalı değil heceyi bitiren sesle alakalıdır. Bu nedenle bu hece türü de kapalı hece içinde düşünülebilir.

Қазак Тилинің Фonetикасы ve Қазирги Қазак Тили-Лексика Фonetика isimli eserlerde келiмелерin hece yapılarının nasıl деғиштиғи, келiмедeki hece sayısının nasıl azalıp арттығи konuları үзере дурulмуштур. Түркченin Грамери (Banguoғlu, 2004) hariç Түрkiye Түркчесi gramerlerinde olmayan bu yöntem hece konusunu öğretmek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak açısından dikkat çekicidir.

Қазак Тилинің Фonetикасы isimli eserde келiменin hece yapısı farklı bir yaklaşımla ele alınmış, келimeler sadece açık heceli, sadece kapalı heceli, karışık heceli келimeler olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.

Kazak Түркçesinde bulunan hecelerin ünlü ve ünsüz sırasına göre dizilişi sadece Қазак Тилинің Фonetикасы isimli eserde mevcuttur. Yazar heceleri, ünlü ve ünsüz dizilişi bakımından açık ve kapalı hece başlığı altında 13 şekilde göstermiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, yazarın bu sıralamayı yaparken *stamp*, *şpal*, *şprist*, *tsentr*, *sketç* Rusça келimeleri de incelemesidir. Bir dilin hece yapısını incelerken sadece o dile ait келimelerde görülen hece yapısını incelemek daha makuldür. Zaten yukarıda gösterilen örnekler de telaffuzda mutlaka ünlü yardımıyla söylenmektedir.

Eserlerde dikkat çekici bir başka husus келimelerin hece yapısının harfler ile simgelenmesidir. BA, AB, BAB gibi gösterimler konuyu görsel hale getirme açısından önemlidir.

Bu bilgilere göre Kazak Түркçesinde kapalı ve açık olmak üzere iki hece türünün bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu hece türlerinin ünlü (A) ve ünsüz (B) düzeni ise şöyle gösterilebilir:

- 1) Açık hece
  - a. A: *a-na*, *e-ne*, *o-қа*.
  - b. BA: *ba-la-sı*, *da-la*.
- 2) Kapalı hece
  - a. AB: *at*, *oy-landı*.
  - b. ABB: *ant*, *ult*.
  - c. BAB: *bas-tar*, *taқ-taқ*.
  - d. BABB: *қаңт*, *қарт*.

1.4. Vurgu (Ekpin)

Bu konu Praktikalık Kazak Tili isimli eserde işlenmemiştir.

1.4.1. Kazak Tilinin Fonetikası'nda Vurgu Konusunun İşlenişi

1.4.1.1. Vezin ve Vurgu (Buwnaқ jāne Ekpin)

Eserde, bu başlık altında insanın kendi düşüncesini cümle vasıtasıyla bildirdiği, cümlelerin kelimelerden oluştuğu, kelimelerin hepsinin kendi ritmine sahip olduğu gibi bilgiler verilmiştir. Daha sonra yazar, fikirlerini şöyle açıklamaktadır:

“Cümledeki kelimeler konuşma zamanında bir bütün olarak veya ayrı ayrı durmadan, grup kurarak hepsi kendi vurgusu ve ritmi ile söylenir. Bunun gibi gruplara ritimli gruplar (*ritmikalık toptar*) denilmektedir. Bu; dizi (*tirkес*), dizim (*sintagma*), öbek (*fraza*) diye de adlandırılır.” (s. 62-63).

Daha sonra yazar, ritmi (düzenli ölçü, ritim) tanımlamıştır. Ritmi bazı özellikleri yönüyle kendi içerisinde aynı veya epey yakın unsurların tekrarlanması olarak tanımlayan yazar, bu unsurun özellikle şiir mısralarında daha iyi anlaşıldığını, şiire ait hece, vezin, ritim gibi asıl unsurların dörtlükte tekrarlanmasında belli bir tertip, sistem olduğunu dile getirmiştir. Daha sonra yazar A. Baytursinov'dan konuyla ilgili şu cümleleri aktarmaktadır:

“Kelimeyi söylerken saatin şık-şık etmesi gibi damarın bulk-bulk çarpması gibi sesin bir türlü ritmi olur. Saatin şık – şık etmesi, damarın bulk-bulk diye çarpması nasıl ki aynı ise konuşurken ortaya çıkan sesin ritmi onun gibi aynıdır. Böylece ses ritmi kelimeyi aynı heceye böler. Bu nedenle kamyş gibi boğum boğum hecesi olan bir nesne olarak ortaya çıkar... Şiir ritmi, şiirin yavaş yavaş akması gibi şiirin ikinci güzelliği olur. Bu ritim cümlelerin içindeki hece sayısının aynılığı ile dizelerinin uygunluğu ile kelimelerinin benzerliği ile ortaya çıkan ritimdir.” (s.63).

Bu verilen bilgilerin ardından eserde, şiirdeki ölçü açıklanmıştır. Kazak'ın halk şiirinin her mısrasında daima üç ölçü bulunduğu, mısraların on bir heceden kurulduğu, her ölçüdeki hecelerin aynı olduğu ifade edilmiştir. Şiirdeki ölçünün çoğunlukla 4-4-3, 3-4-4, 4-3-4 şeklinde olduğu da belirtilmiştir.

Yazar, vurgu konusunda ise şunları dile getirmektedir:

“Kelime içinde bir hecenin güçlü söylenmesine vurgu deriz. Kazak dilinde vurgu kelimenin son hecesindedir. Bu bütün türkolojide bir asırdan fazla bir zamandan beri söylenegeldi. A. Baytursinov ‘Kazak Dilinde vurgu hecesi kelimenin ya sonunda bulunur ya da sonuna yakın hecede bulunur’ demektedir.” (s.70).

Ardından eserde, vurgunun kelime sonunda olmasına dair Ä. Jünisbekov'un çalışmasına atıfta bulunularak şunlar kaydedilmiştir:

“Ä. Jünisbekov, Kazak Dilinin fonetik sistemini dikkatle incelemesinin neticesinde Hint-Avrupa Dillerine ait bu kullanımın yersiz olarak dayatıldığını, Türk Dillerinde kelime vurgusunun olmadığını onun vazifesini bu dillerde ünlü uyumunun yerine getirdiğini ispat etmiştir. Bunu Türkologlar tarafından bularak ortaya koyan yoktur.” (s. 70).

1.4.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Vurgu Konusunun İşlenişi

1.4.2.1. Vurgu (Ekpin)

1.4.2.1.1. Vurgunun Açıklaması ve Türleri

Yazarlar, bu başlık altında vurgunun tanımını yapmakta ve türlerini açıklamaktadır. Vurguyu, kelime içinde hususi bir hecenin ayrılarak güçlü söylenmesi şeklinde tanımlayan yazarlar, dildeki vurgunun aslında iki türlü olduğunu söylemişlerdir. Bu türleri şu şekilde açıklamışlardır:

“1) Seslenmeyi oluşturan havanın gücüyle bağlantılı vurgu bunu *dinamik vurgu (lebizdi ekpin)* olarak adlandırırız.

2) Ses tonuyla bağlantılı vurgu; Bunu *tonlu vurgu (ümdi, muzıkalı, tonıkalık)* diye adlandırırız.” (s. 269).

Daha sonra dilde bazen nicel vurgunun (*kvantitativ ekpin*) da olabileceği belirtilmiş, bu vurgunun özelliğinin, bulunduğu ünlünün diğer ünlülerden uzunca söylenmesi olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda şunlar kaydedilmiştir:

“Kazak Dili ünlülerinin uzunluğunun fonetik anlamı yoktur. Bu nedenle vurgunun bulunduğu ünlü az olsa da nicel şekilde söylenir. Dinamik vurgu asıldır, nicel vurgu ona ek olur. Çünkü dinamik vurguya sahip olan ünlü vurgu bulunmayan ünlülere göre biraz uzun söylenir. Bu konudaki sonucu sadece deneysel cihazlar vasıtasıyla kesin olarak söylemek mümkündür.” (s. 270).

Yazarlar, vurgusu düzenli dillerde vurgunun kelimenin çoğunlukla özel bir hecesinde bulunduğunu; vurgusu düzensiz olan dillerde hususi bir hece ile bağlantılı olmasının şart olmadığını belirtmişlerdir.

Ardından Kazak Türkçesindeki ve diğer Türk şive ve lehçelerindeki vurgu hakkında şunları söylemektedirler:

“Türk Dillerindeki ses vurgusunun çoğunlukla kelimenin en son hecesinde bulunmasının eskiden gelen bir kaide olduğunu söylemek yerindedir. Çok heceli

kelimelerde yardımcı vurgunun hem dinamik hem de tonlu vurgu olması vurgulu cümlelerde ses vurgusunun yer değiştirmesi (son hecedeki vurgunun baş heceye geçmesi) B. Ya. Vladimirtsov'un fikrine göre dilimizdeki vurgunun bir devrede kelimenin ilk hecesinde bulunduğunu gösterir." (s. 271).

Yazarlar daha sonra vurguyu kelime vurgusu ve öbek vurgusu başlıkları altında incelemişlerdir.

1.4.2.1.2. Kelime Vurgusu (Söz Ekpini)

Eserde Kazak Türkçesindeki asıl vurgunun, çoğunlukla, son hecede bulunduğu *şağalá*, *keregé*, *orák*, *olki*, *kará*, *bizdér*, *jıyırma*, *äréj* örnekleriyle açıkladıktan sonra çok heceli (en az dört heceli) kelimedeki asıl vurgudan ayrı bir de yardımcı vurgunun ortaya çıktığı da ifade edilmiştir.

Asıl vurgunun son hecede bulunduğu, yardımcı vurgunun ise kökün son hecesinde bulunduğu, Kazak Dilindeki çok heceli kelimeler ek vasıtasıyla olduğundan asıl vurgunun ekte olduğu ve yardımcı vurgunun kökte bulunduğu belirtilmiş, şu örnekler verilmiştir:

<i>“o-rák</i>	<i>o-rağ-şı-lár</i>
<i>ol-ki</i>	<i>o-rağ-şı-la-rı-míz</i>
<i>şa-ğa-lá</i>	<i>o-rağ-şı-la-rı-mız-dá</i>
<i>ke-re-gé</i>	<i>o-rağ-şı-la-rı-mız-da-ği</i>
<i>o-rağ-şı</i>	<i>o-rağ-şı-la-rı-mız-da-ği-lár.”</i> (s. 272)

Yazarlar yardımcı vurgu meselesiyle ilgili şunları dile getirmektedirler:

“Yardımcı vurgu kategorisi bize göre hala tartışmalı bir konudur. Buna kesin olarak çözülmüş bir meseledir demek olmaz. Bize göre asıl vurgunun yeri nasıl düzenli ise yardımcı vurgunun yeri de onun gibi düzenlidir diyen fikre de, B. B. Padlov'un Türk Dillerinde yardımcı vurgunun her zaman baş hecede bulunduğu dair görüşüne de, İ. A. Batmanov vb. yazarların dile getirdiği dört, beş heceli kelimedeki yardımcı vurgu asıl vurgudan bir hece öncedir altı veya ondan da fazla heceli kelimedeki iki hece önce bulunur düşüncesine de katılmak olmaz.” (s. 272-273).

Yazarlar bu meselenin deneysel yolla çözülmesi taraftarıdır.

Ardından eserde, Kazak Dilindeki eklerin çokluğunun vurguyu kendine doğru çektiği, çokluk, hal, iyelik eklerinin vurgulu ancak bildirme eklerinin vurgusuz olduğu, şekli aynı, vazifesi farklı bazı aynı şekilli eklerin ses vurgusu yardımıyla ayrıldığı ifade

edilmiş, *bizdiñ okuwşy-mız* (bundaki *-mız* iyelik eki), *biz okuwşymız* (bundaki *-mız* bildirme eki) vb. örnekler verilmiştir.

Eserde, sözcük türlerindeki vurgu konusunda görüşler şöyledir: “Eksiz bulunan edatlarda, yardımcı kelimelerde vurgu olmaz. Bunlar: *goy (koy), şe, gana (kana), ma (me, ba, be, pa, pe), deyin, şeyin, sayın, sıyaқты, (tärizdi, sıkıldı, sekildi)* vb.” (s. 273). Bu bilgiden sonra şunlar da kaydedilmiştir:

“Yardımcı kelimelere ek eklenince asıl anlamlı kelimedeki vurgu yardımcı kelime ile değişmektedir; Örneğin: *tanıs sıyaqtısız, qalağa, şeyingi* yapılarındaki ekli yardımcı kelimeler vurgulu olmaktadır.” (s. 273-274).

Kazak Dilindeki kuvvetlendirme zarflarının (*öte, tum, eñ, tipti, asa, orasan, jüdü*) daima vurguya sahip olduğu, sıfatların pekiştirme hecelerinin de vurguyu üzerine çektiği ifade edilmiştir.

Yazarlar kelime vurgusunun ardından öbek vurgusunu açıklamışlardır.

1.4.2.1.3. Öbek Vurgusu

Yazarlar, cümle içindeki kelimelerin daima tek başına vurguya sahip olmasının şart olmadığını ifade etmiş, kelimenin içinde bulunduğu grubun vurgusunu öbek vurgusu olarak tanımlamışlardır.

Kazak Dilindeki kelime gruplarının vurgu yönünden farklı yapıda bulunabileceğini belirtmiş ve şöyle bir sınıflama yapmışlardır:

- “1) İkilemeler (*bala – şağa, jön – josıq, ıǵay – sıǵay, sılap – sıylap* vb)
- 2) Anlamlı kelime ile edatlar (*üyge deyin, ol üşin, özi gana, mıñ qaralı, oqıǵan sayın* vb).
- 3) Birleşik kelime grubu (*oqıp otır, än saldı, jıǵıla jazdadı, jıǵılıp kaldı, oraq ordı* vb).
- 4) Tamlayan ve tamlanan kelimeler grubu (*biyik üy, asqar taw, kınay bel, alıs jer, kümis qasık, at qora, qırwar mal, mıñ som* vb).
- 5) Tümleç ve yüklem bulduğu kelime grubu (*keşe keldi, jaksı oqıdı, qalada boldı, äreñ jürdi* vb) .
- 6) Deyimler (*qabırǵaınmen keşes, söz bayla, tañ attı, taqsiretin tarttı* vb.).
- 7) Eksiz nesne ile yüklem bulduğu kelime grubu (*gazet oqıdı, hat jazdı, kino kördi* vb.)” (s. 276).

Yazarlar, bu ritmik yapıya sahip olan kelimelerin sayısını, onların türlerini çoğaltmanın mümkün olabildiğini ancak birleşiklik kurabilen kelime gruplarının belli başlılarını dile getirdiklerini ifade etmişlerdir.

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen eserlerde vurguyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Özellikle Kazak Tilinin Fonetikası isimli kitapta vezin ve vurgu başlığı altında şiirdeki hece ölçüsünden bahsetmesi ilgi çekicidir. Yazar, bu başlık altında vurgudan ziyade hece ölçüsünü konu etmiş bu mevzu üzerinde açıklamalarda bulunmuştur. Böyle bir yöntem kelimelerin ezgisinin ve tonunun daha iyi açıklanması için kullanılabilirse de yazar tamamen hece ölçüsünden bahsetmiş hatta Kazak şiirindeki hece ölçüsü kalıplarını dahi vermiştir. Ayrıca bu eserde vurgunun türlerine dair hiçbir açıklama yoktur.

Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde vurgu bahsi Kazak Tilinin Fonetikası'na nazaran daha derli toplu işlenmiştir. Yazarlar önce vurguyu tanımlamış daha sonra seslenmeye göre vurguyu dinamik vurgu ve tonlu vurgu olarak ayırmıştır. Yazarlar daha sonra kelime ve öbek vurgusunu ayrı ayrı işlemişlerdir.

Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde dikkat çeken bir husus nicel vurgu (*kvantitiv ekpin*) konusudur. Yazarlar kelimedeki bir ünlünün daha uzun söylenmesini nicel vurgu olarak açıklamışlardır.

Vurgunun tanımında iki eserde farklılık yoktur. Her ikisi de vurgunun bir hecenin daha baskın söylenmesi konusunda birleşmişlerdir.

Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde dikkat çekici bir başka husus da yardımcı vurgu meselesidir. Yazarlar asıl vurgunun yanında bir de yardımcı vurgunun bulunduğunu iddia etmişler ancak bu vurgunun yeri konusunda net bir fikir belirtmemişlerdir.

Türk lehçe ve şivelerindeki kelime vurgusunun yeri konusu iki eserde farklılıklar göstermektedir. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da vurgunun son hecede olduğu söylenirken Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserde Ä. Jünisbekov'un araştırmasına dayanılarak vurgunun sonda olduğu görüşünün bir dayatma olduğu belirtilir. Ancak

kabul gören görüş Türkçede kelime vurgusunun sonda bulunduğunu ifade eden görüştür.

Türkiye Türkçesini inceleyen eserlerde de vurgu bahsi ele alınmıştır. Ergin (2005: 101-102), vurguya dair genel bilgiler vermekle yetinmiştir. Banguoğlu (2004: 114-122) ise vurguyu, “sözün ezgisi” ana başlığı altında, daha ayrıntılı olarak işlemiş ve kelime vurgusu, öbek vurgusu, cümle vurgusu, berkitme vurgusu, ahenk vurgusu olmak üzere beş gruba ayırmıştır. Ayrıca yardımcı vurgu kavramı bu eserlerde yoktur.

1.5. Ses Uyumları

1.5.1. Kazak Tilinin Fonetikası’nda Ses Uyumları Konusunun İşlenişi

1.5.1.1. Ses Uyumları (Dıbıstardıñ Ündesüwi)

1.5.1.1.1. Ses Uyumu (Ündestik Zañı)

Yazar, bu başlık altında öncelikle insan dilinin sesli dil olduğunu, düşüncemizi bu seslerin bir araya gelmesi, dizi oluşturması yardımıyla bildirdiğimizi, böyle olunca da seslerin kendi içinde dizilmesinde her dilin kendine ait belli bir kuralı, sistemi olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra yazar özellikle biçimbirimlerin arasında birlikte bulunan seslerin birbirine asla üstünkörü bağlanamayacağını, onların akustik ve boğumlanma yönüyle daima birbirine yaklaşarak, karşılıklı uyum içinde olarak, anlaşarak bağlandığını dile getirmiştir. Kazak Dilinde çoğunlukla önceki sesin (hecenin) kendinden sonraki sesi (heceyi) etkilediğini, bunun eklerin çok şekilli olmasından kaynaklandığını ifade etmiş, sözlerini şöyle devam ettirmiştir:

“Örneğin bir çokluk ekinin dokuz şekline rastlanır. Onun altısı (-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter) imla şekli olarak kabul edilirken geri kalan üçüne telaffuzda rastlanır. Onlar -lör (üy-lör, tür-lör), -dör (kün-dör, tün-dör), -tör (şöp-tör, köş-tör). Bir çekim ekinin böyle çok şekilli olması kelimenin son hecesi veya sesiyle bağlantılıdır ve dilimizin tarihi gelişiminin neticesi şeklinde bilinir.” (s. 56).

Eserde bu bilgilerin ardından Bugünkü Kazak Dilinde kök ile ekin aralığında birlikte bulunabilen heceler ile seslerin birbiriyle uyumu yani Kazak Diline ait asıl uyum kuralları şu şekilde anlatılmıştır:

“1. Kökün son hecesi kalın olursa ona eklenen ekler de kalın heceli olur: *mal-şı-lık-ta, al-dır-ıñ-dar, ins-ti-tut-tar-dıñ, kıla-lık-tar-ğa, respublika-mız-dıñ, jılkı-lar-ımız.*

2. Kökün son hecesi ince olursa ona eklenen ekler de ince olur: *mek-tep-ter-iş-di, kel-tir-iş-der, üniversitet-im-di, piyo-ner-ler-din, kate-lik-ter-di, mu-ğa-lim-der-ge*.

3. Kökün son hecesi ünlü veya akıcı ünsüz olursa ona eklenen ekler akıcı veya ötümlü ile başlar: *bala-lar, bala-ğa, bala-da, bala-men, jel-diş, jel-ge, jel-men*.

4. Kökün son sesi ötümlü olursa ona eklenen ek ötümlü ile başlar: *kaz-dar, kaz-ğa, jez-ge, jez-di, muqtaj-dık, wej-der, wej-di, wejden*.

5. Kökün son sesi ötümsüz olursa ek de ötümsüz ile başlar: *maqsat-ka, maqsat-tan, maqsat-pen, üniversitet-te, üniversitet-pen.*” (s. 56-57).

Bu kuralları maddeler halinde verildikten sonra ses uyumu şu şekilde tanımlanmıştır: “Kısacası biçimbirimlerin tek tip kalın ya da ince heceli olarak veya onların arasında birlikte bulunan seslerin birbirine akustik ve boğumlanma yönüyle uygun hale gelmesine seslerin uyumu veya uyum kuralı deriz.” (s.57).

1.5.1.1.2. Ses Değişmeleri (Dıbıstardıñ Almasuwı)

Eserde bu başlık altında Kazak Türkçesinde görülen çeşitli ses değişimleri işlenmiştir. Konuşmada seslerin ses uyumuna uygun olarak, daima benzeşerek kullanıldığı, eğer telaffuzda bu uyum korunmasa, bozulacak olursa telaffuz ile yazı arasında farkların ortaya çıkmayacağı ifade edilmiş, ardından şunlar kaydedilmiştir:

“Örneğin *jan* fiilinden türeyen *jandı, janbadı, jañgan (joğ)* gibi şekillerde kökün ilk şekli korunarak yazılır. Böyle olunca buradaki *n* harfi üç kelimeye üç türlü seslendirilir. Yukarıdaki kelimenin yapısındaki *nb, nğ* dizilerini aynen yazıldığı gibi söylemek, dilimizin asırlar boyunca gelişiminin neticesinde ortaya çıkan ses uyumuna zarar verir. Bu kurala göre *nb, nğ* dizileri ses tellerinin hareketi yönüyle uygun olmakla birlikte telaffuzu (boğumlanması) yönüyle uygun değildir. Orada çift dudak sesi *b* kendinden önce ön damak *n* sesi yerine çift dudak sesi *m* olmasını, art damak sesi *ğ* ise kendinden önce art damak sesi olan *ñ* olmasını ister. Bunun neticesinde *nb* dizisi *mb, (jambadı), nğ* dizisi *ñğ (jañgan)* olarak telaffuz edilir. Yani *n* sesi bazen *m*, bazen *ñ* sesiyle değişken olarak kullanılır.” (s.57-58).

Bu bilgilerin ardından değişim şu şekilde tanımlanmıştır: “Değişim (*almasuw, alternatsiya*) her türlü kelimenin yapısında rastlanan morfemlerin bir sesinin komşu sesin etkisiyle başka sese dönüşmesidir.” (s.58).

Daha sonra yazar değişmeyi; seslerin birbirini etkilemesi ile ortaya çıkan değişme (*kombinatorlık* veya *pozitsiyalık özgeris*) ve seslerin etkisi olmadan kendiliğinden ortaya çıkan değişme (*spontandı, säykestik özgeris*) olarak ikiye ayırmıştır. Seslerin birbirini etkilemesi ile ortaya çıkan değişmeye yukarıda zikrettiği örneği, seslerin etkisi

olmadan kendiliğinden ortaya çıkan değişmeye de *palwan – balwan, palaw – balaw, payım – bayım* örneklerini vermiştir.

1.5.1.1.3. Benzeşme Çeşitleri

Eserde, bu başlık altında benzeşme konusu işlenmiştir. Benzeşme; komşu sesler ile hecelerin birbirini etkileyerek birinin ikincisine uygun hale gelmesi olarak tanımlandıktan sonra, benzeşmenin aslında morfem ile morfemin aralığında (birleştiği yerde), birlikte bulunan sesler ile hecelerin arasında olduğu ifade edilmiştir.

Yazara göre seslerin birbirine etkisi a) Titreşime göre, ä) Söyleyiş yerine (boğumlanmasına) göre olmak üzere iki türdür. Bu bilgiyi verdikten sonra yazar, Kazak Dilinde biçimbirimlerin birleştiği yerde yan yana bulunan seslerden çoğunlukla öncekinin (yani önceki morfemin son sesinin) sonrakini (yani sonraki morfemin ilk sesine) titreşim yönüyle etkileyerek kendine bağlı kıldığını dile getirmiştir.

Yazar, daha sonra benzeşmeyi derecesine ve yerine göre tasnif etmiştir. Derecesine göre benzeşmeyi şu şekilde açıklamıştır:

“Komşu seslerin (hecelerin) biri etkiler, ikincisi onun etkisine maruz kalır. Bu benzeşme iki şekilde olur: a) Tam benzeşme (*tolıq iygerüw*)—tam olarak kendisi gibi yapmaktır; *at-tı, kes-se, tarak-ka, kap-pen, aşı (as-şı), aşsa (aş-sa), jassa (jaz-sa), jüjül (jüz jıl), jaşıqsı (jaz şıqtı), belbew (belbaw), ışkır (iş kur), bugün (bul kün), seksen (sekiz on)*; ä) Yarı benzeşme (*jartılay iygerüw*) –kendine yaklaştırmak, benzetmektir: *at-ka, kes-ti, tarak-tı, kap-ka, as-tı, aş-tı, jaz-dı.*” (s.60-61).

Benzeşmenin yerine göre ise benzeşme üçe ayrılmıştır:

“Benzeşen sesin yerine göre Kazak Dilinde seslerin birbirine etkisi üç türlü olur:

1) İlerleyici (*progressivti, ilgerindi ıqpal*) benzeşme: Önceki sesin sonraki sesi kendine bağlı kılması, etkilemesidir.

Bu bütün dilimizin tabiatını tanıtan esas kuraldır. Komşu seslerden önceki sonrakini titreşim yönüyle daima bağımlı kılmakta, etkilemektedir. Kelimelerimizin kalın veya ince heceli olması da ilerleyici benzeşmeden kaynaklanmaktadır.

2) Gerileyici (*regressivti, keyindi ıqpal*) benzeşme: İlerleyici benzeşmenin tersi, sonraki sesin önceki sesi etkilemesidir.

k, k, p ötümsüzleri ile biten kelimelere ünlü ile başlayan ek eklenince güçsüz ötümsüzler güçlü ünlülerin gerilek etkisine maruz kalır: *taragı (tarak-ı), küregi (kürek-i), kabı (kap-ı)*. Gerileyici benzeşmeye birleşik kelimelerin heceleri arasında sıkça rastlanır: *bügin (bul kün), äkel (alıp kel), ışkır (iş kur), büytip*

(*bulay etip*), *söytip (solay etip)*, *nağıp (neğıp)*, *büydedi (bulay dedi)*, *süydedi (solay dedi)*, *Şimkent (Şimkent)*, *Taşken (Taş-kent)*.

Seslerin akustik yönden uyuma girmekle birlikte boğumlanma yönüyle uyuma girmeden kalması mümkündür. Bunu gerileyici benzeşme düzenler: *jambadı (jan-badı)*, *söjjoğ (söz jok)*, *söşşey (söz-şey)*, *söngen (sön-gen)*.

İlerleyici ve gerileyici benzeşme şu şekilde de düşünülebilir: Kökün sesleri ile ekin seslerinin uyum yönü iki taraflıdır. Birinde kökün son sesinin veya son hecesinin etkisine göre ekin sesleri değişir; ikincisinde ekteki seslerin etkisi ile kökün sesleri değişir. Birincisine ilerleyici benzeşme, ikincisine gerileyici benzeşme deriz.

3) Karşılıklı Benzeşme (*toğıspalı ıkpal*): Komşu seslerin ilerili-gerili karşılıklı etkisidir. a) *Amağeldi (Amankeldi)*, *kağğızıl (kan kızıl)*, *oğğoy (on koy)*, *meğgeldim (men keldim)*, *oğğap (oğ kap)*, *oğğabat (on kabat)*, *küñgördü (kün kördi)*, *küñgeşti (kün keşti)*; ä) *Doşşaran (dos-jaran)*, *kuşşolu (kuş joli)*, *käşşaksı (kas jaksı)*, *koşşan (kos jan)*, *beşşüz (bes jüz)*.” (s. 61-62).

1.5.1.1.4. Ünlü Uyumu (Singarmonizm)

Yazar, bu başlık altında Türk Dilinin önemli özelliklerinden biri olan ünlü uyumu bahsini ele almıştır. Ünlü uyumunun Türk Dillerine ait çok güçlü bir kural olduğunu, bugüne kadar ünlü uyumuna ünlü seslerin uyumu veya hece uyumu denile geldiğini belirtmiştir. Kökteki ünlünün kalın (veya ince) olmasına göre ona eklenen ekin ünlüsünün de zorunlu olarak kalın veya ince olması gerektiğini, ekteki ünlünün vafsinin kökteki ünlü ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra yazar Kazak Türkçesinin eski kelimelerindeki uyumu açıklamıştır:

“Eski Kazak kelimeleri şu şekildeki ünlü uyumu özellikleriyle ayrılır.

- 1) Kalın düz – ince düz: *tis – tis*, *bas – bäs*
- 2) Kalın yuvarlak – ince yuvarlak: *sol – söl*, *jon – jön*, *ot – öt*.
- 3) Kalın yuvarlak – kalın düz: *tot – tat*, *sur – sır*, *ot – at*.
- 4) Kalın yuvarlak – ince düz: *ton – tin*, *tus – tis*, *ot – öt (et)*.
- 5) İnce yuvarlak – ince düz: *on – in*, *tür – ter*, *öt – et*.
- 6) İnce yuvarlak – kalın düz: *tüs – tas*, *ör – ar*, *öt – at*.” (s. 71-72).

Eserde ünlü uyumunun dilin bütün ses sistemini içine alan geniş bir kavram olduğu ve asırlar boyunca gelişerek kalıplaştığı ifade edilmiştir.

Son olarak ses uyumları

1. Ünlü uyumu (*singarmonizm*)

2. Ünlü-ünsüz uyumu (*akkomodatsiya*)
3. Benzeşme (*assimilyatsiya*)
4. Aykırılışma (*dissimilyatsiya*) olarak dörde ayrılmıştır.

1.5.1.1.4.1. Dil Uyumu (Til Ündestigi)

Eserde dil uyumu şu şekilde açıklanmaktadır: “Ünlülerin dilin durumuna uygun olarak bir kelime yapısında ya kalın ya ince şekilde uyuma girmesine dil uyumu denir.” (s. 75). Türk Dillerinde özellikle Kazak Dilinde ünlü uyumu kuralının öncelikle dil uyumu şeklinde tanındığı yani dil uyumunun ünlü uyumuyla eş anlamlı olarak da kullanıldığı da cümlelere eklenmiştir.

Yazara göre dil uyumunu ikiye bölerek araştırmak gerekir: Kök açısından ve kök ile ek açısından.

Yazar, bugünkü Kazak Dilinde kök kelimelerin hece yapısına göre çoğunlukla, tek heceli (*bas, köz, kol, ak, kök, bir, üş, al, kel, jaz, küz*), iki heceli (*awız, kulaq, adam, jilki, kara*), üç heceli (*köbelek, muğalım, memleket, maqala*) veya dört-beş heceli (*üniversitet, institüt, assimilyatsiya*) olduğunu ifade etmiş çok heceli kelimelerin aslında alıntı kelimeler olduğunu belirtmiştir.

Yazar, Kazak dilindeki eski köklerin dil uyumuna tam olarak bağlı olduğunu, alıntı kelimelerde bu kuralın uygulanmadığını yani dilde karışık heceli köke rastlanırsa onları alıntı kelime diye düşünmek gerektiğini ifade etmiştir.

Eserde, Kazak Dilindeki kök ve ek ilişkisi şöyle açıklanmıştır:

“Kök ile ekin ilişkisi açısından Kazak Dilindeki ekler kökün son hecesine tam olarak bağlıdır. Yani kökün son hecesi kalın olursa ek de kalın heceli olur: *mal-şı-lar-ımız-dıñ, qala-mız-da, qanağat-tan-dı-rıl-dı, proleteriyat-ka, institüt-ımız-da* vb.

Sonu ince heceli olan köke eklenen ekler de ince heceli olur: *es-ımız-de, dâpter-ler-iñ-di, piyoner-ler-diñ, üniversitet-ımız-di*.” (s. 77).

Bu bilgilerden sonra eserde Kazak Türkçesinde kökün ünlüsüne uymayarak kendi şeklini koruyan ekler sıralanmıştır. Uyuma girmeyen ekleri şu şekilde gösterilmiştir:

“-ban: *meyir-ban*

-ger: *qalam-ger, maydan-ger, sawda-ger*;

-dar: *esep-dar, bilim-dar, habar-dar, qariz-dar, jara-dar, gul-dar*;

-eke: *ag(a)-eke, at(a)-eke, seş(e) eken, bas-eke, Qas-eke, As-eke, Qun-eke*;

-jan: *aga-jan, koke-jan, bala-jan, Sawle-jan*;

-kent: *Sim-kent, Kum-kent, Süt-kent*;

-kar: *künä-kar, kinä-kar*;

-ker, -ger: *ayla-ker, daw-ger, qalam-ger, säwlet-ker, sayda-ger, maydan-ger, is-ker, qizmet-ker*;

-keş: *arba-keş, tüye-keş, kara-keş, kire-keş*;

-köy, göy: *akıl-göy, kas-köy, bata-göy, duğa-göy, däme-göy, jädi-göy*;

-künem: *mas-künem, payda-künem, kas-künem*;

-koy: *sän-koy, käsip-koy, äzil-koy, janjal-koy, dañk-koy*;

-kor: *jem-kor, bäle-kor, beynet-kor, eñbek-kor, düniye-kor, esep-kor, mansap-kor, kam-kor*;

-mar: *til-mar, dil-mar*.

-maş: *til-maş*

-niki, -diki, -tiki: *bala-niki, men-iki, so-niki, kolhoz-diki, student-tiki, qala-niki, dala-niki*;

-paz: *öner-paz, äsem-paz, bilim-paz, kesilim-paz, as-paz*;

-pen, -ben, -men (vasita ekinin eklenmesi): *at-pen, qagaz-ben, qalam-men, dapter-men, än-men, jir-men*;

-stan: *gul-istan, Özbek-istan, Täjik-istan, Türkmen-istan*;

-tal: *sezim-tal, tözim-tal, ösim-tal*;

-war: *söz-war, til-war, konaq-war, qazaq-war*;

-hana: *kitap-hana, däm-hana, em-hana, süt-hana.*” (s. 77-78).

Yazar, kelimenin son hecesiyle bağılı olmayan bu eklerin çoğunun başka dillerden giren veya henüz ek olma vasfı kazanamayan (kelime ile ek arasında) dil unsurları olduğunu belirtmiştir.

1.5.1.1.4.2. Dudak Uyumu (Erin Ündestigi)

Eserde dudak uyumu, ünlülerin kelime yapısında dudağın vazifesi yönüyle etkileşerek uyuma girmesi olarak tanımlanmaktadır.

Kazak Dilinde dudak uyumunun olup olmadığı konusundaki fikirlerde bir birlik olmadığını belirten yazar, daha sonra ünlü uyumunun dilin tarihi gelişiminin neticesinde oluşan kural olduğunu, Kazak Dilinin tabii gelişimi içinde dudak uyumunun da var olduğunu belirtmiştir.

Eserde dudak uyumunun geçen asırlar içinde güçlü olduğu şimdi ise zayıfladığı belirtilmiş bunun sebepleri şöyle dile getirilmiştir: “Bunun sebepleri olarak birincisi yazının etkisi, kendi dikkatsizliğimiz, ikincisi ise boğumlama merkezimizin gelişmesi, dudak uyumu olmayan komşu dillerin etkisi.” (s. 83).

Eserde Kazak Dilindeki dudak uyumu şu şekilde maddeleştirilmiştir:

“1. Eski kelimelerimizde yuvarlak ünlüler yazılarak sonraki hecede *e*, *ı*, *i* harfleri bulunursa bu durumda *e* harfi *ö*, *ı* harfi *u*, *i* harfi *ü* olarak telaffuz edilir. *ölöñ* (*öleñ*), *aqılğöylör* (*akılgöyler*), *öygö* (*üygö*), *üydü* (*üydi*), *üysüz* (*üysiz*), *qoydu* (*qoydı*), *qoyum* (*qoyım*), *mazmunu* (*mazmunı*), *mazmundu* (*mazmundı*), *dästurlu* (*dästurli*), *dästurlör* (*dästurler*), *bulbulu* (*bulbulı*), *düldülüm* (*düldülüm*). Burada yuvarlak tek heceli kelimelere ekler çoğunlukla yuvarlak ünlülü olarak eklenir ve telaffuzda eklerin yuvarlak varyantları da olur diye düşünmek gerekir: *tüs-ü* (*tüs-i*), *tüs-üm* (*tüs-im*), *tüs-tüñ* (*tüs-tiñ*), *tüs-kö* (*tüs-ke*), *tüs-süz* (*tüs-siz*), *tüs-sö* (*tüs-se*), *tüs-tü* (*tüs-ti*), *tüs-kön* (*tüs-ken*), *tüs-ür* (*tüs-ir*) vb. Üçüncü, dördüncü hecelerde yuvarlak ünlüler zayıflayarak söylenir ve transkripsiyon yaparken onların işaretinin üzerine küçük daire konulur. Bu o hecede dudağın az çok etkisi olduğunu gösterir: *ölönđeri*, *ölönđerge*, *ölönge*, *qulunumuz*, *külkümüzdi*.

2.Çift dudak akıcı sesi *w* kendi ile birlikte bulunacak dar ünlülerin sadece yuvarlak (*u*, *ü*) olmasını ister. Yani bu ses düz-dar sesler (*ı*, *i*) ile asla birlikte bulunamaz. Bu nedenle *jası*, *bayı*, *beki*, *jeri*, *şiri* gibi sonu *ı*, *i* ünlüleriyle biten fiillere mastar eki (akıcı *w*) eklenince *ı*, *i* sesleri *u* ve *ü* seslerine dönüşür: *jasuw*, *jaruw*, *bayuw*, *bekiw*, *jeriw*, *şiriw*. Oysa *awıl*, *bawır*, *dawıl*, *jawın*, *qawın*, *däwin*, *säwir*, *täwir*, *sawıq*, *zawıq* *qırğawıl*, *qarawıl* gibi kelimelerin yapısındaki *ı*, *i* sadece harftir, onların telaffuzu *u* ve *ü*'dür. *a-wul*, *ba-wur*, *da-wul*, *qa-wun*, *dä-wür*, *sä-wür*, *tä-wür*, *za-wuk*, *sa-wuq*, *qırğa-wul*, *qara-wul*. Bu kelimelere eklenen eklerde de dudağın az çok etkisi vardır: *awulumnuñ*, *bawuruma*, *dawulu*, *qawunuñ*, *däwürümüz* vb. Bununla birlikte kelimenin sonunda rastlanan çift dudak akıcı sesi *w* kendinden sonraki dar ünlüleri etkiler: *aw-um* (*aw-im*), *aw-du* (*aw-di*), *taw-u* (*taw-i*), *daw-u* (*daw-i*), *oylaw-u* (*oylaw-i*), *qalawlu* (*qalaw-lı*), *jaw-up* (*jaw-ip*), *taw-up* (*taw-ip*), *kew-üp* (*kew-ip*), *sew-üp* (*sew-ip*), *jila-wuq* (*jila-wıq*), *basta-wuş* (*basta-wış*), *bayanda-wuş* (*bayanda-wış*).

Yarı geniş *e* ünlüsü de çift dudak akıcı sesi *w*'den sonra (*we* şeklinde) bulunamaz. Telaffuzda *ö* olur: *äwö* (*äwe*), *äwöz* (*äwez*), *äwön* (*äwen*), *täwököl* (*täwekel*), *säwögöy* (*säwegey*). Kısacası yuvarlak ünlüler gibi çift dudak ünsüzü de kendinden sonraki düz ünlüleri etkiler.” (s. 85-86).

1.5.1.1.5. Ünlü-Ünsüz Uyumu (Akkomodatsiya)

Eserde ünlü-ünsüz uyumu şu şekilde tanımlanmaktadır: “Ünlü-ünsüz uyumu biçimbirimlerin sınırında birlikte bulunan ünlü ve ünsüz seslerin birbirini etkileyerek, uygun hale gelerek telaffuzudur.” (s. 86). Bu bilginin ardından *at*, *et*, *ot*, *öt* kelimelerinde bir *t* foneminin ünlülerin etkisiyle dört niteliğe sahip olduğu ifade edilmiştir.

Yazar, ünlüler ile ünsüzlerin veya ünsüzler ile ünlülerin yan yana bulunmasında tarihi gelişim neticesinde ortaya çıkan bir kural olduğunu, Kazak Dilinde aslında ünlülerin ünsüzlere nazaran daha güçlü bulunduğunu ve kendi etkisini devam ettirdiğini, ünsüzleri kendine benzettiğini belirtmiş, sözlerini şöyle sürdürmüştür:

“Örneğin: *tarığı* (*tarak-ı*), *ağeski* (*ağ eşki*), *qarağoy* (*qarakoy*) kelimelerinde ünlüler titreşim yönüyle ünsüzleri etkilemiştir. Ünlüler boğumlanma yönünden özellikle de dilin şekli yönünden ünsüzleri etkilemektedirler. Yani Kazak Dilinde ünsüzlerin kalın ya da ince olarak telaffuzu çoğunlukla ünlüler ile bağlantılıdır. Bununla birlikte çenenin ve dudağın da, az da olsa, etkisi vardır.” (s. 87).

Yazar, ünsüzlerin de ünlüleri etkileyebildiğini ancak onları değiştirmeye güçlerinin yetmediğini belirtmiştir.

Daha sonra bu uyumu ünlüler ile ünsüzlerin uyumu (ilerleyici ünlü-ünsüz uyumu) ve ünsüzler ile ünlülerin uyumu (gerileyici ünlü-ünsüz uyumu) olarak ikiye ayırmıştır.

1.5.1.1.5.1. Ünlüler İle Ünsüzlerin Uyumu

Eserde önündeki morfemin (kelimenin) sonundaki ünlüler ile birlikte bulunarak söylenebilen ünsüzler şu şekilde maddeler halinde işlenmiştir:

“a) Akıcı ünsüzler. Özellikle *l*, *m*, *n*, *ŋ* ünsüzleri ile yapım ekleri de çekim ekleri de başlamakta ve onlar ünlülerden sonra belirgin bir şekilde bulunmaktadır: *qalalar*, *qala-mız*, *qala-nı*, *tereze-ler*, *tereze-miz*, *tereze-ŋiz*, *tereze-ni*, *oyla-n*, *al-ma*.

r, *y*, *w* sesleri ile de ekler başlar: *ala-y*, *ala-r*, *qara-w*, *qara-y*, *jaqsı-raq*, *ädemi-rek*. Akıcı ünsüzler ünlüler ile belirgin bir şekilde yan yana bulunmakta ve hiçbir zaman değişime uğramamaktadır. Bu özellik onların yapısında titreşime göre tonun daha çok olması ile ilişkilidir.

ä) Ötümlülerden sadece *g*, *ğ*, *d* sesleri ile başlayan ekler ünlülerden sonra bulunabilir: *tereze-ge*, *tereze-de*, *jilkı-ğa*, *jilkı-da*, *jara-dar*, *qara-ğan*, *de-gen*, *qala-dı*, *de-di*. Kelime başında ötümlüler ünlülerden sonra söylenir: *qara belbey*, *qara vagon*, *sarı gül*, *qara dawıl*, *sarı julan*, *jaŋa zaŋ*.

b) Alışılabilen şekilde ünlü ile biten kelimelere ötümsüz ünsüz ile başlayan ekler eklenmez. Ancak *s* ve *ş* ötümsüzleri ile başlayan ekler bu kurala uymaz ve düzene göre ünlü ile birlikte bulunabilir. Onlar:

-*sı, si* (*bala-sı, äje-siz*), *sıñ, siñ* (*bala-sıñ, äje-siñ*);

-*sız, siz* (*bala-sız, äje-siz*); -*s* (*kara-s, iste-s*), -*sa, -se* (*kara-sa, de-se*), -*sın, -sin* (*dana-sın, kisi-sin*), -*şı, -şi* (*jülki-şı, tüye-şi*); -*şı, -şi* (*kara-şı, de-şi*); -*şa, -şe* (*bala-şa, kisi-şe*); -*ş* (*säyle-ş, Ayna-ş*), -*şık, -şik* (*kala-şık, töbe-şik*).” (s.89).

1.5.1.1.5.2. Ünsüzler İle Ünlülerin Uyumu

Eserde bugünkü Kazak Dilinde *b, v, g, ğ, d* ötümlülerinin dışındaki bütün ünsüzlerin kelimeyi bitirebileceği ve bunlara ünlüler ile başlayan eklerin duruma göre eklenebileceği ifade edildikten sonra tabanın sonundaki ünsüzlerin içinde gelecek biçimbirim başında görülen sesin niteliğine duyarlı olan üç ses (*k, k, p*) olduğu dile getirilmiştir.

“Kök/gövde sonundaki ötümsüz *k, k, p* sesleri, ünlü ile başlayan bir ek alınca ötümlüleşerek *ğ, g, b* seslerine dönüşür. Bunlar kök ile ek arasında: *tarığı* (*tarak-ı*), *kesegi* (*kesek-i*), *qabım* (*kap-ım*), *ağıp* (*aq-ıp*), *ağar* (*aq-ar*), *köger* (*kök-er*), *tögüp* (*tök-ip*), *köğürek* (*kök-irek*), *ağırak* (*aq-ıraq*) veya kelime ile kelime arasında olabilirler: *ağeşki* (*aq eşki*), *kögala* (*kök ala*), *köbadam* (*köp adam*), *qabaldım* (*kap aldım*), *köbedi* (*köp edi*), *ağala* (*aq ala*), *jögeken* (*jok eken*).” (s. 90).

Değişmez olarak nitelenen bu kuraldan sapmalar olabileceği de ifade edilmiş, bu sapmalar şöyle gösterilmiştir:

“a) Yansıma kelimeler bu kurala uymaz: *jarkı etti, jar-kıl* (*jark-ıl*), *künk etti, künkil, lap etti, lapıl, kılıl, bülkil, dünkil, zirkil, lııl* vb.

ä) İkinci hecedeki dar ünlülerin düştüğü durumda: *ürük: ürk-ek, ürk-e, ürk-ip, ürk-üw; börki* (*börük*), *kırkı, erki, narkı, halkı* vb.

b) Sıfat türeten *ı* eki eklenince: *qazakı, kalmağı, tozağı*.

v) Aile isimlerinde -*ov, -ev* ekleri eklenince: *Bekov, Sebepov, Qazaqov* vb.

g) İyelik eki eklenince iki kelimenin sonundaki *p* korunur: *tarapı, sapında*. (s. 90-91).

Yazar, kök fiillerin sonu ötümsüz *p* sesi ile bitip ona -*ıp, ip* zarf-fiil ekleri eklenince *p* sesinin akıcı *w* sesine dönüştüğünü ifade ederek *jawup* (*jap-ıp*), *tawup* (*tap-ıp*), *şawup* (*şap-ıp*), *qawup* (*kap-ıp*), *tewüp* (*tep-ıp*), *kewüp* (*kep-ıp*), *sewüp* (*sep-ıp*) örneklerini vermiştir. Bu değişimin sebebini şöyle açıklamıştır:

“Ötümsüz *p* sesinin ötümlü karşılığı *b* ile değişmeyip *w* ile değişme sebebini şöyle düşünmek gerekir. Bu üçü (*p, b, w*) çift dudak ünsüzleridir. -*ıp, -ip* ekindeki

ünlüler ise düzdür. Çift dudak seslerinin arasında ünlüyü söylemek zordur. *w* sesi ise düz–dar ünlüleri kolay bir şekilde yuvarlaklaştırır. Böylece telaffuzu kolaylaştırır.” (s. 91-92).

Yazar, zarf-fiilli (-ıp, -ip) kök fiile *jiber* yardımcı fiili eklenince ötümsüz *p* sesinin ötümlüleşmesinin kural olduğunu belirterek *jazıb-jiber* (*jazıp jiber*), *aytjbiber* (*aytıp jiber*), *sanabjiber* (*sanapjiber*), *okubjiber* (*okıp jiber*), *körübjiber* (*körüp jiber*) *ürübjiber* (*ürüp jiber*) örneklerini vermiştir.

Bunların dışında konuşma dilinde başka telaffuzlara da rastlandığını ifade etmiş, bu telaffuzları şöyle sıralamıştır:

“a) Deminki gibi hecede kelime sonundaki *p* ve zarf-fiilin yapısındaki dar *i* sesi kesinlikle düşer: *aytjbiber* (*aytıp jiber*), *okujber* (*okıp jiber*), *karajber* (*karap jiber*), *sanabjiber* (*sanap jiber*), *sawujber* (*sawıp jiber*), *tewüjber* (*tewüp jiber*).

ä) Fiil ötümlü *z* ile biterse zarf-fiil eki kesinlikle düşer ve *z* sesi gerileyici etki ile karşılaşır *j* sesine dönüşür *jajjber* (*jazıp jiber*), *sıjber* (*sızıp jiber*), *ejjber* (*ezip jiber*), *bujjber* (*buzıp jiber*), *sojjberdi* (*sozıp jiberdi*).

b) Fiil *s* veya *sı* ile biterse *s*, *sı*’ya yaklaşır: *keşijberşi* (*kesip jiberşi*), *teşijber* (*tesip jiber*), *toşujberşi* (*tosıp jiberşi*), *koşujberşi* (*kosıp jiberşi*), *kaşujberşi* (*kasıp jiberşi*), *tasujberşi* (*tasıp jiberşi*.” (s. 92-93).

1.5.1.1.6. Benzeşme (Assimilyatsiya)

Benzeşmeyi biçimbirimlerin birleştiği noktada yan yana bulunan ünsüzlerin akustik ve boğumlanma yönüyle birbirine benzemesi olarak tanımlayan yazar, ünsüz benzeşmesini üçe ayırmıştır. Bu benzeşme çeşitleri: 1. İlerleyici benzeşme (*progressivti assimilyatsiya*), 2. Gerileyici benzeşme (*regressivti assimilyatsiya*) 3. Karşılıklı benzeşme (*toğışpalı assimilyatsiya*)’dir. Yazar daha sonra bu konular üzerinde ayrı ayrı durmuştur.

1.5.1.1.6.1. İlerleyici benzeşme (Progressivti Assimilyatsiya)

Eserde, Kazak Dilinde ilerleyici benzeşmenin çok güçlü olduğu, bu kurala göre önceki biçimbirimdeki son ünsüzün sonraki biçimbirimin ilk ünsüz sesini akustik (titreşimin ilgisi) yönüyle etkilediği ifade edilmiştir. İlerleyici benzeşmenin ünsüzlerin hepsi ile ilişkili olduğu aktarılmış, konu maddeler halinde ele alınmıştır.

1. Bir kelime akıcı ünsüz ile biterse ona eklenen biçimbirimin (ek veya kelime) sadece ötümlü veya akıcı ile başladığı belirtilmiş; *mal-dıñ*, *mal-ğa*, *mal-men*, *em-di*, *em-nen*, *añ-men*, *ar-lı*, *ar-men*, *ay-dıñ*, *ay-lı*, *ay-ğa*, *taw-lar*, *taw-ğa* örnekleri verilmiştir.

Yazar, ötümsüz ünsüzlerden *s* ve *ş* seslerinin bu kurala uymadığını; *t* sesinin ise sonu *l*, *n*, *r*, *y* akıcılarıyla biten türemiş fiillere eklenebildiğini *mal-şı*, *mal-sız*, *mal-sağ*, *al-sa*, *al-sın*, *al-şı*, *em-şi*, *em-siz*, *ay-sız*, *ar-sız*, *ağ-şa*, *jaw-sa*, *jaw-sın*, *jan-sa*, *jan-sın*; *jönel-t*, *aynel-t*, *kıynal-t*, *oylan-t*, *türülen-t*, *ağar-t*, *kızart-t*, *sargay-t*, *karay-t* örnekleri ile açıklamıştır.

Sonraki kelimenin ilk sesinin *k*, *k* ötümsüzleri olması durumunda, bu seslerin kendinden önceki kelimenin sonundaki akıcının ilerleyici etkisine uğrayarak ötümlüleştiğini belirten yazar; *malğora* (*mal kora*), *kitabımğayda* (*kitabım kayda*), *tağaldı* (*tağ kaldı*), *birgüldi* (*bir küldi*), *ayğaradı* (*ay karadı*) *tawğayda* (*taw kayda*) örneklerini vermiştir.

Bu kurala birkaç alıntı ekin başında görülen *k*, *k* ötümsüzlerinin uymadığını bu eklerin, *-kor* (*jem-kor*, *kam-kor*), *-koy* (*sän-koy*, *äzil-koy*, *janjal-koy*), *-kent* (*şim-kent*, *kum-kent*, *jar-kent*) ekleri olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte bayanların isimlerinde görülen *kül* (gül) kelimesinin ilk sesinin ötümlüleşmediğini ifade etmiş, konu ile ilgili: *Äykül*, *Bazarkül*, *Kızilkül*, *Ätirkül*, *Kızdarkül*, *Äyimkül*, *Ayimkül*, *Şirinkül*, *Şırinkül* örneklerini vermiştir.

2. Eserde *j*, *z* sesleri ile biten kelimelere eklenen eklerin ilk sesinin ötümlü veya akıcı olduğu *jaz* (isim), *jaz-ğa*, *jaz-ben*, *jaz* (fiil) *jaz-ğan*, *jaz-dı*, *jaz-ba*, *kız* (isim), *kızbin*, *kızdın*, *kız-ğa*, *kız-ben*, *kız-dar*; *kız* (fiil), *kız-ba*, *kız-ğan*, *kız-dı*, *gaz-dı*, *gaz-ğa*, *gaz-ben* örnekleri ile açıklanmıştır.

Kelime sonundaki ötümlülerin ilerleyici etkisinden dolayı sonraki kelimenin başında bulunan *k* veya *k* ötümsüzlerinin ötümlüleştiği dile getirilmiş konu ile ilgili *jazgel-di* (*jaz keldi*), *jazgördim* (*jaz kördim*), *kağazğalam* (*kağaz-kalam*) *bizgeldik* (*biz keldik*), *stajgerek* (*staj kerek*), *blindajğayda* (*blindaj kayda*) örnekleri verilmiştir.

3. Yazar, ötümsüz ünsüzlerin hepsinin kelimeyi bitirebileceğini, kelime sonundaki ötümsüzlerin, kendinden sonraki biçimbirimlerin sadece ötümsüz ünsüzler ile başlamasını istediğini *tas-ka*, *tas-tı*, *tas-pen*, *kes-se*, *kes-ken*, *kes-pe*, *kes-ti* örnekleri ile anlatmıştır.

Kök ile ek arasında ötümsüz sesin ilerleyici etkisiyle oluşan değişime rastlandığını belirten yazar cümlelerini şöyle sürdürmüştür: “Sonu ötümsüz *ş* sesi ile biten

kelimelere *s* sesi ile başlayan ek eklenince *s* sesi *ş* sesine dönüşür: *aşşa* (*aş-sa*), *şeşşe* (*şeş-se*), *kaşşa* (*kaş-sa*), *keşşe* (*keş-se*), *uşşa* (*uş-sa*), *aşşın* (*aş-sın*), *şeşşin* (*şeş-sin*), *keşşin* (*keş-sin*), *kaşşın* (*kaş-sın*).” (s. 95).

Yazar, birleşik kelimelerde birlikte bulunan *ş*, *s* seslerinin değişime uğramadığını *küşsaldı*, *keş soñında*, *köşsoñında*, *iş sezdi* örnekleri ile açıklamış, konuşma dilinde kuralın aksine, *üssom* (*üş som*), *üssağat* (*üş sağat*), *üssandık* (*üş sandık*) şeklinde telaffuza da rastlandığını sözlerine eklemiştir.

Bu bilgilerin ardından eserde, bazı ötümsüzlerin ötümlülere az çok ilerleyici etkisi olduğu belirtilmiş, bu durum şu şekilde maddeleştirilmiştir:

“a) İlk kelime ötümsüz ile biterse sonraki kelime ötümlü *b*, *g*, *ğ* sesleri ile başlarsa onlar ötümsüzleşerek söylenir: *keşpoldı* (*keş boldı*), *eşkalım* (*eş ğalım*) *aşpala* (*aş bala*), *aşpota* (*aş bota*), *köşpet* (*kök bet*), *köşpala* (*köp bala*), *beşpet* (*bes bet*), *taş pöget* (*taş böget*), *Aşpay*, *Köşpay*, *Köşpay*, *Başpay*, *Taşpolat*, *jaşkalım* (*jaş ğalım*), *bes kasır* (*bes ğasır*), *aşkül* (*aş gül*), *köşkül* (*kök gül*), *köşkül* (*köp gül*), *jaşkül* (*jaş gül*), *uzaşkumır* (*uzaş ğumır*).

ä) *t*, *j* sesleri birlikte bulunursa *j* ötümsüzleşip *ş* sesine yakın telaffuz edilir: *şetşer* (*şet jer*), *jaşşerde* (*jaş şerde*), *işşekken* (*it jekken*), *işşandı* (*it jandı*), *etşedi* (*et jedi*), *Sütşan* (*Sütjan*), *Aytşan* (*Aytjan*), *Şutşan* (*Şutjan*), *etşendi* (*etjendi*), *Muhametşan* (*Muhametjan*).

b) *sd*, *td*, *şd* sesleri yan yana bulunursa *d* ötümsüzleşip *t* sesine yaklaşır: *tastawir* (*tas dawir*), *jattawıs* (*jaş dawıs*), *bestıbıs* (*bes dıbıs*), *törttönkelek* (*tört döngelek*), *attorba* (*at dorba*), *üştönkelek* (*üş dönkelek*), *törttop* (*tört dop*), *üştös* (*üş dos*), *tastuwal* (*tas duwal*), *bestäpter* (*bes däpter*), *törttäpter* (*tört däpter*), *üştäpter* (*üş däpter*), *jaştawren* (*jaş dawren*).

v) Ötümsüz ünsüzlerle biten kelimelerden sonra *de* yardımcı fiili gelirse *d* ötümsüzleşir: *aşte* (*aş de*), *kökte* (*kök de*), *tarakte* (*tarak de*), *kitapte* (*kitap de*).” (s. 96).

1.5.1.1.6.2. Gerileyici Benzeşme (Regressivti Assimilyatsiya)

Yazar, ilerleyici benzeşmede boğumlanma yönünden etkilenmeden kalan seslerin bulunduğunu, böyle uyumsuzluklara özellikle kelime ile kelime arasında sıkça rastlandığını belirtmiş, daha sonra uyum kuralının bunun gibi uyumsuzluklara izin vermediğini, ilerleyici benzeşmede benzeşmeyen seslerin arasındaki uyumsuzlukları gerileyici benzeşmenin düzenlediğini ifade etmiştir.

Daha sonra yazar, Kazak Dilindeki gerileyici benzeşmeyi maddeler halinde işlemiştir.

1. Akıcı ünsüzlerin ünlüler gibi başka ünsüzlerden daha güçlü olduğunu, onları etkilediğini, gerileyici benzeşmede akıcıların değişime uğramadığını, gerileyici benzeşmeye uğrayarak değişen tek akıcı sesin *n* sesi olduğunu belirtmiştir. Ardından şöyle devam etmiştir:

“Bu sesin art damak *g*, *ğ* seslerinden (*k*, *k* ötümsüzlerinin akıcılardan sonra ötümlüleştiği bellidir) önce gelerek telaffuz edilmesinin imkânı yoktur. Bu nedenle de dilimize önceden giren bazı Rus kelimelerinin yapısında bulunan *nk*, *ng* dizilerindeki *n* sesi kesin olarak *η* sesine değişir: *bätenke* (*botinka*), *kärzenke* (*korzinka*), *rezenke* (*rezinka*), *sirenke* (*serenki*), *teŋge* (*dengi*). Çift dudak sesleri *b*, *m*, *p* seslerinin önünde de *n* söylenmez. Rusça kelime *kämpiske* olmuş, *n* sesi çift dudak sesi olan *m* sesine dönüşmüştür. Kazak Dilinin eski kelimelerinin yapısında *ng*, *ng*, *nb*, *nm*, *np* ses dizilerine telaffuzda rastlanmaz.” (s. 97).

Daha sonra eserde *n* sesinin gerileyici benzeşmeye uğradığı durumları şöyle anlatılmıştır:

“a) Sonu *n* sesi ile biten kelimelere art damak sesi *ğ*, veya *g* sesleri ile başlayan ekler eklendiği zaman ön damak *n* sesi art damak *η* sesine dönüşür: *küŋgö* (*künge*), *kaŋğa* (*kan-ğa*), *jaŋğa* (*jan-ğa*), *ülköŋge* (*ülken-ge*), *jöŋgö* (*jön-ge*), *oŋğa* (*on-ğa*), *bügünŋi* (*bügin-gi*), *keyiŋgi* (*keyin-gi*), *tüŋgü* (*tün-gi*), *kelgeŋge* (*kelgen-ge*), *jalğanğan* (*jalğan-ğan*), *seŋgen* (*sen-gen*), *seŋgeŋge* (*sengen-ge*), *seŋgisi* (*sen-gisi*). Burada *ğ*, *g* sesleri kendinden önceki *n* sesini boğumlanma yönüyle etkilemektedir. İmla şekline göre *joŋқа* (*jon-қа*), *joŋқала* (*jon-қа-la*), *joŋğı* (*jon-ğı*), *joŋğıш* (*jon-ğıш*), *aldıŋğı* (*aldın-ğı*) şeklinde yazılan kelimelerdeki *η* sesini de bu kuralın görünüşü olarak düşünmek gerekir.

ä) Sonu *n* sesi ile biten kelimelere eklenen ek *b*, *m* sesleri ile başlarsa ön damak *n* sesi çift dudak *m* sesine dönüşür: *қаммен* (*kan-men*), *жаммен* (*jan-men*), *әммен* (*än-men*), *жамбаді* (*jan-badı*), *қамбаді* (*kan-badı*), *сембеді* (*sen-bedi*), *kelgemmen* (*kelgen-men*), *айтқаммен* (*aytkan-men*). Böyle yapılar kelime ile kelime arasında da görülür: *ombir* (*on bir*), *ombes* (*on bes*), *ombet* (*on bet*), *jamberdi* (*jan berdi*), *қаммен тер* (*kan men ter*), *әммен жір* (*än men jir*), *jam bota* (*jan bota*), *jambolat* (*jan bolat*).

Önceki kelime *n* sesi ile bitip sonraki kelime *p* sesi ile başlarsa *n* sesi çift dudak sesi olan *m* sesine dönüşür: *omparak* (*on parak*), *jampayda* (*jan payda*), *jampiyda* (*jan piyda*), *jamampiyğil* (*jaman piyğil*), *Jampeyis* (*Jan peyis*), *Küm peyis* (*Kün peyis*).” (s. 97-98)

2. Eserde, Kazak Dilinde akıcılardan *z* ve *j* seslerinin kelimeyi bitirebildiği, *j* sesine sayılı birkaç morfemin yapısında rastlandığı, *z*'nin ise ondan daha aktif olduğu belirtilmiştir. *Z* sesinin çekim (*-sız*, *-siz*, *-mız*, *-miz*, *-bız*, *-biz*, *-pız*, *-piz*) ve iyelik (*-ıız*, *-ıiz*, *-ıjız*, *-ijiz*, *-mız*, *-miz*, *-ımız*, *-imiz*) eklerinde de görüldüğü dile getirilmiştir.

Önceki morfemin *z*, *j* sesleri ile biterek sonraki morfemin *s*, *ş* veya *z*, *j* sesleri ile başlaması durumunda ileri-geri etkinin neticesinde birçok ses değişmesi olduğu belirtilmiş yazar bu değişimleri şöyle açıklamıştır:

“a) Önceki morfem *z* ötümlüsü ile bitip sonraki morfem ötümsüz *s* sesi ile başlarsa *z* sesi ötümsüz *s* sesine dönüşür: *sössüz* (*söz-siz*), *kössüz* (*köz-siz*), *ķassa* (*kaz-sa*), *ossa* (*oz-sa*), *jüssom* (*jüz som*), *bissiz* (*biz-siz*), *sissiz* (*siz-siz*). *z* sesi ötümsüz *t* sesinden önce gelirse *s* sesine yaklaşır: *ķastay* (*ķaztay*), *Jüstaylak* (*Jüztaylak*), *jüstawık* (*jüz tawık*), *istüssiz* (*iz-tüs-siz*).

ä) Sonraki morfem *j* sesi ile başlarsa önceki morfemin sonundaki *z* sesi *j* sesine dönüşür. Buna kelime ile kelime arasında rastlanır. Çünkü *j* sesi ile başlayan ek yoktur. Örneğin *jüjil* (*jüz jil*), *ajjilda* (*az jilda*), *jüjjasa* (*jüz jasa*), *bojjorğa* (*boz jorğa*), *mujjargış* (*muż jargış*), *köjjügürtti* (*köz jügürtti*). Konuşma dilinde bu iki *j* sesinden birinin söylenmediği durum da vardır: *ķıjibek* (*ķız jibek*), *ķıjan* (*ķız jan*).

b) Sonraki morfemin başındaki *ş* sesi önceki morfemin sonundaki *z* ötümlüsünü *ş* sesine dönüştürür: *söşşül* (*sözşil*), *söşşöñ* (*sözşen*), *taşşa* (*tazşa*), *jaşşı* (*jazşı*), *bişşe* (*bizşe*), *sişşe* (*siz-şe*), *jaşşıktı* (*jaz şıktı*), *jüşşaqtı* (*jüz şaktı*), *teşşik* (*tez şık*), *köşşaldı* (*köz saldı*). Bu şekildeki değişimin sebebini şu şekilde düşünmek gerekir. Ötümsüz *ş* sesi ötümlü *z* sesini önce titreşim yönünden ötümsüz *s* sesine dönüştürür ondan sonra boğumlama yönüyle tam olarak kendisine benzetir.

b) Sonraki morfemin başındaki *s* ötümsüzü önceki morfemin sonundaki *j* sesini ötümsüzleştirir: *laşsız* (*laj-sız*), *muķtaşsız* (*muķtaj-sız*).” (s.98-99).

3. Yazar, ötümsüz ünsüzlerin hepsinin kelimeyi bitirebildiğini, onların içinde değişime meyilli olanların *k*, *ķ*, *p*, *s* sesleri olduğunu belirtmiştir. Bu seslerde görülen gerileyici benzeşme şu şekilde anlatılmıştır:

“a) Önceki morfem *ķ*, *k*, *p* ötümsüzleri ile bitip sonraki morfem akıcı veya ötümlü *d*, *j*, *z* ünsüzleri ile başlarsa kelime sonundaki *ķ*, *k*, *p* sesleri ötümlüleşerek *ğ*, *g*, *b* seslerine dönüşür: *ağjawın* (*aķ jawın*), *ağdala* (*aķ dala*), *kögzeren* (*kök zeren*), *jogzat* (*jok zat*), *köbzavod* (*köp zavod*), *begzada* (*beķzada*), *köbjer* (*köp jer*).

ä) Önceki morfem *s* sesi ile bitip sonraki morfem *ş* sesi ile başlarsa *s* sesi *ş* sesine dönüşür: *jumuşsu* (*jumisşı*), *aşşı* (*as-şı*), *koşsu* (*kos-şı*), *başı* (*bas-şı*), *oylaşşı* (*oylas-şı*), *söylöşşü* (*söyleşşi*), *başşulğudı* (*bas şulğudı*), *jaşşaқта* (*jas şaқта*), *koşşeke* (*ķos jeke*), *beşşelek* (*bes jelek*), *taşşöp* (*tas şöp*), *başşaykadı* (*bas şaykadı*).” (s. 99-100).

1.5.1.1.6.3. Karşılıklı Benzeşme (Toğışpalı Assimilyatsiya)

Eserde karşılıklı benzeşme, biçimbirimlerin arasında birlikte bulunan ünsüzlerden öncekinin, kendinden sonraki sesi akustik yönüyle; sonraki sesin ise önceki sesi boğumlanma yönüyle etkilemesinin sonucunda iki sesin de değişime uğraması olarak tanımlanmıştır. Karşılıklı benzeşmede yan yana bulunan seslerin hem ilerleyici hem

gerileyici benzeşmeye aynı anda uğradığı belirtilmiş ve Kazak Dilindeki karşılıklı benzeşme şu şekilde maddeleştirilmiştir:

“1. Önceki kelime akıcı *n* sesi ile bitip sonraki kelime *k* veya *k* ötümsüzleri ile başlarsa oradaki *n**k*, *nk* şeklindeki ses dizisi *ñg*, *ng* seslerine dönüşür. Bunun sebebini şu şekilde düşünmek gerekir: Öncelikle ilerleyici benzeşme kuralına göre ötümlü *n* sesi ötümsüz *k*, *k* seslerini ötümlü *g*, *g* seslerine dönüşmeye mecbur eder. Art damak *g*, *g* ön damak *n* sesini boğumlanma yönünden gerileyici olarak etkileyerek onu art damak *ñ* sesi ile değiştirir. *amañgeldi* (*aman keldi*), *kañgızıl* (*kan kızıl*), *kañgurt* (*kan kurt*), *qawunğaq* (*kawınkık*), *janğeşti* (*jan keşti*), *künğerdi* (*kün kördi*), *ortañgolday* (*ortan kolday*), *oñğan* (*on kan*), *altıñgırpik* (*altın kirpik*), *budañgeyin* (*budan keyin*), *señgeldin* (*sen keldin*), *qayrangaldı* (*kayran kaldı*), *oñgündik* (*on kündik*), *aydıñgöl* (*aydın köl*).

2. Önceki kelime *s* sesi ile bitip sonraki kelime *j* sesi ile başlarsa orada bunların ikisi de *ş* sesine dönüşür. Öncelikle *s* ötümsüzü ötümlü *j* sesini ötümsüz *ş* sesine dönüştürür, sonra *ş* sesi *s* sesini tam olarak etkileyip *ş* sesine dönüştürür; *taşşol* (*tas jol*), *başşakta* (*bas jakta*), *başşülde* (*bas jülde*), *koşşorğa* (*kos jorğa*), *eşşok* (*es jok*), *kuşşolu* (*kuş jolı*), *Doşşan* (*Dosjan*), *Eşşan* (*es jan*), *Qoşşan* (*Qosjan*). Konuşma dilinde *oşşer* (*osı jer*), *oşşolu* (*osı jolı*), *oşşak* (*osı jak*) olarak da kullanılır.

Halk dilinde bu iki *ş* sesinden birinin düşürülmesine de rastlanır: *Qoşan* (*Qosjan*), *Eşan* (*Esjan*), *Qışan* (*Qısjan*).” (s.100-101).

1.5.1.1.7. Aykırılışma (Dissimilyatsiya)

Yazar, aykırılışmanın benzeşmenin aksi olduğunu ifade etmiş, aykırılışmayı bir kelime içinde boğumlanma yönünden benzerliği olmayan iki veya daha çok sesin gelmesi olarak tanımlamıştır. Buna örnek olarak *bomba*, *tramvay*, *koridor* kelimelerinin *bonba*, *tranvay*, *kolidor* şeklindeki telaffuzunu vermiştir.

Yazar konuyla ilgili şunları kaydetmiştir:

“A. Kahanov ‘çıkış kökeni olarak *molla* (Arapça kelime) şeklinde seslendirilen kelime Kırgız, Kazak Dillerinde *molda* şeklinde telaffuz edilir. Bu kelimenin yapısındaki akıcı *l* sesinin ötümlü *d* sesine dönüşmesi aykırılışmanın neticesidir’ diye bakmaktadır. *Molda* diye telaffuz etmek Arap Dili için aykırılışmadır. Bizim dilimiz için ise müphem bir değişim değildir. Tabii değişimdir. Buna göre ağızlarda görülen telaffuz: *mañlay* (*mañday*), *tañlay* (*tañday*), *tüñlük* (*tündik*), günlük dilde rastlanan *aydalayın* (“Ayman Şolpanda”) veya *aylanayın* (*aynalayın*), çocuk dilindeki *kolbaq* (*kolğan*) bu kurala uygun oluşmuştur demek yerindedir.” (s. 101-102)

Yazar *janbadı* (telaffuzu *jambadı*), *janğan* (*janğan*), *Janpeyis* (*Jämpeyis*), *Janbota* (*Jambota*), *on mıñ* (*ommuñ*), *közsiz* (*kössiz*), *jumuşşı* (*jumuşşı*) kelimelerinde görülen değişimleri ölçünlü dili dikkate almadığı için aykırılışma olarak görmektedir.

1.5.2. Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da Ses Uyumları Konusunun İşlenişi

1.5.2.1. Ses Uyumları (Dıbıstardıñ Ündesüwi)

1.5.2.1.1. Ses Uyumu Hakkında Açıklama

Eserde, bu başlık altında Kazak Türkçesinde görülen ses uyumları hakkında genel bilgiler verilmektedir.

Ses uyumları, boğumlanma yönüyle yakın seslerin aynı biçimde bir araya gelmesi olarak tanımlanmış, başka bir ifadeyle kelime içindeki veya kelime arasındaki seslerin telaffuzuna göre (ses tellerine, oluşum yerine göre) kendi içinde yakınlaşması şeklinde ifade edilmiştir. Daha sonra eserde Kazak Türkçesinde görülen ses uyumlarını şu şekilde anlatmışlardır:

“1) Bir kelimenin yapısında kalın ünlüler bulunur; örneğin: *bal+dıñ, on+ğa, on+dar+da, jol+ğa, jil+ğa, jil+dın, kun+dı* vb.

2) Bir kelimedede ince ünlüler bulunur; örneğin: *ken+ge, er+di, er+ler+ge, in+der+de, tün+de, jez+di* vb.

3) Kazak Dilindeki ünlülerin kalın-ince olarak uyuma girmesinin yanında bazen, yuvarlak ve düz olarak da uyuma girer; örneğin: *oraq+tar+dıñ* kelimesinin ilk hecesi yuvarlak ünlü olunca bu kelimedeki ünlüler: a) düz olarak uyuma girmektedir; ä) aynı biçimde kalın olarak gelmektedir; *oysa örik+ter+dıñ* kelimesinin ilk hecesi yuvarlak olduğundan onun ikinci, üçüncü hecesindeki ünlüler de yuvarlak ünlülere dönüşmektedir: Bu, *örüktördıñ* şeklinde telaffuz edilir.

Ünlülerin bu şekilde uyumu dil biliminde ünlü uyumu (*singarmonizm*) diye adlandırılır. Ünlü uyumu ses uyumunun bir türüdür. Bir ünlü ses ikinci ünlü ses ile ya dilin hareketi ya da bazen dudağın hareketi yönüyle benzetilmektedir.

4) Ötümsüz sestem sonra ötümsüz ses gelir; örneğin: *hat+ka, hat+tar, student+piz, kes+tik, kes+pe, Taşkent+tik* vb.

Laj+sız (telaffuzu *laş+şız*), *dos+jan* (telaffuzu *doş+şan*) gibiler de bu gruba aittir.

5) Ötümlüden sonra ötümlü gelir: *özimiz+biz, jaz+dı, jaz+ba, küz+de, kaz+dar, küz+dik* vb.

Kök dönen (telaffuzu *kökdönön*), *boz kunan* (talaffuzu *bozgunan*) gibiler de bu gruba aittir.

6) Akıcıdan veya ünlüden sonra akıcı veya ötümlü gelir; örneğin: *kar+lar, injener+miz, nan+nuñ, bala+lar, bala+dan, bala+mız, bala+lık, bala+ğa, kar+dan* vb. *Aq eşki* (telaffuzu *ağışki*), *kap äkel* (telaffuzu *kabäkel*), *ala kel* (telaffuzu *alagel*) gibileri de bu gruba aittir.

7) *b, p* seslerinden önce gelen *n* sesi *m* sesine dönüşür ve *k, k, ğ, g* seslerinden önce gelen *n* sesi *ŋ* sesine dönüşür; örneğin: *Kurmanbek* (telaffuzu *Kurmambek*), *Janpeyis* (telaffuzu *Jampeyis*), *sendedi* (telaffuzu *sembedi*), *Amañkul* (telaffuzu *Amañkul*), *Janğabil* (telaffuzu *Janğabil*), *tüŋgi* (telaffuzu *tüŋgi*), *Särsenkül* (telaffuzu *Särsenkül*) vb. (s. 276-277).

Yazarlar, dilbilimde ünlülerle alakalı olan uyumun (ünlü uyumunun) hece uyumu (*buwin ündestigi*); ünsüzlerle ilgili olan uyumun (benzeşmenin) ses uyumu (*dıbis ündestigi*) diye de adlandırıldığını ifade etmişlerdir. Yazarlara göre bu iki uyum ses uyumlarının başlıca iki türlü kısmıdır.

Bu bilgilerin ardından eserde, dildeki ses değişimleri, seslerin birbirini etkilemesi ile ortaya çıkan değişimler (*kombinatorlık özgerister*), seslerin etkisi olmadan ortaya çıkan değişimler (*spontandık özgerister*) olarak iki kısma ayrılmıştır. Daha sonra bu değişimler açıklanmıştır.

Seslerin birbirini etkilemesi ile ortaya çıkan değişimlerin yan yana bulunan seslerin birbirini etkilemesi ile alakalı olduğu belirtildikten sonra bir sesin başka bir sese dönüşümünün, ses düşmesinin, ses türemesinin kelimedeki başka seslerin durumu ile ilgili olduğu ifade edilmiştir. Konu şu şekilde açıklanmıştır:

“Örneğin: *ol kolhozğa ketti, ol kızmetke ketti* cümlelerini ele alalım *kolhozğa* kelimesinin eki (*ğa*) kendinden önceki hece ile, *kızmetke* kelimesinin eki (*ke*) de kendinden önceki hece ile uyuma girmiştir. Başka bir ifadeyle *hoz* hecesindeki kalın ünlünün etkisi ile ona eklenen *ğa* ekindeki ünlü kalınlaşmış; *kızmet* kelimesinin *met* hecesindeki ince ünlünün etkisi ile *ke* ekindeki ünlü incelmıştır. *Kolhoz* kelimesinin son sesi ötümlüdür. Bu nedenle bu kelimeye eklenen *ğa* ekinin ilk sesi de ötümlüleşmiş; *kızmet* kelimesinin son sesi ötümsüz olduğu için kelimeye eklenen *ke* ekinin ilk sesi ötümsüzleşmiştir.” (s. 277-278).

Ses düşmesi ve ses türemesinin de seslerin etkisiyle ortaya çıktığı belirtilmiş, konuyla ilgili *erin – erni, murın – murnı, köñil – köñli; Omsk – Omskige, Petropavlovsk – Petropavlovskige* örneklerine başvurulmuştur.

Eserde, seslerin birbiri üzerinde etkisi olmadan ortaya çıkan değişimlerde (*spontandık özgeris*) komşu seslerin birbirine hiçbir zaman etkisi olmadığı, bu durumlarda ses değişiminin başka sesin etkisine uğramadan kendi kendine olduğu ifade edilmiştir.

“Örneğin, bazen *şelek* bazen *çelek* olarak *ş* sesi yerine *ç* sesinin geçmesi başka sesle alakalı değildir. Böyle bu kelimedeki bazen *ş* bazen *ç* telaffuzu seslerin birbiri üzerinde etkisi olmadan ortaya çıkan değişimdir. Bu değişime bir örnek daha: Kazak Dilinin bazı ağızlarında bazen *Jüsip*, bazen *Tüsip*, bazen *Nüsip* şekilleri söylenir. Bu kelimenin ilk sesinin bazen *j*, bazen *t* bazen *n* olması başka seslerin

etkisiyle değildir. Bunun gibi *Ayşa – Ğayşa, Ğabdilda – Ğabdulla, Ğaliy - Ğaliy – Ğaliy (Ğali)* kelimelerindeki ilk sesler başka sesin etkisiyle ortaya çıkmamıştır. *bul* zamiri ilgi halinde *munıŋ* şeklinde de *bunıŋ* şeklinde de söylenir. *munıŋ* şeklindeki *m* sesi benzeşme ile ortaya çıkmıştır. Kelimenin içindeki akıcı sesin etkisiyle ilk ses *m*'ye dönüşmüştür. *Bunun* şeklindeki *b* sesi ilk şeklini korumuştur. *bul* başka sesin etkisine uğramadan oluşan değişmiştir. Veya *balalar* kelimesi bazen *balalar* (ballar), *baldar* olarak kısalıp, orta hecedeki *a* düşürülerek de söylenir (*a*-nın düşmesinin kelimedeki bulunan seslerle alakası yoktur).

Yani seslerin birbiri üzerinde etkisi olmadan ortaya çıkan değişimlerde bir sesin ikinci sese bağılılığı yoktur. Bir sesi başka ses etkileyemez. Bu nedenle seslerin bu şekilde değişimleri Kazakça etkilemesiz değişim (*iygerüwsiz özgeris*) diye de adlandırılabilir. (s. 278-279).

1.5.2.1.2. Ünlü Uyumu (Singarmonizm)

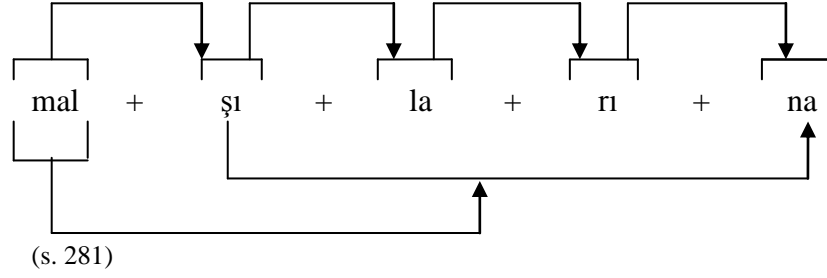
Eserde ünlü uyumu bahsi altında kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumları işlenmiştir.

Kazak dilindeki eski kelimelerin ya tamamen kalın ünlülü ya tamamen ince ünlülü olarak söylendiği belirtildikten hemen sonra şu örnekler verilmiştir:

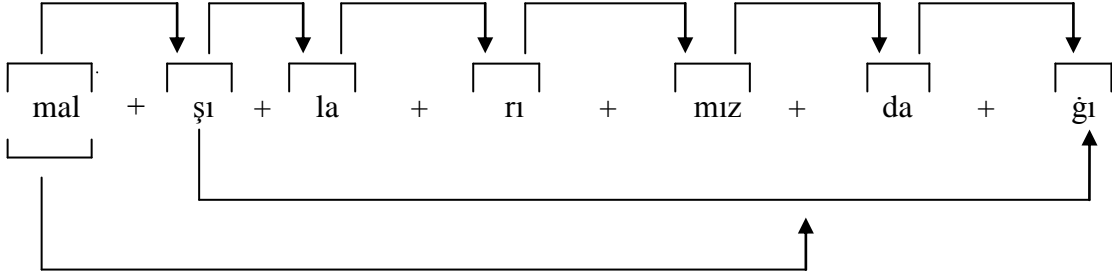
“Kalın ünlülü kelimeler	İnce ünlülü kelimeler
<i>mal+dar+dı</i>	<i>jer+ler+di</i>
<i>bala+mız</i>	<i>ini+miz</i>
<i>jil+dık+tıŋ</i>	<i>kün+dik+tıŋ</i>
<i>qala+da+ğı+lar+ımız</i>	<i>üy+de+gi+ler+imiz</i>
<i>qızıl+daw</i>	<i>ülken+dew</i>
<i>oqı+t+qız</i>	<i>kel+tir+t+kiz</i>
<i>qaşan+ğı</i>	<i>neşe+de+gi</i>
<i>qıs+qı</i>	<i>küz+gi</i>
<i>toqsan+dar+da</i>	<i>seksen+der+de</i>
<i>olar+dan</i> 280)	<i>sen+der+den.”</i> (s. 279-

Eklerdeki ünlü sisteminin kökteki ünlü sistemine tabi olduğu, kökteki ünlünün kalın veya ince olmasına göre ona komşu olan eklerdeki ünlünün de kalın veya ince olduğu, bu uyumda aslolanın kökün ünlüsü olduğu belirtilmiş ve bu uyum şekillerle gösterilmiştir.

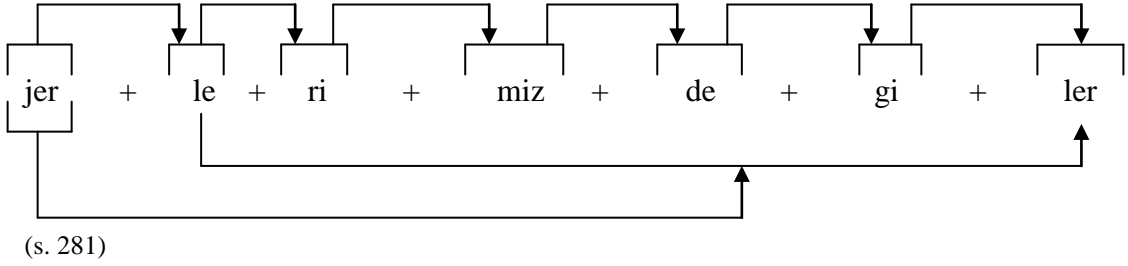
Şekil 1. Қазирги Қаззақ Тили Лексика-Фонетика’да Калын Үнлүлерин Уйуму

Şekil 2. Қазирги Қаззақ Тили Лексика-Фонетика’да Калын Үнлүлерин Уйуму

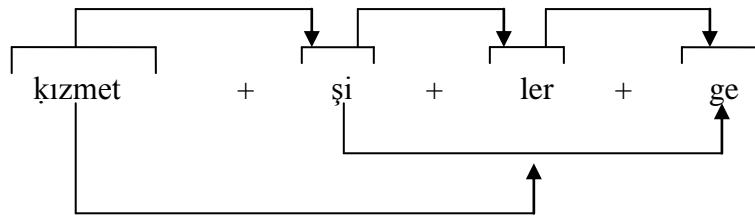

Şekil 3. Қазирги Қаззақ Тили Лексика-Фонетика’да Инче Үнлүлерин Уйуму

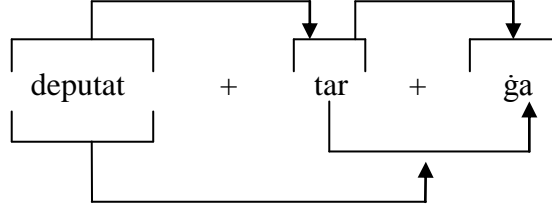

Eserde, karışık heceli kelimelere eklenen eklerin kalın ya da ince olmasını belirleyen etmenin kelimenin son hecesi olduğu belirtilmiş ve bu durum da şekille gösterilmiştir:

Şekil 4. Қазирги Қаззақ Тили Лексика-Фонетика’да Карышқк Хечели Келимелердеки Дил Уйуму

Şekil 5. Қазирги Қазақ Тили Лексика-Фонетика’да Қарықек Хецели Келимелердеки Дил Уйуму

(s. 281)

“Кысаца айны тарзда хеце ыарысына сашып кўке де қарықек хецели кўке де Казак Дили келимелери ўнлў уйуму куралына гўре екленир.” (s. 281).

Ыазарлар бу уйуму фарклы бир шекилде шўйле анлатмакта ве гўстермектедилер:

“Қарылаштырмалы шекилде айны хеце ыарысына сашып ески кўкўн ilk хецесини А шеклинде, сон хецесини А¹ шеклинде, Казак Дили екени а шеклинде гўстерирсек шў шекилде олмактадыр:

A ————— A¹ ————— a

Курал дышы биркач келимейи диккате алмайынца ески келимелер бу шемая уйгун бир шекилде уйума гирер. Ыани келименин ilk хецеси икынчисине, икынчиси ўчўнчўсўне вб. етки едerek уйума гирер. Кўкўн айны тарз ыарыа сашып хецелери топланып кенди тарыфндаки бўтўн екleri еткiler.

Қарылаштырмалы оларақ қарықек хецели кўкўн ilk хецесини А, сон хецесини В, Казак Дили екlerini б оларақ гўстерирсек шема шў шекилде олур:

A ————— B ————— b

Қарықек хеце ыарысына сашып кўк Казак Дили екleri ile бу шемая уйгун бир шекилде уйума гирер. Кўкўн ilk хецелери айны шекилде калыр, сон хецесине Казак Дили екleri уйума гирerek екленир.” (s. 282).

Табло 6. Қазирги Қазақ Тили Лексика-Фонетика’да Дил Уйуму

Їлк хецедeki ўнлўлер	Сонраки хецедeki ўнлўлер	Арнеқ
a	a, ı	lala, балықты
ı	a, ı	ıдысқа, млытықтар
ä	e, i	äңşiler, Älimge
e	e, i	terezemiz, mekemelerdi
i	e, i	tisterimiz, iniler

Tablo 6'nın devamıdır.

o	a, ı	orağı, omırtқа
ö	e, i	örıkter, körkem
u	a, ı	қulan, jumısқа
ü	e, i	künderde, жүрiнші

(s.282)

Bu tablodan sonra ünlü uyumları şöyle tanımlanmıştır:

“Bunun gibi birinci hecedeki ünlünün durumuna göre diğer hecedeki ünlülerin kalın ya da ince olarak gelmesi; ilk heceden başka hecelerde yuvarlak ünlülerin gelmemesi düz ünlülerin gelmesini dil uyumu (*ezüw ündestigi, palataldıқ attraktsiya, lingvistikaldıқ singarmonizm*) diye adlandırırız.

Kırgız, Altay vb. dillerde ilk hecedeki yuvarlak ünlülerden sonra yuvarlak ünlülere çok sık rastlanır (örneğin: *toolorgo, töönü, tülküni*). Dudak (*erin ündestigi, labialdıқ attraktsiya, labialdıқ singarmonizm*) uyumu diye adlandırırız.” (s. 283).

Kazakların konuşma dilinde küçük ünlü uyumuna az da olsa rastlandığını, küçük ünlü uyumunun Kazak Dilinde sadece ilave rol oynadığını, hecelerin sayısı yönüyle küçük ünlü uyumunun gücünün üç heceyi aşmadığını ifade eden yazarlar, bu uyumun Kazak Dilindeki görünüşünü şu şekilde maddeleştirmiştir:

“1) Birinci hecedeki *o* veya *u* sesi ikinci hecedeki *ı* sesini *u*'ya dönüştürür. Örneğin: *orın, қulun* (telaffuzu *orun, қulun*) üçüncü hecedeki *ı*'ya yuvarlaklaşma etkisi tam değildir. *қulını, orındı* kelimelerinin sonundaki *nı, dı* heceleri açık bir şekilde *nu, du* şeklinde olmaz. Düz ünlü *ı* karışarak, belirsiz şekilde bulunur. Geniş ünlü *a*'ya ise *o*'nun da *u*'nun da etkisi olmaz. Örneğin: *oraқ, қulan* kelimelerinde ikinci hecedeki *a* sesi açıkça iştilir.

2) İlk hecedeki *ö* veya *ü* sesleri ikinci hecedeki *i* sesini *ü*'ye dönüştürür; Örneğin: *körık, küdik* (telaffuzu *körük, ködik*); üçüncü hecedeki *i*'ye *ö*'nün de *ü*'nün de etkisi orta derecedir. *köriktij, küdikti* kelimelerindeki son *tij, ti* heceleri açıkça *tüij* ve *tü* şeklinde olmaz düz ünlü *i* belirsiz şekilde telaffuz edilir.

3) İlk hecedeki *ö* veya *ü* sesleri ikinci hecedeki *e* sesini *ö*'ye dönüştürür. Örneğin: *ölej, kürek* (telaffuzu *ölöj, kürök*), üçüncü hecedeki *e*'ye ise bunlar tam etki edemez.” (s. 284).

Bu bilgilerin ardından eserde ünlü uyumunun dil için gerekli bir kural olduğu belirtilmiştir. Kazak Dilindeki temel ünlü uyumunun dil uyumu olduğu ifade edilmiştir.

Yazarlar Ekim İhtilaline kadar ulu Rus halkının konuştuğu dilin olumlu etkisi ile Kazak edebi dilinin geliştiğini ifade etmişlerdir. Bu dilden ve bu dil aracılığı ile giren kelimelerdeki ünlü uyumuna dair şunları kaydetmişlerdir:

“Rus Dilinden giren kök yapıdaki uluslararası kelimeler (Kazak Dilinin ekleri eklenmeden) ünlü uyumu kuralına tamamen uyar demek yanlıştır. Ancak Kazak Dili ekleri bu kelimelerin son hecesinin etkisi ile uyuma girerek eklenir. Başka bir ifadeyle uluslararası kelimelerin tek tip olması gerekmez. Bu şekilde tek tip olma durumu (ünlü uyumuna göre uyuma girmek) kökün son hecesi ile ekin arasında olur.” (s. 285).

Eserde ünlü uyumuna dair bu bilgiler verildikten sonra bu uyum toplu halde bir tablo ile gösterilmiştir. Bu tablo şu şekildedir:

Tablo 7. Kazirgi Kazak Tili Leksika-Fonetika’da Dudak Uyumunu

I	II			III
Kökün sonu	Eklerdeki Ünlüler			Örnek
	1 İlk Ünlü	2 İkinci Ünlü	3,4 Üçüncü vb. Ünlüler	
a	a, ı	a, ı	a, ı	respublika-lar-ımız-ğa, mal-şı, mal-ğa
ı	a, ı	a, ı	a, ı	jıl-dıñ, jıl-dar-ı-nan, jır-şı-lar
e	e, i	e, i	e, i	el-şi, el-ge, el-şi-ler-i-nen, konferanse-ler-i
i	e, i	e, i	e, i	til-şi-ler, is-ter-i-nen, siz-der-de-gi-ler
ä	e, i	e, i	e, i	sän-dik, än-şi-ler-i-nen, män-i-ne
o	a, u	a, u	a, u	kino-muz-dıñ, on-duq-tıñ, qol-u-(mız)-dıñ
u	a, u	a, ı	a, ı	tur-mus-ı-nıñ, jurt-şu-lıg-ına
ö	ö, ü	e, i	e, i	töl-ü-ne, töl-dör-i-(miz)-dıñ, söz-ü-niñ
ü	ö, ü	e, i	e, i	kün-dö, kün-der-de-gi, kül-dür-giş-tiñ
kalın uw	a, u	a, ı	a, ı	tuw-lar-ı(n)-da-ğı, tuw-u(mız)-dıñ
ince üw	ö, ü	e, i	e, i	elüw-dö, elüw-dü, bilüw-ü-miz-dıñ
kalın iy	a, ı	a, ı	a, ı	jıy-na, jıy-na-yık, jıy-na(w)-şı-lar-da-ğı
ince iy	e, i	e, i	e, i	kiy-im, kiy-im-di-ler-de-gi, kiy-im-i-miz-di

(s. 285)

1.5.2.1.3. Benzeşme (Assimilyatsiya)

Eserde ünlü uyumlarından sonra ünsüz uyumu olarak benzeşmeye yer verilmiştir.

Benzeşme derecesine göre ikiye ayrılmıştır:

“Benzeşme a) Tam olarak görülür; başka bir ifadeyle bir ses ikinci sesi tam olarak kendisi gibi yaparak benzetir. Örneğin: *jaz+sa, süz+se* (telaffuzu *jassa, süsse*) ekin *s* sesi kökün son *z* sesini tam olarak kendisi gibi yapmaktadır. Teşekkül noktası yönüyle de teşekkül yolu yönüyle de ses tellerinin hareketi yönüyle de bu ikisi aynıdır. Bunun gibi *z+ş* veya *s+ş* şeklinde iki ünsüz birlikte bulununca *ş+ş* şeklinde değişir: örneğin: *söz+şeş, jumas+şı* (telaffuzu *söşşeş, jumuşşı*); *ş+s* şeklinde olursa da *ş+ş* şeklinde değişir. *kaş+sa, şaş+sa* (telaffuzu *kaşşa, şaşsa*); *z+j* şekli *j+j*’ye dönüşür: *boz jigit* (telaffuzu *bojjigit*)

ä) Yarım benzeşme olarak görülür; başka bir ifadeyle bir ses ikinci sesi tam olarak kendine benzetmeden bir yönü ile benzetir, örneğin: *kaz+ğa, tas+ka*: buradaki kökün sonundaki ötümlü *z* sesinin etkisiyle ekin ilk sesi de ötümlüleşmiştir; kökün son ötümsüz *s* sesinin etkisiyle ekin ilk sesi de ötümsüz söylenmiştir. Bunun gibi *aş eşki* kelimesinin telaffuzu *aşeşki* olup kendinden sonraki ünlünün etkisiyle *k* sesi *ğ* sesine dönüşmüştür. Oysa *aş bala* kelimesinin telaffuzu *akpala* olmuş, kendinden önceki ötümsüz sesin etkisiyle *b* sesi *p* sesine dönüşmüştür. *bala+lar* (üy+ler), *kız+dar* (köz+der), *at+tar* (şöp+ter), yukarıda anlatılanlara göre uyuma girmiştir. Bu verilen örneklerden ortaya şu çıkar: bir ses ikinci sesi tam olarak kendine benzetmeden boğumlanma yönüyle benzetir. Başka bir ifadeyle komşu sesler ses tellerinin hareketine göre uyuma girer. Seslerin dizisi: ötümlü + ötümsüz (ötümsüz + ötümlü), akıcı + ötümsüz (ötümsüz + akıcı), veya ünlü + ötümsüz (ötümsüz + ünlü) şeklinde olmaz. Ötümsüz, kendinden sonra ötümsüzü; ünlü, akıcı ve ötümlüyü (veya akıcıyı) ister.” (s. 286-287)

Benzeşmenin yerine göre yazarlar benzeşmeyi;

1) İlerleyici benzeşme (*progressivtik assimilyatsiya, ilgerili ikpal*)

2) Gerileyici benzeşme (*regressivtik assimilyatsiya, keyindi ikpal*) olarak ayırmışlar bu başlıklarda konular ayrı ayrı incelenmiştir.

1.5.2.1.3.1 İlerleyici Benzeşme (Progressivtik Assimilyatsiya)

İlerleyici benzeşmeyi, bir kelimedede veya birkaç kelimedede önceki sesin sonraki sesi boğumlanma yönüyle kendine benzetmek için etkilemesi olarak tanımlayan yazarlar, ünlü uyumunda ünlü ile ünlü uyumunun, benzeşmede ise ünsüz ile ünsüzün (bazen ünlü ile ünsüzün) uyumunun söz konusu olduğunu ifade etmişlerdir. Ardından Kazak dilindeki ilerleyici benzeşme şekillerini anlatmışlardır.

“İlerleyici benzeşmenin sıkça rastlanan şekilleri şunlardır:

a) Kökün son sesi ötümlü (*z, j*) olunca ona eklenen ekin ilk ünsüzü de çoğunlukla ötümlü olur.

Örneğin: *jaz+ğa = jazğa, kaz+dar = kazdar, tuz+dık = tuzdık, söz+dik = sözdik, etaj+dıj = etajdıj, etaj+dan = etajdan, kaz+dım = kazdım*

ä) Kökün son sesi ötümsüz olursa ona eklenen ekin ilk sesi de ötümsüz olur.

Örneğin: *köp+tik = köptik, student+pin = studentpin, öt+tik = öttik, kap+ka = kapka, kap+tar = kaptar, peş+ter = peşter.*

Kökün son sesi iştilişte ötümsüz *p, t, k, f* sesleri olsa da onlar yazıda bazen *b, d, g, v* şeklinde yazılır. Örneğin: *klüb, Leningrad, geolog, İvanov*. Bu kelimelerin son sesleri telaffuzda ötümsüz olduğu için ekin ilk sesi de ötümsüz olur (*klübpen, Leningradta, geologke, İvanovtan*).

İlkinin ötümsüz ezgisiyle, sonraki *b, g, ğ, j* sesleri telaffuzda ötümsüzleşip *p, k, k, ş* seslerine dönüşür. Ancak yazıda buna dikkat edilmez.

Örneğin: *Çamisbay* (telaffuzu *Çamispay*), *Jünisbek* (telaffuzu *Jünispek*), *Däwitbay* (telaffuzu *Däwitpay*), *ağ bala* (telaffuzu *ağ pala*), *jas gül* (telaffuzu *jas kül*), *jas ğalım* (telaffuzu *jas kılım*), *kıs jaksı* (telaffuzu *kıs şaksı*).

b) Kökün son sesi ünlü veya akıcı ses olursa ona eklenen ekteki ilk ünsüz çoğunlukla ötümlü veya akıcı olur

Örneğin: *bala+ğa = balağa, şam+dar = şamdar, bala+lık = balalık, kala+dan = kaladan, injener+ge = injenerge, jür+dim = jürdim, sal+ma = salma, kara+dım = karadım.*

Uyarı: Dilimizdeki *kor, keş, künem, paz, hana* gibi ekler kökün son sesine bakmadan olduğu gibi kalmaktadır: *şayhana, önerpaz, paydadakünem, pälekor, arbakeş* vb.

Jazdıgüni, kıstıgüni, küzdigüni kelimelerinde *küni, günü* olmaktadır. Bunlar da bu gruba aittir. *belbay* yerine *belbey* olarak söylenen şekil de ilerleyici benzeşmeye aittir.

v) Kökün son sesi *ş*, ekin ilk sesi *s* olursa telaffuzda ekin bu sesi *ş* sesine dönüşür; ancak yazıda *s* sesini koruruz.

Örneğin: *şaş+sa* (telaffuzu *şaşşa*), *kaş+sa* (telaffuzu *kaşşa*), *iş+sin* (telaffuzu *işin*), *uş+sın* (telaffuzu *uşşın*), *şaş+sız* (telaffuzu *şaşşız*), *uşkış+sın* (telaffuzu *uşkışşın*)

g) İlk kelimenin son sesi ünlü, akıcı, ötümlü; ondan sonraki kelimenin son sesi *k, k* olursa telaffuzda (hızlı konuşmada) bu ötümsüz sesler ötümlüleşip *ğ, g* seslerine dönüşür. Ancak yazıda buna dikkat etmeyiz. Örneğin: *kara koy* (telaffuzu *ğara göy*), *boz kunan* (telaffuzu *boz ğunan*), *ala kel* (telaffuzu *ala gel*), *ala köylek* (telaffuzu *ala göylek*), *koy ğora* (telaffuzu *koy ğora*), *atıj kim* (telaffuzu *atıj ğim*) (...)

v) Ünlü ile biten kelimeye iyelik eki 1. şahısta *m* sesiyle, 2. şahısta *ñ* sesiyle, 3. şahısta (ünlüden sonra) *s* sesi ile başlayarak eklenir (*bizdiñ bala+mız, bala+m, ğalañ, bala+ñız, bala+sı*); bildirme eki ikinci şahısta *s* sesi ile başlar: *bala+sın, bara+sın*; bazı ekler: *bar+sa, kel+se, bar+ma+s, kel+me+s*.

g) Bazı ekler *ş* sesi ile başlar (örneğin; *ju+mıs+şı*, *söz+şey*, *boy+şay*, *kulın+şak*); mastar eki *w* olarak eklenir (*söyle+w*, *ğara+w*). Bazı ekler *r* ve *y* sesleri ile başlar (örneğin; sıfat-fiilin gelecek zamanı: *ğara+r*, *söyle+r*; zarf-fiil: *ğara+y*, *söyle+y*)” (s. 288-289).

1.5.2.1.3.2. Gerileyici Benzeşme (Regressivtik Assimilyatsiya)

Gerileyici benzeşmeyi bir veya birkaç kelime arasında sonraki sesin önceki sesi boğumlanma yönüyle kendine benzetmek için etkilemesi olarak tanımlayan yazarlar, Kazak Dilinde gerileyici benzeşmenin sıkça görülen türlerini maddeler halinde anlatmaktadırlar.

“a) *ğ*, *k*, *p* seslerinden biriyle biten kelimelere eklenen ekin ilk sesi ünlü olursa bu üçü ötümlüleştirebilir. Kelimeler bu şekilde hem duyulur hem yazılır.

Örneğin: *tarak+ı* = *taragı*, *jürek+im* = *jüregim*, *dop+ımsız* = *dobımsız*, *ğak+uw* = *ğaguw*, *tök+üw* = *tögüw*, *şap+a+dı* = *şabadı*, *tök+il* = *tögil*.

Ğazak-ı (isim) kelimesinde *ı* eki kökün son *ğ* sesini ötümlüleştiremez. Bunun gibi onun *bör(i)k+i*, *seniğ kör(i)k+iğ*, *orfografiyanığ printsip+i* kelimelerinde de iyelik eki *k*, *p* seslerini ötümlüleştiremez. Bunlara fonetik olarak dilimizde çok seyrek rastlanır. (...)

ä) Kökün sonundaki *n* sesi *b*, *p* seslerinden önce gelirse *n* sesi telaffuzda değişip *m* sesine dönüşür. Buna yazıda dikkat edilmez.

Örneğin: *sen+be* (telaffuzu *sembe*), *Janpeyis* (telaffuzu *Jampeyis*), *Ğurmanbek* (telaffuzu *Ğurmambek*).

b) Kökün sonundaki *n* sesi *ğ*, *ğ*, *k*, *g* seslerinden önce gelirse telaffuzda *n* sesi değişip *ğ* sesine dönüşür. Ancak buna yazıda dikkat edilmez.

Örneğin: *bir küngi* (telaffuzu *birküngi*), *Aymanğul* (telaffuzu *Aymanğul*), *Amanğul* (*Amanğul*), *sänkoy* (telaffuzu *sänğoy*), *Düysengaliy* (telaffuzu *Düysengaliy*).

g) Kökün sonundaki *s*, *z* seslerinden biri *ş* sesinden önce gelirse ikisi de telaffuzda *ş* sesine dönüşür. Yazıda dikkat edilmez. Örneğin: *kolğozşı* (telaffuzu *kolğozşı*), *jumisşı* (telaffuzu *jumışşı*), *Orazşa* (telaffuzu *Oraşşa*), *sözşey* (telaffuzu *sözşey*), *jumis şaması* (telaffuzu *jumış şaması*), *bos şılбір* (telaffuzu *boşşılбір*).

ä) Kökün sonundaki *z* sesi *s* sesinden önce gelirse *z* sesi değişip *s* sesine dönüşür. Yazıda gösterilmez. Örneğin: *köz sal* (telaffuzu *kössal*), *tuzsız* (telaffuzu *tussız*), *jazsa* (telaffuzu *jassa*).

İlk kelimenin son sesi *z* olup ondan sonraki kelime *j* sesi ile başlarsa *z* sesi değişip *j* sesine dönüşür. Ancak kelimenin kökü aynen yazılır. Örneğin: *boz jigit* (telaffuzu *bojjigit*), *Orazjan* (telaffuzu *Orajjan*).

ğ) İlk kelimenin son sesi de ondan sonraki kelimenin ilk sesi de ünlü olursa telaffuzda birlikte bulunan bu iki sesin önceki düşer. Yazıda kelimenin aslı korunur. Örneğin: *torı at* (telaffuzu *torat*), *torı ala at* (telaffuzu *toralat*), *bara almadı* (telaffuzu *baralmadı*), *kele almadı* (telaffuzu *kelalmadı*).

ı, i seslerinden biriyle biten köke *ıy, w, aw, ew* ekleri eklenince yazıda *ı, i* sesleri düşer. Örneğin: *eri+ıy (di) = eriydi, okı+uw = okıuw, kırı+uw = kıruw, eri+üw = eriüw, altı+aw = altaw, eki+ew = ekew.*

d) Kökün son sesi *p* olup, ona *ıp, (ip)* eki eklenince telaffuzda *p* sesi akıcı *w* sesine dönüşür. Bunu telaffuzda yaparız. Örneğin: *kap+ıp = kawıp, şap+ıp = şawıp, tap+ıp = tawıp, sep+ıp = sewip.*

e) İlk kelimenin son sesi *k, k, p* seslerinden biri olup ondan sonraki kelimenin ilk sesi ötümlü, ünlü veya akıcı olursa bu üçü ötümlüleşir. Örneğin: *kök dönen* (telaffuzu *kögdönen*), *aķ eşki* (telaffuzu *ageşki*), *ķap ākel* (telaffuzu *ķabākel*), *köp jer* (*köbjjer*), *kerek eken* (telaffuzu *keregeken*)." (s.290-291).

Eserde *Ķazanķap* (telaffuzu *Ķazańķap*), *julan ķaraĵı* (telaffuzu *jılańķaraĵı*), *Esen keldi* (telaffuzu *eseńgeldi*), *Dosjan* (telaffuzu *Doşşan*), *bes jan* (telaffuzu *başşan*) örneklerinde görülen benzeşme karşılıklı benzeşme (*toĵıspalı ıķpal*) olarak tanımlanmıştır.

1.5.3. Pratikahķ Ķazak Tili'nde Ses Uyumları Konusunun İşlenişi

1.5.3.1. Ses Uyumu (Ündestik Zańı)

Eserde, bu başlık altında ses uyumları hakkında genel bilgi verilmektedir. Kazak Dilinde kelimelerin, kelime ile ekin birbiri ile sesleniş yönünden uyuma girmesinin dildeki temel kurallardan biri olduğu belirtildikten sonra Kazak Dilindeki kelimelerin çoğunun ya tamamen kalın ya da tamamen ince ünlülü olduğu ifade edilmiştir. "Örneğin *ķala, bala, jumışsı, ķazaklıķ* gibi kelimelerde kalın ünlüler, *mektep, tereze, ādemi, āke, āje, ūkimet* gibi kelimelerde ince ünlüler kullanılmıştır." (s. 38). Yazarlar eklerin kelimenin son hecesinin etkisi ile kalın ya da ince olarak eklendiğini; eklerin ilk sesinin eklendiği kelimenin son sesine göre ötümsüz, ötümlü, akıcı olduğunu belirterek *ķalada, dalaĵa, balalar, jumışsıdan, ķazaklıķtıń, terezeni, ādemige, ākeniń, ājeden, ūkimetke* örneklerini vermişlerdir.

"Ses uyumu ünlü uyumu (*buwın ūndestigi, singarmonizm*) ve ünsüz uyumu (*dıbıs ūndestigi, assimilyatsiya*) olarak ikiye ayrılır." (s. 38).

1.5.3.1.1. Ünlü Uyumu (Buwın Ündestigi, Singarmonizm)

Eserde ünlü uyumunun kelimedeki ünlü seslerin uyumu ile bağlantılı kural olduğu ifade edilmiş, düşünceler şöyle aktarılmıştır: "Kazak Dilindeki kelimelerin tamamen kalın veya tamamen ince ünlülü olarak uyuma girmesi ünlü uyumu olarak adlandırılır."

(s.38). Konuyla ilgili *ana, ata, kazına, bakım, enbek, kökönis, kökmet, äke, äje* örnekleri verilmiştir.

Ünlü uyumunun Rus Dilinde olmadığı, Kazak Dilinin özelliklerinden biri olduğu belirtilmiştir. Kelimeye eklenen eklerin ünlü uyumuna göre eklendiği ifade edilerek *adam+ğa, ümit+ker, azat+tık, wäde+li, kızık+sız* örnekleri verilmiştir. Ardından konu ile ilgili şu uyarılar yapılmıştır:

“1) Bazı eklerin kalın veya ince şekilleri olmadığı için ünlü uyumuna tabi olmadan eklenirler: *ösım-tal, äsem-paz, sän-koy, bala-men, kala-niki, arba-keş*; 2) Birleşik kelimelerin yapısındaki kelimeler ince, kalın şekilde karışık heceli olabilir: *şekara, balşeker, jolserik, itşığıs, itkulak, iytımırın, käsip orın* vb. 3) Çift kelimelerin iki kısmı kalın ya da ince olabilir. 4) Başka dilden giren kelimeler ünlü uyumuna uymaz: *kitap, pilom, teatr.*” (s. 39).

Yazarlar karışık heceli kelimelere eklenen eklerin kelimenin son hecesine göre eklendiğini de sözlerine eklemiştir.

1.5.3.1.2. Ünsüz Uyumu (Dıbis Ündestigi, Assimilyatsiya)

Yazarlar bu başlık altında ünsüz uyumu bahsini ele almışlardır. Ünsüz uyumunu kök ile ekin, kelime ile kelimenin birbirini etkileyerek uyuma sokması olarak tanımlayan yazarlar, *kalalık, mänerle, mäjiliske, mektepte* örneklerini vermişlerdir.

Yazarlar ses uyumunun ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme, karşılıklı benzeşme olarak üçe ayrıldığını ifade ederek bu konuları açıklamışlardır.

1.5.3.1.2.1. İlerleyici Benzeşme (İlgerindi İkpal)

Eserde ilerleyici benzeşme kelimenin son sesinin, ünsüzle başlayan ekin ilk sesini kendine benzetmesi olarak tanımlanmıştır. “Kelime ünlü, akıcı veya ötümlü ünsüzle biterse ünsüzle başlayan ek ya akıcı ya da ötümlü ünsüzle başlar: *ana+nı, äke+de, kar+lı, äjem+de, kız+dar.*” (s.42).

Bu bilgilerin ardından yazarlar şöyle bir uyarı yapmışlardır:

“İlerleyici benzeşmeye tabi olmayan ekler vardır, onlar: *-şıl, -şil, -şan, -şen, -şık, -şik, -şi, -şa, -şe, -şılık, -şilik, -sız, -siz, -sa, -se, -sın, -sin, -sızdar, -sizder, -paz, kor, -koy, -hana, -keş* ekleridir. *uykı+şıl, külki+şil, aşuw+şan, mäsi+şen, oyun+şık, üy+şik, bala+şa, meni+şe, okuw+şı, än+şi, şarwa+şılık, käsip+şilik, kalam+sız, äl+siz, bar+sa, kel+se, kala+sın, köre+sin, ala+sız, bile+siz, uğa+sızdar, jüre+sizder, öner+paz, bäle+kor, sän+şoy, em+hana, arba+keş.*” (s.42).

1.5.3.1.2.2. Gerileyici Benzeşme (Keyindi İqpal)

Yazarlar, Kazak Dilinde sonraki kelimenin önceki kelimeyi etkilemesine sık rastlandığını belirttikten sonra, önceki sesin sonraki sese benzemesinin gerileyici benzeşme olarak adlandırıldığını dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili *kitap – kitabı, kürek – küregi, başı – başşı, Orazjan – Orajjan, on bes, om bes, boz jiren – boj jiren* örneklerini vermişlerdir.

1.5.3.1.2.3. Karşılıklı Benzeşme (Toğıspalı İqpal)

Eserde, Kazak Dilinde yan yana bulunan seslerin birbirini etkilediği belirtilmiştir. Bu etkilemenin bazen karşılıklı şekilde olduğu; seslerin ileri-geri şekilde birbirini etkilemesinin karşılıklı benzeşme olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir. “Örneğin: *İrisjan (İrişşan), Esjan (Eşşan), Jankoja (Jankoja), tas jol (taş şol)* vb.” (s.45).

Bölüm Değerlendirmesi

Ses uyumlarının işlendiği kısımlarda ilk dikkat çekici nokta eserlerdeki ses uyumu tasnifleridir. Pratiklik Kazak Tili, Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserlerde ses uyumları iki ana başlık (ünlü uyumları, ünsüz uyumları) altında ele alınmışken Kazak Tilinin Fonetikası isimli eserde dört ana başlık altında ele alınmıştır. Bu eserde diğer iki eserden farklı olarak ünlü-ünsüz uyumları ile aykırılışma ses uyumları başlığı altında incelenmiştir. Ünlü-ünsüz uyumunun ses uyumları konusu içinde ayrı bir başlık olarak işlenmesi doğru bir yaklaşımken yazarın aykırılışmayı da ses uyumları içinde işlemesi dikkat çekici bir noktadır. Aykırılışma dilbilgisinde bir ses olayıdır¹. Bu nedenle yazarın aykırılışmayı ses uyumları başlığı altında incelemesi doğru bir tutum değildir. Ancak aykırılışma uyumla ilgili bir konudur.

Ayrıca eserde aykırılışmanın ölçünlü yazı dilinden sapma olarak ele alınması dikkat çeken bir başka noktadır. Ancak eserde konu ile ilgili verilen *janbadı > jambadı, jumıssı > jumuşşı* gibi örneklerinde görülen ses olayları gerileyici benzeşmedir.

---

¹ Bu konuda bkz. ERGİN, Prof. Dr. Muharrem (2005), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/ Yayımlar/ Tanıtım, İstanbul, s. 53-54; KORKMAZ, Prof. Dr. Zeynep (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, s. 42.

Eserlerde, ünsüz uyumları benzeşme (*assimilyatsiya*) başlığı altında incelenmiştir. Burada belirtilmesi gereken nokta eserlerde ele alınan benzeşmenin Türkiye Türkolojisinde ifade edilen benzeşmeden farklı olduğudur. Bu kavram çeşitli yönleriyle (ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme gibi) Türkiye Türkolojisindeki kavramı karşılarsa da incelenen eserlerde, tam anlamıyla, ünsüz uyumu olarak ele alınmıştır. Örneğin Kazak Tilininin Fonetikası isimli eserde *jaz-ba*, *kız-dar* kelimelerinde ilerleyici benzeşme olduğu dile getirilmiştir. Ancak örneklerde benzeşmenin olmadığı, ünsüz uyumu kuralının hüküm sürdüğü görülmektedir.

Kazak Tilininin Fonetikası isimli eserde diğer iki eserden farklı olarak ele alınan konulardan biri de ünlü-ünsüz uyumu (*akkomodatsiya*) konusudur. Yazar, bu uyumu ünlüler ile ünsüzlerin uyumu ve ünsüzler ile ünlülerin uyumu olarak iki başlık altında ele almıştır. Ancak yazar ünlü-ünsüz uyumunun, ünlüler ile ön ve arka damak karşılıkları olan ünsüzler arasında olan uyum olduğunu belirtmemiştir. Ünsüzler ile ünlülerin uyumu başlığı altında genellikle ünlülerden sonra gelebilen ünsüzleri ele alan yazar, ünsüzler ile ünlülerin uyumu başlığı altında da ötümlüleşme sızıcılışma, ses düşmesi gibi olayları işlemiştir.

Eserlerde dikkat çeken bir başka nokta ise ses değişimlerinin tasnifi noktasıdır. Kazak Tilininin Fonetikası ve Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli eserde ses değişimleri Türkiye Türkolojisinin yabancı olduğu bir şekilde seslerin birbirini etkilemesi ile ortaya çıkan değişimler (*kombinatorlık özgerister*) ve seslerin etkisi olmadan ortaya çıkan değişimler (*spontandık özgerister*) olarak tasnif edilmiştir. Böyle bir tasnif Türkiye Türkçesini işleyen eserlerde de konu edinebilir.

Dil uyumu işlenirken Kazak Tilininin Fonetikası ve Praktikalık Kazak Tili isimli eserlerde uyum dışında kalan ekler sözkonusu edilmiş ancak Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika'da bu konu işlenmemiştir. Praktikalık Kazak Tilinde de bu eklerin hangi ekler olduğu tam olarak belirtilmemiş Kazak Tilininin Fonetikası isimli eserde eklerin tam bir dökümü verilmiştir.

Eserlerde işlenen başlıklar altında görülen ses olaylarına verilen örnekler genellikle konuşma dilinden alınmıştır. Eserlerde yazı dilinden ziyade konuşma dili özellikleri ele alınmış ve bu dilin üzerinde durulmuştur. Bu konu Kazak Türkçesi için adeta bir gramer geleneğidir.

Қазирги Қазак Тили-Лексика Фонетика isimli eserde gerileyici benzeşme başlığı altında farklı ses olaylarına dair örnekler verilmiştir. Örneğin; eserde gerileyici benzeşme başlığı altında verilen *tarak+ı > tarağı* örneği iki ünlü arasındaki ötümlüleşme, *torı ala at > toralat* örneği kaynaşma, *oқи+uw > oқuw* örneği ise geçişme örneğidir.

Praktikalıқ Қазак Tilinde ünlü uyumu başlığı altında sadece dil uyumu konu edinilmiş, dudak uyumuna değinilmemiştir. Türk Dili için önemli kaidelerden biri olan dudak uyumunun ünlü uyumunun işlendiği bir bölümde ele alınmaması eksiklik olarak nitelendirilebilir. Dudak uyumuna dair üzerinde durulması gereken bir başka husus da Қазак Tiliniң Fonetikasi isimli eserde bu uyumun yavaş yavaş zayıfladığının dile getirilmesidir. Yazar, bu uyumun geçmişte daha kuvvetli olduğunu bugün ise zayıfladığını belirtmiş, bunun en büyük sebebi olarak da yazı dili geleneğini göstermiştir. A. İnan da bu noktada yazarla aynı görüştedir. Yazar, Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki dudak uyumunu incelediği yazısının sonunda şunları dile getirmektedir:

“Görülüyor ki Labial atraksiyon Türk dilinin en az 1200 yıldan bu yana yapısında sakladığı bir özelliktir. Bu özellik türlü kültürlerin ve dillerin etkisiyle silinmektedir. Bu tarihî olay, bizim gözümüzün önünde Kazak edebi dilinde olmaktadır.” (İnan, 1965; 73).

Sonuç olarak Kazak Türkçesi gramerleri ses uyumlarını Türkiye Türkçesi gramerlerinden farklı bakış açıları ile ele almaktadır. Konuşma diline çok önem verilmesi, benzeşme kavramının ünsüz uyumu kavramını karşılaması, ses değişimlerinin farklı tasnif edilmesi gibi konular farklı olarak göze çarpan konulardır.

1.6. Ses Olayları

Bu konu sadece Қазак Tiliniң Fonetikasi isimli eserde işlenmiştir.

Қазак Tiliniң Fonetikasi’nda Ses Olayları Konusunun İşlenişi

Dildeki Çeşitli Fonetik Değişimler

Eserde bu başlık altında Kazak Dilinde görülen çeşitli ses olayları işlenmiştir. Dillerin kendine ait kurallarının olmasının yanında her dilin başka dillerden kelime aldığı ve

aldığı bu kelimelerde çeşitli değişimler meydana geldiği ifade edilmiştir. Ardından yazar Kazak Dilinde görülen bu olayları madde madde açıklamıştır.

Başta ses türemesi (*proteza*): Yazar, ön ses türemesini kelimenin önüne fazla sesin eklenmesi olarak tanımlamış, bu olayın alıntı kelimelerin telaffuzunu kolaylaştırdığı için, kelimeleri dilin tabiatına uydurmak için gerekli olduğunu belirtmiş, önde türeyen sesin ünlü de ünsüz de olabileceğini ifade etmiştir. Ardından şunları kaydetmiştir:

“Kazak Dilinde başta türeyen sesler aslında dar ünlülerdir. Onlar *l, r* sesleri ile başlayan alıntı kelimelerin başına gelir:

i: laj, lay, las, laşın, law (“*Ilaw dep, üy dep, dikildep*” *Abay*), *ras, rakat, razi, ray, raqmet, raqım, radiyo, razezd, rang, rapsodiya, ratsiya.*

i: legen, leker, lep, räswa, räsım, räwiş, rebus, ret, reniş, revolyutsiya, regress, reduktsiya, rels, respublika, Resey.

u: ruksat, ruş, ru, Lukpan.

ü: Rüstem, üröl (rol).” (s. 102-103).

Yazar bu seslerin dışında *o* sesinin de başta türediğini belirterek *Orıs (Rus), oraza (ruza) oramal (rumal)* örneklerini vermiştir.

İçte Türeme (*epenteza*): Eserde, içte türeme, kelime içinde ünsüzlerin arasına ünlünün sıkıştırılması olarak tanımlanmış, konuyla ilgili *börene (brevno), jerebe (jrebiy), kerevet (krovat), köpene (kopna), kinöz (knyaz), püliş (plyuş)* örnekleri verilmiştir.

Orta hecede ünlü düşmesi (*reduktsiya*): Bunun da ünlülerle ilişkili bir değişim olduğu ifade edilmiş, orta hecede ünlü düşmesi kelime içindeki ünlünün belirsiz hale gelmesi olarak tanımlanmıştır. Konuyla ilgili *ornı (orın-ı), erni (erin-ı), murnı (murın-ı), qarını (qarın-ı)* örnekleri verilmiş, cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Kazak Dili açısından orta hecede ünlü düşmesini ünlülerin zayıflayarak telaffuzu diye düşünmek gerekir. Yazım kılavuzlarında böyle durumlarda ünlüler düşürülüp (işaret ile) yazılır, *där’ger, kat’nas, tej’riybe, aň’zak, ad’rañdaw, bad’rak, ed’reñdew, iy’rim, kas’reş, köb’reş.*” (s. 104).

Kelime sonunda ünsüz düşmesi (*dierезa*): Yazar bu olayı, telaffuza uygun olması için sadece sesi veya heceyi çıkartmak olarak tanımlamıştır. “İmlaya göre *ss, ll, mm, tt, st, zd* ses dizisi ile biten kelimelere ek eklenince kökteki son ünsüz düşürülerek yazılır. *progreske, klaska, metalı, gramı, tekster, tresine, poezga vb.*” (s. 104).

Son ses düşmesi (*apokopa*): Son ses düşmesini kelimenin sonundaki sesin düşmesi olarak tanımlayan yazar, bu olayın Rus Dilinden giren *aliment* (*alimentı*), *gazet* (*gazeta*), *konserv* (*konservi*), *miniüt* (*minüta*), *par* (*para*), *sekünd* (*sekünda*), *şahmat* (*şahmatı*), *şpal* (*şpali*) gibi kelimelerin sonunda görüldüğünü ifade etmiştir.

Göçüşme (*metateza*, *orın awıstıruw*): Eserde, göçüşme kelime içindeki seslerin veya hecelerin karşılıklı yer değiştirmesi olarak tanımlanmıştır.

“Kazak Dilinde birlikte bulunan *pk*, *pķ* sesleri *kp*, *kķ* şeklinde yer değiştirerek söylenir:

<i>tepci</i>	<i>tepci</i>
<i>tepcişek</i>	<i>tepcişek</i>
<i>tüpcir</i>	<i>tüpcir</i>
<i>äpke</i>	<i>äpke</i>
<i>äpkel</i>	<i>äpkel</i>
<i>äpkiş</i>	<i>äpkiş</i>

Bunlar bu şekilde yazıda da telaffuzda da kullanılmaktadır. *öpke* (*öpke*), *kaķpa* (*kaķpa*), *kaķpan* (*kaķpan*) kelimeleri ise kalıplaşmıştır. Yazı dilindeki *laġınet*, *naġilet* şekilleri de göçüşmeden kaynaklanmaktadır.” (s. 104-105).

Sonda ses türemesi (*epiteza*): Bu olayı başta ünlü türemesine karşılık sesin kelimenin sonuna eklenmesi olarak tanımlayan yazar konuyla ilgili *ķasa batır* (*ķas batır*), *tapa tal tüste* (*tap tal tüste*), *tupa-tura* (*tup-tura*) veya *sazay* (*saza*), *taķtay* (*taķta*), *müldem* (*mülde*) örneklerini vermiştir.

Sonda ünlü düşmesi (*eliziya*): Eserde bu olay birlikte kullanılan kelimelerde önceki kelimenin son ünlüsünün düşmesi olarak tanımlanmış ve *ķarala* (*ķara ala*), *sarala* (*sarı ala*), *torala* (*torı ala*), *alalmadı* (*ala almadı*), *aytalmadı* (*ayta almadı*) vb. örnekler verilmiştir.

Birlikte bulunan kelimelerden sonrakinin başındaki ünlünün düşmesi (*aferezis*): Bu olayı son ses düşmesini aksine birlikte bulunan iki ünlüden sonrakinin düşmesi olarak tanımlayan yazar buna Kazak Dilinde çok seyrek rastlandığını belirterek şöyle devam etmiştir:

“*Ne isteyin? Ne işesin?* Cümlelerini hızlı söyleyince *nesteyin? neşesin?* olması gerekir idi. Bu ne kelimesinin ortadan kalkmasıdır. Oysa *ne aldıñ?* Cümlesi *neldıñ, naldıñ* değil sadece *ne aldıñ* olur. Yani tek heceli kelimenin (*ne*)

kendinden sonra kendi varlığını koruduğu görülür. Edatların durumu ise farklıdır. Örneğin: *jazıptaldı* (*jazıp ta aldı*), *turıptıştı* (*turıp ta tıştı*), *jatıptıştı* (*jatıp ta ıştı*).” (s. 105-106).

Hece yutumu (*ğaplogiya*): Eserde hece yutumu kelime içindeki benzer hecelerden birinin düşmesi olarak tanımlanmış, *baldar* (*ba-la-lar*), *arlastır* (*a-ra-las-tır*), *mineralogiya* (*mineralogiya*), *tragikomediya* (*tragikokomediya*) örnekleri verilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Ses bilgisinin işlendiği bir bölümde dilde görülen ses değişimlerinin verilmesi gerektiği bir gerçektir. Ancak Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika ve Pratiklik Kazak Tili isimli eserlerde bu ses olayları işlenmemiştir. Kazak Tilinin Fonetikasında böyle bir konuya yer verilmesi doğru bir yaklaşımdır.

Yazar, ses olayları başlığı altında Kazak Türkçesinde görülen çeşitli ses değişmelerini işlemiştir. Bu konuda dikkat çeken nokta birlikte bulunan kelimelerden sonrakinin başındaki ünlünün düşmesi (*aferezis*) maddesindedir. Yazarın verdiği *jazıptaldı* (*jazıp ta aldı*), *turıptıştı* (*turıp ta tıştı*), *jatıptıştı* (*jatıp ta ıştı*) örnekleri bu konudan ziyade kaynaşma olayı ile alakalıdır.

Eserlerin hiçbirinde Doğu Kıpçak şivelerinde görülen $n > D$, $l > D$ değişimlerine yer verilmemiştir. Bunun nedeni bu değişimlerin Kazak Türkçesi için “normal” değişim olarak kabul edilmesi olabilir.

1.7. İmla

Bu konu Kazirgi Kazak Tili-Leksika Fonetika isimli kitapta işlenmemiştir.

1.7.1. Kazak Tilinin Fonetikası’nda İmla Konusunun İşlenişi

1.7.1.1. Harf Ve İmla İlişkisi

1.7.1.1.1. Ölçünlü Söz Bilim (Orfoepiya)

Yazar, bu başlık altında imla, standart dil gibi konuları işlemiştir. Konuya dair şunları dile getirmiştir:

“Dilin konuşma şeklini kurallaştıran ölçünlü söz bilim (*orfoepiya*), yazıyı kurallaştıran ise imla (*orfografiya*)’dır. Ölçünlü söz bilim (*orfoepiya* Yunanca

orthos – doğru ve epos – konuşma), kelime ile kelime dizilerinin tek tip doğru telaffuzu için gerekli imkânları sağlayan kurallar bütünüdür.” (s.106).

Yazar, kelimelerin aynı şekilde telaffuzunun dilin irtibatını kolaylaştırdığını, aksine belli bir anlamda kullanılan kelimenin ses yapısının aynı olmamasının kavramı zorlaştırdığını ifade etmiş, ses yapısının özellikle ağızlarda değiştiğini vurgulayarak şu örnekleri vermiştir:

“Yerel	Yazı Dili	Yerel	Yazı Dili
<i>қoldanuw</i>	<i>қoldanuw</i>	<i>pursat</i>	<i>mursat</i>
<i>қuritındı</i>	<i>қoritındı</i>	<i>meş</i>	<i>peş</i>
<i>оқsaydı</i>	<i>uқsaydı</i>	<i>çelek</i>	<i>şelek</i>
<i>мүңіreyді</i>	<i>mөңіreyді</i>	<i>çal</i>	<i>şal</i>
<i>dünen</i>	<i>dönen</i>	<i>mawızdaw</i>	<i>bawızdaw</i>
<i>pıtsı</i>	<i>pisti</i>	<i>berküw</i>	<i>beküw</i>
<i>pışıқ</i>	<i>puşıқ</i>	<i>joңırşқа</i>	<i>joңışқа</i>
<i>таңlay</i>	<i>taңday</i>	<i>bigiz</i>	<i>biz</i>
<i>қорdıқ</i>	<i>қorlıқ</i>	<i>eger</i>	<i>er</i>
<i>urdıқ</i>	<i>urlıқ</i>	<i>sügiret</i>	<i>suret</i>
<i>eşek</i>	<i>esek</i>	<i>polat</i>	<i>bolat</i>
<i>mışıқ</i>	<i>mısıқ</i>	<i>putaқ</i>	<i>butaқ</i>
<i>dize</i>	<i>tize</i>	<i>uwalaw</i>	<i>uwқalaw</i>
<i>düz</i>	<i>tüz</i>	<i>watuw</i>	<i>jubatuw”</i> (s. 107)

Eserde, kelimelerin telaffuzundaki yanlışlıkların dilin konuşma ve yazı kurallarının farklılaşmasından, ölçünlü söz bilim hakkındaki uyarıların yetersiz kalmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ardından kelimeleri yazıldığı gibi söylemenin yanlışlığa münasip olduğu belirtilmiş, dili kullananlar arasında birlik oluşturmanın, ortak kural belirlemenin zorunluluğundan söz edilmiştir.

Eserde, Kazak Dili için kelimenin ölçünlü şeklinin ne olması gerektiği konusunun çözülmemiş bir konu olduğu belirtilerek bu konu ile ilgili öne sürülen düşünceler dile getirilmiştir:

- “1. Çoğunluk nasıl telaffuz ederse;
2. Yazılışına olabildiğince yakın telaffuz etmek;

3. Gençlerin telaffuzunu kural olarak tanımak.
4. Astana'nın telaffuz şeklini esas almak;
5. Sahne ustalarının telaffuzunu örnek almak;
6. Ağızların çoğuna ait telaffuz şeklini kabul etmek;
7. Medeni-tarihi kuralları öncelikli kabul etmek;
- 8 Dilin kendi içindeki gelişim kuralları destekleyen şekli kabul etmek.” (s. 110).

Yazar bu bilgilerin ardından kendi görüşünü şöyle ifade etmiştir:

“Bunların doğruları son ikisi olsa gerek. Her halkın telaffuz kuralının, boğumlanma esasının uzun süren tarihi gelişimin neticesinde kalıplaştığı bellidir. Kazak Dili akraba Türk Dillerinden sözlük ve dil bilgisi özellikleri ile ayrılmaz. Öncelikle kendine ait telaffuzu ile kendine ait boğumlanma özelliği ile farklılaşır. Yani asırlar boyunca tarihi içtimai gelişimin neticesidir.” (s. 110-111).

1.7.1.1.2. Yazı Bilgisi (Grafika)¹ ve İmla (Orfografiya)

Yazar, yazı dilinin, konuşma dilinin şekilsel görünüşü olduğunu, genellikle düşüncüyü konuşarak dile getirmenin mümkün olmadığı veya uygun olmadığı zamanda ve konuşma dili esasına göre ortaya çıktığını ifade etmiştir.

“Yazı dilinin özellikleri ile kurallarını dil bilimin yazı bilgisi (*grafika*) ve imla (*orfografiya*) diye adlandırılan kısımları inceler.” (s. 112).

1.7.1.1.2.1. Yazı Bilginin Anlamı ve Alfabe

Eserde, yazı bilgisinin (*grafika*, yazılan, örneklendirilen, çizilen) adından da anlaşıldığı gibi yazı ve onunla ilgili meseleleri araştırdığı ifade edilmiş, fikirler şu şekilde dile getirilmiştir:

“Yani belli bir yazıyla ilişkili bütün çözümlerin toplamıdır. Harf-ses ilişkisini, seslerin işaretlerinin inkişaf durumunu araştırır. Bugünkü Kazak yazı bilgisinin başlıca malzemesi harfler ve çeşitli noktalama işaretleridir. Bunun dışında kelimeleri kısaltarak baş harfleri ile yazmak yazıdaki bazı kelimeleri süslemek de şeklin malzemesine aittir.” (s. 112-113).

---

¹ Grafika kelimesi Kazak Türkçesinin gramer terimlerini konu edinen sözlüklerde mevcut değildir (Bkz: GÜRSOY-Naskali, Prof. Dr. Emine (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK yayınları, Ankara; ŞAVK, Ülkü Çelik (2001), *Türkçe-Kazakça-Karakalpakça-Rusça-İngilizce Karşılaştırmalı Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*'nde (KOÇ, Yard. Doç. Dr. Kenan, Dr. Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan (2003), Akçağ, Ankara, s. 112) ise “Seslerin karşılığı olan işaretler, harf” olarak tanımlanmıştır. Ancak Kazak Tilinin Fonetikası isimli kitapta anlatılanlardan yola çıkarak bu terimin *yazı bilgisi (grafoloji)* terimi ile karşılanması uygun görülmüştür.

Bu bilgilerin ardından bugün, dünyada üç yazı sistemi geniş şekilde kullanıldığı belirtilerek bu yazı sistemlerinin Latin, Kiril ve Arap alfabeleri olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Kazak Dilinin bugün Kiril alfabesini kullandığını da cümlelere eklemiştir.

“Kiril yazı sistemi yazıdaki en küçük unsurları ve fonemleri göstermek açısından elverişlidir. Bunu Yunan Dilindeki kilise kitaplarını eski Slav diline tercüme etmek için Slav aydını Kirill 863 yılında Yunan alfabesini esas alarak ortaya çıkarmıştır. Bugünkü Rus alfabesi bu Kiril yazısını esas alarak düzeltme ve tamamlamalardan geçmiştir.” (s.113).

Yazar, Kazak Dilinin bu üç yazı sistemini de kullandığını belirtmiştir. Kazak yazısının 1930 yıllarına kadar Arap yazısı olduğunu ifade ettikten sonra 1929 yılı Temmuzun 25’inde Kazakistan Merkez İcra Komitesinin “Kazak’ın yeni imlası hakkında kararnamesinin” duyurulmasından sonra Latin harflerine geçildiğini belirtmiştir.

“1940 yılında Rus alfabesini esas alan yazıya geçiş hakkındaki yasa kabul edildi. Bunun sonucunda bugünkü yazıya sahip olduk. Bu alfabede kırk bir harf vardı. Alfabetik sırada önce Rus Diline ait harfler sonra Kazak Diline ait harfler bulunurdu. Bu düzen 1957 yılında değişerek bugünkü halini aldı, yani *a, ä, b, v, g, f* gibi. Kazak alfabesine *e* (Ә) harfi de eklendi.

“Bugünkü Kazak Dilinde 42 harf vardır. Bunun 33’ü Rus Dilinden aynen alındı. Rus alfabesi esasına göre dokuz harf (*ä, ğ, k, ŋ, ö, ü, u, i, h*) oluşturuldu. Bunların 25’i ünsüzlerin 15’i ünlülerin işaretidir. İki harfin (ь, Ъ) ses değeri yoktur.” (s. 114).

1.7.1.1.3. Harf İle Ses

1.7.1.1.3.1. Harflerin Ses Mahiyeti

Yazar, Kazak Dilindeki harflerin vazifesinin konuşmadaki sesleri doğrudan veya dolaylı olarak bildirmek olduğunu ifade ettikten sonra yazı bilgisinin bağımsız harflerin ses mahiyetini veya bütün durumlarda nasıl okunacağını açıkladığını belirtmiştir.

Kazak harflerinin aslında sesi bildirdiğini dile getiren yazar, bu nedenle Kazak yazısına da sesbirimsel yazı demenin yerinde olacağını belirtmiştir.

Bu bilgilerin ardından yazar, imla konusunu açıklamaya geçmiştir.

1.7.1.1.4. İmla (Orfografiya)

Eserde, imlanın yazı bilgisinden çıktığı belirtilmiş, yazı bilgisinin sadece sesi, nihayetinde yazıyı araştırdığı, imlanın ise kelimeyi yazmadaki kuralları belirlediğini ifade edilmiştir: Ardından imlaya dair şunlar söylenmiştir:

“İmla (*orfografiya*) 1) Yazı dilinde ortaya çıkan aynı tarzdaki yazının kalıplaşma sistemini; 2) Aynı tarzdaki yazıyı yazmak için gerekli imkânları sağlayan kurallar sistemini oluşturan ve araştıran dil bilim kolu. İmla belli bir gelişme zamanındaki yazı dilinin kurallarını açıklar.” (s. 118).

Ardından imlanın görevleri açıklanmıştır:

“1) Sesleri harfler ile vermek, 2) Kelime veya onun anlamlı parçalarını yazmak, 3) Kelimeleri birlikte, ayrı veya tire ile yazmak, 4) Baş harfi ortaya çıkarmak 5) Satır sonuna gelen kelimeyi hece yapısına göre bölerek diğer satıra geçirmek gibi meseleleri açıklamak. Bunların hepsi belli prensipleri esas alan kurallar bütünüdür.” (s. 118).

Bu bilgilerin ardından yazar, bugünkü Kazak imlasının dayandığı ilkeleri belirtmiştir. Yazara göre bugünkü Kazak imlasında morfolojik ilke (*morfologiyalık printsip*), fonetik ilke (*fonetikalık printsip*), geleneksel ilke (*dästürlük printsip*), ayrımsal ilke (*differentzialawşı printsip*) olmak üzere dört ilke vardır.

“Morfolojik ilke (*morfologiyalık printsip*) kelimenin morfolojik yapısını dikkate alarak, morfemlerin (kelime veya ekin) yapısında meydana gelen ses değişimlerini dikkate almadan ilk şeklini koruyarak yazmaktır. Örneğin: *jambadı*, *janğanda* şeklinde telaffuz edilen kelimelerde ortak kök *jan*, bu nedenle *janbadı*, *janğan* şeklinde yazılır. Oysa *jaz*, *jazsa*, *jazşı*, *aytuwda*, *jaz*, *jassa*, *jaşşı* kelimelerinde kök korunmuştur. Morfolojik ilke, fonematik ilke olarak da adlandırılır. Burada bir fonem çeşitli değişimlere bakılmadan daima alfabedeki harf ile işaretlenir. Bunun için yukarıdaki örneğe göz gezdirmek gerekir.

Fonetik ilkeye (*fonetikalık printsip*) göre kelime söylendiği gibi yazılır, yani her bir harf fonemi değil sesi bildirir. Burada *jaz*, *jassa*, *jaşşı*, *jan*, *jambadı*, *janğanda* şeklinde yazılır ve fonetik transkripsiyona yaklaşır.

Geleneksel ilke (*dästürlük printsip*): Kelimenin bir zamanda yazılarak kalıplaşan, geleneğe dönüşen şeklini koruyarak yazmak. Bu ilkeye Kazak Dilindeki *hat*, *habar*, *halık*, *kahar*, *jahan* gibi kelimelerde görülen *h*, *h* harflerinin kullanılması dâhil edilir.

Ayrımsal ilke (*differentzialawşı printsip*): Ses yapısı aynı olan kelimeleri birbirinden imla yardımıyla ayırmak. Bu ilke Kazak Dilinde dikkate alınmaz. Doğrusu geleneksel ilkeye göre *habar*, *halık*, *han*, *hat*, *hoş* şeklinde yazdığımız eşadlı (*kabar*, *kal*, *kalık*, *kat*, *koş*) kelimeleri imla yardımıyla ayırmanın neticesi diye düşünmek gerekir.” (a. 118-119).

Bu bilgilerin ardından Kazak Dilinde kullanılan ilkenin morfolojik ilke olduğu belirtilmiştir.

1.7.1.1.5. Noktalama (Punktuatsiya)

Yazar yazı bilgisinin noktalamaya da büyük önem verdiğini belirttikten sonra noktalamayı tanımlamıştır:

“Noktalama: 1) Alfabenin dışındaki işaretlerin (noktalama işaretlerinin) yazı bilgisel sistemi. Burada yazı bilgisi ve imlanın birlikteliği söz konusudur; 2) Noktalama işaretlerini koyma kurallarının toplamı, 3) Yazıya noktalama işaretlerini yerleştirmek 4) Noktalama işaretleri.” (s. 119-120).

Ardından yazar, noktalama işaretleri olarak virgül (*ütir*), nokta (*nukte*), soru işareti (*suraw belgisi*), ünlem (*lep belgisi*), noktalı virgül (*nukteli ütir*), iki nokta (*kos nukte*), uzun çizgi (*sızıqşa*), tire (*defis*), üç nokta (*köp nukte*), parantez (*jaqşa*), tırnak işareti (*turnaqşa*) işaretlerini saymıştır.

1.7.1.1.6. Kazak Dili İmlasının Temel Kuralları

Eserde bu başlık altında 1957 yılında kabul edilen, 1983 yılında düzeltmeler eklenen Kazak Dilinin imla kuralları ele alınmış ve onlar üzerinde çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1.7.1.1.6.1. Harflerin İmlası

1.7.1.1.6.1.1. Ünlü Harflerin Kullanılışı

Yazar, imla kuralları arasında geçen “*a, ä, e, o, ö, u, ü, ı, i, e (Э)* harfleri tek sesleri; *e, ıy (u), uw (y), yu (ю), ya (я)* ise bazen çift ünlüyü bazen de tek ünlüyü karşılar.” cümlesini alıntılanmış sözlerine şu şekilde devam etmiştir: “*e, ıy (u), uw (y), yu (ю), ya (я)* harfleri Rus Dilinde tek ünlüyü işaretlemektedir. Kazak Dilinde (ünsüz *w*’yi saymazsak) bunlar ünsüz ile ünlünün birleşmesi şeklindedir.” (s. 122).

Yazar, aynı şekilde “*a, e, ı, i* kelimenin bütün hecelerinde yazılabilir. Uyarı: Son hecedeki *ı, i* sesleri bütün kelimelerde ünlü ile başlayan ek eklenince bazen düşer.” cümlelerini alıntı yapmış, bu maddede görülen uyarı kısmındaki bütün kelimelerde kısmının bazı kelimelerde olarak düzeltildiğini ifade etmiştir.

Yazar, “ä, o, ö, u, ü harfleri kelimelerin birinci hecesinde yazılır.” cümlesinde -kor, koy, göy gibi eklerin yazımına dikkat çekilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bilgilerin ardından yazar ünsüzlerin kullanımına geçmiştir.

1.7.1.1.6.1.2. Ünsüz Harflerin Kullanılışı

Eserde, imla kurallarında öncelikle 26 harfin dizilip ve bunların ünsüz seslerin işaretleri olarak gösterildiği belirtilmiştir. Ardından fazla bir ekleme yapmadan Kazak yazısındaki *v, f, h, ts, ç* harflerinin Rus Dili kelimelerini yazmak ve söylemek gereksiniminden peyda olduğu ifade edilmiştir.

1.7.1.1.6.1.3. Kök Kelimelerin Yazılışı

Yazar, “Bağımsız kelimelerin kök şekilleri değiştirilmeden yazılır.” cümlesini alıntılanmış ardından bu kurala “Kelime dizisindeki bağımsız kelimeler işitildiği (söylendiği) gibi yazılmaz. Esas şekilleri korunarak yazılır.” şeklinde bir düzeltme yapıldığını belirtmiştir.

1.7.1.1.6.1.4. İkilemelerin Yazılışı

Eserde bu konuda “İkilemeler tire ile ayrılarak yazılır.” cümlesi alıntılanmıştır.

1.7.1.1.6.1.5. Eklerin Yazılışı

Bu başlık altında “Ekler kelimenin son hecesinin etkisiyle, ses uyumuna göre ya kalın ya da ince şekilde yazılır.” cümlesi alıntılanmıştır.

Yazar, edat ve bağlaçların yazımı ile ilk harflerin kullanımı konularının değişmeden kaldığını belirtmekle yetinmiştir.

1.7.1.1.6.1.6. Satır sonuna sığmayan kelimelerin ayrılması

Eserde, bu konunun birkaç değişmeye uğradığı belirtilerek “Yazılan, satıra sığmazsa ya bir hece ya da daha fazla hece diğer satıra yazılır” şeklinde olan kuralın; “satıra sığmayan kelime hece sınırına göre ayrılır” şeklinde değiştiği belirtilmiştir.

“İki ünlünün ortasındaki *y* (*u*) ile *w* (*y*) sesleri bulunan kelimeleri hecelere ayırırken bu sesler gelecek hecenin başında bulunur. Örneğin: *da-wıs* (daw-ıs değil), *sa-wat* (saw-at değil), *da-yındık* (day-ındık değil), *ku-yın* (kuy-ın değil)” (s. 132) cümlesine yazar

şöyle bir teklifte bulunmuştur: “Bu maddeye *yu* (ю) harfinin eklenmesi gerekir idi.” (s. 132).

1.7.2. Pratiklik Kazak Tili’nde İmlâ Konusunun İşlenişi

1.7.2.1. Kök Kelimelerinin İmlası

1. Eserde, kelimelerin yazılışında telaffuzuna dikkat edilmediği, kökün korunarak yazıldığını belirtilmiş, *aķ laķ* (*ağ lağ* değil), *ala at* (*alat* değil), *kele almaydı* (*kelealmaydı* değil), *ķaķsa* (*kaķsa* değil), *uķsan* (*uķķan* değil) vb. örnekler verilmiştir.

2. Rus dilinden giren kelimelerin şeklini koruyarak yazılanlarının olduğu belirtilmiş, *samavır*, *bämenke*, *minöm*, *gazel*, *sisä*, *teņge*, *bätes*, *sot* örnekleri verilmiştir.

3. Arap ve Fars dillerinden giren kelimelerin değişerek kalıplaşan şekillerinin yazıya geçirildiği ifade edilmiştir. Konuyla ilgili şu örnekler verilmiştir: *Fatima*, *Bätima*, *Patima*, *Ĝaliy*, *Äliy*, *Ķaliy*, *Äli* vb.

1.7.2.2. Ayrı Yazılan Kelimeler

1. Eserde, birleşik isimlerin (ülke, ulus, bölge, kurum, organizasyon, büyük olay adlarının) her kelimesinin ayrı yazıldığı belirtilmiş *Ķazaķistan respublikası*, *Prezident kabileti*, *Ķazaķistan respublikasının Prezidenti*, *Orta Aziya*, *Kişi Aziya*, *Amerika Ķurama Ştattarı* örnekleri verilmiştir.

2. Kelime dizileri ve öbeklerinin her kelimesinin ayrı yazıldığı belirtilerek konuyla ilgili *ülken bölme*, *iyt ölgen jer*, *tonnuņ işki bawınday*, *adım jer*, *ķozı köş jer* örnekleri verilmiştir.

“3. Birleşik isimler, birleşik sıfatlar, birleşik sayı adları, birleşik fiiller, zarflar ve edatlar ayrı yazılır. *asıķtı jilik*, *ķızıl ala*, *on bes*, *ķirip şıķ*, *ķızmet ķıl*, *erteden ķara keşke*, *sondıķtan da* vb.” (s. 46).

1.7.2.3. Birleşik Yazılan Kelimeler

1. Birleşik kelimelerin bitişik yazıldığını belirten yazarlar, birleşen kelimelerin ses yapılarını korumadığını ifade etmiş, *bügin* (*bul kūn*), *äket* (*alıp ket*), *apar* (*alıp bar*), *bilezik* (*bilek yüzügi*) vb. örnekler vermişlerdir.

2. Yazarlar, birinci maddeden farklı olarak birleşirken ses yapısını koruyan kelimelerin de olduğunu belirtmiş, bu kelimelere *qoyanjel, jilanköz, kökdäri, kıltamaq, tüyedaban* gibi örnekler vermişlerdir.

“3. Birleşik kelimelerden oluşan kişi adları, yer, su, dağ isimleri, şehir isimleri, genel coğrafik isimler bitişik yazılır: *Aqtoqtı, Botagöz, Bavırjan, Aqmola, Jezkazğan, Ekibastuz, Alataw, Alaköl, Sabındıköl.*” (s. 47).

1.7.2.4. İkilemelerin İmlası

İkilemelerin tire ile yazıldığını ifade eden yazarlar *kız-kelinşek, betpe-bet, ülken-kişi* vb. örnekler vermişlerdir.

1.7.2.5. Eklerin İmlası

1. Eklerin kökün sonuna gelerek kök ile birlikte yazıldığı ifade edilmiş, *aspanda, üyge, älemdi, senmen, qaladan, awılda* örnekleri verilmiştir.

2. Eklerin kelimeye ses uyumlarına göre kelimenin son hecesi veya sesiyle uyumlu olarak eklendiği belirtilmiştir.

1.7.2.6. Rus Dilinden Giren Kelimeler İle Eklerin Yazılışı

“Rus Dilinden giren kelimelere ekler aslında kelimenin son hecesine göre, ünlü uyumuna göre, eklenir: *olimpiyada+lıq, planema+lıq, prezident+ke, razism+ke, rejisser+lik* vb.” (s. 51)

1.7.2.7. Edatların İmlası

1. Edatların kelimedenden ayrı yazıldığını belirten yazarlar *sen üşin, budan son, Asan da* vb. örnekler vermişlerdir.

“2. Bir grup edatlar tire ile yazılır: *aq, aw, ay, mis, mis, dı, di, sindı: jaqsı-aq, qalkam-aw, aynalayın-aw, aytıptı-mis, bilgen-di, aytkan-dı, Amangeldi-sındı* vb.” (s.55).

3. Bazı edatların şeklini değiştirerek kökle birlikte yazıldığına rastlandığını da belirten yazarlar bu edatların soru edatı *ma/me* ve *soj* edatı olduğunu dile getirmişler, *kelesin be? kelemisin?, barasın ba? baramısın?* gibi örnekler vermişlerdir.

1.7.2.8. Büyük Harflerin İmlası

1. Yazarlar, cümlenin ilk kelimesinin, şiirin bütün mısralarının büyük harfle başladığını belirtmişlerdir.
2. Kişi adlarının, yer, su adlarının büyük harfle başladığını belirten yazarlar; *Muhtar Omarhanuli Awezov, Abay Kunanbayuli, Amangeldi sovhozi, Orta Aziya* vb. örnekler vermişlerdir.
3. Eserde, önemli olayların, kuruluşların, bayram isimlerinin büyük harfler ile yazıldığı belirtilerek *Otan sogısı, Kazaktıñ Abay atındağı memlekettik pedagogiyalıq üniversiteti, Newrız meyranı* gibi örnekler verilmiştir.
4. En yüksek ülke kuruluşlarının, organizasyonların isimlerinin her kelimesinin büyük harfle yazıldığı belirtilmiş, konuyla ilgili; *Kazakistan Respublikası, Kazakistan Respublikasının Prezidenti, Kazakistan Respublikasının Halıq süretşisi* vb. örnekler verilmiştir.
5. Kitap, dergi, gazete, çeşitli eser isimlerinin ilk harfinin büyük olduğu ifade edilerek “*Kazak ädebiyeti*” gazetesi, “*Egemendi Kazakistan*” gazetesi, “*Zerde*” jurnalı, “*Baldırğan*” jurnalı, “*Ana tili*” gazetesi, “*Akkan juldız*” romanı, “*Öttiñ düniye*” spektakli, “*Abay*” operası, “*Dala*” simfoniyası, “*Toy bastar*” küyi, “*Balbırawın küyi*” örnekleri verilmiştir.
6. Yazarlar kısaltmaların büyük harfle yazıldığını belirterek *AQŞ, BUU, TMD, KHR, MHR, KHR, JAK* örneklerini vermişlerdir.

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen eserlerde imla ana başlığı altında Kazak Türkçesine ait imla hususiyetleri, harf-ses ilişkisi, ölçünlü söz bilim, yazı bilgisi konuları ele alınmıştır.

Kazak Tiliniñ Fonetikası isimli eserde *Praktikalıq Kazak Tili* isimli eserden farklı konular ele alınmıştır. Eserde imla bahsinden önce ölçünlü söz bilim (*orfoepiya*), yazı bilgisi (*grafika*) konuları işlenmiştir. Eserde dikkat çeken bir husus yazarın ölçünlü söz bilim (*orfoepiya*), yazı bilgisi (*grafika*) ve imlayı dilbilimin kolları olarak görmesidir. *Praktikalıq Kazak Tili* isimli eserde ise bu konular işlenmemiş, Kazak Türkçesinin

imla hususiyetlerinin verilmesi ile yetinilmiştir. Ayrıca imla konusunun gramerlere girmesi, düşünülmesi gereken bir konudur.

Қазак Тилинің Фонетикасы isimli eserde imla bahsi farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Yazar önce Kazak Türkçesi için kabul edilen imla kurallarını vermiş ardından bu kurallara yapılan düzeltmeleri aktarmış, son olarak da kendi fikirlerini beyan etmiştir. Pratiklik Қазак Тили isimli eserde ise böyle bir yola başvurulmamış sadece Kazak Türkçesinde görülen imla özellikleri aktarılmıştır. Ayrıca Қазак Тилинің Фонетикасы'nda işlenen noktalama (*punktuatsiya*) bu eserde işlenmemiştir.

Қазак Тилинің Фонетикасы isimli eserde Kiril alfabesi en küçük fonemleri göstermesi açısından övülmüştür.

“Kiril hurûfât sistemi bugüne kadar Kazakça için kullanımda en uygun alfabe olmuştur; hatta Kiril alfabesini kullanan diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırdığımızda bu alfabe en sağlıklı uygulamasını Kazakça'da bulmuştur.” (Kutalmış, 2004: 9).

Ancak bu alfabenin Türkçenin ses sistemine uygun olmadığı bilinmektedir. Bu nedendir ki Türk şivelerinde Sovyetlerin dağılmasının ardından Latin alfabesine geçişler yaşanmıştır.

BÖLÜM 2: ŞEKİL BİLGİSİNİN İŞLENİŞİ¹

2.1. Şekil Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler

Bu bölüm sadece Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde işlenmiştir.

Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Şekil Bilgisi Hakkında Genel Bilgiler

Dilin Sözlük ve Gramer Yapısının Karşılıklı İlişkisi

Eserde, giriş mahiyetinde olan bu bölümde dil bilgisi için gerekli olan genel bilgiler verilmiştir.

Eserde, dillerin ilişkisinin iki yönü olduğu, bunlardan birinin dilin sözlük, diğerinin ise dil bilgisi yönleri olduğu belirtilmiş, dilin bu iki yönünün birliğinden bütün olarak dilin kendisinin ortaya çıktığı, söylenen düşüncenin kavram olma vasfı kazandığı ifade edilmiştir.

“Bu nedenle sözlük ile gramer yapısı daima birlikte ele alınır. Bunların hepsi kendine ait özellikleri ile vazifeleri olan esas unsurlar olarak bilinir. Bu nedenle kelimeleri *dilin materyali* olarak, dil bilgisi yapısını dilin materyallerini (kelimeleri) birbiri ile bağlantılı hale getirerek, onları birleştirerek ortaya çıkaran *koruyucu* olarak görmek gerekir.” (s. 5-6).

Bu cümlelerin ardından dilin söz varlığını sözlükbilimin (*leksikologiya*), gramer yapısını ise dil bilgisinin (*grammatika*) araştırdığı belirtilmiştir.

“Dilbilimin bu kısımlarının incelediği unsurlar farklı olsa da karşılıklı ilişkileri güçlüdür. Çünkü, bu iki bölüm de kendi araştırma alanlarının esası olarak kelimeyi almışlardır. Yani inceleme sadece kelimedenden başlar.” (s. 6).

Kelimenin Ses Yönü

Yazar, kelimenin çok yönlü, karmaşık bir dil unsuru olduğunu; kelimenin anlam, ses, köken, gelişim tarihi, kullanılış özellikleri, telaffuz yeri, değişme sistemi ve başka birçok yönlerinin bulunduğunu belirtmiş, kelimenin ses yönünü dilbiliminin ses bilgisi (*fonetika*) bölümünün araştırdığını ifade etmiştir.

---

¹ Şekil Bilgisinin İşlenişi bölümünde şu iki eser esas alınmıştır: İSKAĞOV, Aşmedi (1991), *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*; Ana Tili Yayınları, Almatı; ORALBAYEVA N., T. Abdigaliyeva ve B. Şalabayev, (1993), *Praktikalık Kazak Tili*, Ana Tili Yayınları, Almatı.

Kelimenin Anlamı (Sözlüksel Anlam İle Dilbilgisel Anlam)

Eserde, bu başlık altında kelimenin sözlük anlamı ile dil bilgisindeki vazifesi yani dil bilgisel anlamı üzerinde durulmuştur.

Her kelimenin başka kelimeler ile ilişki kurmadan tek başına kesin veya esas anlamının sözlüksel (*leksikalik* veya *tuwra mağına*) ya da doğru anlam diye adlandırıldığı belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Dilin sözlüğü çeşitli anlamları barındıran kelimelerden oluşur. Dildeki kelimeleri onların sistemlerini, gelişim kurallarını, toplumsal açıdan ilişkisini, bunlarla birlikte bağımsız kelimelerin sözlük anlamlarını, kelimelerin ortaya çıkış tarihi ile anlamlarının gelişimini, kullanılış özelliklerini sözlükbilim araştırır.” (s. 7).

Bu bilgilerin ardından yazar, sözlük ve dil bilgisel anlamı daha iyi açıklamak için şu örneğe başvurmuştur:

“Sözlük anlamı da gramer anlamı da kelime ile birlikte yaşar. Örneğin: “*köpşini köpşi şakırdı*” (Abay) cümlesindeki üç kelimeyi ele alınca ilk iki kelimenin sözlük anlamının aynı ancak son kelimenin anlamının kendi başına farklı olduğu görülür. İlk iki kelimenin sözlük anlamları aynı olmakla birlikte dil bilgisel anlamlarında farklılıklar vardır. Bu ikisinin dil bilgisel anlamlarındaki genel benzerlikler şunlardır: İkisi de isim, ikisi de tekil anlam bildirir. İkisinin gramer anlamlarındaki başkalık o iki kelimenin dış görünüşündeki farklarından ileri gelir. *köpşi* kelimesinden *köpşini* kelimesindeki *-ni* eki fazladır. Bu fazla olan ek kelimenin sadece görünüşünü değil gramer anlamını da değiştirir. Yani *köpşini* kelimesinde yukarıda söylenen dil bilgisel anlamlardan başka yüklem ekinin anlamı da vardır. Buna uygun olarak bu iki kelimenin cümle içindeki vazifesi de değişiklik gösterir. Biri cümlenin öznesi (*köpşi*), diğeri ise nesnesidir. *şakırdı* kelimesinin de birçok dil bilgisel anlamı vardır. Bu kelime fiildir ve geçmiş zaman, üçüncü şahsın anlamını taşır” (s. 9).

Dilbilgisi ve Bölümleri

Eserde, bu başlık altında dil bilgisinin işlevleri ve bölümleri hakkında bilgiler verilmiştir. Her dilin kendine ait dil bilgisi yöntemlerinin bulunduğu belirtilmiş bu yöntemlerin toplamının *dilin gramer yapısı* olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir.

“Dil bilgisi dilin gramer yapısını araştırırken kendine, esas araştırma noktası olarak kelime ve cümleyi alır. Araştırma alanlarının bu şekilde ayrılmasına göre dil bilgisi, şekil bilgisi (*morfologiya*) ve cümle bilgisi (*sintaksis*) olarak iki kısma ayrılır.” (s. 10)

Şekil bilgisinin kelime ve onun şekilleri ile ilgilenen bilim olduğu belirtilmiş, konuyla ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Cümle içinde her kelime başka kelimeler ile belli bir kurala göre çeşitli ilişkiler içinde bulunur ve bazı değişimlere uğrayarak çeşitli görevler yapar. Şekil bilgisi bu kelimeleri ayrı ayrı ele almaz. Onları belli gruplara ayırarak o grupların hepsine ait genel dil bilgisi özelliklerini açıklar. Bu sayede kelime türlerinin kendine uygun genel dil bilgisel anlamları ile dil bilgisi şekillerini açıklar. Her kelime, türüne ait kategorilerin vasıflarını taşır. Bunların analizlerinin neticesinde kelimenin oluşum, türleşme, değişim sitemlerini, kelimelerin morfolojik çözümlerini ve hepsinin dil bilgisel anlamları ile vazifelerini açıklar.” (s. 10-11).

Cümle bilgisinin söz dizimi ve cümle ile ilgili bilim olduğunu ifade eden yazar, şekil bilgisi ile cümle bilgisinin farklarını şu cümleler ile açıklamıştır:

“Şekil bilgisi kelimeleri, kelime ile ilgili parçaları onların anlamları ile vazifelerini, cümle bilgisi ise cümleyi, cümle içindeki kelime gruplarını veya ayrı ayrı kelimeleri (cümle öğelerini) onların ilişkileri ile dil bilgisi vasıflarını inceler.” (s. 11).

Temel Dil Bilgisi Kavramları ve Onları Açıklama Yolları

Dil Bilgisi Kavramları Hakkında Genel Açıklama

Yazar, dilin gramer yapısını tanımada da onun temel meselelerini açıklamada da hem dayanak hem amaç olan temel dil bilgisi kavramları olduğunu belirtmiş, bu kavramların dilbilgisel anlam, dilbilgisel şekil ve dilbilgisel kategori olduğunu belirtmiştir.

Dil Bilgisel Anlam ve Dil Bilgisel Şekil

Eserde, dil bilgisel anlamın kelime ile kelimenin, kelimeler ile kelimelerin ilişkisinden daha iyi fark edildiği ifade edilmiş, konuyla ilgili şu örnek verilmiştir:

“Örneğin *Toy bolsa ton kiyelik, jür baralık! Birimizdi bizimiz awdaralık* (Abay) cümlesindeki *kiyelik*, *baralık*, *awdaralık* kelimelerinin hepsinin sözlük anlamı vardır. Bunlar *kiyin-* (giyin-), *bar-* (git-), *awdar-* (yönlendir-, gönder-) hareketlerini bildirir. Bununla birlikte bu kelimelerin sözlük anlamlarının yanında ortak genel anlamları vardır. Bu anlamlar şunlardır: Birincisi bu fiillerin üçü de önceki bir zamanda işlenmek istenen hareketi bildirir. İkincisi üçünde de dinleyiciler (okuyucular) işi yapmak için çağrılmaktadır. Üçüncüsü konuşucu (yazar) kendini de başkalarını da hep birlikte birinci şahısta toplayarak *bärimiz* (biz) *kiyelik baralık, awdaralık* diyerek çoğul anlam belirtmektedir, dördüncüsü bu işi yapmak birçok insanın üzerine düşmektedir (örneğin: *biz baralık* ‘gidelim’ çokluk anlamda); beşincisi bu çağırma işlemi isimler (isim, sıfat, sayı adı, zamir) ile değil fiiller vasıtasıyla dile getirilmektedir, altıncısı bu fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik kavramları ile ilişkili dil bilgisel anlamları vardır, yedincisi bu kelimeler cümlede yüklem vazifesi yapmaktadır.” (s. 13).

Bu bilgilerin ardından eserde dil bilgisel anlam şu şekilde açıklanmıştır:

“Kısacası kelimenin esas sözlük anlamıyla birlikte yaşayan, o sözlük anlamını açıklayan ya da cümledeki başka kelimeler ile ilişkisi neticesinde ortaya çıkan genel anlamına dil bilgisel anlam (*grammatikalık mağına*) deriz.” (s. 14).

Yazar, Kazak Dilinin dil bilgisel yapısının sistemli olarak kısım kısım dil bilgisi yapılarının birleşmesi ile oluştuğunu, her bir gramer yapısının iki yönünün bulunduğunu belirtmiştir. Bu yapılardan birincisinin o yapının belli bir kavramı veya açıklamayı bildiren içsel yönü; ikincisinin ise bu içeriği yani dil bilgisel anlamı bildiren dış yönü yani gramer metodu olduğunu ifade etmiş ve dil bilgisel şekli şöyle tanımlamıştır: “İşte bunun gibi genel dil bilgisel anlamları bildiren dil bilgisi yöntemleri, dil bilgisi şekilleri (*grammatikal formalar*) diye adlandırılır.” (s. 17).

Dilbilgisi Kategorileri Hakkında Açıklama

Yazar, dil bilgisi kategorilerinde incelenen veya tanıtılanın, dil bilgisi yapısının kendine ait genel dil bilgisel anlamı ve o anlamı bildiren bağımsız dil bilgisi şekli olduğunu belirtmiş, sözlerine şöyle devam etmiştir: “Örneğin iyelik kategorisinin Kazak Dilinde ve başka Türk Dillerinde kendine ait genel dil bilgisel anlamı ve o anlamı bildiren uygun dil bilgisi şekli vardır.” (s. 18).

Ardından eserde dil bilgisi kategorisinin doğrudan cümledeki kelimelerle ve kelime gruplarına ait genel dil bilgisi anlamı ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir. Genel dil bilgisi kategorilerinin kendi içinde şekil bilgisi kategorileri ve cümle bilgisi kategorileri olmak üzere iki kısma ayrıldığı belirtilmiş, şekil bilgisi adlı kısmın şekil bilgisi kategorisini, cümle bilgisi adlı kısmın da cümle bilgisi kategorisini incelediği ifade edilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Eserin girişi mahiyetindeki bu bölümde dil bilgisine dair temel bilgiler verilmiştir. Bu bölümde dikkat çeken ilk nokta dil bilgisinin malzemesinin, araştırma alanının verilmesine rağmen tam bir tanımının yapılmamış olmasıdır. Dil bilgisini Zeynep Korkmaz şu şekilde tanımlamıştır: “Çeşitli düzeydeki okullarda, Türkçenin ses, şekil ve cümle yapısı ile cümlenin öğeleri arasındaki anlam ilişkilerini öğreten bilgi dalı; bu bilgileri veren dersin ve kitapların adı.” (Korkmaz, 2007: 68).

Dil bilgisinin esas araştırma konusunun ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisi olmasına rağmen eserde dil bilgisinin, şekil ve cümle bilgisi olarak ikiye ayrıldığı ifade edilmiş, ses bilgisi ise dilbilimin bir dalı olarak ele alınmıştır. Ses bilgisinin de dil bilgisinin araştırma alanları içinde gösterilmesi daha doğru bir yaklaşımdır. Dilbilimin bir dalı olarak da ses bilgisi (*fonetika*) yerine sesbilim (*fonologiya*) gösterilebilir.

Eserde dikkat çeken bir başka nokta da kelimenin dil bilgisel anlamı ile sözlük anlamının ayırımına yoğun bir şekilde yer verilmesidir. Yazarın dil bilgisel anlamdan kastı, yukarıda da belirtildiği gibi, dil unsurunun dil bilgisi incelemesindeki yeridir. Yazarın anlattıklarından yola çıkarak şöyle bir örnek verilebilir: “*Kalem yere düştü*” cümlesinde *kalem* kelimesinin sözlük anlamının dışında cümlede özne olarak görev yapması onun dil bilgisel anlamıdır. Anlatılanlardan yola çıkarak yazarın dil bilgisine ‘dilbilim açısından’ baktığı söylenebilir.

Dikkat çekici bir başka nokta da eserde temel dil bilgisi kavramları olarak dilbilgisel anlam, dilbilgisel şekil ve dilbilgisel kategorinin verilmiş olmasıdır. Eserde dil bilgisi için temel sayılabilecek sesbirim, biçimbirim, cümle, kök, ek, gövde gibi kavramları almayarak yukarıda sayılan kavramları temel olarak nitelemesi farklı bir yaklaşımdır.

2.2. Kelimenin Yapısı ve Oluşma Yolları

2.2.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Kelimenin Yapısı ve Oluşma Yolları

Biçimbirimler Hakkında Açıklama

Eserde, bu başlık altında şekil bilgisinin temel unsuru olan biçimbirimler hakkında açıklama yapılmıştır.

Yazar, her kelimenin kendine ait yapısının olduğunu, kelimenin bu yapı sayesinde bir bütün olarak vazife gördüğünü belirttikten sonra, kelimenin şekil bilgisel yapısının çeşitli olduğunu ifade etmiştir. Bu çeşitliliğin, kelimenin yapısının çeşitliliği ile; kelimenin yapısının çeşitliliğinin ise parçaları ile ilişkili olduğunu ifade ederek konuyla ilgili şöyle bir örnek vermiştir:

“*Ġaşıqtın tili – tilsiz til* ‘Aşığın dili dilsiz dil’ (Abay) cümlesindeki *til, tili, tilsiz* kelimeleri cümle gereğince değiştirilerek kullanılır. Bu değişim ise bu kelimelerin *til, tili, tilsiz* şeklindeki dış görünüşlerinden açıkça fark edilmektedir. Bunların üçünde de bulunan ortak unsur *til* kök parçasıdır. Bununla birlikte kullanışta

birine *-i (til-i)*, birine *-siz (til-siz)*, eklenmiştir. Böylece bir kelime üç farklı şekilde kullanılmıştır (*til, tili, tilsiz*).

Bu kelimenin üç şekilde olmasıyla bağlantılı olarak anlamsal özellikleri de vardır. Burada *til* denilen kök parça kelimenin esas sözlük anlamına sahiptir. *tili* kelimesindeki *-i* parçası kelimeyi üçüncü şahsa (*ğaşıkka*) ait kılmıştır. *-siz* parçası (*tilsiz*) kelimeye ‘olmayan’ anlamı yüklemiştir.” (s. 23).

Bu örneğin ardından eserde biçimbirim şu şekilde tanımlanmıştır:

“Kelimenin sözlüksel ve dilbilgisel anlamlarını bildiren bu şekildeki parçalar biçimbirim (*morfema*) diye adlandırılır.

Biçimbirimin kendine ait anlamı (içeriği) ve kendine ait ses şekli vardır. Yani biçimbirim diye kelimenin kendine ait anlamı olan en küçük parçasına deriz.” (s. 24).

Eserde biçimbirimler, öncelikle kök biçimbirim (*tübir morfema*) ve ek biçimbirim (*kosımşa morfema*) olmak üzere iki temel kısma ayrılmıştır. Kök biçimbirimin kelimenin parçalara ayrılamayan en küçük kısmı olduğu ve kelimenin esas sözlük anlamını bildirdiği ifade edilmiş, cümleler şöyle devam ettirilmiştir:

“Kök biçimbirim kendi başına anlam olarak da görev olarak da bağımsız olarak bulunabilir. Böyle durumda kök biçimbirimin anlamı ile kelimenin anlamı aynı olur. Örneğin *bas, til, jol, kel, jür* biçimbirimlerini ele alırsak hepsi kök biçimbirimdir ve hepsi kendi başına kelime olabilme vasfına sahiptir.” (s. 24).

Ek biçimbirim, köke eklenerek ona yardımcı anlamlar yükleyen biçimbirimler olarak tanımlandıktan sonra bu biçimbirimlerin kendi içinde yapım ekleri (*jurnahtar*), çekim ekleri (*jalğawlar*) ve yardımcı kelimeler (*kosalkı sözder*) olmak üzere üç kısma ayrıldığı ifade edilmiştir. Ardından bu biçimbirimlerin özellikleri şu şekilde anlatılmıştır:

“Bu biçimbirimlerden yapım ekleri olarak adlandırılan türü kelime oluşturmak için kullanılır; yardımcı kelime olarak adlandırılan kelime türleri ise kelime öbekleri ve birleşik kelimeleri yapmak için kullanılır. Çekim ekleri olarak adlandırılan türü ise yapım ekleri ile yardımcı kelimeler vasıtasıyla oluşturulan bağımsız ve birleşik kelimeleri birbiriyle ilişkilendirmek için kullanılır. Ek biçimbirimler hakkındaki malumatlar kelime türleri kısmında belirtilmiştir. Ek biçimbirimlerde anlamsal bağımsızlık da şekilsel bağımsızlık da olmaz. Çünkü ek biçimbirimin kendine ait bağımsız bir anlamı olmadığı için bu biçimbirim kökten bağımsız olarak kullanılmaz. Ek biçimbirim tek başına kullanılmaz, köke eklenerek onun etkisiyle değişir. Bu nedenle bir biçimbirimin birçok türünün olması mümkündür. Örneğin: *attu kisi, sütti suwir, sawwlı ingen, elewli masele, maldı şarwa, bilimdi adam* öbeklerindeki *-tı, -ti, -lı, -dı, -di* parçaları bir biçimbirimin çeşitli türleridir.” (s. 25).

Yazar, bu bilgilerin ardından biçimbirimlerin kendine ait vasıflarını anlatmıştır. Bu vasıfları madde madde işlemiştir.

Birinci olarak kök biçimbirimler ile ek biçimbirimlerin birbirinden farklı olduğunu, onların ilişkisinin belli kurallar sistemine göre olduğunu, kök biçimbirim ile ek biçimbirim birbiri seçerek eklendiğini belirten yazar, ek biçimbirimlerin köklerin belli türlerine eklendiğini ifade etmiştir.

“Örneğin: *-pa*; *-saŋ* (*jaŋpa*, *jaŋsaŋ*) biçimbirimlerini sadece fiillere (*jaŋpa*, *ayŋpa*, *jaŋsan*, *ayŋsaŋ*); *-m*, *-da*, *-dan* (*jol*, *jolda*, *joldan*) biçimbirimlerini ise sadece isimlere ve onların kurallarına uygun olarak ekleyebiliriz, aksine ekleyemeyiz.” (s. 26).

Yazar, ikinci olarak, hangi biçimbirim eklenirse, kaç biçimbirim eklenirse eklensin kök biçimbirim şakil yönünden değişmediğini ek biçimbirimlerin ise kök biçimbirim özelliğine uygun olarak değiştiğini ifade etmiş; *ayŋladı*, *ayŋlar*, *ayŋlandıktan*, *ayŋlamakşı*, *ayŋlar*, *ayŋsıŋdar*; *kütile*, *kütiledi*, *kütiledikten*, *kütilemekşı*, *kütileder*, *kütileşder* örneklerini vermiştir.

Biçimbirimlerin üçüncü vasfı olarak bir biçimbirim hangi köke veya kaç köke eklenirse eklensin onların hepsine aynı, genel bir anlam yüklemesini göstermiştir.

“Örneğin *jaŋ*, *saŋ*, *ayŋ*, *kaŋ*, *şaŋ* gibi fiillerin, *jol*, *awıl*, *asuŋ*, *kaŋam*, *maydan* gibi isimlerin kök anlamları başka başkadır. Onlara eklenen bir ek biçimbirim bunlara kendine ait genel bir anlam ekler. Yani *ayŋsa*, *satsa*, *okısa*, *jaŋsa*, *şaŋsa* kelimelerindeki *-sa* biçimbirimi bu köklerin hepsine şart anlamı; *jolım*, *awılım*, *kaŋamım*, *asuŋım* kelimelerindeki *-ım* biçimbirimi köklerin hepsine birinci şahsa ait iyelik anlamı katmıştır.” (s. 27).

Yazar dördüncü vasfı olarak bir kök biçimbirime duruma göre birçok ek biçimbirim eklenebilmesini işlemiştir. Ek biçimbirimlerin dilin kendi içindeki kurallara uygun olan belli bir sistem ile eklendiğini belirterek şu örneği vermiştir: “Örneğin *sawıŋşılarımızdağı* kelimesinin kök biçimbirimi *saw*, ilk olarak *-ın*, ikinci olarak *-şı*, üçüncü *-lar*, dördüncü *-ımız*, beşinci *-da*, altıncı *-ğı* biçimbirimleri eklenmiştir.” (s. 27).

Bu bilgilerin ardından eserde kök biçimbirim ile ek biçimbirim arasındaki temel farklar şöyle dile getirilmiştir:

“Böylece kök biçimbirim ile ek biçimbirim arasındaki en temel fark şudur: Kök biçimbirim anlamında birinci olarak kesinlik, ikinci olarak bağımsızlık vardır.

Ayrıca o anlam doğrudan kökün kendine aittir. Ek biçimbirimin anlamında birinci olarak genellik ikinci olarak da bağımlılık vardır. Bu genel anlam sadece kelimenin yapısında ortaya çıkar. Buna uygun olarak kök biçimbirim dilin kendine ait görünüşü olarak tek başına vazife görebilir. Ek biçimbirim bağımsız olarak bulunamaz. Sadece kelimenin yapısında kullanılır.” (s. 27-28).

Ardından biçimbirimlerin sistemli yapılar olduğu ifade edilerek cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Örneğin sıfat-fiilin *-ğan (-kan, -gen, -ken)*, zarf-fiilin *-ğalı (-kalı, -geli, -keli)* ekleri sadece fiil köklerine eklenir (*barğan, aytkan, kelgen, ketken; aytkalı, körgeli, jetkeli*). İsimlere (isim, sıfat, sayı adı) eklenmez. Aksine *-şıl (-şil)* isimlere eklenerek (*sawıksıl, äñsil, kıımızsıl*) sıfat türetir. *-m (-ım, -im)* eki fiilden isim türetir (*bilim, uyım, toyım, tözim*). *äkeñ* (baban), *ağañ* (ağabeyin) *qalamıñ* (kalemin) kelimelerindeki *-ñ (-ıñ, -iñ)* ekleri isimleri dinleyen (ikinci şahıstaki) kişilere ait kılar. *analar, iniler, kölder* kelimelerindeki *-lar (-ler, -tar, -ter, -dar, -der)* kelimeyi kişiye bağlamaz. Bir veya birden fazla olduğunu bildirir. Örneğin *jılkı, jılkışı, jılkışılık* kelimelerinin kökü aynı olmakla birlikte üçünün sözlük anlamı farklıdır. *jılkı* – mal, *jılkışı* – ona bakan kişi, *jılkışılık* - sürü bakma işi.” (s. 28).

Bu bilgilerin ardından yazar, anlam ve vazifelerine göre kelimedeki kelime veya tür türeten eklerin (biçimbirimlerin) yapım ekleri (*jurnaqtar*) diye; kelime ile kelimeyi bağlayan eklerin ise çekim ekleri (*jalğawlar*) diye adlandırıldığını belirtmiş, bu iki grup arasında farklar olduğunu ifade etmiş, cümlelerini şöyle sürdürmüştür:

“Yapım ekleri ile çekim eklerinin birbirinden ayrılan tarafları vardır. Bu fark yapım ekleri ile çekim eklerinin anlamlarında değil işlevlerindedir. Örneğin çekim ekleri cümle içindeki kelimelerin arasındaki ilişkileri bildirir. Yapım ekleri ise bu ilişkiyi bildirmez. Sadece eklendiği kelimelere yeni sözlük anlamları verir.” (s. 29).

2.2.2. Pratiklik Kazak Tili'nde Kelimenin Yapısı ve Oluşma Yolları

Kelime Yapısı

Eserde, bu başlık altında kelimenin yapısı ve ekler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Kelimenin yapısının girift bir mesele olduğu belirtilmiş, cümledeki kelimelerin çoğunun kendi içinde parçalara ayrıldığı ifade edilmiş, açıklamalar şöyle sürdürülmüştür:

“*Köpşi respublikalar aqındarınan öleñder awdardım* ‘Komşu cumhuriyetlerin ozanlarından şiirler çevirdim’ (M. Älimbayev). Bu cümledeki kelimelerin yapısını bölerek gösterelim: *köp-şi, respublika-lar aqın-dar-ı-nan öleñ-der awdar-dı-m*. Bu kelimelerin hepsinde sözlük anlamı veren parça vardır, onlar: *köp, respublika, aqın, öleñ, awdar*. Bunların yapısındaki diğer parçaların sözlük anlamı yoktur. Onlar eklendiği kelimeye çeşitli anlamlar eklemiştir. Böylece gösterilen

parçaların hepsinin kendine ait anlamları vardır ve hiçbiri parçalara ayrılmaz. Bunlar biçimbirimler (*morfemalar*) diye adlandırılır.” (s. 71).

Ardından biçimbirimlerin kök biçimbirim (*tübir morfema*) ve ek biçimbirim (*kosımşa morfema*) olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir.

Kök biçimbirim kelimenin parçalara ayrılamayan en küçük sözlük anlamlı parçası olduğu belirtilerek *oqi, bil, kör, kisi, gül, on, kök, keş, san, oy* örnekleri verilmiştir.

Ek biçimbirimlerin köke anlam ekleyen, tek başına kullanılmayan sadece kök biçimbirime eklenerek kullanılan biçimbirimler olduğu belirtilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen eserlerin bu bölümlerinde şekil bilgisi için temel teşkil eden konular üzerinde durulmuştur.

Her iki eserde de öncelikle üzerinde durulan konu, biçimbirim (morfem) teriminin tanımı ve kapsamıdır. Biçimbirim terimi iki eserde de birbirine yakın olarak tanımlanmıştır. Burada üzerinde durulması gereken nokta tanımlarda geçen ‘anlam’ kelimesidir. Biçimbirim terimi, Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde kelimenin sözlüksel ve dilbilgisel anlamlarını bildiren parça olarak tanımlanmış, Praktikalık Kazak Tili isimli eserde ise terimle ilgili “ (...) gösterilen parçaların hepsinin kendine ait anlamları vardır ve hiçbiri parçalara ayrılmaz.” (s. 27) bilgileri aktarılmıştır. Eserlerde, bu noktalarda aktarılan bilgiler içinde anlam, Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde de açıkça görüldüğü gibi, sözlüksel ve dil bilgisel anlam yani işlevdir. Bu bilgilerden yola çıkarak biçimbirim; dilin anlamı ve/veya işlevi olan en küçük parçası şeklinde tanımlanabilir.

Eserlerde üzerinde durulan bir başka nokta kök ve ek biçimbirimdir¹. İki eserde de biçimbirimler bu iki alt bölüme ayrılmıştır. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde Praktikalık Kazak Tili isimli eserden farklı olarak ek biçimbirim de alt dalları

---

¹ Burada bağımlı biçimbirim ve bağımsız biçimbirim terimleri yerine kök biçimbirim ve ek biçimbirim terimlerinin kullanılma sebebi eserlerde kullanılan terimlerdir. Eserlerde bağımlı ya da bağımsız kelimelerini karşılayacak bir terim kullanılmamış, bağımsız biçimbirim için *tübir morfema*; bağımlı biçimbirim için *kosımşa morfema* terimleri kullanılmıştır.

verilmiş, kök ve ek biçimbirimlerin arasındaki farklar ve biçimbirimlerin vasıfları anlatılmıştır.

Қазирги Қаззақ Тили-Морфология isimli eserde biçimbirimlerin vasıfları anlatılırken hangi biçimbirim eklenirse, kaç biçimbirim eklenirse eklensin kök biçimbiriminin şekil yönünden değişmediğini dile getirmiştir. Yazarın ‘şekil’den kastı kelimenin dış görünüşüdür. Ancak Türkiye Türkçesinde de görülen git-ecek / gid-ecek, ben+e / bana gibi ses değişikliklerine bağlı kısmî şekil değişiklikleri gibi Kazak Türkçesinde *oқı+uw>oқuw*, *қap+ıp>қawıp* gibi kelimelerde görülen ses değişimleri kök biçimbiriminin de şekil yönünden değişebildiğini göstermektedir.

2.3. Yapım Ekleri

İncelenen eserlerde ekler, yapım ve çekim ekleri olarak ikiye ayrılmış ve bu iki ana kategori altında incelenmiştir. Eserlerde yapım eki için kullanılan terim “*јurnaқ*” terimidir. Her iki eserde de yapım eki başlığı altında bu eklerle ilgili genel bilgiler verilmiştir. Pratiklik Қаззақ Тили isimli eserde çok fazla ayrıntıya girilmezken Қазирги Қаззақ Тили-Морфология isimli eserde yapım ekleri kelime türleri işlenirken “fiilden isim türeten yapım ekleri”, “isimden sıfat türeten yapım ekleri” gibi başlıklar altında sıralanmıştır.

2.3.1. Қазирги Қаззақ Тили-Морфология’da Yapım Ekleri Konusunun İşlenişi

2.3.1.1. Yapım Ekleri (Јurnaқтар)

2.3.1.1.1. Yapım Eklerinin Genel Vasfı

Eserde öncelikle yapım eklerine dair genel bilgiler verilmiştir.

Kelime türeten yapım eklerinin kelimeye yeni sözlük anlamı kazandırdığı için eklendiği kelimeyi başka bir sözlüksel yapıya dönüştürdüğü belirtilmiş, *ek* (ek-), *egin* (ekin), *egindik* (ekilmiş, sürülmüş tarla), *eginşi* (çiftçi), *eginşilik* (çiftçilik) kelimelerinin kökünün aynı olmakla birlikte bu kelimelerin hepsinin başka kavramları (anlamı) bildirdiği dile getirilmiştir.

Eserde köke, kelime türeten yapım eki eklendikten sonraki şeklin gövde (*tuwindı tübir*) diye adlandırıldığı, yapım eklerinin kelime köküne de, o kökten türeyen gövdeye de duruma göre eklendiği belirtilmiş şöyle devam edilmiştir:

“Örneğin: *eginşilik* (çiftçilik) kelimesi *ek* fiil köküne önce *-in*, ondan sonra *-şi*, ondan sonra da *-lik* yapım ekinin eklenmesinden türemiştir. *Uyımdesturuwşılık* (düzenleyicilik) kelimesi *uyı* köküne *-m*, *-das*, *-tir*, *-uw*, *-şı*, *-lık* yapım eklerinin eklenmesi ile türemiştir. Yapım ekleri vasıtasıyla türeyen (*eginşilik*, *uyımdesturuwşılık* gibi) kelimeler türemiş kelimeler (*tuwindı sözder*) olarak adlandırılır.” (s.31).

2.3.1.1.2. Yapım Eklerinin Yapısı

Eserde, bu başlık altında yapım eklerinin basitliği, birleşikliği, kaç sesi muhtevi olduğu konuları ele alınmıştır.

Yazar, yapım eklerinin ses yönünden tek sesli de çok sesli de olabildiğini belirtmiş ve şunları kaydetmiştir:

“Örneğin: *tile-k* (dilek), *sura-k* (soru), *tanı-s* (tanıdık), *sin-a* (denemek), *min-e* (birinin eksikliğini, kusurunu bulmak), *söyle-m* (cümle) kelimelerindeki *-k*, *-k*, *-s*, *-a*, *-e* ekleri tek sestem müteşekkildir. *Or-a-k* (orak), *tüs-im* (fayda, kazanç), *şege-le* (çivilemek), *süz-be* (süzme, yoğurt), *şap-kı* (çapa) kelimelerindeki ekler iki sesli; *kör-giş* (sezgili), *tırna-wış* (tırmık) *aman-das* (hal hatır sormak), *kala-lık* (şehirli) kelimelerindeki ekler üç seslidir. *Aşpalı* (çekmeceli), *üzindi* (parça), *uşkalak* (hafif, hoppa), *adamşılık* (insanîyet), *jergiliktı* (yerli), kelimelerindekiler dört sesli (*-palı*, *-indi*), beş sesli (*-kalak*, *-şılık*) ve yedi sesli (*-giliktı*) yapım ekleri vardır.” (s. 32).

Eserde, yapım ekleri yapı yönünden basit yapım ekleri (*jalañ jurnağtar*) ve birleşik yapım ekleri (*kurandı jurnağtar*) olarak iki kısma ayrılmıştır.

“Basit yapım eki anlam yönünden de şekil yönünden de parçalanamayan, bir bütün olan yapım ekidir. Örneğin: *bilim* (bilim), *kespe* (erişte), *malşı* (çoban), *uşkış* (pilot), *üyşik* (küçük ev), *äkelik* (babalık) kelimelerindeki *-im*, *-pe*, *-şı*, *-kış*, *-şik*, *-lik* yapım eklerinin hepsi anlam yönünden de şekil yönünden de bir bütündür. Anlam yönünden bir bütün olsa da yapı olarak en az iki veya daha fazla basit yapım ekinden oluşan yapım ekleri birleşik yapım ekidir. Örneğin: *jayşılık* (sükûnet), *basıñkı* (keyifsiz), *turgılıktı* (yerleşik), *kurandı* (birleşik) kelimelerindeki *-şılık*, *-ıñkı*, *-ğılıktı*, *-ındı* yapım eklerinin hepsi anlam yönünden bütün olmakla birlikte yapı yönünden iki ya da üç yapım ekinin birleşmesiyle oluşan birleşik yapım ekleridir. Buradaki *-şılık* yapım eki *--şa* ve *-lık* yapılarından, *-ğılıktı* yapım eki *-ğı+lık+tı* biçimbirimlerinden kurulmuştur ve birleşikliği dış şekillerinden de görülmektedir.

Birleşik yapım eklerine *-ımdı*, *-imdi* (*unamdı*, *süykimdi*), *-ındı*, *-indi* (*asırandı*, *üyindi*), *-wlı*, *-wli* (*baylawlı*, *elewli*), *-malı*, *-meli* (*jalğamalı*, *töğilmeli*), *ıñkı*, *inli* (*basıñkı*, *köteriñki*), *-kılıktı*, *-kiliktı* (*tıñğılıktı*, *tüpkiliktı*), *-niki*, *-diki* (*attıniki*, *eldiki*), *-ımpaz*, *-ımpaz* (*jağımpaz*), *-dağan*, *-degen* (*mıñdağan*, *jüzdegen*), *-msak*, *-*

msek (suramsak, tilemsek), -kınşak, -kinşek (jutkınşak, jetkinşek), -inşik, -inşek (urinşak, sürinşek), -şılık, -şilik (adamşılık, bölünşilik), -sımak, -simek (aramsımak, kölsimek) yapım ekleri ve onların değişkeleri girer. Bu gösterilen birleşik eklerin hepsi isimlere aittir. Birleşik –sıra, -sire (kansıra, etsire), -ıray, -irey (kujıray, küjirey), -ırka, -irke (jaturka, şölirke), -ırkan, -irken (jabırkan, şimirken), -ıñkıra, -inkire (barıñkıra, jürinkire) ekleri fiil türetir. (s.32-33).

2.3.2. Praktikalık Kazak Tili'nde Yapım Ekleri Konusunun İşlenişi

2.3.2.1. Yapım Eki (Jurnağ)

Eserde, yapım eki şu şekilde tanımlanmıştır: “Yapım eki kök ya da gövdeye eklenerek ona çeşitli anlamlar veren ektir” (s. 87). Bu tanımın ardından yazarlar yapım eklerinin kelime türeten yapım ekleri (*söz tuwdıruwşı jurnağtar*) ve kelime çekimleyen yapım ekleri (*söz türlendirüwşı jurnağtar*) olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmiştir.

2.3.2.1.1. Kelime Türeten Yapım Ekleri (Söz Tuwdıruwşı Jurnağtar)

Eserde, kelime türeten yapım eklerinin kelimenin sözlük anlamını değiştirerek kelimeye başka sözlük anlamı verdiği, kelimeyi başka kelime türüne dönüştürdüğü belirtilmiş, konuyla ilgili şu örnek verilmiştir:

“Örneğin: *Ekonomikanın, mädeniyettin munşa örkendewi awıldıñ қоғамдық өmirin özgertip jiberdi* (Ekonominin ve medeniyetin gelişmesi köydeki sosyal hayatı değiştirdi) (S. Muğanov). Bu örnekteki *munşa (-şa)*, *örkendewi (-ken, -de)*, *қоғамдық (-dıқ)* *özgertip (-r, -t)* kelimelerinin yapısında kelime türeten yapım ekleri kullanılmıştır. Buradaki *–şa* yapım eki zarf, *-ken* isim, *-de* fiil, *-lıқ* sıfat, *-r* ve *-t* yapım ekleri fiil yapmış, hepsi de kelime anlamını değiştirerek kelimeyi başka bir kelime türüne dönüştürmüştür.” (s. 88)

2.3.2.1.2. Kelime Çekimleyen Yapım Ekleri (Söz Türlendirüwşı Jurnağtar)

Eserde, kelime çekimi yapan yapım eklerinin yeni kelime türetmediği, onların çeşitli dil bilgisel kategorilerin anlamlarını vererek bu kategorilere ait kelime şekilleri yaptığı belirtilmiştir.

Daha sonra yazarlar, *-tı* görülen geçmiş zaman, *-ğan/-gen* öğrenilen geçmiş zaman, *-sa* şart kipinin eklerinin dil bilgisel anlam verdiğini, bu nedenle de kelime çekimleyen ekler olduğunu belirtmişlerdir.

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen iki eserde de yapım eki başlığı altında konuyla ilgili genel bilgiler verilmiştir. Eserlerde yapım eklerinin tanımı, işlevi üzerinde durulmuş, konu örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Tanım noktasında her iki eser de birbiri ile benzeşmektedir. Eserlerde yapım eklerinin eklendiği kelimeye yeni sözlük anlamı vermesi üzerinde durulmuştur.

Қазирги Қазак Тили-Морфология isimli esede Практикалық Қазак Тили isimli eserden farklı olarak yapım ekleri yapı yönünden de incelenmiş ve yapım eklerinin basit yapım eki ve birleşik yapım eki olarak ikiye ayrıldığı belirtilmiştir. Bu yaklaşım eklerin işlevlerinin daha belirgin olarak gösterilmesi açısından doğru bir yaklaşımdır. Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü isimli eserinde bu tip ekleri ‘birleşik yapım eki’ ve ‘birleşik çekim eki’ gibi başlıklara ayırmamış bu terimleri kapsayan kavram için ‘birleşik ek’ terimini “Birden fazla ekin birleşmesinden oluşan ek.” olarak tanımlamıştır (Korkmaz, 2007: 46). Muharrem Ergin de Türk Dil Bilgisi isimli eserinde görüşlerini Eklerin yapısı başlığı altında “Birden fazla heceli eklerin aslında birden fazla ekten yapılmış olması veya tek heceli eklerin genişlemesi ile ortaya çıkmış bulunması çok muhtemeldir.” şeklinde dile getirmiştir (Ergin, 2005: 116).

Eserlerde dikkat çekici bir nokta kelime çekimleyen yapım eklerinden (söz türendirüwşi jurnaqtar) bahsedilmesidir. ‘Jurnaқ’ teriminin karşılığı olarak sözlükler sonek, son ek (Şavk, 2001: 115); ek (Naskali, 1997: 151), yapım eki (Koç, 2003: 187) karşılıklarını vermişlerdir. Eserlerden anlaşıldığına göre ise ‘jurnaқ’ terimi yapım eki terimini karşılamaktadır. Eserlerde genel anlamıyla ek için ‘қосымша’, çekim eki için ise ‘jalғaw’ terimi kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında kelimeden yeni kelime türeten ekler ile onlara çeşitli dil bilgisel anlam yükleyen eklerin aynı kategori içinde değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Практикалық Қазак Тили isimli eserde konu ile ilgili görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart ekleri örnek olarak zikredilmiştir. Türkiye Türkçesi gramercilik anlayışına göre bu ekler çekim ekleri başlığı altında ele alınır.

2.4. Çekim Ekleri

İncelenen eserler bu başlık altında çekim eklerine dair genel bilgiler vermiş, ardından çekim eki olarak kabul ettikleri ekleri ayrı ayrı ele almışlardır.

2.4.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Çekim Ekleri Konusunun İşlenişi

2.4.1.1. Çekim Ekleri (Jalgawlar)

Eserde çekim eklerinin cümledeki bağımsız kelimelere belirli dil bilgisel anlam yükleyen morfolojik şekiller olduğu belirtilmiş ardından şunlar dile getirilmiştir:

“Çekim eklerinde anlamsal ve şekilsel bağımsızlık yoktur. Çünkü çekim ekleri birincisi tek başına kullanılmaz, ikinci de tek başına hiçbir anlam ifade etmez. Anlamli kelimelere eklendiğinde ise büyük hizmet görürler ve o kelimelere zorunlu dil bilgisel anlam eklerler.” (s. 38).

Bu bilgilerin ardından Kazak Türkçesindeki çekim eklerine dair görüşler ifade edilmiştir. “Bugünkü Kazak Dilinde çekim eklerinin dört türü vardır. Bunlar: çokluk eki (*köptik jalgaw*), iyelik eki (*taweldik jalgaw*), durum ekleri (*septik jalgawlar*), bildirme/şahıs ekleri (*jiktik jalgawlar*)’dir.” (s. 39).

2.4.1.1.1. Çokluk Eki (Köptik Jalgaw)

Yazar, Kazak Dilindeki çokluk kategorisinin sözlüksel, şekil bilgisel ve söz dizimsel yöntem ile yapıldığını dile getirmiştir. Yazara göre *agaş* (ağaç), *şöp* (çöp), *jılkı* (sürü), *et* (et), *kağaz* (kağıt) kelimeleri benzer birçok isimlerin toplamı gibi genel kavramın vasfını verir. İşte çokluk anlamını bu şekilde vermek sözlüksel yöntem (*leksikalık täsil*) diye adlandırılır. Kelimelerin önüne sayı sıfatları getirilerek çokluk kavramlarını kelime grupları vasıtasıyla bildirme yolu söz dizimsel yöntem (*sintaksistik täsil*) olarak adlandırılır. Kelimeye ek ekleyerek çokluk bildirmek ise şekil bilgisel yöntem (*morfologiyalık täsil*)’dir.

Bu bilgilerin ardından eserde Kazak Dilindeki çokluk ekleri dile getirilmiştir. “Kazak Dilinde çokluk kavramını bildirmek için eklenen üç ek vardır. Bunlardan birincisi *-iz* (*-iz*, *-z*), ikincisi *-k* (*-k*), üçüncüsü *-lar* (*-ler*, *-dar*, *-der*, *-tar*, *-ter*) şekilleridir.” (s. 40).

Yazar, çokluk eklerini ayrı ayrı ele almış ve konu ile ilgili şunları kaydetmiştir:

“1) Önce söylenen *-z* (*-iz*, *-iz*) eki bugünkü dilimize eski zamandan gelen kalıntı şeklinde tek tük kelimelerde rastlansa da bunun anlamı da vazifesi de diğer

ikisinden farklıdır. Örneğin birinci şahıs zamirlerinin *ben* ve *biz*, ikinci şahıs zamirlerinin *sen* ve *siz* olduğu açıktır. Bu *biz* ve *siz* kelimelerindeki *-z* (*-iz*) eki bugün kendi başına kullanılmayan ölü ek şeklinde korunarak sadece *biz*, *siz*, *köz* (göz), *egiz* (ikiz) gibi birkaç kelimedeki kalarak onların ayrılmaz bir unsuruna dönüşmüştür. Bu *-z* (*-iz*, *-iz*) eki öncelikli bir çokluk eki değildir. Çift, ikiz, iki tane olan isimlerin (organların) adlarına eklenen ektir.

Bu ekle kökeni aynı olsa da Kazak Dilinde anlamı da vazifesi de farklı olan *-z* (*-iz*, *-iz*) eki vardır. Bu ek ikinci çoğul şahıs iyelik ekinin nazik şekline (*at-ıñ-iz*, *is-ıñ-iz*), birinci çoğul şahıs iyelik ekine (*at-ım-iz*, *is-im-iz*), ikinci şahısın nazik türüne (*at-ıñ-iz*, *attar-ıñ-iz*, *is-ıñ-iz*, *ister-ıñ-iz*) eklenen canlı ek olarak kalıplaşmıştır. Bununla birlikte bu ek (*-z*, *-iz*, *-iz*) ikinci şahıs ekinin tekil ve çoğul şahıslarının nazik şeklinde de vazife yapar. Örneğin: *siz bar-dı-ıñ-iz*, (*kel-di-ıñ-iz*), *sizder bar-dı-ıñ-iz-dar* (*kel-di-ıñ-iz-der*), *siz jaz-sa-ıñ-iz* (*kel-se-ıñ-iz*), *sizder jaz-sa-ıñ-iz-dar* (*kel-se-ıñ-iz-der*), *siz jaza-sız* (*kele-siz*), *sizder jaza-sız-dar* (*kele-siz-der*), *siz oquw-şı-sız* (*än-şi-siz*), *sizder oquw-şı-sızdar* (*än-şi-siz-der*). Ayrıca bu ek çekimlenen ismin birinci çoğul şahısı ile de alakalıdır. Örneğin: *biz oquwşı-mız* (*änşi-miz*); *bizder oquwşılar-mız* (*änşiler-miz*).

2) Yakın geçmiş zaman fiil çekimine (örneğin: *biz bardık*, *biz keldik*), emir kipine (*biz barayık*, *biz keleyik*), şart kipinin çokluk şahsına (*biz barsaқ*, *biz kelseк*) eklenen şahıs eki her zaman *-k* (*-k*) ekidir. Bu ek de (*-k*, *-k*) geçmiş zamanda çokluk anlamı bildiren morfeplerden biri olmaya uygundur.

3) Bugünkü dilimizde çokluk anlamı bildiren temel morfemin *-lar* (*-ler*, *-dar*, *-der*, *-tar*, *-ter*) olduğu bellidir. Bu nedenle bu ek çokluk eki (*köptik jalğawı*) olarak adlandırılır. Bu ek kelimenin son hecesi ile son sesinin etkisiyle değişerek *-lar*, *-ler*, *-dar*, *-der*, *-tar*, *-ter* şekillerinden biri olur. Bu *-lar* (*-ler*) eki isimlere, zamirlere ve isim görevi gören diğer kelime türlerine; çekimli fiillerin ikinci şahıslarına eklenerek çokluk anlamı bildiren temel ek olarak vazife görmektedir.

Çokluk ekinin dil bilimsel vazifesine göre anlam bilimsel görevi de üslûpbilim rolü de güçlüdür.” (s. 41-42).

2.4.1.1.2. İyelik eki (Täweldik Jalğaw)

Eserde iyelik kategorisi şöyle tanımlanmıştır: “Alışılğelen şekilde sahiplenici üç şahsın birine belli bir ismin ait olduğunu bildiren dil bilimsel kategori iyelik kategorisi (*täweldik kategoriyası*) diye adlandırılır.” (s. 47).

Yazar, Kazak Dilinde iyelik kategorisinin üç yöntem ile yapıldığını, bunların morfolojik yöntem (*morfologiyalıқ täsil*), söz dizimsel yöntem (*sintaksistik täsil*) ve karma (yani morfolojik yöntem ile söz dizimsel yöntemin birleşimi) yöntem (*aralas täsil*) olduğunu dile getirmiştir.

Söz dizimsel yöntemin *biz*, *siz* zamirlerine ilgi ekinin eklendikten sonra (örneğin: *bizdiñ*, *sizdiñ*), onun sahip olduğu nesnenin isminin bu kelimedenden sonra eksiz olarak getirilmesi yoluyla yapıldığı belirtilmiş, konu şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Örneğin: *bizdiñ üy* (bizim ev), *bizdiñ el* (bizim memleket), *bizdiñ bala* (bizim çocuk), *bizdiñ şekek* (bizim kova), *sizdiñ awıl* (sizin köy), *sizdiñ mektep* (sizin okul), *sizdiñ kitapšana* (sizin kütüphane), *sizdiñ awdan* (sizin ilçe), *sizdiñ mekeme* (sizin kurum) vb.” (s. 47).

Eserde karma yöntemde (*aralas täsil*) önceki (tamlayan) parçanın sadece zamirlerden değil başka isimlerden de olabileceği ve son parçanın (tamlanan) daima iyelik ekli kelime olduğu dile getirilmiştir. Konu ile ilgili *bizdiñ üyimiz* (bizim evimiz), *olardıñ balaları* (onların çocukları), *kolhozdıñ esepşisi* (kolhozun muhasebecisi) örnekleri verilmiştir.

Morfolojik yöntem vasıtasıyla oluşan iyelik kategorisinin ise *-niki* (*-diki*, *-tiki*) ve iyelik ekleri aracılığı ile oluştuğu ifade edilmiştir.

“Sahiplik anlamı oluşturan *-niki* (*-diki*, *-tiki*) ekini tarihi yönünden ele alınca ilgi durumunun *-niñ* (*-niñ*, *-dıñ*, *-diñ*, *-tıñ*, *-tiñ*) eki ile *-ki* (*-kı*, *-ğı*, *-gi*) eklerinin birleşmesi ile oluştuğu bilinmektedir. Bu ek vasıtasıyla doğan sahiplik tek başına söylenir. Örneğin: *meniki* (benim), *seniki* (senin), *bizdiki* (bizim), *senderdiki* (sizin), *birewdiki* (birinin), *neniki* (neyin), *kimdiki* (kimin), *kaşındiki* (hangisinin), *minaniki* (bunun), *äkemdiki* (babamın), *inimdiki* (kardeşimin), *kolhozdiki* (kolhozun), *kitapşananiki* (kütüphanenin), *keşseniki* (dairenin), *Äsettiki* (Äsetin) *Ärsendiki* (Ärsenin).” (s. 48).

Eserde şahıslara eklenen iyelik ekleri şu şekilde tablolştırılmıştır:

Tablo 8. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da İyelik Ekleri

Kelimenin son sesi	I. şahıs	II. şahıs	III. şahıs
Ünlüden sonra	-m	-ñ (-ñız, -ñiz)	-sı, -si
Ünsüzden sonra	-ım, -im	-ıñ, -iñ (-ıñız, -iñiz)	-ı, -i

(s. 49).

2.4.1.1.3. Durum Eki (Septik Jalğaw)

Yazar, durum ekleri vasıtasıyla isimlerin cümledeki fiiller ile, bağlaç ve edatlar ile ve birbiri ile bağlanarak çeşitli ilişkiler kurduğunu belirtmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Böylece bu ekler cümledeki kelimeleri birbiriyle ilişkili hale getirirler. Bu tür eklerle durum ekleri (*septik jalğawları*) deriz. Kelimelerin ekleri alarak değişme

sistemi kelime çekimi (*sözderdiň septelüwi*) veya çekim (*septew*) diye adlandırılır.” (s. 57)

Eserde durum eklerinin asli vazifesinin isimleri ve isim görevi gören diğer kelimeleri cümledeki fiil öğeler ile bağlamak olduğu dile getirilmiş, durum eklerinin içinde fiil ile doğrudan bağlanmadan iyelik ekli isim ile bağlantılı olan ekin sadece ilgi eki olduğu belirtilmiştir.

Bu bilgilerin ardından yazar, durum eklerini bir tablo şeklinde göstermiştir.

Tablo 9. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da ne ve kim Zamirlerinin Durum Çekimi

Sıra	Durum Eklerinin Adı	Soruları	
		Basit Çekimin Soruları	İyelik Çekiminin Soruları
1	Yalın (Ataw)	kim ne?	kim? kimim? kimiň? kimiňiz? kimi? nem? neň? neňiz? nesi?
2	İlgi (İlik)	kimniň? neniň?	kimimniň? kimiňniň? kiminizdiň? kiminiň? nemniň? nenniň? neňizdiň? nesiniň?
3	Yönelme (Barıs)	kimge? nege? kayda?	kimime? kimiňe? kimiňizge? kimine? neme? neňe? neňizge? nesine?
4	Belirtme (Tabıs)	kimdi? neni?	kimimdi? kimiňdi? kimiňizdi? kimiň? nemdi? neňdi? neňizdi? nesiniň?
5	Bulunma (Jatis)	kimde? nede?	kimimde? kimiňde? kimiňizde? kimiňde? nemde? neňde? neňizde? nesinde? (kayda?)
6	Ayrılma (Şığıs)	kimnen? nenen?	kimimnen? kimiňnen? kimiňizden? kiminen? nemnen? neňnen? neňizden? nesinen? (kaydan?)
7	Vasita(Kömektes)	kimmen? nemen? kalay?	kimimmen? kimiňmen? kimiňizben? kimimen? nemmen? neňmen? neňizben? nesinen? (kalay?)

(s.57).

Yazar, isimlerin durum eki ile çekimlenmesinde iki sistemin varlığından söz etmektedir. Bu sistemler yalın çekim ve iyelikli çekimdir. Ardından bu çekim sistemlerini şu şekilde açıklamıştır:

“Yalın çekim diye durum eklerinin doğrudan isimlerin ya da isim görevi yapan kelimelerin üzerine eklenmesine deriz. İyelikli çekim ise durum eklerinin isim veya isim görevi gören başka kelimelerin iyelikli türlerine eklenmesine deriz.” (s.58).

2.4.1.1.3.1. Yalın ve İyelikli Çekim

Eserde yalın ve iyelikli çekim tablolar halinde verilmiştir. Yalın çekimin tablosu şu şekildedir:

Tablo 10. Қазирги Қазақ Тили-Морфология’да Yalın Çekim

Kelimenin son sesine göre	Yalın	İlgi	Yönelme	Belirtme	Bulunma	Ayrılmama	Vasıtama
1. w, (y), ıy,(n) seslerinden başka ünlülerle biten kelimeler	-00	-nıñ	-ğa	-nı	-da	-dan	-men
	-00	-nıñ	-ge	-ni	-de	-den	-menen
2.uw, (y), ıy,(n) sesleriyle, ağız yollu r, l, y akıcıları ile biten kelimeler	-00	-dıñ	-ğa	-dı	-da	-dan	-men
	-00	-dıñ	-ge	-di	-de	-den	-menen
3. Burun yollu m, n, ŋ akıcıları ile biten kelimeler	-00	-nıñ	-ğa	-dı	-da	-nan	-men
	-00	-nıñ	-ge	-di	-de	-nen	-menen
4.Ötümsüzlerle ve ötümlü f, v, g, d ünsüzleri ile biten kelimeler	-00	-tıñ	-қа	-tı	-ta	-tan	-pen
	-00	-tıñ	-ke	-ti	-te	-ten	-pen
Ötümlü z, j sesleri ile biten kelimeler	-00	-dıñ	-ға	-dı	-da	-dan	-ben
	-00	-dıñ	-ge	-di	-de	-den	-benen

(s. 59).

Bu tabloda tekil isimlere, kelimenin son sesine göre, eklenen durum ekleri gösterilmiştir. Tekil isimlerin çekimini gösteren bu tablonun ardından eserde kelimelerin çokluk eki almış şekillerine eklenen eklerin tablosu verilmiştir. Bu tablo şu şekildedir:

Tablo 11: Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Çokluk Eki Almış Kelimelere Eklenen Durum Ekleri

Yalın	İlgi	Yönelme	Yükleme	Bulunma	Ayrılma	Vasıta
-00	-dıң	-ğa	-dı	-da	-dan	-men (menen)
-00	-dıң	-ge	-di	-de	-den	

(s. 59).

İyelik eki almış kelimelerin çekimi ise şu şekilde tablolştırılmıştır:

Tablo 12. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da İyelikli Kelimelere Eklenen Durum Ekleri

İyelğin şahıslarına göre	Yalın	İlgi	Yönelme	Yükleme	Bulunma	Ayrılma	Vasıta	
T e k i l	I. Şahıs	-00	-nıң	-a	-dı	-da	-nan	-man
		-00	-ңиң	-e	-di	-de	-nen	-men
	II. Şahıs	-00	-nıң	-a	-dı	-da	-nan	men
		-00	-ңиң	-e	-di	-de	-nen	men
	a) Kaba şekil	-00	-dıң	-ğa	-dı	-da	-dan	ben
		-00	-dıң	-ge	-di	-de	-den	ben
	III. Şahıs	-00	-nıң	-na	-n	-nda	-nan	men
		-00	-ңин	-ne	-n	-nde	-nen	men
Çoğul	I. Şahıs tekilin I. Şahsın ekleri gibi II. Şahıs tekilin II. Şahsın ekleri gibi III. Şahıs tekilin III. Şahsın ekleri gibi							

(s. 60).

2.4.1.1.3.2. Durum Eklerinin Görevleri ve Anlamları

Eserde bu başlık altında durum eki olarak ele alınan biçimbirimlerin daha çok işlevleri üzerinde durulmuş, durum ekleri ayrı başlıklar halinde değerlendirilmiştir.

2.4.1.1.3.2.1. Yalın Durum (Ataw Septik)

Eserde yalın çekimde de iyelikli çekimde de yalın durumun kendine ait bir eki olmadığı, bu durumun temel durum (*negizgi septik*) diye de adlandırıldığı ifade edilmiştir. Yalın durumdaki kelimenin *kim? kimder? ne? neler?* sorularına cevap verdiği ve tekil, çoğul, iyelikli şekillerde kullanıldığı da dile getirilmiştir.

“Yalın durumdaki kelime cümlede özne de (örneğin: *Eñbekten eñbek tuwadi* ‘Emekten emek doğar’ cümlesindeki *eñbek* öznedir) yerine göre de bildirme eki olarak (*biz muğalimbiz* ‘biz öğretmeniz’) veya almayarak (*ol muğalim* ‘o öğretmen’) yüklem de olur. Tamlama kurduğunda ise başka bir isimle eksiz birleşince tamlayan da olur (*men qol sağat satıp aldım* ‘ben kol saati satın aldım’).” (s. 61).

Yazar, yalın durumdaki kelimelerin edatlar ile de kullanıldığını, böyle durumda yalın durumdaki ismin anlamında da vazifesinde de önemli değişiklikler olduğunu belirtmiş görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

“Yalın durumdaki kelime ile birleşerek kullanılan edatlar şunlardır: *üşin* ‘için’ (*sen üşin, el üşin*), *arqılı* ‘vasıtasıyla, aracılığıyla’ (*hat arqılı, kisi arqılı*); *tuwralı* ‘hakkında’ (*ädebiyet tuwralı, grammatika tuwralı*), *sıyaqtı, sekildi, terizdi, ispetti*, ‘gibi’ (*öleñ sıyaqtı, kelgen sekildi*), *sayın* ‘-a doğru’ (*üy sayın, ay sayın*), *jöninde* ‘hakkında’ (*oquw jöninde, mal jöninde*), *jayında* ‘hakkında’ (*önerpazlıq jayında, balıq jayında*), *boyı* ‘boyunca’ (*jul boyı, küni boyı*), *boyınşa* ‘boyunca’ (*awdan boyınşa, oblıs boyınşa*) *qurlım* ‘gibi’ (*ol ğurlım, kisi ğurlım*), *tügil* ‘değil’ (*siz tügil, qala tügil*) vb.” (s. 61-62).

2.4.1.1.3.2.2. İlgı Durumu (İlik Septik)

Eserde bu durumun yöneliş ve yönlendiriliş yönünden doğrudan fille bağlantılı olmadığı ifade edilmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Her zaman iyelik eki almış kelime ile ya da isimleşen kelime ile bağlantılıdır (*kolhozdıñ malı* ‘kolhozun malı’ *sovhozdıñ direktori* ‘sovhozun yöneticisi’). Buna uygun olarak yalın durumdaki bütün kelimelere eklenen ilgi eki ya sahiplik anlamı katar ya da başka ilişkiler bildirir.” (s. 62).

Yazar ilgi ekinin eklenerek de eklenmeyerek de kullanıldığını, açıkça veya gizli olarak kullanımlarındaki anlamların tam olarak aynı olmadığını, ek eklense de eklenmese de ilgi ekli kelimenin her zaman tamlayan olduğunu belirtmiştir.

2.4.1.1.3.2.3. Yönelme Durumu (Barıs Septik)

Eserde bu durumdaki kelimenin her zaman fiil ile doğrudan ya da dolaylı ilişki içinde olduğu, ekin aslında hareketin yönünü ve maksadını bildirdiği, yönelme durumundaki kelimenin anlamına göre cümlede nesne de tümleç de olabildiği dile getirilmiştir.

“Yönelme durumundaki kelimeler cümlenin aynı ögesi olduğu zaman bu ekler yalın çekimde de iyelikli çekimde de hepsine eklendiği gibi sonuncuya eklenerek de kullanılır.” (s. 63).

2.4.1.1.3.2.4. Belirtme Durumu (Tabıs Septik)

“Bu durumdaki kelime yükleme bağlanarak cümlede nesne olarak görev yapar.” (s. 63). Bu cümleyle ilgili olarak şöyle bir örnek verilmiştir: “*Tüzetpek edim zamandı, özimdi zor tutıp*” ‘Kendimi yüce tutarak zamanı düzeltercektim’ (Abay).

Eserde belirtme ekinin de bazen açıkça kullanıldığı bazen kullanılmadığı belirtilmiş, belirtme durumundaki kelimelerin cümlenin aynı ögesi olduğu zaman belirtme ekinin yalın çekimde de iyelikli çekimde de hepsine eklendiği gibi başkalarından düşürülüp sadece sonuncuya eklenerek kullanıldığı da ifade edilmiştir.

2.4.1.1.3.2.5. Bulunma Durumu

Eserde bu durumdaki kelimelerin aslında kapsam, mekân, süre anlamı verdiği, buna uygun olarak cümlede verdiği anlama göre dolaylı tümleç de zaman zarfı da olduğu ifade edilmiştir.

2.4.1.1.3.2.6. Ayrılma Durumu

Yazar, bu durumun işin, hareketin çıktığı yeri, sebebini, zamanını, miktarını ve başka çeşitli anlamlarını bildirdiğini, bu anlamlara göre ayrılma durumundaki kelimenin cümlede nesne, tümleç bazen de yüklem olduğunu belirtmiştir.

2.4.1.1.3.2.7. Vasıta Durumu

“Bu durum işin, hareketin vasıtası ile yöntemini mekânı ile zamanını, ortaklaşma, birleşme, bağlanma, gibi ilişkilerini ve başka çeşitli anlamları bildirir. Bu anlamlara uygun olarak vasıta durumundaki kelime nesne de tümleç de olur.” (s. 64).

2.4.1.1.4. Bildirme/Şahıs Eki (Jiktik Jalğaw)

Eserde bu başlık altında bildirme ekleri ve şahıs ekleri aynı kategori dâhilinde işlenmiştir.

Yazar, bildirme ekinin/şahıs ekinin sadece söz dizimsel vazife gördüğünü, bildirme ekli kelimenin cümlede sadece yüklem olduğunu belirtmiştir.

2.4.1.1.4.1. Bildirme/Şahıs Ekinin Eklenme Sistemi ile Şekilleri

Eserde, Kazak Dilindeki kelimelerin çekimlenmesinde dört kategori olduğu dile getirilmiştir. Bu kategoriler şu şekilde anlatılmıştır:

- “1. Gruba *otur, tur, jür, jatur* fiilleri, sıfat fiiller, isimler, sıfatlar, sayı adları, zamirler ve zarflar girer.
2. Gruba *-a, -e, -y (bara, kele, söyley)* ekli ve *-p, -ıp, -ip* ekli zarf-fiiller girer.
3. Gruba fiilin görülen geçmiş zaman şekli (*bardı, keldi*) ile şart kipi (*barsa, kelse*) girer.
4. Gruba fillerin emir şekli girer.” (s. 66).

Bu bilgilerin ardından yazar konuya dair örnekler vermiştir. Birinci grup olarak adlandırdığı grubun örnekleri şu şekildedir:

“a) *tur, jür*

Tekil

men tur-min (benim), *jür-min*,

sen tur-sıj, jür-siñ, siz tur-sız

jürsiz, ol tur, jür
66)

Çoğul

biz(der) tur-mız, jür-miz, sender

tur-sıjdar, jür-siñder, sizder

tur-sızdar, jürsizder, olar tur, jür.” (s.

Ardından eserde birinci gruptaki diğer türlerin örnekleri verilmiştir.

“ä) Sıfat-Fiiller: *barğan* (gitti, gitmiş), *kelgen*; *baratın, keletin; barar, keler; barmak(şı), kelmek(şı)*.

Tekil

men barğan-min (gittim), *kelgen-min*

sen barğan-sın, kelgen-sin, siz

barğan-sız, kelgen-siz, ol barğan

kelgen

Çoğul

biz(der) barğan-bız, kelgen-biz

sender barğan-sıjdar,

kelgen-siñder, sizder barğan-

sızdar kelgen-sizder, olar

barğan, kelgen.

b) İsimler: *okuwşy* (öğrenci), *muğalim* (öğretmen) vb

Tekil

Çoğul

men okuwşy-mın, muğalim-min

biz(der) okuwşy(lar)-mız, muğalim(der)-

sen okuwşy-sıñ, muğalim-siñ, siz

miz, sender okuwşy(lar)-sıñdar, muğalim

okuwşy-sız, muğalim-siz, ol

(der)-siñder, sizder okuwşy(lar)-sızdar,

okuwşy, muğalim.

muğalim(der)-sizder, olar okuwşy(lar)

muğalim(der).

v) Sıfatlar: *alasa* (kısa), *ülken* (büyük)

Tekil

Çoğul

men alasa-mın, ülken-min

biz(der) alasa-mız, ülken-biz, sender

sen alasa-sıñ, ülken-siñ

alasa-sıñdar, ülken-sizder, sizder

siz alasa-sız, ülken-siz

alasa-sızdar, ülken-sizder, olar

ol alasa, ülken .

alasa, ülken.

g) Sayı Adları: *onınşı* (onuncu), *üşinşi* (üçüncü) vb.

Tekil

Çoğul

men onınşı-mın, üşinşi-min

bizder onınşı-mız, üşinşi-miz, sizder

sen onınşı-sıñ, üşinşi-siñ, siz

onınşı-sızdar, üşinşi-sizder, sizder

onınşı-sız, üşinşi-siz, ol

onınşı-sızdar, üşinşi-sizder, olar

onınşı, üşinşi.

onınşı, üşinşi

ğ) Zamirler: *qalay* (nasıl), *kim* (kim) vb.

Tekil

Çoğul

men qalay-mın, kim-min,

biz(der) qalay-mız, kim-biz, sender

sen qalay-sıñ, kim-siñ, siz

qalay-sıñdar, kim-siñder, sizder qalay-

qalay-sız, kim-siz, ol

sızdar, kim(der)-sizder, olar qalay,

qalay, kim

kim(der)?

d) Zarf: *birge* (birlikte)

Tekil

Çoğul

men birge-min

biz(der) birge-miz

sen birge-siñ

sender birge-siñder

siz birge-siz
ol birge

sizder birge-sizder
olar birge” (s. 67-68).

Bu örneklemelerin ardından yazar ikinci grup olarak adlandırdığı grubun örneklerini sıralamıştır.

“a) Değişmeli (-a, -e, -y) zarf-fiiller: *bara, kele, karay, söyley* vb.

Tekil

men bara-min (gidiyorum, gideceğim), *karay-min* (bakıyorum, bakacağım), *kele-min* (geliyorum, geleceğim), *söyley-min* (söylüyorum, söyleyeceğim).

sen bara-sın, karay-sın, kele-sin, söyley-sin

siz bara-sız, kele-siz, karay-sız söyley-siz,

ol bara-dı, kele-di, karay-dı, söyley-di.

Çoğul

biz(der) barıp-pız (gitmişiz), *kelip-piz, karap-pız, söylep-piz*

sender barıp-sınđar, kelip-sinđer, karap-sınđar, söylep-sinđer

sizder barıp-sızdar, kelip-sizder, karap-sızdar, söylep-sizder

ol barıp-tı, kelip-ti, karap-tı, söylep-ti.” (s. 68-69).

Eserde bu örneklerin ardından yazarın üçüncü grup olarak adlandırdığı çekimler örneklendirilmiştir.

“a) Görülen geçmiş zaman şekli: *ayttı* (söyledi), *ötti* (geçti) vb.

Tekil

men ayttı-m, ketti-m

sen ayttı-ñ, ketti-ñ

siz ayttı-ñız, ketti-ñiz

ol ayttı, ketti.

Çoğul

biz(der) ayttı-k, ketti-k

sender ayttı-ñdar, ketti-ñder

sizder ayttı-ñızdar, ketti-ñizder

olar ayttı, ketti.

ä) Şart şekli: *oķısa* (okusa), *bilse* (bilse) vb.

Tekil

men oķısa-m, bilse-m

sen oķısa-ñ, bilse-ñ

siz oķısa-ñız, bilse-ñiz

ol oķısa, bilse

Çoğul

biz(der) oķısa-k, bilse-k

sender oķısa-ñdar, bilse-ñder

sizder oķısa-ñızdar, bilse-ñizder

olar oķısa, bilse” (s. 69).

Yazar dördüncü grupta ise emir çekiminin bulunduğunu belirtmiş ve bu çekimi örneklendirmiştir.

“Emir şekli: *ķara* (bak-), *ele* (ele-), *jaz* (yaz-), *bez* (kaç-)

Tekil

men ķara-yın, ele-yin jaz-ayın, bez-eyin

sen ķara, ele, jaz, bez

siz ķara-ıjız, ele-ıjiz, jaz-ıjız, bez-ıjiz

ol ķara-sın, ele-sin, jaz-sın, bez-sin

Çoğul

biz(der) ķara-yık, ele-yik, jaz-ayık, bez-eyik

sender ķara-ıjdar, ele-ıjder, jaz-ıjdar, bez-ıjder

sizder ķara-ıjızdar, ele-ıjizder, jaz-ıjızdar, bez-ıjizder

olar ķara-sın, ele-sin, jaz-sın, bez-sin” (s. 70).

Bu örneklerin ardından eserde halk edebiyatında ve halk şairlerinin eserlerinde ikinci tekil şahsın kibar olmayan türünde *-ğın* (*-kın, -gin, -kin*) ekinin de kullanıldığı belirtilmiş ve *sen bargın* (git), *sen aytkın* (söyle), *sen kelgin* (gel), *sen işkin* (iç) örnekleri verilmiştir. Ayrıca birinci çoğul şahıs ekinin *-lık* (*-lik*) olarak da kullanıldığı hatırlatılmıştır. Bu bilgilerin ardından ekler şöyle bir tabloda gösterilmiştir:

Tablo 13. Қазирги Қазақ Тили-Морфология’да Bildirme/Şahıs Ekleri

Şahısları	Birinci grup	İkinci Grup	Üçüncü Grup	Dördüncü grup
-men	-mın	-mın	-m	-yın
-sen	-sın	-sıj	-ıj	-00
-siz	-sız	-sız	-ıjız	-ıjız
ol	-00	-dı	-00	-sın
biz(der)	-sıjdar	-sıjdar	-ıjdar	-ıjdar
sizder	-sızdar	-sızdar	-ıjızdar	-ıjızdar
olar	-00	-dı	-00	-sın

(s. 71).

2.4.1.1.4.2. Bildirme/Şahıs Ekinin Kullanılışındaki Bazı Özellikler

Eserde bugünkü Kazak Dilinde bildirme/şahıs ekinin bazı kısa şekillerinin bulunduğu ve onların tam şekiller ile birlikte kullanıldığı ifade edilmiş, bu şekilde kısalan türün iki şekline sıkça rastlandığı belirtilmiştir.

Bu grupların birincisinin, *-gan* sıfat-fiili olduğu belirtilmiş ve “*men dağı jaña tapқан küydi tartқam*” ‘ben de yeni bulduğum besteyi icra ettim’ (I. Jansügirov) vb. örnekler verilmiştir.

Yazar, kısalan şeklin ikinci grubu olarak *-a, -e, -y* ekli zarf-fiilini vermiş ve bu şekle birinci ve üçüncü şahıslarında sıkça rastlandığını dile getirmiştir. Konuya “*Alıstan kelem, alıska baram*” ‘uzaktan gelir uzağa giderim’ (Ğ. Mustafın) gibi örnekler vermiştir.

2.4.1.1.4.3. Bildirme/Şahıs Ekinin Olumsuz Kullanımı

Eserde, ikinci, üçüncü ve dördüncü maddelerde çekimlenen fiillerin hangisi olursa olumsuzluk şeklinin köke ya da gövdeye *-ma (-me, -ba, -be, -pa, -pe)* eklerinin doğrudan eklenmesi ile yapıldığı belirtilmiş, *bar-may-mın* (gitmiyorum, gitmeyeceğim), *bar-ma-p-pın* (gitmemişim), *bar-ma-dı-m* (gitmedim), *bar-ma-sa-m* (gitmesem), *bar-ma-yın* (gitmeyeyim) vb. örnekler verilmiştir.

Ardından birinci maddede çekimlenen sıfat-fiiller ile isimlerin olumsuz şekilde çekimlenmesinde kendi içinde farklar olduğu belirtilmiş ve bu farklar dile getirilmiştir:

a) İsimlerin hepsinde olumsuzluk şeklinin *emes* kelimesinin eklenmesi vasıtasıyla yapıldığı için bildirme/şahıs ekinin bu yardımcı kelimeye eklendiği belirtilmiş ve şu örnekler verilmiştir: *Men Oralbay emespin eldiñ jazıqsız, kılmıssız adamımın* ‘Ben Oralbay değilim. Memleketin günahsız adamıyım’ (M. Äwezov) *Men bala emespin, awıldıñ nadan kıızı da emespin* ‘ben çocuk değilim, köyün cahil kıızı da değilim’ (S. Muқанov).

ä) Sıfat-fiilin olumsuz şekillerini *-ma, -me* eki ile de, *emes* veya *joқ* kelimeleri ile de yapıldığı belirtilmiş, cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Yani olumsuzluk şekli ek ile yapılacak olsa fiil köküne veya gövdesine öncelikle olumsuzluk eki (örneğin: *turma* ‘kakma’, *barma* ‘gitme’ vb) ondan sonra gerekli

olan sıfat-fiil ekleri (*barmağan* ‘gitmedi’, *barmas* ‘gitmez’ *barmaytın* ‘gitmezdi’ vb) eklenir ve onlardan sonra şahıs ekleri eklenir (örneğin: *barmağanbız* ‘gitmedik’, *barmassın* ‘gitmezsın’, *barmaytınısındar* ‘gitmezдіңiz’ vb). Eğer olumsuzluk şekli kelime ekleme yöntemi ile yapılacaksa bildirme/şahıs ekinin gerekli şahıs ekleri sıfat-fiile değil yardımcı *joq* veya *emes* kelimelerine eklenir.” (s. 72-73).

Örnek olarak da: *turğan emespin* (kalkmadım), *turğan joqpin* (kalkmadım), *turğan emespiz* (kalkmadık), *turğan joqsızdar* (kalkmadınız) gibi yapılar verilmiştir.

“b) Yazı dilinde ve konuşma dilinde ikinci maddeye göre çekimlenen *ökinbeymin* (pişman olmuyorum), *ayamaymın* (korumuyorum), *jibimeymin* (neşelenmiyorum) gibi zarf-fiilin değişmeli şeklinin yerine *ökinben*, *ayaman*, *jibimen* şekilleri kullanılır.” (s. 73).

2.4.1.1.4.4. Bildirme/Şahıs Ekinin Kullanılmadığı Durumlar

Eserde bu başlık altında söz konusu ekin kullanılmadığı durumlar incelenmiştir. Bu durumlar madde madde sıralanmıştır.

a) Yazar cümlelerin öznesinin (şahıs zamiri) söylenmediği durumda bildirme/şahıs ekinin her zaman kullanıldığını, düşürülmeden söylendiğini ifade etmiştir. Örnek olarak “*Köñilim nege jasısın? Miyım nege aşısın*” ‘Gönlüm neden hüznü lensin? Kafam neden karışsın? (S. Torayğırov) vb. cümleler vermiştir.

“ä) Değişmeli zarf-fiilin (-a,-e,-y) üçüncü şahıs eki başka durumlarda düşürülmemekle birlikte soru edatı eklenince gelenek olarak kullanılmaz.” (s. 74) cümlesindeki bilgiye örnek olarak *Kömirdi de özi qaza ma* ‘Kömürü de kendi mi kazıyor?’ *Bizdiñ şahtanı gana teskere me eken?* ‘Bizim maden ocağını kontrol eder miymiş?’ (Ä. Äbişev) örnekleri verilmiştir.

2.4.1.1.4.5. Bildirme/Şahıs Ekinin Başka Çekim Ekleri ile Dizilimi

Eserde bu başlık altında bildirme/şahıs eklerinin kelimenin ekleşme düzenindeki sistemine dair bilgiler verilmiştir.

Yazar yüklemde çokluk, iyelik ya da bazı durum eki almış kelimelerden olduğu durumda, yükleme eklenen çekim eklerinin sırası olarak isme en önce çokluk ekinin ondan sonra iyelik ekinin en sonunda da durum ekinin eklendiğini ve bildirme ekinin

bunların hepsinden sonra eklendiğini ifade etmiş, *üy-ler-imiz-de-miz* ‘evlerimizdeyiz’ örneğini vermiştir.

2.4.2. Pratiklik Kazak Tili’nde Çekim Ekleri Konusunun İşlenişi

2.4.2.1. Çekim Eki (Jalgaw)

Eserde bu başlık altında çekim eklerine dair bilgiler verilmiştir.

Yazarlar, çekim ekini şu şekilde tanımlamıştır: “Çekim eki cümlede kelime ile kelimeyi bağlayan ektir” (s. 72). Bu tanımın ardından Kazak Dilinde dört çeşit çekim eki olduğu, bunların çokluk (*köptik*), iyelik (*täweldik*), durum (*septik*) ve bildirme/şahıs (*jiktik*) ekleri olduğu belirtilmiştir.

2.4.2.1.1. Çokluk Eki (Köptik Jalgaw)

Eserde çokluk ekinin kelimeye çokluk anlamı verdiği belirtilmiş ve konu ile ilgili *bala+lar* (çocuklar), *kız+dar* (kızlar), *söz+der* (kelimeler, sözler), *kitap+tar* (kitaplar), *mektep+ter* (okullar) örnekleri verilmiştir.

“Çokluk eki aslında isme eklenen bir çekim ektir, ancak başka kelime türlerine de eklenir: *adamdar* (insanlar), *okuwşılar* (öğrenciler), *altılar* (altılar), *sender* (siz), *erteñder* (yarınlar), *jaqsılar* (iyiler), *kelgender* (gelmiş olanlar) vb.” (s. 72).

2.4.2.1.2. İyelik Eki (Täweldik Jalgaw)

Yazarlar iyelik ekinin şahsi olma durumu bildirdiğini belirtmiş ve *meniñ kitabım* (benim kitabım), *seniñ üyiñ* (senin evin) gibi örnekler vermişlerdir.

Eserde iyelik ekinin tekil, çoğul, kibar ve kibar olmayan türleri ile üç şahısta kullanıldığı belirtilerek iyelikli çekim örneği verilmiştir.

“*Meniñ balam* (benim çocuğum), *üyim* (evim)

qalamım (kalemim).

Seniñ balañ, üyiñ,

qalamıñ.

Sizdiñ balañız, üyiñiz,

qalamıñız.

Bizdiñ balamız, üyimiz,

qalamımız.

Senderdiñ balalarıñ,

üyleriñ, qalamdarıñ.

Sizderdiñ balalarıñız,

üyleriñiz, qalamdarıñız.

*Onıñ balası, üyi,
qalamı.*

*Olardıñ balaları, üyleri,
qalamdarı.” (s.74).*

2.4.2.1.3. Durum Eki (Septik Jalğaw)

Eserde durum eki şu şekilde tanımlanmıştır: “Durum eki kelime ile kelimeyi bağlayan ektir.” (s. 75). Ardından Kazak Dilinde yedi durum olduğu, bunların da yalın (*ataw*), ilgi (*ilik*), yönelme (*barıs*), belirtme (*tabıs*), bulunma (*jatıs*), ayrılma (*sıǵıs*), vasıta (*kömektes*) durumları olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu durum çekiminin yalın çekim ve iyelikli çekim olarak ikiye ayrıldığı da dile getirilmiştir.

2.4.2.1.3.1. Yalın Çekim

“Yalın çekim kök ya da gövdenin durum ekini doğrudan üzerine alması ile yapılan çekimdir.” (s. 75). Bu tanımın ardından yazarlar ekleri tablo halinde göstermişlerdir.

Tablo 14. Praktikalıq Qazaq Tili’nde Yalın Kelimelere Eklenen Durum Ekleri

Durumlar	Durum ekleri	Soruları
Yalın	Ø	Kim? Ne?
İlgi	-nıñ/-niñ, -dıñ/diñ, -tıñ, -tiñ	Kimniñ? Neniñ?
Yönelme	-ğa/-ge, -қа/-ke	Kimge? Nege?
Belirtme	-nı/-ni, -dı/di, -tı/ti	Kimdi? Neni?
Ayrılma	-nan/-nen, -dan/-den, -tan/ten	Kimnen? Neden?
Vasıta	-men, -ben, -pen	Kimmen? Nemen?

(s. 75).

2.4.2.1.3.2. İyelikli Çekim

Eserde yalın çekimin ardından kelimelerin iyelikli çekimine dair bilgiler verilmiştir. Önce iyelikli çekimin tanımı verilmiş, ardından iyelik eki alan kelimelere gelen durum eklerinin nasıl geldiği tablo halinde gösterilmiştir.

“İyelikli çekim, iyelik eki alan kelimenin durum çekimine girmesidir. İyelikli çekimde kök ya da gövde öncelikle iyelik ekini alır, sonra çekimlenir.” (s. 77).

İyelikli çekimin tablosu şu şekildedir.

Tablo 15. Pratiklik Kazak Tili'nde İyelikli Kelimelere Eklenen Durum Ekleri

Şahıs	Yalın	İlgi	Yönelme	Belirtme	Bulunma	Ayrılma	Vasıta
1. Şahıs	balam	-nıñ	-a	-dı	-da	-nan	-men
	kiyimim	-niñ	-e	-di	-de	-nen	-men
							-men
2. Şahıs	balañ	-nıñ	-a	-dı	-da	-nan	-men
	balañız	-dıñ	-ğa			-dan	-ben
	kiyimiñ	-niñ	-e	-di	-de	-nen	-men
	kiyimiñiz	-dıñ	-ge			-den	-ben
3. Şahıs	balası	-nıñ	-na	-n	-nda	-nan	-men
	kiyimi	-niñ	-ne		-nde	-nen	

(s. 77).

2.4.2.1.4. Bildirme/Şahıs Ekleri (Jiktik Jalğaw)

Bildirme/şahıs eklerinin yükleme eklenerek yüklemi özne ile uygun hale getiren ek olduğunu belirten yazarlar bu eklerin yüklem olan her kelimeye eklendiğini ifade etmişlerdir.

“Bildirme/şahıs eki üç türdür: 1) Bildirme/şahıs ekinin tam (uzun) şekli, 2) Bildirme/şahıs ekinin kısa şekli,3) Emir ekinden sonra eklenen bildirme/şahıs eki.” (s. 78)

2.4.2.1.4.1. Bildirme/Şahıs Ekinin Tam (Uzun) Şekli

Yazarlar bildirme/şahıs ekinin bu türünün yüklem olan fiillere ve isimlere eklendiğini ve bu türün kullanım alanının geniş olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bilginin ardından yazarlar konuyu örneklerle desteklemişlerdir.

“Çekim örneği

Tekil

Men bar-a-mın (gidiyorum), *bar-ıp-pın* (gitmişim), *kel-e-min* (geliyorum), *ke-lip-pın* (gelmişim)

Sen bar-a-sıñ, bar-ıp-sıñ, kel-e-sıñ, kel-ip-sıñ

Siz bar-a-sız, bar-ıp-sız, kel-e-siz, kel-ip-siz

Ol bar-a-dı, bar-ıp-tı, kel-e-di, kel-ip-ti

Çoğul

Biz bar-a-mız, bar-ıp-pız, kel-e-miz, kel-ip-piz

Sen bar-a-sıñ, bar-ıp-sıñ, kel-e-sıñ, kel-ip-sıñ

Siz bar-a-sız, bar-ıp-sız, kel-e-siz, kel-ip-siz

Ol bar-a-dı, bar-ıp-tı, kel-e-di, kel-ip-ti” (s. 79).

Bu bilgilerin ardından eserde sıfat-fiiller ve isimlere bildirme/şahıs ekinin sadece birinci ve ikinci şahısta eklendiği üçüncü şahısta eklenmediği belirtilmiş ve konu örneklendirilmiştir.

“Çekim Örneği

Tekil

Men bar-ğan-mun (gittim), kel-gen-min (geldim), muğalim-min (öğretmenim)

Sen bar-ğan-sıñ, kel-gen-sıñ, muğalim-sıñ

Siz bar-ğan-sız, kel-gen-siz, muğalim-siz

Ol bar-ğan-Ø, kel-gen-Ø, muğalim-Ø

Çoğul

Biz bar-ğan-bız, kel-gen-biz, muğalim-biz

Sen bar-ğan-sıñ, kel-gen-sıñ, muğalim-sıñ

Siz bar-ğan-sız, kel-gen-siz, muğalim-siz

Ol bar-ğan-Ø, kel-gen-Ø, muğalim-Ø” (s. 79-80).

2.4.2.1.4.2. Bildirme/Şahıs Eklerinin Kısa Şekli

Eserde bildirme/şahıs ekinin kısa şeklinin sadece görülen geçmiş zaman ve şart kipinde kullanıldığı belirtilmiş, isme eklenmediği dile getirilmiştir. Ardından konu örneklerle açıklanmıştır.

“Tekil

Men bar-dı-m (gittim), kel-di-m (geldim)

Sen bar-dı-ñ, kel-di-ñ

Çoğul

Biz bar-dı-k, kel-di-k

Sender bar-dı-ñdar, kel-di-ñder

Siz bar-dı-ıız, kel-di-ıız

Sizder bar-dı-ıızdar, kel-di-ıızder

Ol bar-dı-Ø, kel-di-Ø

Olar bar-dı-Ø, kel-di-Ø (s. 81).

Bu çekimin ardından eserde bildirme/şahıs eklerinin görülen geçmiş zaman çekimiyle aynı şekilde eklendiği şart çekimi verilmiştir.

“Tekil

Çoğul

Men al-sa-m (alsam), kör-se-m (görsem)

Biz al-sa-k, kör-sek

Sen al-sa-ı, kör-se-ı

Sender al-sa-ıdar, kör-se-ıder

Siz al-sa-ıız, kör-se-ıız

Sizder al-sa-ıızdar, kör-se-ıızder

Ol al-sa-Ø, kör-se-Ø

Olar al-Ø, kör-Ø” (s. 82).

2.4.2.1.4.3. Emir Kipinden Sonra Eklenen Bildirme/Şahıs Eki

Yazarlar emir ekinde bildirme/şahıs ekinin kök veya gövde halindeki fiile doğrudan eklendiğini belirtmişlerdir. Bildirme/şahıs ekinin bu türünün başka kelimelere eklenmediği dile getirmişler, konuyu örneklemiştir.

“Tekil

Çoğul

Men kal-ayın (kalayım), ber-eyin (vereyim)

Biz kal-ayık, ber-eyik

Sen kal-Ø, ber-Ø

Sender kal-ııdar, ber-ııder

Siz kal-ııız, ber-ııız

Sizder kal-ııızdar, ber-ııızder

Ol kal-sın, ber-sin

Olar kal-sın, ber-sin” (s. 83)

Bölüm Değerlendirmesi

Eserlerde çekim ekleri için *jalğaw* terimi kullanılmış ve Kazak Türkçesi gramer geleneğine göre kabul edilen çekim eklerine dair bilgiler verilmiştir.

İncelenen her iki eserde de Kazak Türkçesinde dört çeşit çekim ekinin bulunduğu dile getirilmiş, bu çekim eklerinin çokluk (*köptik*), iyelik (*täweldik*), durum (*septik*) ve bildirme/şahıs (*jiktik*) ekleri olduğu belirtilmiştir. Türkiye Türkçesinde ek-fiilin geniş zaman çekimi olarak algılanan ve *bildirme ekleri* olarak adlandırılan (Ergin, 2005: 315; Korkmaz, 2009: 703) ekler ile zaman ekleri üzerine gelen ve *şahıs ekleri* olarak adlandırılan ekler aynı kategori içinde *jiktik jalğaw* terimi ile karşılanmıştır. Böyle bir anlayışın şahıs eklerinin aslında isme değil de geniş zaman kipindeki *er-* ek-fiiline

eklendiği için ortaya çıktığı düşünülebilir. Çünkü ‘*iyiyim*’ yapısının ‘edgü er-ür men’ yapısından geldiği bilinmektedir.

Türkiye Türkçesi gramer geleneğine göre çekim ekleri işlenirken isim/ad çekim ekleri ve fiil çekim ekleri (Ergin, 2005; Korkmaz, 2009) ana başlıkları açılmış ve her kategori kendi içinde tekrar türlere ayrılarak incelenmiştir. Ancak incelenen eserlerde böyle bir yol tutulmamış sadece Kazak Türkçesinde kabul edilen çekim ekleri verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde son zamanlarda eklerle ilgili farklı yaklaşımlar ortaya çıkmış, klasik olarak yapım eki ve çekim eki olarak sınıflanan ekler üzerinde yeni tasnif denemeleri yapılmıştır. Bu çalışmaları yapanlardan Zikri Turan, çekim ekleri başlığı altında şunları kaydetmiştir:

“Çekim eklerini cümle ya da cümle unsuru seviyesinde kelimeler ve/veya kelime takımları arasında gramer ilişkisi kuran; kısaca cümlenin teşekkülünde vazife üstlenen eklerdir diye tarif edebiliriz. Bunlar da, ismin hâl ekleri, iyelik ekleri ve fiil çekiminin zaman ekleri ve şahıs eklerinden ibarettir.” (Turan, 2000).

Bu bilgiler ışığında yazarın hal eklerini, iyelik eklerini ve şahıs ekini çekim eki olarak kabul etmesinde Kazak Türkçesi gramerleri ile birleştiği ancak çokluk ekini ayrı bir kategori olarak almasında gramerlerden ayrıldığı görülmektedir.

Ekler üzerinde başka bir tasnif denemesi yapan H. İbrahim Delice, çekim ekleri diye ayrı bir başlık açmamış ve çokluk ekini genişletme ekleri; iyelik ekini kurucu ekler, şahıs eklerini genişletme ekleri altında fiili genişleten ekler olarak ele almış; durum ekleri için de ayrı bir başlık açmıştır (Delice, 2000; 135-150). Bu açıdan bakıldığında yazarın Kazak Türkçesi gramerlerinden ayrıldığı görülmektedir.

Gürer Gülsevin çekim ekleri yerine ‘işletme ekleri’ terimini kullanmış ve isimlerde durum eklerini; fiillerde de çatı eklerini, şahıs eklerini, zaman eklerini, kip eklerini ve bildirme eklerini bu başlık altında değerlendirmiştir. Ayrıca yazar çokluk ekini ‘kategori ekleri’; iyelik eklerini de bağlantı kurucu ekler arasında göstermiştir (Gülsevin, 2004; 1267-1284). Bu açıdan yazarın incelenen gramerlerle benzer fikirlerinin yanında farklı fikirlerinin olduğu da görülmektedir.

Durum ekleri bahsinde her iki eserde de ortak görüşler mevcuttur. Ancak Praktikalık Қазақ Тили isimli eserde diğer eserden farklı olarak bulunma hali, durum ekleri tablosunda verilmemiştir. Bunun bir yanlışlık ya da gözden kaçma olduğu eserde

iyelikli çekim yapılırken bu ekin de ele alınmasından anlaşılmaktadır. Eserlerde Türkiye Türkçesinde ad durumu olarak kabul edilen eşitlik durumu, sayılmamıştır. Ayrıca Muharrem Ergin'in (Ergin, 2005: 241) yön eklerini de ad durumu eklerinden saydığını da hatırlatmak gerekir. Bununla birlikte Banguoğlu alışılmışın dışında isim hallerini iççekim (kim, kimi, kime, kimde, kimden, kimin halleri) ve dışçekim (kimle, kimce, kimli, kimsiz) ayırmıştır (Banguoğlu, 2004:326-331). Bu açıdan bakılınca yazarın farklı bir tasnif yaptığı görülmektedir.

Eserler arasında dikkat çeken önemli farklardan biri yazarların çokluk eki üzerindeki görüşleridir. Kazirgi Kazak Tili-Morfolojiya isimli eserde "Kazak Dilinde çokluk kavramını bildirmek için eklenen üç ek vardır. Bunlardan birincisi *-ız* (*-iz*, *-z*), ikincisi *-k* (*-k*), üçüncüsü *-lar* (*-ler*, *-dar*, *-der*, *-tar*, *-ter*) şekilleridir." (s. 40) denilmekte, konu ile ilgili örnekler verilmektedir. Daha sonra *-z* (*-iz*, *-iz*) eklerinin bir çokluk eki değil çift, ikiz, iki tane olan isimlerin adlarına eklenen ek olduğu; *-k* (*-k*) ekinin ise birinci şahısta çokluk bildirdiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda Türkçe organ adlarında kelime sonu *-k* ünsüzünü inceleyen Cahit Başdaş, bu ünsüzün çokluk ya da ikilik kavramı değil küçültme ve sevgi ifadesi taşıdığını tespit etmiştir (Başdaş, 2005). Eserde zikredilen ekin birinci çokluk şahısta kullanıldığı malumdur. Ancak ekin çokluk bildirip bildirmediğini kesin olarak söylemek mümkün değildir.

Yazarın çokluk kavramı bildiren ekler içinde zikrettiği bir diğer ek *-ız* (*-iz*, *-z*) ekidir. "+(I)z / +(U)z ekinin ikilik (*dual*, *dualismus*) gösterme işlevi ikili organ adlarında görülür: *beniz*, *boynuz*, *diz*, *göğüs* (<kögüz), *omuz* gibi." (Korkmaz, 2009; 66). Yazarın bu belirtilen ekleri aslî çokluk eki ile birlikte alması dikkat çekici bir konudur. Ancak bu ekin aslî bir çokluk eki olmadığı da hatırlatılmıştır.

Kazirgi Kazak Tili-Morfolojiya isimli eserde Kazak Dilinde iyelik kategorisinin üç yöntem ile yapıldığı, bunların morfolojik yöntem (*morfologiyalık tasil*), söz dizimsel yöntem (*sintaksistik tasil*) ve karma (yani morfolojik yöntem ile söz dizimsel yöntemin birleşimi) yöntem (*aralas tasil*) olduğu dile getirilmiştir. Yazarın söz dizimsel yöntem dediği aslında ilgi grubu, karma yöntem dediği ise iyelik grubudur. Bu gruplar şekil bilgisi değil söz dizimi bahsinde ele alınacak konulardır. Yazarın bu yöntemler ile iyelik anlamı verildiğini dile getirmesi ilgi çekicidir.

2.5. Yapısına Göre Kelimeler

Eserlerde bu başlık altında kelimeler yapı bakımından sınıflara ayrılmıştır. Kelimelerin yapıları hakkında bilgiler verilmiş, basitliği, türemişliği, birleşikliği incelenmiştir.

2.5.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Yapısına Göre Kelimeler

2.5.1.1. Yapısına Göre Kelimeler

Eserde kelimenin dilin temel unsuru olmanın yanında bütün dil bilgisel özellikler ve kuralların da merkezi olduğu, yani dil bilgisel kuralların kelimeyle ilişkili kurallar ve onlar hakkındaki kaideler olduğu belirtilmiştir.

“Kelime dediğimiz belirli şekiller sistemidir. Bu kavrama kelimenin bütün şekilleri girer. Öyleyse *kel*, *kelşi*, *keliniz* denilenlerin hepsini bir kelimenin çeşitli şekilleri diye tanımak makuldür. Çünkü dilimizde kelime ile kelimeyi ilişkilendiren, kelimedenden kelime türeten yani, bazıları yeni kelime türeten bazıları sadece kelimenin türünü değiştiren eklerin hangisini ele alırsak bu ekler eklendiği kelimeyi ya bir gramer kategorisinden ikinci bir gramer kategorisine geçiren ya da genel gramer kategorilerinin içindeki özel kategorilerden birinden birine geçiren şekiller (formalar) olarak vazife görür.” (s. 81-82).

Bu bilgilerin ardından yazar kelime şeklini ve kelimeyi tanımlamıştır:

“Kelime şekli (*söz forması*) diye onun morfolojik yapısındaki parçalarının (biçimbirimlerinin) söz dizimsel ilişkilerinin birbirinden ayrılarak ve ona uygun olarak ek anlamlar bildiren çeşitli türlerine deriz.

Böylece bu açıklamaya göre kelime, birbiriyle bağlantılı birlikte yaşayan ve vazifesi yönünden karşılıklı yardımlaşma içinde bulunan şekiller sistemi olur.” (s. 83).

2.5.1.1.1. Kelimenin Temel Yapıları

Yazar, bu başlıkta Kazak Dilindeki temel kelime yapılarına dair bilgiler aktarmıştır. Dildeki kelimelerin şekil bilgisel yapı yönünden aynı değil, çeşitli olduğunu dile getiren yazar sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Kelimelerin içinde kökler de (*at*, *as*, *iz*, *jap*, *ez*, *ter*) yapım eki ile oluşan türemiş kelimeler de (*ataq*, *astıq*, *izde*, *jappa*, *ezgi*, *terşey*) de vardır. Bu şekillerle birlikte iki kökün birleşmesiyle oluşan kelimeler de (*bügin*, *belbey*, *alabota*, *äkel*, *seksen*) iki kökün tekrarlanması ile oluşan kelimeler de (*şıbın-şirkey*, *bala-şağa*, *közbe-köz*, *kimde-kim*, *kalğan-kutқан*) birkaç kökün öbekleşmesiyle oluşan karma kelimeler de (*temir jol*, *temir qazıq*, *kempir qosaq*, *aq kuba*, *qara kök*, *on altı*, *seksen bir*, *ala ket*, *ala kel*, *kızmet et*, *eñbek kıl*) birkaç kökün kısaltılmasıyla oluşan kelimeler de (*QazSSR*, *KKP*, *oblsovnet*) vardır.” (s. 84).

Kelimelerin ve onların formlarının/şekillerinin bu şekilde çeşitli olmasının dildeki kelime türeten temel şekil bilgisel ve söz dizimsel yöntemlerin özellikleri ile bağlantılı olduğu belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Birinci olarak bu yöntemlerin özelliklerini açıkça belirtmek için ikinci olarak da çeşitli çözümlere kolaylık olması için kelimeleri yalın kelimeler¹ (*jalañ sözder*) ve birleşik kelimeler (*kürdeli sözder*) diye kendi içinde ikiye bölerek yalın kelimelere basit ve türemiş kelimeleri, birleşik kelimelere de iki kelimenin birleşmesi ile oluşan kelimeleri, ikilemeleri, karma kelimeleri ve kısaltmaları dâhil etmek makuldür. Burada basit kelime yapısında sadece bir kök bulunan kelime, birleşik kelime de yapısında en az iki (ya da daha fazla) kök olan kelimedir” (s. 85).

Bu bilgilerin ardından eserde Kazak Dilindeki kelimelerin yapı bakımından öncelikle yalın ve birleşik kelimeler olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir. Yalın kelimeler kendi içinde kök kelime (*tübir söz*) ve türemiş kelime (*tuwindı söz*) olarak ayrılmıştır. Birleşik kelimelerin ise ses ve anlam değişmesi olmadan birleşen kelimeler (*birikken sözder*), birleşenlerinde ses ve anlam değişmesi olan birleşik kelimeler (*kirikken sözder*), ikilemeler (*kos söz*) ve kısaltmalar (*kışkarğan söz*) olarak ayrıldığı ifade edilmiştir.

2.5.1.1.1.1. Yalın Kelimeler (Jalañ Sözder)

2.5.1.1.1.1.1. Basit Kelime (Tübir Söz)

Eserde yukarıda verilen bilgiler ışığında kelimelerin yapıları ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Yazar basit kelimenin kendi başına anlamı olan parçalanamayan biçimbirim olduğunu bildirmiş ve bu tür kelimelerin kök (*tübir*), temel kök (*negizgi tübir*), veya kök kelime (*tübir söz*) diye adlandırıldığını ifade etmiştir. Konuya dair şunları aktarmıştır:

“Örneğin *bas* (baş), *bastıq* (başkan), *basşı* (yönetici, idareci), *başkar* (idare etmek), *başkarma* (yönetim) kelimelerinin hepsi aynı kök kelimeler değil kökteş kelimelerdir. Bunların içinde sadece *bas* şekli kök kelimedir. Bu kelime buradaki başka kelimelerin hepsine şekil yönünden de anlam yönünden de kök olarak vazife görür.” (s. 86-87).

---

¹ Eserde kelime yapıları incelenirken Türkiye Türkçesinde olduğu gibi basit, türemiş, birleşik olarak ayrılmamış; basit ve türemiş kelimeler aynı kategori içinde değerlendirilmiştir. Kelimenin birleşik kelime olmaması için tek başına bulunması gerekmektedir. Bu nedenle bu terimin ‘yalın’ terimi ile karşılanması uygun görülmüştür.

Bu bilgilerin ardından Kazak Dilindeki kelimelerin hepsinin yukarıdaki gibi kök veya ek parçalara kolayca ayrılmadığı, bunların içinde türemiş kelimelerin anlamına yakın olmakla birlikte şekli yönünden bağımsız kelime olarak kullanılan köklere de rastlandığı ifade edilmiş konu şu şekilde açıklanmıştır:

“Örneğin: *momın* (uslu, uysal), *momakan* (uslu, uysal), *momış* (uysal); *şalkak* (arkaya doğru yassı), *şalkasınan* (sırt üstü), *şalkaň* (sırt üstü), *şalkalaw* (sırt üstü yatmak), *şalkalaqtaw* (geriye doru yaslanmak), *şalkalandaw* (vücudu arkaya doğru girmek) kelimelerini ele alalım. Bunlar da kökteş kelimelerdir. Buradaki birinci gruptaki kökteş üç kelimenin bölünmeyen en küçük parçası *mom* biçimbirimidir ve ikinci gruptaki altı kelimenin en küçük parçası *şalk* biçimbirimidir. Ancak bu biçimbirimler bugünkü dilimizde bağımsız kelime olarak kullanılmaz. Bunlar sadece ekli şekillerde bağımsız olarak kullanılır. Kök olarak kullanılmayan belirli şekillerde kullanılan böyle kökler alışılan şekilde kendileri ile kökteş kelimelerin şekillerinin karşılaştırılması ile açıklanır. Dil bilgisinde bu şekildeki kökler (*mom*, *şalk* gibiler) ölü kökler veya arkaik kökler (*öli tübirler* veya *könergen negizder*) diye adlandırılır. Oysa kelime yapılan önceki kökler (*bas*, *al*, *ayt*, *as*, *is* gibiler) diri kökler (*tiri tübirler*) olarak adlandırılır.” (s. 87).

Sonuç olarak eserde kökün kesin tanımı şu şekilde verilmiştir:

“Son olarak kök, başka parçalara bölünmeyen, morfemlere ayrılmayan kesin bir isim ya da olay veyahut hareket kavramını bildiren (veya adlandırmak için kullanılan) belli bir ses ya da ses yapısıdır” (s.89).

2.5.1.1.1.2. Türemiş Kelime (Tuwindı Söz)

Eserde türemiş kelimenin morfemlere bölünen türemiş gövdeler olduğu söylenmiştir. Türemiş kelimenin yapısında kök biçimbirim ile ek biçimbirimin olmasının şart olduğu belirtilmiş ve *elşi* (elçi), *elşilik* (elçilik), *kurama* (birleşik), *kurandı* (birleşik), *jalgamalı* (ekli, ilaveli) örnekleri verilmiştir.

“Kelimenin yapısını açıklamak maksadıyla çeşitli dil bilimsel (şekil bilimsel) çözümleme yapınca pratik yönden kolay olması için kök kelimeyi sadece kök (*tübir*), türemiş kelimeyi gövde (*negiz*) diye adlandırmak kolaydır. Örneğin *uyımdastıruwşılar* (düzenleyiciler) kelimesinin kökü *uyı*, birinci gövde *uyım*, ikinci gövde *uyımdas*, üçüncü gövde *uyımdastır*, dördüncü gövde *uyımdastıruw*, beşinci gövde *uyımdastıruwşı'dır* ve *-lar* çekim eki gövdeye eklenen yardımcı parçadır. Eğer *uyımdar* (kurumlar) dersek *-dar* çekim eki doğrudan birinci gövdeye eklenmiş olur. *uyımdasuwğa* (düzenlemeye) dersek yönelme eki üçüncü gövdeye eklenmiş olur.” (s. 89-90).

Bu açıklamanın ardından türemiş kelimenin yapım ekleri ile temel kökten türeyen kelimeler olduğu ifade edilmiştir.

2.5.1.1.1.2. Birleşik Kelimeler (Kürdeli Sözcükler)

2.5.1.1.1.2.1. Birleşik Kelimeler Hakkında Genel Açıklama

Yazar, genel olarak birleşik kelimeler ve onların türleri ile ilişkisinin teorik ve pratik meselelerinin hem çok önemli hem de karmaşık olduğunu belirtmiş ve birleşik kelimeyi şu şekilde açıklamıştır:

“Birleşik kelime diye en az iki ya da daha çok bağımsız kelimedenden (basit ve türemiş kelimelerden) kurularak ritim yönünden tek parça, sözlüksel-anlamsal ve sözlüksel-dilbilgisel açılarından bir bütün parça şeklinde yerleşen mükemmel kelimeye (veya kelime öbeğine) deriz.” (s. 92-93).

Birleşik kelimeleri örneklendirmek amacıyla eserde *bügin* (bugün), *bıyıl* (bu yıl), *ağayın* (<ağa-ini, kardeşler), *kolğanat* (kol kanat), *bügin-erteñ* (bugün yarın, pek yakında), *keşeli-bügindi* (daha dün, yakında), *ağayın-tuwışkan* (akraba), *ayta otır* (konuşuyor), *otura tur* (oturuyor), *eñbek et* (emek ver-), *qurmet qıl* (hürmet et-), *al kızıl* (kıp kırmızı), *al kara kök* (açık/koyu yeşil), *sap-sarı* (sapsarı), *ala jazday* (bütün yaz boyunca), *alaqıstay* (bütün kış boyunca), *küni bügin* (bugün), *jalañ ayak* (yalın ayak), *jalañ bas* (başı açık), *qur qolşañ* (eli boş), *qur alaқан* (eli boş), *temir jol* (demir yolu), *qoyan jürek* (tavşan yürekli, korkak), *qırğıy qabak* (kavgalı, küs), *temir qazıq* (Demirkazık yıldızı), *köz boyaw* (dalavere, göz boyama), *jan kıyuw* (fedailik yapmak), *arqa süyew* (arkasını birine dayamak), *tayaq jew* (dayak ye-), *sol sebepti* (bu nedenle) gibi örnekler verilmiştir. Örneklemenin ardından şunlar kaydedilmiştir:

“Kelimenin birleşme süreci birden ortaya çıkan ve çabuk kalıplaşan bir durum değildir. Başından uzun süreçler geçirerek kalıplaşan tarihi bir olaydır. Bu süreçler üzerinde şekil bilgisel ve söz dizimsel yöntemlerin birleşik kelime türetmedeki ilişkilerine çeşitli ses bilgisel, sözlüksel-anlamsal ve dil bilgisel etmenler de karışarak hepsi kendine göre çeşitli derecede paylar ekleyerek bu ilişkilerin gelişmesine yardım eder.” (s. 93).

Görüldüğü üzere eserde birleşik kelimenin ortaya çıkmasındaki çeşitli etmenler olduğu belirtilmiş, bu etmenlerin özellikleri ve birleşik kelime oluşturmadaki rolleri incelenmiştir.

Ses bilgisel etmen (*Fonetikalık Faktor*): Yazar birleşik kelimelerin parçalarının çeşitli ses değişimlerine uğramasının ses bilgisel etmen diye adlandırıldığını belirtmiş ve *bügin* (bu+kün), *bıyıl* (bu+yıl), *ağayın* (ağa+ini) gibi kelimelerin birleşmesinde ses değişimleri olduğuna dikkat çekmiştir.

Sözlüksel-anlamsal etmen; (*Leksika-semantikalık faktor*): Kelime öbeklerinin deyimleşme, sözlük kelimesi haline gelme değişimleri olarak tanımlanmıştır. Ardından şunlar kaydedilmiştir:

“Eğer birleşik kelimenin anlamı kendi yapısındaki birleşenlerin anlamlarından oluşmazsa, yani onların anlamlarının toplamı olmazsa, başka bir kavramı bildirirse bu deyimleşme (*idiomalanuw*) diye adlandırılır.” (s. 94). Konu ile ilgili; *kırgıy kabaq boluw* (*kırgıy*: bozdoğan, *kabaq*: göz, göz kapağı; insanın ruh hali; *kırgıy kabaq boluw*: kavgalı, küs ol-), *kas pen közdiñ arasında* (çabucak, kaşla göz arasında) gibi örnekler verilmiştir.

Bu örneklerin ardından yazar söz dizimsel öbeğin daimi kelime öbeği vasfına sahip olup bir kavramın adı olarak kullanılmasının sözlük anlamı kazanma (*leksikalanuw*) olarak adlandırıldığını belirtmiştir.

Birleşik kelimelerin oluşumunda ortaya çıkan bir başka durum ise şu şekilde dile getirilmiştir:

“Birleşik kelimelerin yapısındaki parçaların ses değişimi neticesinde baştaki anlamından, kendi anlamından ayrılmasını yeniden anlam kazanma (*deleksikalanuw*) diye adlandırırız. Örneğin ses değişimi neticesinde *türegel* (*tura kel*), *tünewgüni* (*tonaw küni*), *ışkar* (*iş kur*) gibi birleşik kelimelerin yapısındaki parçaların hepsi önceki anlamlarından ayrılrsa da *kündiz* (*kün jüzi*), *ala sabır* (*ala şubar*) kelimelerinin bir kısımları önceki anlamlarını kaybetmiştir.” (s. 94-95).

Eserde bir gramer kategorisine ait iki başka kelimeyi yan yana getirerek birleşik kelime yapmanın olağan bir durum olduğunun ifade edilmesinin ardından *ata-ana* (ana baba), *jaqsı-jaman* (iyi kötü), *jeti-segiz* (yedi sekiz), *anaw-minaw* (bu şu), *kelip-ketip* (gelip giderek) gibi örnekler verilmiştir. Yazar bu şekildeki birleşik kelimelerin ikilenme (*kosarlanuw*) yoluyla oluştuğunu da sözlerine eklemiştir.

“Kazak Dilindeki birleşik kelimelere ya anlam değişmesi olmadan oluşan birleşik kelimeler (*birikken sözder*), ya ikilenen (*kosarlanğan*) ya da öbekselen kelimeler şeklinde rastlanır.” (s. 97).

2.5.1.1.1.2.2. Birleşenlerinde Ses ve Anlam Değişmesi Olmayan Birleşik Kelimeler (Birlikte Sözcükler) ve Birleşenlerinde Ses ve Anlam Değişmesi Olan Birleşik Kelimeler (Kırık Sözcükler)

Yazar Kazak Dilindeki birleşik kelimelerin belirli kelime öbeklerinin kurallarına uygun olarak oluştuğunu ifade etmiştir. *qaraqat* (*qara qat*), *bilezik* (*bilek yuzik*), *qarlıqas* (*qara ala qus*) kelimelerinin şekil bilgisel yapısının, *basqur* (bir nevi süs), *qara suw* (yer altından çıkıp kendi halinde akan su), *qol saqıyna* (yüzük), *qara ala at* (koyu alaca at) gibi eski söz dizimsel öbeklerin yapılarına göre oluştuğunu belirtmiştir. Cümleler şöyle devam ettirilmiştir:

“Oysa *aqayın*, *qolqanat* gibi birleşik kelimeler türdeş kelimelerden kurulan öbekten oluşmuştur. Örneğin: önceki *aga* ve *ini* kelimelerinden, ikincisi *qol* ve *qanat* kelimelerinden oluşmuştur. Buradaki *aga* ve *ini* kelimeleri birbirine anlam yönünden ne kadar yakınsa, *qol* ve *qanat* kelimeleri de o kadar yakındır. Ayrıca bu kelimelerin yapısındaki bileşenler birbirine bağımlı değil, birbirine denktir. Bileşenlerin ilk anlamsal ilişkilerinin özelliklerine göre Kazak Dilindeki birleşik kelimeler ya ilişkili kelimelerden ya da türdeş olarak kurulur.” (s. 102).

Yapısındaki kelimelerin dilbilimsel araştırma ile açıklandığı *bügin* (bugün), *endigäri* (bundan sonra), *bıyıl* (bu yıl) gibi kelimeleri birleşik kelimelerin başka gruplarından ayırarak incelemenin doğru olduğunu savunan yazar sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Çünkü bu kelimelerin bileşenlerinin uyuma girmesi şöyle dursun onların içerikleri de yapısındaki kelimelerin anlamlarına uygun düşmez. Yani bu şekildeki birleşik kelimelerin anlamları bileşenlerinin anlamlarının toplamı değildir. Örneğin: *bilezik*, *qarlıqas* (kurlangıç), *kızgış* (tavus kuşu), *bügin* (bugün), *bıyıl* (bu yıl), *äkel* (alıp gel-), *äper* (alıp git-), *bürsigüni* (öbür gün), *bıtır* (geçen yıl), *endigeri* (bundan sonra) gibi kelimelerin anlamları baştaki kelime öbeklerinin (*bilek jüzik*, *qara ala qus* vb) anlamları ile karşılaştırsak bunları ses ve anlam değişmesi olan bileşik kelimeler (*kırıkken sözcükler*) diye tanımlamak gerekir.” (s. 102).

Eserde ele alınan bu iki birleşik kelime sonuç olarak şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Birleşenlerinde ses ve anlam değişmesi olan birleşik kelime (*kırıkken sözcükler*) diye bileşenlerinin biri veya her ikisi eski anlamlarından ayrılıp bütün olarak başka, genel bir anlam bildiren ve bununla yanında bu bileşenlerin fonetik (sesleri, vurguları) yönden çeşitli değişimlere uğrayarak birbiriyle belli derecede hem uyuma giren hem kısalarak kurulan birleşik kelimeye deriz.

Birleşenlerinde ses ve anlam değişmesi olmayan kelimeler (*birlikte sözcükler*) diye de bileşenlerinin anlam yönünden de şekil yönünden de önemli değişimlere uğramayarak birleşen, bir bütün olarak sözlük anlamı bildiren birleşik kelimeye deriz.” (s. 106).

2.5.1.1.1.2.3. İkilemeler (Kos Sözder)

Yazar, bu başlık altında tekrarlar olarak da değerlendirilecek kategoriye incelemiştir.

İkilemelerin yapısındaki bileşenlerin ya bir kelimenin hiçbir değişime uğramadan tekrarlanmasından ya da onun bir kısmının bir hece veya sesinin değiştirilerek eklenmesinden kurulduğu ifade edilmiştir. Ardından ikilemelerin şekil bilgisi yönünden soydaş, eş ya da zıt anlamlı kelimelerden kurulduğu belirtilmiştir.

Eserde bu kategorinin tasnifi şu şekilde yapılmıştır:

“Genel olarak açıklamak ve inceleme meselelerini kolaylaştırmak için Aynen/Pekiştirmeli ikilemeler (*kaytalama kos sözder*), zıt/farklı anlamlı ikilemeler (*kosarlama kos sözder*) diye iki büyük gruba bölerek incelemek daha doğrudur.” (107).

2.5.1.1.1.2.3.1. Aynen/Pekiştirmeli İkilemeler (Kaytalama Kos Sözder)

Aynen/Pekiştirmeli ikilemelerin belli bir kelimenin ya eksiz ya da ekli olarak iki defa tekrarlanmasıyla ya da o kelimenin bir sesi veya hecesinin değişerek ikilenmesiyle oluştuğu ifade edilmiştir. Konuyla ilgili *ülken-ülken* (büyük büyük), *usağ-usağ* (küçük küçük), *bara-bara* (gide gide), *kele-kele* (gele gele), *aytıp-aytıp*, *söylep-söylep* (söyleye söyleye), *özdi-özi* (kendi kendisi), *özdi-özine* (kendi kendine), *on-onnan* (onar onar), *bes-besten* (beşer beşer), *kolma-kol* (el ele), *közbe-köz* (göz göze) *at-mat* (at mat), *apaşık* (apaçık), *kap-kara* (kapkara) gibi örnekler verilmiştir.

Bu bilgilerin ardından aynen/pekiştirmeli ikilemelerin (*kaytalama kos sözder*) ses ve şekil bilgisi vasıfları açıklanmıştır.

Yazar aynen/pekiştirmeli ikilemelerin ses ve şekil bilgisel değişimlerine göre dört türlü olduğunu belirtmiştir.

- “1) Eksiz kökün tekrarlanması ile kurulan ikilemeler
- 2) Ekli kökün tekrarlanması ile kurulan ikilemeler.
- 3) Kökün bir sesinin değiştirilmesi ile kurulan ikilemeler.
- 4) Kökü kısaltarak kurulan ikilemeler.” (s. 108).

Bu tasnifin ardından tasnifteki maddeler açıklanmıştır.

1) Birinci maddede gösterilen ikilemelerin hiçbir zaman ek eklenmeden bir kökün/gövdenin iki defa tekrarlanmasıyla oluşan ikilemeler olduğu ifade edilmiş ve *jol-jol* (alaca bulaca), *biyik-biyik* (yüksek yüksek), *kim-kim* (kim kim), *äreñ-äreñ* (zar zor), *karķ-ķark* (yansıma kark kark sesi) örnekleri verilmiştir.

2) Ekli kelimelerin tekrarlanmasıyla oluşan ikilemelere, yapım ekleri ya da çekim ekleri eklenen kelimelerin tekrarlanmasıyla oluşan ikilemelerin girdiği ifade edilmiştir. Örneğin: *köre-köre* (göre göre), *söyley-söyley* (söyleye söyleye), *bastı-bastı* (belli başlı) gibi yapılarda tekrarlanan kelimelerin ikisine de bir yapım eki (-e, -y, -tı); *kızuw-ķızba* (kızmak kızmamak) yapısında tekrarlanan kökün ikisine iki farklı (-w, -ba) yapım eki eklendiği belirtilmiştir. Bu bilgilerin ardından bu tarz ikilemelerin ekli ikilemeler diye adlandırılmasının yerinde olduğu dile getirilmiştir.

Yazar, tekrarlanan kelimeye eklenen ekin şekillerine göre bu grubun üç kısma ayrıldığını belirtmiştir:

a) İki bileşenine de ek eklenen ikilemelerin, kendi içinde, ikisine de bir çeşit yapım eki eklenen ve ikisine de bir çeşit çekim eki eklenen ikilemeler olarak iki gruba ayrıldığı belirtilmiştir. Konuya; *üydey-üydey* (büyük büyük), *tawday-tawday* (dağ gibi), *örel-i-örel-i* (geniş geniş), *ayta-ayta* (konuşa konuşa), *okıp-okıp* (okuya okuya), *üydemey-üydemey* (toplamaya toplamaya); *jilda-jilda* (her yıl), *künde-künde* (her gün), *onnan-onnan* (onar onar) , *ekiden-ekiden* (iki iki) örnekleri verilmiştir.

ä) Yazar, iki parçasına da ek eklenen ikilemelerin kendi içinde iki kısmında da farklı yapım eki olan (*orındı-orınsız* ‘yerli yersiz’) ikilemeler; bir tarafı yapım ekli, bir tarafı çekim ekli olan (*üydi-üyge* ‘evli evine’) ikilemeler ve iki kısmı da çekim ekli olan (*bostan-bosķa* ‘boşu boşuna’) ikilemeler olarak ayrıldığını belirtmiştir.

b) Eserde ekli ikilemelerin, bir tarafı yapım ekli (*ķolma-ķol* ‘el ele’), bir tarafı çekim ekli (*öz-özimiz* ‘kendi kendimiz’) olarak da bulunabileceği belirtilmiştir.

3) Bir başka ikileme çeşidi olan bir kısımlarının sesi değişerek kurulan ikilemelere *kisi-misi*, *ķağaz-mağaz*, *ķitap-mitap*, *şay-may*, *ķalt-ķult* gibi şekillerin girdiği ifade edilmiştir.

Yazar, bu tarz ikilemelerin gelenekte ikinci kısımlarının değiştiğini, ancak değişimin bu ikinci kısmın bazen ünsüzünde bazen de ünlüsünde meydana geldiğini belirtmiş ve bu değişimlerin kurallarını şöyle sıralamıştır:

“a) Eğer kelimenin birinci sesi ünsüz olursa bu ses ikilemede çoğunlukla *m* (*tas-mas* ‘taş maş’, *kol-mol*, *köz-möz*, *tis-mis* vb.) seyrek olarak da *s* (*kempir-sempir* ‘kocakarı mocakarı’, *märe-säre* ‘hedef medef’) veya *p* (*şay-pay* ‘çay may’, *nan-pan* ‘ekmek mekmek’) seslerine dönüşür.

ä) Eğer kelimenin birinci sesi ünlü olursa tekrarlanan kısma o ünlü sestten önce ünsüz *m* sesi eklenir. Örneğin: *at-mat*, *et-met*, *ot-mot*, *ıs-mıs*, *is-mis*, *üy-müy*, *ořak-moşak*, *öre-möre*, *ışkırık-mışkırık*, *üskirik-müskirik* vb.

b) Eğer tekrarlanan birinci kökte (yansıma kelimeler) geniş ünlü varsa ikinci yansıma kelimedede bu ses dar yuvarlak sese dönüşür. Örneğin: *ars-urs*, *dağ-duğ*, *şağ-şuğ*, *şakır-şukır*, *satır-sutır*, *karar-ķuran*, *japır-jupır*, *jaltar-jultar* vb.” (s. 109-110).

4) Bir kısmı kısaltılarak yapılan ikilemelere *ap-aşçı* (tup-tuzlu), *jap-jaksı*, *kip-kişkene*, *tep-tegiz*, *tip-tik*, *sap-sarı* gibi örnekerin girdiğini belirten yazar ikilemelerin bu türünün ek heceli (*üsteme buwindi*) veya kuvvetlendirme heceli (*küşeytpe buwindi*) ikilemeler olarak adlandırıldığını ifade etmiştir.

“Bu pekiştirme hecesi sıfata iki yolla eklenerek kalıplaşmaktadır:

“a) Eğer tekrarlanan kökün birinci hecesi açık olursa önceki heceye dudak ötümsüzü *p* sesi eklenerek kuvvetlendirme hecesi ya iki tarafı kapalı ya da kapalı heceye dönüşür. Örneğin: *taza—tap-taza* (taptaze); *alasa—ap-alasa*; *aşık—ap-aşık*; *oğay—op-oğay*; *sarı—sap-sarı* vb.

ä) Eđer ikilemelenen kelimenin birinci hecesi kapalı veya iki tarafı kapalı hece olursa o iki tarafı kapalı hecenin ilk ünsüzü düşer onun yerine ötümsüz *p* sesi eklenir. Kuvvetlendirici hece yukarıdaki gibi ya kapalı ya da iki tarafı kapalı heceye dönüşür. Örneđin: *keđ—kep-keđ* (gep-geniş), *sür—süp-sür*, *döňgelek—döp-döňgelek* vb.” (s. 110).

2.5.1.1.1.2.3.2. Zıt/Farklı Anlamlı İkilemeler (Kosarlama Kös Sözder)

Eserde zıt/farklı anlamlı ikilemelerin sözlük anlamı farklı olan iki çeşit kelimededen kurulduğu belirtilmiş ve *ata-ana* (baba-anne), *ülken-kişi* (büyük-küçük), *erteli-keşti* (er-geç), *jiyırma-otuz* (yirmi-otuz), *ol-pul* (o-bu) gibi örneker verilmiştir.

“Zıt/farklı anlamlı ikilemeler anlam yönünden uygun, şekil bilgisi yönünden benzer, söz dizimi yönünden denk kelimelerden kurulur.” (s. 114).

Yazar bu bilgilerin ardından bu ikileme türünün çeşitlerini açıklamıştır.

Bileşenlerinin anlam bağımsızlığı olması ya da olmaması yönünden ele alınca zıt/farklı anlamlı ikilemelerin aynı olmadığını belirtmiş, vermiş olduğu *ķurbı-ķurdas* (yaşıt), *şıbın-şırkey* (haşerat), *ķawip-ķater* (tehlike), *máz-mereke* (düğün bayram), *at-jön* (ad soyad) gibi ikilemelerin iki bileşenin de bağımsız sözlük anlamı olduğunu ifade etmiştir. Cümlelerini şöyle sürdürmüştür:

“Oysa *jaman-jáwtik* (eski püskü), *toktı-torım* (yeterince olgunlaşmamış toklu), *ķoyşı-ķolań* (çoban), *áwre-sarsan* (zahmet, boş çaba), *jüdep-jadap* (yorgun argın), *jılap-sıķtap* (ağlamak) ikilemelerinin bir kısımlarının bağımsız sözlük anlamları yoktur veya zayıflamıştır. Bununla birlikte dilimizde iki kısmının da bağımsız anlamı olmayan *alba-julba* (yırtık pırtık), *ağıl-tegil* (bol, çok), *alay-tüley* (karma karışık), *astan-kesten* (darmadağınık), *tırım-tıraķay* (her biri bir tarafa) gibi ikilemeler de vardır. Böylece zıt/farklı anlamlı ikilemeler parçalarının bağımsız anlamının olup olmamasına göre iki bileşeni de anlamlı ikilemeler, bir bileşeni anlamlı bir bileşeni anlamsız ikilemeler ve iki parçası da anlamsız ikilemeler olmak üzere üçe ayrılır.” (s. 115).

Ayrıca eserde parçalarının morfolojik yapısına göre zıt/farklı anlamlı ikilemelerin;

a) Kök kelimelerden kurulan zıt/farklı anlamlı ikilemeler.

ä) Türemiş kelimelerden oluşan zıt/farklı anlamlı ikilemeler olmak üzere iki kısma ayrıldığı ifade edilmiştir.

Anlam açısından ise ikilemelerin;

a) Anlamlı bileşenlerden oluşan ikilemeler,

b) Anlamsız bileşenlerden oluşan ikilemeler olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilmiştir.

2.5.1.1.1.2.4. Kısaltmalar (Kışkarğan Sözdler)

Yazar, bugünkü dilde birleşik kelimelerin belli bir grubunun da kısaltmalar olduğunu söylemiştir. Birleşik kelimelerin hem kısaltılarak hem de birleştirilerek kullanımının Ekim ihtilalinden sonra Rus Dilinin etkisiyle geldiğini belirtmiştir.

Kısaltmalar üç yol ile yapıldığını belirten yazar bu yolları şu şekilde ifade etmiştir:

“1) Rus Dilinde de Kazak Dilinde de yapısındaki kelimelerin tam şeklinin de kısaltmış şeklinin de diziliş düzenleri tek tip olan kelimeler, örneğin: *ĶazSSP* (*Ķazak Sovet Sotsiyalistik Respublikası*), *ĶazMİ* (*Ķazak meditsiyalık institüt*), *ĶazTAG* (*Ķazakistan telegraf agenttigi*), *Obkom* (*oblistik komitet*), *oblsovvet* (*oblistik sovet*).

2) Kazak Dilinin kendine ait söz dizim kurallarına uygun olarak kısalan kelimeler: *ҚКР: Қазақстан Коммунистік Партиясы*.

3) Rus Dilinin söz dizim kuralına göre kısalarak Kazak yerlerine isim olan kelimeler: *ССРО, СОКР, ЧТС, ХТЗ, АЗТМ, колхоз, совхоз* vb.” (s. 124).

2.5.2. Pratikalklık Қазақ Тили’nde Yapısına Гөре Келіmeler

2.5.2.1. Келіmelerin Yapısı

Eserde Kazak Dilindeki kelimelerin yapısına гөре basit kelime, türemiş kelime, birleşik kelime, ikileme ve kısaltma olmak üzere beşe ayrıldığı ifade edilmiş, ardından dile getirilen bu türler ayrı ayrı ele alınmıştır.

2.5.2.1.1. Basit Kelime (Negizgi Tübir)

Basit kelimenin morfemlere ayrılamayan ve sözlük anlamı olan bütün kelime olduğu ifade edilmiş, konuya örnek olarak *kel* (gel), *bar* (git), *al* (al), *kız* (kız), *adam* (insan), *kisi* (kişi), *gül* (gül), *dala* (bozkır), *keñ* (geniş) kelimeleri verilmiştir.

Bu bilgilerin ardından basit kelimelerin özellikleri şu şekilde dile getirilmiştir:

“ 1) Tek morfemden oluşur, 2) Sözlük anlamı vardır, 3) Türemiş kelimelerin yapısında temel olur, 4) Onlar aslında eski kelimelere tabidir, 5) Hiçbir ek almadan da cümlede kullanılabilir.” (s. 91).

2.5.2.1.2. Türemiş Kelime (Tuwindı Tübir)

Türemiş kelimelerin Kazak Dilinde Rus Dilinden daha çok olduğunu belirten yazarlar, bu kelimelerin kökten kelime türeten yapım eki ile yapılarak türemiş sözlük anlamı bildirdiğini ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak *öner-paz* (hünerli), *ön-im* (mahsul, ürün), *bal-ger* (falcı) *sän-koy* (süse, modaya düşkün), *san-a* (say-), *taw-lı* (dağlı), *oқuw-şı* (öğrenci) gibi örnekler vermişlerdir.

“Türemiş kelime iki morfemden kurulur, onlar; kök ve kelime türetici yapım ekidir. Türemiş gövdenin anlamı kökten türer. Bu nedenle kök ile türemiş kelimenin sözlük anlamı ilişkilidir” (s. 91).

2.5.2.1.3. Birleşik Kelime (Birikken Söz)

“İki ya da daha fazla kelime birleşerek, tek bir sözlük anlamı vererek bütün bir kelime yapar” (s. 91) tanımının ardından *orın+basar – orınbasar* (yardımcı), *kök+önis – kökönis* (sebze), *bala+bağşa – balabağşa* (kreş) gibi örnekler verilmiştir.

Eserde birleşik kelimeler; 1) Bileşenlerinde ses değişmesi olan birleşik kelimeler (*kirikken sözder*), 2) Bileşenlerinde ses değişmesi olmayan birleşik kelimeler (*birikken sözder*) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Bileşenlerinde ses değişmesi olan birleşik kelimelere *kol+kap – kolgap* (eldiven), *alıp+ber – äper* (alıp ver-) gibi örnekler; bileşenlerinde ses değişmesi olmayan birleşik kelimelere de *bas+kur – baskur* (bir nevi süs), *ak+kuw – akkuw* (kuğu) gibi örnekler verilmiştir.

2.5.2.1.4. İkilemeler (Қос Сөздер)

Eserde ikilemenin tanımı şu şekilde yapılmıştır: “İki kelimenin tekrarlanması ya da bir kelimenin iki kere tekrarlanması ile yapılarak bir bütün halinde sözlüksel anlam veren kelimelere ikileme denir.” (s. 93).

İkilemeler aynen yapılan ikilemeler (*қайталама қос сөздер*) ve farklı kelimelerden kurulan ikilemeler (*қосарлама қос сөздер*) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Aynen yapılan ikilemelerde aynı kelimenin tekrarlandığını belirten yazarlar, yakın anlamlı tekrarların anlamları birbirine yakın olan kelimelerin ikilenmesi ile yapıldığını ifade etmişlerdir.

2.5.2.1.5. Kısaltmalar (Қысқарған Сөздер)

Kısaltmaların Rus Dilinde, Kazak Diline nazaran daha çok kullanıldığı belirtilmiştir. Eserde kelimenin dört türlü yolla kısaltıldığı dile getirilmiş, daha sonra bu yollar maddeler halinde ifade edilmiştir.

1. Birleşik ismin her kelimesinin ilk harfi alınarak yapılan kısaltmalara *АҚШ – Америка Құрама Штаттары* (Amerika Birleşik Devletleri) örnek olarak gösterilmiştir.

“2. Birleşik ismin birinci kelimesinin ilk hecesi ve diğer kelimelerin ilk sesi alınır: *ҚазМРҰ - Қазақтың Мемлекеттік Педагогикалық Университеті, ҚазПҰ - Қазақтың Мемлекеттік Университеті*” (s 94).

3. Eserde bir başka kısaltma olarak birleşik ismin her kelimesinin ilk hecesinin alınmasıyla yapılan kısaltmalar gösterilmiştir. *awatkom – awdandıқ atқaruw komiteti* (bölge icra komitesi).

4. Bir başka tür olarak da birinci kelimenin ilk hecesi, ikinci kelimenin tamamı alınarak yapılan kısaltmalar zikredilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen eserler bu başlık altında yapı bakımından kelimeleri ele almıştır. İki eserde benzer noktalar bulunmasının yanında farklı yaklaşımlar da vardır.

Türkiye Türkçesi gramercilik anlayışına göre genel olarak kelimeler yapısına göre basit, türemiş ve birleşik olarak üç gruba ayrılır. İncelenen eserler içinde Қазирги Қазақ Тили-Morfologiya isimli eserde yapı bakımından kelimeler öncelikle yalın ve birleşik kelimeler olmak üzere ikiye ayrılmış, daha sonra bu sınıflar alt başlıklar halinde incelenmiştir. Praktikalıқ Қазақ Тили isimli eserde ise yapı bakımından kelimeler basit, türemiş, birleşik, ikileme ve kısaltma olmak üzere beş grupta ele alınmıştır.

Her iki eserde ilk dikkat çeken farklardan biri Қазирги Қазақ Тили-Morfologiya’da basit ve türemiş kelimenin aynı başlık altında değerlendirilmiş olmasıdır. Praktikalıқ Қазақ Тили’nde bu iki kelime şekli birbirinden ayrı kategoriler halinde değerlendirilmiştir. Қазирги Қазақ Тили-Morfologiya’da kelimenin birleşik kelime olmaması için gerekli olan şart tek başına bulunmasıdır. Tek başına bulunan kelimeler basit de olsa türemiş de olsa eserde ‘yalın’ (*jalın*) terimi ile karşılanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Praktikalıқ Қазақ Тили isimli eserde ortaya konan yaklaşımın daha doğru bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Ayrıca Praktikalıқ Қазақ Тили’nde basit kelimelerin özelliklerinin daha net bir şekilde ortaya koyulduğunu belirtmek gerekir.

Eserlerde dikkat çeken bir başka husus birleşik kelimelerin oluşumunda ses bilgisine çok dikkat verilmesidir. Hatta birleşik kelimeler bünyesinde ses değişimi olması ya da

olmamasına göre tasnife tabi tutulmuştur. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da birleşik kelimelerin oluşumunda anlam bahsi üzerinde durulmuş ancak Praktikalık Kazak Tili’nde durulmamıştır. Birleşik kelimelerin kurulumunda anlamın önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Eserlerde sergilenen bu yaklaşım dikkat çekicidir. Ayrıca birleşik kelimeler bahsinde birleşik kelimelerin isimlerden ya da fiillerden oluştuğu hususu üzerinde durulmamıştır.

Yapısına göre kelimeler incelenirken kısaltmalar, Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya birleşik kelimeler içinde; Praktikalık Kazak Tili’nde ise ayrı bir kategori hâlinde ele alınmıştır. İster birleşik kelimeler bahsinde ele alınsın ister ayrı bir kategori olarak incelensin kısaltmaları ayrı bir kelime yapısı gibi göstermek doğru bir yaklaşım değildir. Kısaltmaları ayrı bir kategori şeklinde değerlendirmek daha doğrudur.

Kısaltmaların tasnifi konusunda da farklılık vardır. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da kısaltmalar daha çok söz dizim özelliklerine göre; Praktikalık Kazak Tili’nde ise şekil özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Praktikalık Kazak Tili Kazak Türkçesindeki kısaltmaları ortaya koyma noktasında daha net bir tavır sergilemiştir.

Eserlerde dikkat çekici bir başka hususiyet ise ikilemelerin¹ yapı bakımından kelimeler bahsinde ele alınmış olmasıdır. “Tekrarların başlıca üç fonksiyonu vardır: 1.kuvvetlendirme, 2. çokluk, 3. devamlılık” (Ergin, 2005; 377). Görüldüğü gibi ikileme ile yapılan grupların yeni bir kavramı karşılama ya da sözlük malzemesi olma özelliği yoktur. Bu nedenle bu kategorinin yapısına göre kelimeler başlığı altında değil de söz dizimi bahsinde işlenmesi daha doğru bir yaklaşımdır.

2.6. Kelime Türlerinin Tasnifi

Kelime türleri ve onları sınıflama hakkında bilgilerin verildiği bu bölüm Praktikalık Kazak Tili isimli eserde işlenmemiş, doğrudan kelime türlerine geçiş yapılmıştır.

---

¹ Tekrarlar olarak da ele alınabilecek olan bu terim gramerlerde verilen terimin (kos söz) Türkiye Türkçesi aktarımına daha yakın olduğu için ikileme olarak ele alınmıştır.

Қазирги Қазак Тили-Morfologiya’da Kelime Түрлерinin Tasnifi

Kelime Түрleri ve Onların Şekil Bilgisel Yapısı

Kelime ve Kelimeleri Sınıflama Hakkında

Yazar Kazak Dilindeki bütün kelimelerin semantik ve morfolojik özelliklerine göre öncelikle üç büyük gruba ayrıldığını ifade etmiş ve bu grupların; bağımsız kelimeler (*atawşı sözder*), yardımcı kelimeler (*kömekşi sözder*) ve ünlemler (*odağay sözder*) olduğunu dile getirmiştir. Ardından bağımsız kelimenin özellikleri şu şekilde açıklanmıştır:

“Bağımsız kelimeler kendi başlarına anlamları olduğu için iletişime temel olarak metnin dışında da metinde de duruma göre kullanılır. Bunlar cümlede dil bilgisinin özelliğine göre çeşitlenerek de çeşitlenmeden de kullanılır. Kendi başına öge olabilir. Bu kelimelerden kalıplaşan belirli yöntemlerle yeni kelimeler de türetilir. Böylece bağımsız sözcük: kendine ait sözlük ve dil bilgisi anlamları olan, duruma göre çeşitli ekler alarak başka kelimelerle ilişki içinde olan kelimedir.” (s. 126-127).

Eserde bağımsız kelime bu şekilde tanımlandıktan sonra yardımcı kelimelerin üzerinde durulmuştur. Yardımcı kelimelerin, anlam bağımsızlığı olmadığı için sadece metinde bağımsız kelimelerle yardım için kullanıldığı, kendi başına bağımsız kelime olarak kullanılmadığı dile getirilmiş ve cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Buna göre onlar cümlede kendi başına öge olamaz. Yalnızca bağımsız kelime vasıtasıyla oluşan ögenin yapısına girer ve ögeleri birleştirmek için yardımcı olur. Yardımcı kelimelerden yeni kelimeler türetilmez. Özetle yardımcı kelimeler kendilerine ait sözlük anlamları olmayan, sözlük anlamlarına göre dil bilgisel anlamlarının üstün olması sebebiyle çoğunlukla çeşitli dilbilgisel anlamlar bildiren, çeşitli dil bilgisel vazifeleri olan kelimelerdir.” (s. 127).

Eserde ünlemlerin hiçbir zaman gerçek kavramları bildirmeyen, sadece insanın duygulanmaları ve sezimlerini bildirmek için kullanılan (ancak onların adı olmayan) kelimeler olduğu belirtilmiştir. Ünlemlerin cümle ögesi olmadığı da sözlere eklenmiştir.

Bu bilgilerin ardından eserde dile getirilen bu üç grubun birbiri ile sıkı bir ilişki içinde olduğu belirtilmiştir. Yardımcı kelimelerin ve ünlemlerin daima bağımsız kelimeler ile birlikte kullanılması, onlarla birleşikler kurması bu düşüncüyü örneklemek için kullanılmıştır.

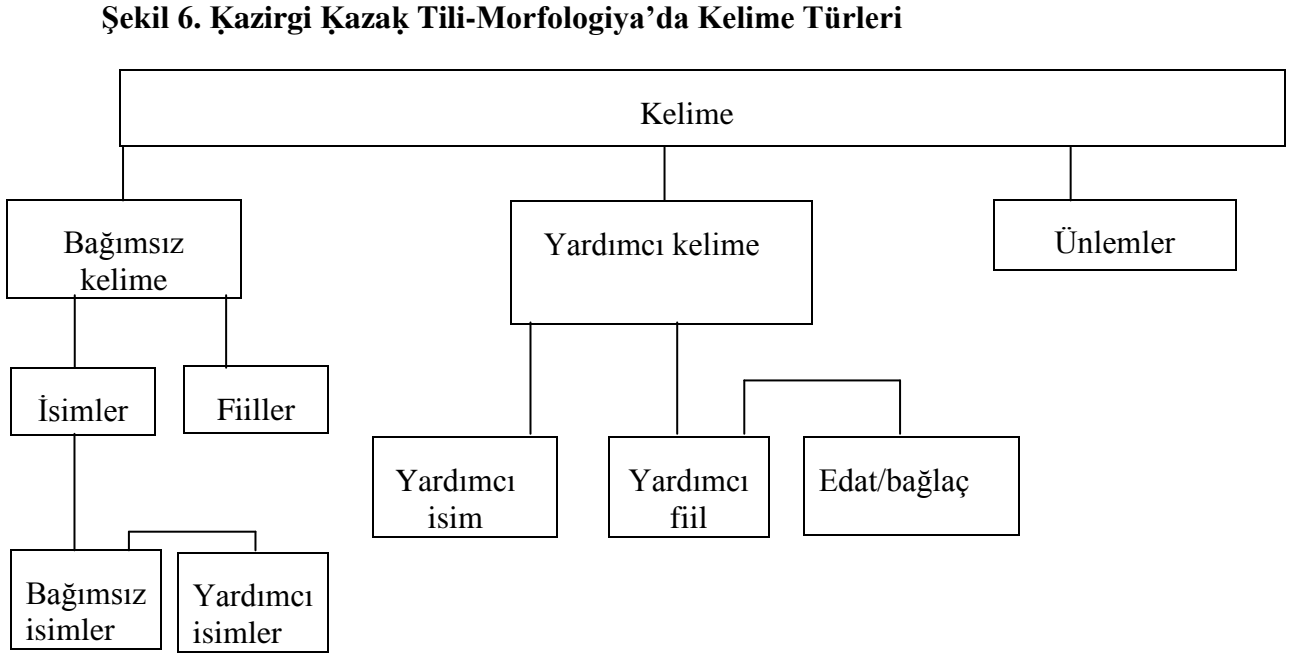
Bağımsız kelimelerin dilin temel kelime zenginliği olduğu belirtilmiş, bu kelimelerin de kendi içinde alt gruplara ayrıldığı ifade edilerek açıklamalara şöyle devam edilmiştir:

“Böylece bugünkü Kazak Dilinde bütün kelimeler öncelikle bağımsız kelimeler, yardımcı kelimeler ve ünlemler olarak üç gruba ayrılır. Bu gruplar sözlük ve dil bilgisi yönlerinden incelenerek kendi içinde de gruplara bölünür. Örneğin, bağımsız kelimeler isimler ve fiiller olarak bölünür. İsimler ise bağımsız isimler ve yardımcı isimler olarak sınıflandırılır. Bağımsız isimler ise isim, sıfat, sayı adı, zamir türleri olarak incelenirse yardımcı isimler kendi içinde zarflar ve yansıma kelimeler olarak ayrılır.” (s. 133).

Bu bilgilerden hareketle yazar Kazak Dilinde dokuz kelime türü olduğunu belirtmiş ve bunları şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. İsim (zat esim)
2. Sıfat (sın esim)
3. Sayı adı (san esim)
4. Zamir (esimdik)
5. Fiil (etistik)
6. Zarf (üstew söz)
6. Zarf (Üstew)
7. Yansıma Kelime (Eliktew söz)
8. Yardımcı kelime (edat) (Kömekşi (şılaw) söz)
9. Ünlem (Odağay)” (s. 134)

Bu tasnifin ardından eserde kelime türleri şöyle bir şekil ile gösterilmiştir:

(s. 134).

Bölüm Değerlendirmesi

Kelime türlerinin sınıflandırıldığı bu bölümde Kazak Türkçesinde bulunan kelime türlerine dair genel bilgiler verilmiş, bu kelime türlerinin yeri saptanmaya çalışılmıştır.

Eserde kelimeler öncelikle bağımsız kelimeler (*atawşı sözder*), yardımcı kelimeler (*kömekşi sözder*) ve ünlemler (*odağay sözder*) olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Bu tasnif kelimelerin işlevlerine göre yapılmıştır ve bu açıdan önemlidir. Muharrem Ergin de mânâ ve vazife bakımından kelimeleri 1. İsimler, 2. Fiiller, 3. Edatlar olmak üzere üçe ayırmış; isim ve fiilleri mânâları olan, edatları ise vazifeleri olan kelimeler olarak göstermiştir (Ergin, 2005; 216-217). Zeynep Korkmaz ise kelimeleri anlamlı kelimeler, görevli kelimeler, anlamlı-görevli kelimeler (ünlemler) olmak üzere üç ana başlıkta incelemiştir (Korkmaz, 2009). H. İbrahim Delice kelimeleri sözlük anlamlı sözcükler ve dilbilgisel anlamlı sözcükler olmak üzere iki temel gruba ayırmıştır. (Delice, 2008; 7). Görüldüğü gibi Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eser ile Zeynep Korkmaz'ın yaklaşımı ünlemler bahsinde benzeşmektedir. Her iki eserde de ünlemler farklı bir başlık altında ele alınmıştır. Ergin ve Delice ünlemleri ünlem edatı bahsi olarak ele almışlardır.

Eserde dile getirilen bağımsız kelimeler ve yardımcı kelimelerin Türkiye Türkçesindeki tezahürü olarak anlamlı kelimeleri ve görevli kelimeleri düşünmek konuyu netleştirmede yardımcı olacaktır.

Eserde kelime türleri listelenirken yansıma kelimelerin ve sayı adlarının da bu kelime türleri arasında gösterilmesi dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesinde yansıma kelimeler ayrı bir başlıkta incelenmezken sayı adı olarak belirtilen kelime türü de sıfat başlığı altında sayı sıfatı olarak ele alınır.

2.7. İsim

2.7.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da İsim Konusunun İşlenişi

2.7.1.1. İsim (Zat Esim)

2.7.1.1.1. İsmi Genel Vasfı

Eserde bu başlık altında isimlere dair genel bilgiler verilmiştir.

Yazar, isim diye adlandırılan kelimelerin kendilerine ait şekil bilgisel özellikleri olduğunu, isimlerin kendi sözlük ve semantik vasıflarına göre cümledeki başka kelimeler ile sıkı bir ilişki içinde olduğu için bu ilişkilerde gerekli olan çokluk, iyelik, durum ve çekim eklerini aldığını belirtmiştir. Ayrıca isimlerde kelime türeten önemli yapım ekleri olduğunu da cümlelerine eklemiştir.

“İsimler diğer kelimelerin bütününe hem kurucu hem de köken olarak işlev gördüğü için cümlenin bütün öğeleri olarak kullanılır. Ancak ismin en temel vazifesi özne, nesne ve tümleç olmasıdır.” (s. 135).

2.7.1.1.2. İsmın Sözlüksel-Dilbilgisel Vasfı

Eserde isimlerin kesinlik, soyutluk, genellik ve özellik, farklılık ve düzenlilik, teklik ve çokluk gibi semantik kategorileri kapsadığı belirtilmiş, cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Örneğin, *ağaş* (ağaç), *suw* (su), *şöp* (çöp), *süt* (süt), *temir* (demir), *şüberек* (kumaş) gibi kelimeler gözle görülüp elle hissedilen kesin varlıkları bildirir. *akıl* (akıl), *sana* (akıl, şuur), *oy* (düşünce), *ıkpал* (etki), *äser* (etki), *jaqsılık* (iyilik), *adamgerşilik* (haysiyet), *kiris* (gelir), *zulımdık* (zalimlik, şer) gibi kelimeler düşünme kabiliyeti vasıtasıyla tanınan soyut varlıklarla ilişkili kavramları bildirir.” (s. 135-136).

Eserde ismin içinde kendilerine ait semantik ve dil bilgisel anlam özellikleri olan gruplar olduğu belirtilmiştir. “Bu şekildeki semantik ve dil bilgisel özellikleri olan isimlere şahıs isimlerini, varlık isimlerini, özel isimleri, çokluk anlamlı isimleri, duygusal isimleri ve yardımcı isimleri dâhil etmek yerindedir.” (s. 137).

2.7.1.1.2.1. Şahıs ve Varlık İsimleri

Yazar, Kazak Dilindeki isimlerin semantik ve dil bilgisi vasfı yönünden incelendiğinde onların bir kısmının insan isimleri, ikinci kısmının ise insanın dışındaki canlılar ve varlıkların isimleri olduğunu belirtmiştir. Bu dile getirilen iki grubun birincisi ile alakalı kelimelerin hepsinin *kim* dil bilgisel sorusuna; ikincisi ile alakalı kelimelerin hepsinin de *ne* dil bilgisel sorusuna cevap verdiğini söylemiştir. Cümlelerini şöyle sürdürmüştür.

“*Kim?* dil bilgisel sorusuna cevap veren isimlere genel insan isimleri dâhildir. Şahıs isimlerine insanlara ait genel adlandırmaları (*kisi* ‘kişi’, *bala* ‘çocuk’, *kız* ‘kız’, *böpe* ‘bebek’, *şal* ‘ihtiyar’, *kempir* ‘nine’, *kelinşek* ‘gelin’, *kalımdık* ‘nişanlı kız’, *erkek* ‘erkek’, *äyel* ‘hanım, zevce’ vb), akrabalık isimlerini (*äke* ‘baba’, *şeşe* ‘anne’, *äje* ‘nine’, ata *dede*, ağa *ağabey*, *ini* ‘küçük kardeş’, *apa* ‘abla’, *sinli*

‘küçük kız kardeş’, *nemere* ‘torun’, *şöbere* ‘torunun çocuğu’, *nağası* ‘dayı’, *jiyen* ‘yeğen’, *böle* ‘teyze çocukları’, *kıda* ‘erkek dünür’, *kıdağı* ‘bayan dünür’, *küyew* ‘damat’, *kıdaşa* ‘baldız’ vb.), iş-hareket ile meslek sahiplerinin isimlerini (*ânşî* ‘şarkıcı, türkücü’, *atşı* ‘seyis’, *arbaşı* ‘arabacı’, *eginşi* ‘çiftçi’, *malşı* ‘çoban’, *eñbekker* ‘işçi’, *suretke* ‘ressam’, artist ‘oyuncu’, injener ‘mühendis’, diykan ‘çiftçi’, ğalım ‘âlim’, muğalım ‘öğretmen’, *däriger* ‘doktor’, *kompozitor* ‘besteci’, *satuwşı* ‘satıcı’ vb.), çeşitli vazife ve rütbe isimlerini (*direktor* ‘müdür’, *leytenant* ‘teğmen’, *ulık* ‘üst düzey yönetici’, *bastık* ‘başkan’, *töre* ‘hâkim’, *hanım* ‘sultan’, *murza* ‘bey’, *joldas* ‘arkadaş’ vb.), kişi adlarını (*Asan*, *Äset*, *İsa*, *Alma*, *Rabıyğa*, *Jämiyla*, *Gülsim* vb) ve bunlar gibi insanlara ait isimleri dâhil ederiz.” (s. 137-138).

Bu bilgilerin ardından yazar bu isimlerin şahıs isimleri (*adamzat esimderi*) diye adlandırıldığını ifade etmiştir.

Eserde *ne* dil bilgisel sorusunun insandan başka bütün canlılar, bütün varlıklar ve nesnelere isimleri için kullanıldığı belirtilmiştir. *Ne* dil bilgisel sorusuna cevap veren isimlerin; somut ve soyut varlıklar ve varlık kavramlarının isimleri, bitki isimleri, yiyecek ve içecek isimleri, hayvanların, vahşi hayvanların, kuşların isimleri, balık isimleri, böcek, haşere, sürüngen isimleri, mekân, ağıl, alet-edevat isimleri ve başka çeşitli nesnelere ve varlıkları bildiren isimler olduğu belirtilmiştir.

2.7.1.1.2.2. Özel İsimler (Jalkı Esimder)

Yazar, belli bir varlığı hususi olarak adlandıran isimlerin özel isimler (*jalkı esimder*) olduğunu belirtmiş ve özel isimleri şu şekilde sıralamıştır:

“Bunlara şahıs isimleri (örneğin: *Askar*, *Arkalık*, *Ağıbay* vb.), ev ve hayvanlara verilen hususi isimler (örneğin: *Taybuwırl*, *Teybilkök* vb.), endüstri, kurum ve kuruluş isimleri (“*Eñbek*”, “*Qayrat*”, “*Türksib*” vb.), gazete, dergi, kitap ve eser isimleri (“*Leninşil jas*”, “*Botagöz*”, “*Serler*” vb.), coğrafik isimler (örneğin: *Alataw*, *Qarataw*, *İle*, *Ertis* vb.), şehir, sokak, meydan isimleri (*Almatı*, *Temirtaw*, *Amangeldi alaıı*, *Abay prospektisi* vb.) ve başka özel isimler girmektedir.” (s. 139).

2.7.1.1.2.3. Çokluk Anlamlı İsimler

Eserde çokluk anlamlı isimlerin yalın durumda iken kendi vasıtasıyla adlandırılan nesnenin bir tane değil toplamını belirten isimler olduğu belirtilmiş, bu isimlere *süt* (süt), *un* (un), *jün* (yün), *alma* (elma), *aqıl* (akıl), *ömir* (ömür), *şındık* (doğruluk), *altın* (altın), *jel* (yel), *kıyın* (kasırğa) gibi isimler örnek olarak gösterilmiştir.

“Çokluk anlamlı isimlere şu isimler dâhildir:

1) Sıvı varlıkların isimleri: *ayran* (ayran), *şay* (çay), *tuzdık* (sos) vb.;

2) Gaz benzeri nesnelere isimleri: *azon* (ozon), *buw* (buhar), *tütün* (duman), *tuman* (duman, sis) vb.;

3) Ufak parçalar, toz, zerre gibi nesnelere ile dağınık nesnelere isimleri: *ün* (ses), *şay* (toz), *tozay* (toz toprak), *betege* (ayrık otu), *juwsan* (pelin), *jün* (yün), *tübit* (tıftık), *şaş* (saç), *kirpik* (kirpik), *jiyde* (iğde), *alşa* (erik) vb.

4) Soyut varlıkları bildiren nesnelere isimleri: *ayla* (hile), *akıl* (akıl), *daw* (kavga), *kayğı* (kaygı), *kasiret* (hasret), *süyeniş* (koruyucu, kollayıcı), *şındık* (doğruluk) vb.

5) Kendiliğinden parçalanamayan külçe varlıkların isimleri: *altın* (altın), *çola* (tunç), *çuriş* (çelik), *şoyın* (dökme demir) vb.;

6) Doğa olaylarının isimleri: *boran* (fırtına), *yağmur* (yağmur), *kar* (kar), *jel* (rüzgar), *kasırğa* (kasırğa) vb.” (s. 142).

2.7.1.1.2.4. Yardımcı İsimler (Kömekçi İsimler)

Eserde yardımcı isim olarak verilen kavramın tanımı şu şekildedir:

“Yardımcı isimler diye sözlük anlamlarını bazen tamamen koruyarak, bazen soluklaşarak, başka kelimeler ile birleşme özelliklerine göre söz dizim açısından bazen kendi başına öge olarak, bazen birleşik ögenin yapısındaki yardımcı unsur olarak kullanılan, şekil bilgisel olarak isimler gibi ek alan kelimelere deriz.” (s. 144).

Eserde yardımcı isimler olarak; *aldı* (ön), *artı* (arka), *astı* (alt), *üstü* (üstü), *yanı* (yanı), *karşı* (karşı), *arası* (ara, arası), *ortası* (orta), *işi* (içi), *sırtı* (dışı), *bası* (başı, tepesi), *beti* (üst taraf), *şeti* (kenar, kenarı), *tübi* (dibi, altı), *töbesi* (tepesi, üst kısmı), *tusı* (taraf, yan, yön), *manı* (civarı) gibi kelimeleri sayılmıştır. Sayılarının az olmasıyla birlikte bu kelimelerin kullanım alanının geniş; vazifesinin çok büyük olduğu da belirtilmiştir.

Eserde konuyu örneklendirmek için şöyle cümleler verilmiştir. *Sırtın körip işinen tünjilme* ‘dışını görüp içi hakkında ümitsizlenme’ (atasözü); *Ol kaçsa artta kalsa da pikiri alda* ‘O her ne kadar geride kalsa da fikri öndedir’ (Ğ. Mustafin); *Sırttan ayaz işten jalın şarpıydı* ‘Dıştan ayaz içten alev çarpıyor’ (S. Muğanov).

2.7.1.1.3. İsmi Şekil Bilgisel Vasfı

Yazar, ismi şekil bilgisel vasfından söz ederken birinci olarak isimlerin yapısı hakkında, ikinci olarak isimlerin oluşum yöntemi hakkında, üçüncü olarak da isimlerin tür değiştirme sistemi hakkında inceleme yapmak gerektiğini belirtmiş, ardından isimlerin yapısını açıklamaya geçmiştir.

2.7.1.1.3.1. İsimlerin Yapısı Hakkında

Bu başlık altında isimler yapı açısından incelenmiş; yalın ve birleşik olmak üzere iki temel kısma ayrılmıştır. Konuyla ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Yalın isimler iki kısma ayrılır: Birincisi basit isimler, ikincisi türemiş isimler.

Basit isimler diye bugünkü zamanda biçimbirimlere (kök veya yapım ekine) ayrılmayan sadece bir kök morfem olarak kullanılan isimlere deriz.

Türemiş isimler diye bugün kök ve ek (yapım eki) biçimbirime bölünen yani kök kelimededen yapım eki ile yapılan isimlere deriz.

Birleşik isimlere en az iki veya ondan daha fazla kök biçimbirimden kurulan şekiller girer.” (s. 148).

2.7.1.1.3.2. İsimlerin Oluşum Yöntemleri

Eserde isimlerin sözlüksel, şekil bilgisel ve söz dizimsel yöntemler vasıtasıyla oluştuğu dile getirilmiş ve bu yöntemler ayrı ayrı açıklanmıştır.

“1. Sözlüksel yöntem (*Leksikalık täsil*) vasıtasıyla oluşan isimlere eski isimler, bununla birlikte başka dillerden giren isimler, baştaki semantik anlamını ya genişleterek ya daraltarak ya da değiştirerek oluşan yeni isimler ile başka kelime türlerinden isimleşme vasıtasıyla oluşan isimler girer.

2. Söz dizimsel yöntem (*Sintaksistik täsil*) vasıtasıyla oluşan isimlere en az iki ya da daha fazla kökün birleşmesi, ikilenmesi, öbeklenmesi, kısalması vasıtasıyla ve sözlük anlamı kazanma esasına göre oluşan birleşik isimler girer.

3. Şekil bilgisel yöntem (*Morfologiyahık täsil*) vasıtasıyla oluşan isimlere ismin kendinden başka kelime türlerinden yapım ekleri ile oluşan isimler girer. Örneğin: *atşı*, *başşı* türemiş isimleri *at* ve *bas* isimlerinden türeyerek oluşmuştur. *atşılık*, *başşılık* türemiş isimler ise *atşı*, *başşı* isimlerinden (türemiş isimlerden) oluşmuştur.” (s. 150).

Bu bilgilerin ardından eserde isimlerle ilgili yapım eklerine yer verilmiştir.

2.7.1.1.3.3. İsimlerden İsim Türeten İşlek Yapım Ekleri

Bu başlık altında isimlerden isim türeten işlek ekler ele alınmıştır. Ekler işlenirken işlek ve işlek olmayan ekler şeklinde ayrılarak ele alınmıştır.

1. *-şıl*, *-şil*.

Eserde çok işlek olan *-şıl* (*-şil*) eki vasıtasıyla oluşan türemiş kelimelerin anlamları şu şekilde verilmiştir:

“1) Meslek sahiplerini ya da meslek adlarını, belli bir meslek ile ilgilenen insanı bildirir. Örneğin: *koysı* (çoban), *tilşi* (dil âlimi, muhabir), *âdebiyetşi* (edebiyatçı), *tarihşi* (tarihçi), *eginşi* (çiftçi), *sawınşı* (inek veya koyun sağan), *malşı* (çoban), *sakşısı* (muhafız), *tıñşı* (casus) vb.

2) İnsanın alışkanlık haline gelen hareketini kabiliyet ve özellik adlarını bildirir. Örneğin: *añduwşısı* (takip eden), *bastawşısı* (önde gelen), *barlawşısı* (keşifçi), *tergewşısı* (sorgu hâkimi), *jerdemşısı* (yardım eden), *kömekşısı* (yardım eden), *ötirikşısı* (yalancı), *ösekşısı* (dedikoducu), *nuskawşısı* (direktif veren kişi), *ügitşısı* (propagandacı) vb.

3) Sosyal hareketi veya fikri benimseyeni ve belli bir sosyal kuruma katılanı bildirir. Örneğin: *miçürinşısı*, *bersiyevşısı*, *jakayevşısı*, *sportşısı* (sporcu) vb.” (s. 150).

2. Yazar *-şılık* (*-şilik*) yapım ekinin bazı kelimelerde yapısındaki bileşenlerine (*-şı-lık*, *-şi-lik*) bölünebilen basit yapım ekleri olarak kullanılsa da bazı kelimelerde bölünemeyen birleşik yapım eki olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Örnek olarak *eginşilik* (çiftçilik), *malşılık* (çobanlık), *oquwşılık* (öğrencilik), *zarıguwşılık* (özlemek, bekleyicilik) gibi kelimelerde *-şılık* (*-şilik*) ekinin bölünemediğini; *adamşılık* (insanlık), *kemşilik* (pürüz, kusur), *tirşilik* (geçim, hayat), *barşılık* (mevcut), *käripşilik* (zavallılık), *ayşılık* (sanatlı konuşma) bu kelimelerdeki *-şılık* ekinin bölünmediğini belirtmiştir.

3. Eserde *-lık*, *-lik*, *-dık*, *-dik*, *-tık*, *-tik* yapım eklerinin de kelimelere farklı anlamlar kattığı belirtilmiştir. Bu anlamlar madde madde sıralanmıştır.

1) Ekin kesin sözlük anlamlı isimlerden soyut kavram isimleri türettiği belirtilmiş ve *kisilik* (insaniyet), *dostık* (dostluk), *tuwıskandıık* (akrabalık), *biyiktik* (büyüklük), *jakşılık* (iyilik), *köptik* (çokluk), *azdık* (azlık) gibi örnekler verilmiştir.

2) Ekin varlık isimleri türettiği ifade edilmiş ve *tündik* (çadırın üstünü örten dört köşeli keçe), *orındık* (iskemle), *kazandıık* (mutfak), *tuzdıık* (tuzluk), *iynelik* (iğnelik), *ösimdik* (bitki) gibi örnekler verilmiştir.

3) Ekin çeşitli mekân ve zaman anlamları bildiren isimler yaptığı söylenmiş ve *aylık* (aylık), *jıldık* (yıllık), *aptalık* (haftalık), *tüstik* (gecelik) gibi örnekler verilmiştir.

“4) Asıl sayı adları ile ilişkili kavramsal varlık isimleri türetir: *birlik* (birlik), *ekilik* (ikilik), *üştik* (üçlük), *ondık* (onluk), *jüzdik* (yüzlük), *mıñdıık* (binlik) vb.” (s. 151).

4. Yazar *-il*, *-il*, *-l* eklerinin anlamları farklı olan çeşitli yeni kelimeler yaptığını belirtmiş; *şiykil* (çiğ, pişmemiş), *katal* (sert, katı yürekli) gibi örnekler vermiştir.

5. *-ker (-ger)* yapım eki ile oluşan kelimelerin iş-hareket sahibinin ismi ve şahıs isimleri olduğu belirtilerek *aylaker* (açıkgöz), *kızmetker* (eleman, memur), *däriiger* (doktor), *isker* (iş adamı), *jumısker* (işçi), *qalamger* (yazar), *sawdager* (tüccar), *suretker* (ressam), *sayısker* (yarışçı) örnekleri verilmiştir.

2.7.1.1.3.4. İsimlerden İsim Türeten İşlek Olmayan Yapım Ekleri

1. *-daq, -dek, -laq, -lek, -taq, -tek.* isimlerden isim yapan işlek olmayan bu ekin birleşik olduğunu belirten *yazar*, konuya *qumdaq* (kumsal), *sazdaq* (sazlık), *taylaq* (iki yaşını doldurmamış deve yavrusu) kelimelerini örnek olarak vermiştir.

2. Eserde *-keş, -paz, -qor, -qoy, -hana, -stan* yapım ekleri hakkında şunlar kaydedilmiştir:

“*-keş, -paz, -qor, -qoy, -hana, -stan* yapım eklerinin yeni kelime türetme kabiliyeti az olsa da bu ekler çeşitli türemiş kelimelerin yapısında görülür. Kazak Diline İran (Fars, Tacik, Afgan vb) dillerinden geçen bu yapım ekleri Kazak Dilinin ses uyumu kuralına dâhil olmadan eski şekillerini korumaktadır. Örneğin: *önerpaz* (hünerli), *bilimpaz* (bilgili), *arbakeş* (arabacı), *jemqor* (açgözlü) vb. Bunların bunların içinden *-keş* yapım eki somut isimlere eklenerek meslek sahipliği bildirir (Örneğin: *arbakeş* ‘arabacı’, *tüyekeş* ‘deve yetiştiren’, *kirekeş* (nakliyatçı) vb.)” (s. 152).

3. Eserde birkaç isimde rastlanan, anlamları birbirine yakın ancak türleri farklı olan *-t; -at; -it; -ayt; -eyt; -paq; -qal* gibi çeşitli ölü ekler olduğu belirtilmiştir. Bu ekler ile oluşan *sızat* (çatlak), *qırat* (tepe), *buyrat* (sıra dağ), *şöleyt* (çöl, sahra), *qumayt* (kumlu yer), *şatqal* (dağ geçidi), *ötkel* (geçiş, geçit) gibi kelimelerin anlamlarının kendi asılları ile hem içerik hem de yapı olarak aynı olmadığı da ifade edilmiştir.

2.7.1.1.3.5. Fiillerden İsim Türeten İşlek Yapım Ekleri

1. *-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe* eklerinin yaptığı isimler iki başlık halinde ele alınmıştır.

1) Ekin geçişli fiillerden alet-edevati, eşyaları, yerleri, çeşitli yiyecekleri, hastalıkları bildiren isimler türettiği belirtilmiş; *ilme* (ilmek), *şappa* (çakı), *suwırma* (çekmece), *buwma* (tomar), *bölme* (oda), *kömbe* (define), *tüyme* (düğme), *minbe* (kürsü) gibi örnekler verilmiştir.

2) Ekin ikinci fonksiyonuna dair şunlar kaydedilmiştir:

“Çeşitli geçişli ve geçişsiz fiillerden dış görünüşü somut olan, içeriği her zaman soyut olan kavramların isimlerini türetir. Örneğin: *tapsırma* (vazife), *eskertpe* (hatırlatma), *kirispe* (giriş, ön söz), *siltene* (dip not), *şığarma* (eser), *tüsindirme* (açıklama), *siypattama* (tasvir), *joldama*, (izin kağıdı), *bayandama* (açıklama), *mazmundama* (resmi bildiri, tebliğ), *köşirme* (kopya, nüsha) vb.” (s. 153).

2. *-ım, -im, -m* ekinin isim türeten işlek yapım eklerinden biri olduğu belirtilmiş, bu yapım eki ile geçişli ve geçişsiz fiillerden her türlü soyut kavram adları türediği ifade edilmiştir. *alım* (vergi), *bilim* (bilim), *senim* (itimat), *toyım* (tatmin), *tınım* (huzur), *tözim* (sabır), *kelisim* (anlaşma), *baylam* (bağ), *tıyım* (yasak), *uğım* (kavram), *keşirim* (af, özür, bağışlama), *tüsim* (fayda), *toktam* (netice) kelimeleri örnek olarak verilmiştir. Ayrıca ekin ikinci olarak mekân kavramı bildiren isimler ve somut kavram isimleri türettiği belirtilmiş ve *küzem* (güzün koyun kırkma zamanı), *bölim* (kısım), *jayılım* (mera), *alım* (vergi), *önim* (mamul), *uyım* (kuruluş), *kiyim* (elbise), *tizim* (dizi), *iyirim* (girdap) örnekleri verilmiştir.

3. *-kı, -ki, -ği, -gi* ekinin fiillerden isim yaptığını söyleyen yazar bu ek ile türeyen isimlerin anlam yönünden zengin olduğunu belirtmiştir. Konu ile ilgili *burğı* (matkap), *süzgi* (süzgeç), *şapkı* (çapa) *şalgı* (tırpan), *teпки* (tekme) gibi örnekler vermiştir.

4. *-ıs, -is, -s* yapım ekleri ile fiillerden türeyen isimlerin genellikle bir kavram adı olduğu belirtilmiş, *aytııs* (atışma), *jelis* (atın orta hızla koşması), *aykas* (savaş), *şaykas* (çatışma, telaş, uğraş), *jüris* (yürüyüş), *jüginis* (müracaat) gibi örnekler verilmiştir. Bu ekin yer isimleri ile iş-hareket isimleri yaptığı da eklenmiş *örıs* (mera), *egıs* (tarla), *jayılııs* (otlak), *konıs* (yayla) gibi örnekler verilmiştir.

5. Eserde *-w* yapım ekinin kullanım alanının çok geniş olduğu, bu ek ile isimler de (*asuw* (geçit), *awruw* (hastalık), *kaşaw* (keski), vb.) sıfatlar da (*jü dew* (zayıf), *katuw* (sert), *bitew* (kapalı) vb.) bununla birlikte iş-hareket isimleri de (*oquw* (okumak), *baykaw* (gözlemek), *jiluw* (ısınmak) vb.) yapıldığı ifade edilmiştir.

6. Eserde *-k, -k, -ık, -ik, -ak, -ek* ekleri ile ilgili şunlar aktarılmıştır:

“*-k, -k, -ık, -ik, -ak, -ek*. Bu eklerin türemiş kelimeler yapımındaki öneminin büyük olduğu, kullanım alanının da çok geniş olduğu dile getirilmiştir. “Bu ek ile fiillerden şu anlamdaki isimler türer:

1) Somut kavram adları ile alet-edevat isimleri (*tarak* (tarak), *kürek* (kürek), *kazık* (kazık), *pışak* (bıçak), *tabak* (tabak, tepsi), *kaşak* (bileği), *tösek* (yatak), *tamuzık* (çıra), *karmaş* (olta), *sızık* (çizgi) vb.) 2) Çeşitli soyut kavram isimleri (*surak* (soru), *tilek* (dilek), *kılık* (davranış), *ışkırık* (düdük), *üskirik* (üflelemeli bir çalığı),

bölik (kısım), *buyruk* (emir), *janğırık* (yankılanma), *tüsinik* (açıklama), *öksik* (hıçkırık), *küyük* (yanık), *körük* (körük), *jiynak* (toplam), *sanak* (istatistik), *jazık* (günah) vb.)” (s. 154-155).

7. Eserde *-ındı*, *-indi*, *-ndı*, *-ndi* yapım eklerinin *-ın* ve *-dı* eklerinden kurulan birleşik ekler olduğu ifade edilmiştir.

Bu yapım eklerinin aslında geçişli fiillere eklenerek belli bir iş ve durumun neticesini bildiren isimleri ve varlıksal kavramların isimlerini türettiği belirtilmiş ve *juwindı* (bulaşık suyu), *şayındı* (bulaşık suyu), *sıpirındı* (süpürülmüş, çer çöp), *ügindi* (kırıntı), *sarkındı* (artık, kalıntı), *korıındı* (sonuç) gibi örnekler verilmiştir.

8. *-ğış*, *-giş*, *-kış*, *-kiş* (*-kaş*, *-keş*, *-ğaş*, *-geş*) yapım eklerinin eş sesli yapım eklerine dâhil olduğu dile getirilmiştir. “Çünkü bu ek isim de (*sıpirğış* (süpürge) *sekirtkiş* (zıplama) vb.) sıfat da (*bilgiş* (bilgiç), *baykağış* (ihtiyatlı), *körgiş* (sezgili, hassas) vb.) türeten ek olarak kullanılır.” (s. 155).

Ekin *sıpirğış* (süpürge), *süzgiş* (süzgeç) gibi alet isimleri yaptığı da eklenmiştir.

9. Yazar *-ış*, *-iş*, *-ş* eklerinin fiilden isim yaptığını belirtmiştir. Bu yapım eklerinin çoğunlukla dönüşlü fiillere eklenerek soyut kavramı bildiren isim türettiğini dile getirmiş ve *kuwanış* (güvenç), *ökiniş* (nedamet), *kızganış* (kıskançlık), *sağınış* (özlem) gibi örnekler vermiştir.

“10. *-wiş*, *-wiş* yapım ekleri *-w* ve *-ış* eklerinden oluşan birleşik bir ektir. Bu ek fiillere eklenerek onlardan çeşitli eşya ve soyut kavram isimleri türetir.” (s. 155). Konuyla ilgili *elewiş* (kalbur), *tüyrewiş* (toplu iğne), *bastawış* (özne), *bayandawış* (yüklem) gibi kelimeler örnek gösterilmiştir.

2.7.1.1.3.6. Fiillerden İsim Türeten İşlek Olmayan Yapım Ekleri

1. Eserde *-mak*, *-mek*, *-bak*, *-bek*, *-pak*, *-pek* eklerinin fiillerden birkaç türemiş isim yaptığı belirtilmiş, ekin fiillere kattığı farklı anlamlar olduğu ifade edilmiştir.

1) Ekin bazı geçişli fiillere eklenerek onlardan çeşitli alet-edevat, eşya, oyun, yiyecek gibi varlık isimleri yaptığı belirtilmiş ve *ilmek* (ilmek), *oymak* (yüksük), *şakpak* (çakmak), *jumbak* (bilmece) gibi örnekler verilmiştir.

2) Bazı geçişli fiillere eklenerek *kıspak* (izdiham) gibi soyut kavram isimleri türettiği de ifade edilmiştir.

2. *-sın (-sin)* yapım ekinin fiilden isim yaptığı belirtilmiş ve *borasın* (tipili rüzgâr), *burkasın* (tipi), *bögesin* (set), *ıktasın* (barınak), *büktesin* (kıvrık, bükük) örnekleri verilmiştir.

3. Yazar *-mis, -mis, -miş, -miş* (arkeik) ekinin bazı geçişsiz fiillerden soyut isimler türettiğini belirterek konuya *kılmıs* (suç, cinayet), *bolmıs* (mevcudiyet), *turmıs* (yaşam) vb. örnekler vermiştir.

4. Yazar *-mal (-mel)* ekinin bir iki fiil köküne eklenerek varlık isimleri yaptığını belirtmiştir. Örnek olarak *aşımäl* (ekşi, ekşimiş), *sawmal* (sağmal), *tünemel* (geceleme yeri), *süyemel* (destek, dayanak), *oramal* (havlu, başörtüsü), *tasımäl* (nakliyat), *joramal* (varsayım) kelimelerini vermiştir.

5. Eserde *-man, -men, -ban, -ben* ekinin fiilin gelecek zaman yapısından hareket edenin ismini türettiği belirtilmiş; *alarman* (müşteri), *berermen* (borcu olan), *körermen* (seyirci), *ölermen* (ölecek duruma gelen) gibi örnekler verilmiştir.

6. *-r, -ır, -ir, -ar, -er* eklerinin *üngir* (mağara), *şukır* (çukur) gibi türemiş isimler yaptığı ifade edilmiştir.

7. *-it, (-it, -t)* yapım ekinin *böget* (set), *sarkıt* (sarkıt), *irkit* (lor), *kiyit* (giyecek), *şabıt* (ilham) gibi isimler türettiği belirtilmiştir.

“8. *-wıl, (-wıl)* eki *-w* ve *-ıl* eklerinden oluşmuştur. Çünkü bu ekin eklendiği kelimelerin çoğunun kökü fiildir ve onlardan yapılan sınırlı sayıdaki kelimeler çeşitli varlık isimleri olarak vazife görür.” (s. 157). Yazar bu eke örnek olarak *karawıl* (nöbetçi), *şabuwıl* (saldırı), *toskawıl* (mani), *jortuwıl* (yağmalama), *keşewil* (geç kalmış, gecikmiş), *toruwıl* (pusu) gibi örnekler vermiştir.

9. Eserde *-kın -kin, -gın, -gin* eklerinin fiillere eklenerek *uşkın* (kıvılcım), *taşkın* (taşkın), *turgın* (nüfus), *köşkin* (çığ), *kırgın* (felaket, musîbet), *şalgın* (çayır) gibi isimler yaptığı belirtilmiştir.

10. Yazar *-ası* (*-esi*) ekinin bazı fiillere eklenerek soyut kavram bildiren isimler yaptığını ifade etmiş ve *alası* (alıcı), *beresi* (borçlu), *barası* (menzil) vb. kelimeleri örnek olarak göstermiştir.

11. *-ın*, (*-in*, *-n*) yapım ekinin eş sesli yapım eklerinden biri olduğunu belirtmiş ve *boran*, (tipi) *kelin* (gelin), *jiyin* (içtima, kamp) örneklerini vermiştir.

12. Eserde *-şak* (*-şek*) ekinin *emşek* (meme), *bölşek* (birim) gibi kelimeler yaptığı belirtilmiştir.

13. *-aşak* (*-eşek*) yapım ekinin bazı geçişsiz ve geçişli fiillerden soyut isimler yaptığı ifade dildikten sonra *Şahterdiñ her künnen alaşağı bar, alsa kuwanadı almasa renjiydi* ‘Madencinin her günden alacağı vardır, alırsa sevinir, almazsa üzülür’ vb. cümleler örnek gösterilmiştir.

Ardından fiillerden isim yapan çok az işlekli olan eklerin (örneğin: *at-pakıl*, *üyir-mekil*, *karjı-makıl*, *şert-pekil*, *şımşı-wır*, *süñgi-wır*, *jar-a*, *jır-a*, *küy-e*, *jañ-ka*, *tut-ka* vb.) yapım eki listesine dâhil edilmediği dile getirilmiştir.

2.7.1.1.3.7. İsimlerde Anlam Ayırtısı (Nüans) Türeten Ekler

Eserde bu başlık altında sözlük anlamı yönünden yeni kelime türetmeyen, kelimelere çeşitli duygusal anlam ve ifade kuvveti ekleyen ekler ele alınmıştır. Bu ekler ismin anlam ayırtısını türeten ekler olarak gösterilmiştir.

1. *-eke*, *-ka*, *-ke* yapım eklerinin cins ve özel (kişi adlarına) adlara eklenerek saygı, hürmet, ululama gibi anlamsal özellikler kattığı belirtilmiştir.

“Eklendiği bazı kelimelere, son sesi veya bir ya da birkaç heceyi düşürülerek eklenir. Örneğin: *ağeke*, *şeşeke*, *apeke*, *äpke*, *jezdeke*, *ateke*, *bastıkeke*, *hatşieke*, *Omeke* (Omar, Omarbay), *Jäke* (*Jambıl*, *Janağ*), *Mırzeke*, *Qıreke*, *Muğa*, *Säke* vb.” (s. 159).

2. Eserde *y* yapım ekinin akraba isimlerine eklenerek onlara saygı, hürmet, yüce tutma anlamları eklediği belirtilmiş ve *apay*, *ağay*, *äkey*, *şeşey*, *atay*, *jezdey*, *äpkey* örnekleri verilmiştir.

3. Yazar –*tay* ekinin akraba isimlerine eklenerek onlara küçültme, şımartma, nezaket gibi ek anlamlar yüklediğini ifade etmiş ve *ağatay* (ağabeyciğim), *apatay* (ablacığim), *äketay* (babacığim), *şeşetay* (anneciğim), *böpetay* (bebecik) gibi örnekler vermiştir.

“4. –*jan* yapım eki çoğunlukla insanla alakalı çeşitli kelimelere ve kişi adlarına eklenir ve onlara bazen şımartma bazen küçültme anlamı ekler. Örneğin: *Abayjan, Ardağjan, Ermekjan, ağajan, kökejan.*” (s. 160).

5. Yazar, –*kan*, –*ağan* yapım eklerinin işlek olmamakla birlikte küçültme anlamı bildirmek için birkaç kelimedede kullanıldığını belirtmiş *buzawkan* (küçük buzağı), *balakan* (bebecik), *botağan* (küçük deve yavrusu), *koşakan* (kuzucuk) örneklerini vermiştir.

6. –*kay* (-*key*) ekinin işlek olmayan bir ek olduğu ve sadece *balakay* (yavrum, yavrucuğum), *sawsakay* (küçük parmak), *şeşekay* (annem) gibi birkaç kelimeye eklendiğini belirtmiştir.

7. Eserde –*şak* (-*şek*) ekinin isimlere eklenerek küçültme, sevgi anlamları eklediği belirtilmiş ve *kelinşek* (gelinciğim), *inişek* (kardeşciğim), *jutkınşak* (yutak), *jarıkşak* (aydınlık) örnekleri verilmiştir.

8. –*şık*, –*şik* eki ile ilgili *töbeşik* (tepecik), *tüyirşik* (tanecik) örnekleri verilmiştir.

9. –*şa* (-*şe*) ekinin küçültme yaptığı belirtilmiş ve *körpeşe* (minder), *kitapşa* (kitapçık), *sandıkşa* (küçük sandık), *kobdiyşa* (küçük kutu), *ögizşe* (dana, tosun) örnekleri verilmiştir.

10. –*ş* ekinin kişi isimlerine ve çeşitli cins isimlere eklenerek onlara küçültme, sevgi gibi ek anlamlar yüklediği belirtilmiştir. “Ancak kişi isimlerine ve çeşitli cins isimlere onların tam şekillerine doğrudan eklenmeyerek ya son sesi ya da sondaki bir ya da birkaç heceyi düşürerek eklenir.” (s. 161). Ekle ilgili olarak da *Qurmaş* (Qurman, Qurmakgaliy, Qurmanbek), *Jumaş* (Jumabike, Jumabek, Jumağaliy, Jumabek) gibi örnekler verilmiştir.

11. Yazar, –*sımağ* ekinin kelimenin veya onun son hecesinin kalın ya da ince oluşuna bakmadan daima kalın şeklini koruduğunu belirtmiş ve bu ekin beğenmeme, alay, eksiklik gibi anlamlar yüklediğini ifade etmiştir. Örnek olarak *ağınsımağ* (şair olmaya

çalışmak), *murzasımağ* (bey gibi olmaya çalışmak), *batırsımağ* (cesur görünmek) gibi kelimeler vermiştir.

12. *-şığaş (-şıgeş)* ekinin *-sımağ* eki ile anlamdaş olduğu belirtilmiş ve *bayşıgeş* (zengin gibi görünmek), *(bayşığaş)*, *erşıgeş* (erkek gibi olmak), *batırşığaş* (kahramanca hareket etmek) örnekleri verilmiştir.

13. *-ekeş (egeş)*: Bu yapım ekinin kategorisi tam olarak oturmamış, yapım eki ile yardımcı kelime (edat/bağlaç) kategorisi arasında bulunan ek olduğu belirtilmiştir. Bu ekin isme alay, beğenmeme, küçük görme gibi anlamlar eklediği ifade edilerek *Tas ekeş tas ta özgeredi* ‘taş bile değişir’ (Ğ. Mustafin) örneği verilmiştir.

2.7.1.1.3.8. İsmın Çekim Sistemi

Eserde isimlerin çokluk, iyelik, durum ve bildirme kategorilerinin olduğu belirtilmiş ve konular daha önce anlatıldığı için onlara gönderme yapılmıştır.

2.7.2. Pratikahlık Kazak Tili’nde İsim Konusunun İşlenişi

2.7.2.1. İsim (Zat Esim)

Eserde isim şu şekilde tanımlanmıştır:

“İsim diye varlığın varlıksal kavramının adını bildiren kelime türü adlandırılır: *adam* (insan), *ağaş* (ağaç), *äke* (baba), *şeşe* (anne), *gül* (gül), *mal* (mal, mülk), *şöp* (çöp), *et* (et), *irimşik* (peynir), *wakit* (vakit), *aqıl* (akıl), *minez* (huy), *ar* (ırz, iffet), *uyat* (ayıp, hicap).” (s. 97).

2.7.2.1.1. Özel ve Genel İsimler

Eserde sadece bir varlığa verilen isme özel isim (*jalqı esim*) denildiği belirtildikten sonra konuyla ilgili *Ahmet*, *Almas*, *Äsem*, *Almatı*, *Kazakistan*, *Şimkent*, *Aqmola*, *Aktöbe*, *Kazaktıñ Abay atındaki pedagogikalıq üniveristeti*, *Orta Aziya*, *Başqaş*, *Ermis* örnekleri verilmiştir. Ayrıca özel isimlerin büyük harfle yazıldığı da dile getirilmiştir.

“Benzer birçok varlığın adı tür adı (*jalpqı esim*) diye adlandırılır: *ağaş* (ağaç), *adam* (insan), *qala* (şehir), *memleket* (memleket), *awıl* (köy), *özen* (ırmak), *köl* (göl), *köşe* (cadde, sokak), *mektep* (okul), *instutut* (enstitü), *üniversitet* (üniversite).” (s. 97).

2.7.2.1.2. İsmın Dil Bilgisel Kategorileri

Yazarlar ismin üç türlü dil bilgisel kategorisi olduğunu ifade etmişlerdir. Bu kategorilerin teklik-çokluk, iyelik, durum kategorileri olduğu belirtilmiştir.

2.7.2.1.2.1. Teklik ve Çokluk Kategorisi (Jekelik Jäne Köptik Kategoriyası)

Eserde varlığın tekil ya da çoğul olarak yaşadığı, varlığın bu özelliğinin dilde çeşitli yöntemler ile bildirildiği ifade edilmiştir.

Yazarlar, varlığın tekliğinin kelimenin kendisi ile; çokluğunun ise çokluk eki ile bildirildiğini belirtmiştir.

2.7.2.1.2.2. İyelik Kategorisi (Täveldik Kategoriyası)

Yazarlar bu dil bilgisel kategorinin Rus Dilinde olmadığını belirtmiş; Kazak Dilinde ise ekle yapıldığını ifade etmişlerdir. Bu bilgilerin ardından Kazak Dilinde iyelik kategorisinin *-niki, -diki, -tiki* ekleri ve iyelik ekleriyle yapıldığı da belirtilmiştir.

2.7.2.1.2.3. Durum Kategorisi (Septik Kategoriyası)

“Kazak Dilinde 7 durum vardır, çekimin ise iki sistemi vardır: 1) Yalın çekim (*jay septeliw*), 2) İyelikli çekim (*täveldi septeliw*). İsim bu iki sistemin ikisi ile de çekimlenir. Durum eki alan kelime durum yapısındaki kelime olur.” (s. 101).

Durum eklerinin görevleri eserde kısaca şu şekilde dile getirilmiştir: İlgi eki hususi varlığın sahibini bildirir. Yönelme eki hareketin vaktini ve yerini bildirir. Belirtme eki hareketten etkilenen nesneyi bildirir. Bulunma eki mekân anlamı verir. Ayrılma eki hareketin çıkış noktasını bildirir. Vasıta eki hareketin vasıtasını bildirir. (s. 103).

2.7.2.1.3. İsim Çekimi

Eserde ismin yüklem olduğu zaman çekimlendiği, isme bildirme ekinin uzun şeklinin eklendiği belirtilmiştir. “İsmın hepsi çekimlenmez. Çekimlenen isimlere insan isimleri, akrabalık isimleri ve meslek isimleri girer” (s. 105).

Eserde isim çekimi şöyle bir tablo ile gösterilmiştir:

Tablo 16. Pratikalklık Kazak Tili'nde İsim Çekimi

Şahıslar	Tekil	Çoğul
1. Şahıs	Men muğalimmin (ben öğretmenim)	Biz muğalimbiz
2. Şahıs	Sen muğalimsiñ	Sender muğalimsiñder
2. Şahıs	Siz muğalimsiz	Sizder muğalimsizder
3. Şahıs	Ol muğalim-Ø	Olar muğalim-Ø

(s. 105).

2.7.2.1.4. Yardımcı İsimler (Kömekşi Esimler)

Eserde yardımcı isimler şu şekilde tanımlanmıştır:

“Yardımcı isimler sözlük anlamından ayrılarak bağımsız kelimelerin anlamlarını kesinleştirmek için kullanılan yardımcı kelimelerdir. Yardımcı isimler: *ald* (ön), *art* (arka), *üst* (üst), *ast* (alt), *kas* (karşı), *mañ* (civar), *jan* (yan), *boy* (boy, süre), *iş* (iç), *sirt* (dış), *bet* (yüz), *orta* (orta, yarı), *tüp* (dip), *şet* (kenar), *bas* (baş, başlangıç), *jaq* (taraf)” (s. 107).

Yazarlar yardımcı kelimelerin bağımsız kelimelerle birleşerek onlarla birlikte bir kelime vazifesi yaptığını dile getirmişlerdir.

Bölüm Değerlendirmesi

Genel olarak isimlerin ele alındığı bu başlık altında eserlerde benzer ve farklı yaklaşımlar olduğu görülmektedir.

İki eserde dikkat çeken ilk fark; Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde isimlere dair yapım eklerinin ele alınması Pratikalklık Kazak Tili isimli eserde ise alınmamasıdır. Türkiye Türkçesi gramerlerinde genel olarak yapım ekleri başlığı altında ele alınan bu unsurlar isimler başlığı altında ele alınmıştır. Pratikalklık Kazak Tili isimli eserde ise böyle bir yol tutulmamış ve isimler Türkiye Türkçesi gramerlerine yakın bir şekilde ele alınmıştır.

Eserlerde isimlerin kesin çizgilerle belirlenen bir tasnifi verilmemiştir. Örneğin isimlerin soyut veya somut olması üzerinde çok fazla durulmamıştır. Sadece Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da yapım ekleri ile türeyen kelimelerin somut ya da soyutluğu dile getirilmiştir. Pratikalklık Kazak Tili'nde isimler yapısı açısından hiç

incelenmemiştir. Eserlerde böyle bir tasnifin olmaması konunun netleşmesi açısından engel teşkil etmektedir.

Yardımcı isim konusu her iki eserde de ortak olan bir konudur. Eserlerin *aldı* (ön), *artı* (arka), *astı* (alt), *üsti* (üstü), *yanı* (yanı), *kası* (karşı), *arası* (ara, arası), *ortası* (orta), *işi* (içi), *sırtı* (dışı), *bası* (başı, tepesi), *beti* (üst taraf), *şeti* (kenar, kenarı), *tübi* (dibi, altı), *töbesi* (tepesi, üst kısmı), *tusı* (taraf, yan, yön), *manı* (civarı) gibi kelimelere yardımcı isim deme nedeni bu kelimelerin yeri geldiğinde yardımcı öge olarak kullanılmasıdır. Ancak gözden kaçan nokta bu kelimelerin sözlük anlamlarının olduğu, şekil bilgisel açıdan da bağımsız biçimbirim olarak görev yapabildiğidir. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da verilen *Sırttan ayaz işten jalın şarpydy* ‘Dıştan ayaz içten alev çarpıyor’ örneğinde de görüldüğü gibi *sırt* (dış) ve *iş* (iç) kelimeleri hiçbir kelime ile bağımlı değildir. Tek başına bir öge olarak kullanılmıştır. Buradan yardımcı isim diye bir kategori açmanın gerekli olmadığı görülmektedir. Eserlerde yardımcı isim diye adlandırılan kategori Korkmaz’ın (2009: 1084) edat gibi kullanılan adlar dediği kategori ile denk düşmektedir.

Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde çokluk anlamlı isimler başlığı açılmıştır. Eserde çokluk anlamlı isimler diye adlandırılan kategori, anlatılanlardan da anlaşıldığı gibi tür adlarının bir türüdür ve birden fazla varlığı karşılamaktadır.

Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde anlam ayırtısı türeten eklerin yapım eklerinden ayrı olarak ele alınması dikkat çekicidir. Bu ekler Türkiye Türkçesinde küçültme eki, saygı ve sevgi sözcükleri ile karşılanabilir. Yazarın böyle bir yaklaşımda bulunmasının sebebi bu eklerin yeni kelime türetmemesi, kelimeye çeşitli ek anlamlar yüklemesidir. Türkiye Türkçesinde de küçültme eki, ismi genişleten ek (Delice, 2000; 139); kategori ekleri (Gülsevin, 2004;1278) gibi başlıklar altında incelenerek yapım eklerinden ayrı ele alınmaya başlanmıştır.

2.8. Sıfat

2.8.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Sıfat Konusunun İşlenişi

2.8.1.1. Sıfat (Sın Esim)

2.8.1.1.1. Sıfatın Genel Vasfı

Eserde bu başlık altında sıfatlar, sıfatların özellikleri, oluşum yolları gibi konular işlenmiştir.

Yazar, isimler diye adlandırılan kelimelerin içinde isimden sonraki kelime türünün sıfat olduğunu ifade etmiş, sıfatı şu şekilde tanımlamıştır: “Böylece sıfat diye varlığın niteliğini, vasfını, özelliğini, hacmini, ağırlığını, cinsini ve başka bunun gibi vasıflarını bildiren sözlüksel-dil bilgisel kelime türüne deriz.” (s.165).

Eserde şekil bilgisi açısından sıfatın kendine ait, başka isimlerden farklı özellikleri olduğu belirtilmiştir. Bu özellikler içinde sıfatın ismi açıklayıcı öge olması; kendine özgü eklerinin olması, daima ismi tamlayan olarak kullanılması sayılmıştır. Ardından şunlar dile getirilmiştir:

“İsim ile sıfatın öbekleşme özelliklerinde de önemli farklılıklar vardır. Örneğin isim çekim edatı ile öbekleşebilir. Oysa bu çekim edatlarının içinde *siyaqtı, sekildi, tärizdi, sıqıldı* (gibi) edatların dışındaki edatlar doğrudan kendi anlamında, kendi vazifesinde kullanılınca sıfatla öbekleşmez. Aksine miktar zarfları (*öte* ‘çok’, *asa* ‘fazla’, *tım* ‘pek’, *tipti* ‘hatta, tamamen’, *keremet* ‘mükemmel’, *orasan* ‘çok, pek çok’, *eresen* ‘çok, gayet’ vb) sıfatla doğrudan birleşmekle birlikte isimlerle birleşmez. Örneğin: *öte jaksı* (çok iyi), *asa biyik* (çok büyük) *tım aşçı* (çok tuzlu), *tipti jalqaw* (çok tembel), *keremet jüyrik* (harika bilge), *orasan zor* (çok büyük) gibi şekiller kullanılır ancak *öte adam*, *tipti jılkı*, *tım şöp* şekilleri kullanılmaz.” (s. 167-168).

2.8.1.1.2. Sıfatın Anlamsal Grubu

Eserde sıfatların varlığın çeşitli durumları ile özelliklerini doğrudan da başka varlıkların iştirakleri ile de bildirdiği belirtilmiştir. Bu şekildeki genel vasıfları ve bağlantılı anlamları ile dil bilgisel özelliklerine göre sıfatlar niteleme sıfatları (*sapalık*, *negizgi*), ve bağıntılı (*katıstık*, *tuwindı*) sıfatlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

“Niteleme sıfatı anlam yönünden varlığın çeşitli durumlarını, türü ile görünüşünü (*aq* ‘beyaz’, *kara* ‘siyah’, *kızıl* ‘kırmızı’, *kök* ‘mavi’, *sur* ‘boz, gri’ vb.) vasfını (*jaksı* ‘iyi’, *jaman* ‘kötü’, *täwir* ‘iyi’, *naşar* ‘kötü’ vb.) hacmi ile ağırlığını (*ülken* ‘büyük’, *kişi* ‘küçük’, *awır* ‘ağır’, *jeñil* ‘hafif’ vb.) tadı ile kokusunu (*aşçı* ‘tuzlu’, *tätti* ‘lezzetli’, *külimsi* ‘kötü kokulu’ vb.) ve varlığın başka özelliklerini de bildiren kelimelerdir.” (s.168).

Yazar niteleme sıfatlarını bu şekilde tanımladıktan sonra bağıntılı sıfatları tanımlamıştır.

“Bağıntılı sıfatlar diye varlığın özelliğini başka bir varlığın ya da hareketin iştiraki ile bildiren kelimeleri adlandırırız. Bu özelliklere göre bağıntılı sıfatlar yapım ekleri ile başka isimlerden ve fiillerden oluşur ve varlığın dış görünüşünü, biçimini, vasfını, içsel özelliğini, mekân ve zaman özellikleri ve bunlar gibi başka özelliklerini bildirir.” (s. 170).

Yazar konuyla ilgili şöyle bir örnek vermiştir:

“*Balalı üy bazar, balasız üy mezar* ‘Çocuklu ev pazar (gibi), çocuksuz ev mezar (gibidir) (atasözü) cümlesindeki balalı ve balasız denilen türemiş sıfatlar evin çocuğunun olup olmadığı ile ilişkili kavramları bildirir.” (s. 170).

2.8.1.1.3. Sıfatların Şekil Bilgisel Yapıları

Eserde *aķ* (beyaz), *ķara* (siyah), *sarı* (sarı), *kök* (mavi), *biyik* (büyük), *ülken* (büyük), *alasa* (jısa), *jılı* (ılık), *juka* (ince), *ķalıñ* (kalın), *tık* (dik, dikey), *iri* (büyük), *ķiři* (küçük) gibi niteleme sıfatlarının biçimbirimlere bölünmeyen kök kelimeler olarak kabul edildiği belirtilmiş, bu kelimelerin eskiden gelen temel sıfatlar olduğu dile getirilmiştir. Oysa *boyřaņ* (boyu) *bilgir* (bilge), *ötķir* (keskin), *ķalalıķ* (şehirli), *bařķı* (baştaki), *awıldık* (köylü) gibi sıfatların, kökler ile yapım eklerine ayrılan türemiş kelimeler olduğu, belli ekler aracılığıyla oluşan türemiş sıfatlar olduğu ifade edilmiştir.

“Böylece sıfatlar şekil bilgisel yapısına göre basit sıfatlar (*negizgi sın esimder*), ve türemiş sıfatlar (*tuwindı sın esimder*) diye ayrılır.” (s. 171).

2.8.1.1.4. Sıfatların Oluşumu

Eserde sıfatların, şekil bilgisel, söz dizimsel ve semantik yöntemler aracılığıyla oluştuğu belirtilmiştir.

Şekil bilgisel yöntemle göre türemiş sıfatların yapım ekleri ile yapıldığı ifade edilmiştir.

Söz dizimsel yöntemle dair şunlar aktarılmıştır:

“Söz dizimsel yöntemle göre oluşan sıfatlar basit isimlerin birbiri ile öbekleşmesi yoluyla (*aķ sarı* ‘açık sarı’, *ķızıl sarı* ‘turuncu’ *ķara kök* koyu mavi’, *al ķara kök* ‘lacivert’; *aķ kuba* ‘açık sarı’ *aķ sur* ‘açık gri’ *aķ řabdār* ‘açık sarı’ *aķ şubar* ‘alaca’ *aķ kök* ‘açık mavi’ vb.), basit sıfatlar ve türemiş sıfatların birbiriyle öbekleşmesi yoluyla (*aķ köylekti* ‘beyaz gömlekle’, *ķara paltolı* ‘siyah paltolu’ vb.), isim ile türemiş sıfatın birbiri ile öbekleşmesi yoluyla (*ķöp balalı* ‘çok çocuklu’, *awız joldı* ‘ağız yollu’, *jibek köylekti* ‘ipek gömlekle’), basit ve türemiş sıfatların tekrarlanması, ikilenmesi yoluyla (*ülken-ülken* ‘büyük büyük’, *ülken-ķiři* ‘büyük küçük’, *tawlı-tawısız* ‘dağlı dağsız’, *eldi-ķündi* ‘el-gün’) yapılır.” (s. 172).

Yazar semantik yöntemle oluşan sıfatların belli bir söz dizimsel şekildeki kelimenin semantik yönden yavaş yavaş gelişerek kalıplaşması yoluyla (*baska* ‘başka’, *özge* ‘başka’, *şala-jansar* ‘ölmek üzere olan, can çekişen’ vb.) yapıldığını ifade etmiştir.

2.8.1.1.4.1. İsimlerden Sıfat Türeten İşlek Yapım Ekleri

1. Eserde *-kı, -ki, -ğı, -gi* yapım eki ile bazı isimlerden, zamirlerden, zarflardan, bununla birlikte, bulunma durumundaki kelimeler ile seyrek olarak ayrılma durumundaki kelimelerden türemiş kelimeler yapıldığı belirtilmiş, bu yapım ekleri ile türeyen kelimelerin anlamları maddeler halinde verilmiştir.

“1) Mekân anlamı bildiren bazı isimlere, zarflara, bununla birlikte bulunma ve ayrılma durumlarındaki isimlere eklenerek anlamları onların sözlük anlamları ile ilişkili türemiş bağıntılı sıfatlar yapar.”(s. 172-173). Bu bilginin ardından *awızğı* (ağızdaki), *törgi* (başköşedeki), *tüpki* (dipdeki), *işki* (içteki), *tömengi* (alttaki), *joğargı* (yukarıdaki), *soñğı* (sondaki), *artkı* (gerideki), *baladağı* (çocuktaki), *kitaptağı* (kitaptaki), *söylegendeği* (söylemişteki), *ortalıktağı* (merkezdeki), *zavodtağı* (fabrikadaki) örnekleri verilmiştir.

“2) Zaman kavramı bildiren bazı isimler ile zamirlere, zaman zarflarına eklenerek içeriği onların sözlük anlamları ile ilgili sıfatlar yapar.” (s. 173). Konuya örnek olarak *keşki* (akşamki), *tüşki* (öğle vakti), *küzgi* (sonbahardaki), *jazğı* (yazdaki), *köktemgi* (bahardaki), *tüngi* (geceki), *kündizgi* (gündüzki) kelimeleri verilmiştir.

2. *-lı, -li, -dı, -di, -tı, -ti* yapım ekleri ile yapılan kelimeler de maddeler halinde verilmiştir.

1) Yazar ekin, basit ve türemiş isimlerden onların sözlük anlamına göre (onunla ilgili), belli bir varlığın ya da bir olayın var olduğunu veya çok olduğunu bildiren türemiş sıfatlar yaptığını belirtmiş ve *arlı* (iffetli), *ataktı* (ünlü), *ädepti* (edepli), *äserli* (etkili), *bayıptı* (sabırlı), *iykemdi* (yetenekli), *ıynabattı* (terbiyeli), *paydalı* (faydalı), *şöpti* (çöplü), *ağaştı* (ağaçlı), *sıwlı* (sulu), *güldi* (güllü), *siyırlı* (sığırlı), *balalı* (çocuklu) örneklerini vermiştir.

2) Ekin bir başka fonksiyonu için şunlar kaydedilmiştir:

“Tekrarlanan isimden, sıfattan, sayı adından, zarftan hem tekrarlanan kelimenin içeriği ile doğrudan bağlantılı hem ikisinin içeriğini de kapsayan birleşik sıfatlar oluşur. Örneğin *ağalı-inili* (kardeş kimseler), *oylu-kırlı* (dereli tepeli), *tawlı-tastı* (dağlı taşlı), *özendi-suwlı* (nehirli, ırmaklı), *ülkendi-kişili* (büyüklü küçüklü), *burındı-sondı* (önce sonra), *joğarılı tömendi* (aşağıdan yukarıya doğru) vb.” (s. 173).

3) Eserde ekin iki-üç kelimededen kurulan, birleşik isimler olarak kullanılan çeşitli öbeklerden de birleşik sıfatlar yaptığı belirtilmiş, *ağ bastı* (beyaz başlı), *kaz moyındı* (kaz boyunlu), *ay kabaқты* (güzel kız), *teke saǵaldı* (keçisakallı) örnekleri verilmiştir.

3. –sız (-siz) yapım ekine dair şunlar kaydedilmiştir:

“–sız (-siz) isimlerden olumsuz anlamlı sıfat yapan çok işlek eklerden biridir. Bu ek ile türeyen sıfatın anlamı yukarıdaki –lı, –li, –dı, –di, –tı, –ti yapım ekleri ile yapılan sıfatın anlamı ile zıttır. Yani varlığın yokluğunu bildiren sıfat (*tawsız* ‘dağsız’, *suwsız* ‘susuz’, *balasız* ‘çocuksuz’, *aǵılsız* ‘akılsız’, *bilimsiz* ‘bilgisiz’) yapar. Bununla birlikte bu ek somut, soyut isimlere, zamirlere eklenir. Örneğin: *balasız* (çocuksuz), *kitapsız* (kitapsız), *köliksiz* (arabasız), *bilimsiz* (bilgisiz), *muñsız* (sıkıntısız), *tüysiksiz* (akılsız), *aşuwsız* (sinirsiz), *aǵılsız* (akılsız), *dawsız* (şüphesiz), *sensiz* (sensiz), *bizsiz* (bizsiz) vb.” (s. 173).

4. –şıl, –şil ekinin isim, zamir ve çeşitli kelimelere eklenerek onların sözlük anlamına uygun, belli bir işe ya da harekete meyil bildiren sıfat yaptığı dile getirilmiş ve *uykışıl* (uykucu), *sawıǵışıl* (eğlenceyi seven), *külkişil* (gülen, güler yüzlü), *şayşıl* (çayı seven), *zorlıkşıl* (zorlayan, zalim), *uyımşıl* (uyum içinde olan), *özimşil* (bencil), *tuwraşıl* (dürüst, adil), *oyşıl* (düşünür) örnekleri verilmiştir.

5. Eserde –day, (-dey, -tay, -tey) ekinin aslında eklendiği kelimeyi karşılaştırma, benzetme anlamlı sıfat yapan ek olduğu ve bu ekin çeşitli kelimelere eklenerek türemiş sıfat yaptığı ifade edilmiştir. Ekle ilgili *attay* (at gibi), *tawday* (dağ gibi), *üydey* (ev gibi), *suwday* (su gibi), *mendey* (benim gibi), *bizdey* (bizim gibi), *jabıǵkanday* (yapışmış gibi), *ölerdey* (ölecek gibi), *baratınday* (gidecek gibi) şeklinde örnekler verilmiştir.

“6. –lık, -lik, -dık, -dik, -tık, -tik eki hakkında şunlar dile getirilmiştir:

“1) İsimlere eklenerek onlardan, kelimenin esas anlamı ile ilgili özelliği bildiren türemiş sıfatlar yapar. Örneğin: *ortalık* (merkez), *koğamdık* (toplumsal), *kalalık* (şehre ait şehirli), *azamattık* (büyüklük), *joldastık* (yoldaşlık) vb.

2) Mevsim/sezon isimleri ile çeşitli eşya isimlerine eklenip onlardan zaman, ölçü anlamları ile ilişkili türemiş sıfatlar yapar. Örneğin: *aylık* (aylık), *jıldık* (yıllık), *aptalık* (haftalık), *tawlıktık* (günlük), *köylektik* (gömleklilik), *paltolık* (paltoluk),

birer kaynatımdık (tek kaynatımlık, bir defalık), *eki-üş asımdık* (iki üç pişirimlik) vb.

3) Zamirlere eklenerek onların belirli bir şahısla ilişkisini bildiren sıfatlar yapar. Örneğin: *özdik* (kendisi ile alakalı), *sendik* (seninle alakalı), *mendik* (benimle alakalı), *ķandaylık* (nasıllık), *ķańsalık* (ne kadarlık vb.) vb.” (s. 174).

7. Yazar *-las, -les, -das, -des, -tas, -tes* eklerin iki biçimibirimden (*-la+s*) kurulan bir ek olduğunu belirtmiş ve bu birleşik ekin bazen bileşenlerine ayrılarak, bazen ayrılmadan bir bütün olarak kullanıldığını belirtmiştir. Örneğin: *aralas* (karma), *ıńǵaylas* (uygun), *ķadirles* (saygın), *sıylas* (birbirine karşı saygılı) gibi kelimelerdeki *-las (-les)* ekinin kendi içinde ayrı ayrı bölündüğünü; *ķurbılas* (yaşıt, emsal), *dāmdes* (dostlar), *pikirles* (hemfikir), *kōmekte* (birbirine yardım edenler), *eldes* (yurttaş), *muńdas* (sırdaş) kelimelerindeki *-las (-les)* ekinin bu şekilde ayrılmadığını belirtmiştir.

Ardından *-las (-les)* ekinin eklendiği kelimenin anlamına uygun olarak birleşiklik, denklik, süreklilik, ilişkili olma, zaman anlamları bildirdiğini ifade etmiştir.

“1) İnsanın çeşitli vasıfları ve karakteri ile bağlantılı soyut anlamlı isimlere eklenerek bu vasıfların başka insanlarda da ortak olduğunu bildirir. Örneğin: *niyettes* (maksadı bir olan), *sırlas* (sırdaş), *tilewles* (aynı dilekte olan), *pikirles* (aynı fikirde olan), *kōjildes* (hemfikir), *ķadirles* (saygın), *aķıldas* (aynı düşünceyi paylaşan) vb.

2) İnsan ve insan dışındaki canlıların kökenini bildiren isimlere eklenerek onların nesillerinin bir olduğunu bildiren sıfatlar yapar. Örneğin: *tuwıstas* (akraba), *atalas* (ataları aynı olan), *tuwmalas* (akraba), *bawırlas* (kardeş), *ķarındas* (kardeş) vb.

3) Mekân isimlerine eklenir ve onların anlamlarına uygun olarak mekân, yer, durum bildiren türemiş sıfatlar yapar. Örneğin: *awıldas* (aynı köyden olan), *kōrşiles* (komşu), *jerles* (hemşehri), *eldes* (yurttaş), *tuwmalas* (kardeş), *uyalas* (aynı yuvadan olan), *japsarlas* (sınırdas), *irgeles* (komşu) vb.

4) Bazı isimlere eklenerek onların sözlük anlamlarına göre çeşitli yönlerden ortak olan kavramları bildirir. Örneğin: *joldas* (yoldaş), *zamandas* (çağdaş), *sabaktas* (kökü bir), *kāsiptes* (meslektaş), *ķızmettes* (meslektaş), *mājilistes* (aynı toplantıda bulunan kişiler), *dāmdes* (dostlar), *ōkşeles* (yaşıt), *ūzeńgiles* (arkadaş), *seriktes* (arkadaş), *istes* (meslektaş), *sōzdes* (konuşan) vb.” (s. 175).

8. Eserde *-şañ, -şey* ekinin iki fonksiyonu olduğu belirtilmiştir.

1) Ekin giyim kuşam isimlerine eklenerek insanın üzerindeki elbiseyle ilişkili dış görünüş bildiren sıfatlar yaptığı belirtilmiş ve *kōyleķşey* (gömlekli), *etikşey* (çizmeli), *paltoşañ* (paltolu) örnekleri verilmiştir.

2) Ekin bazı isimlere eklenerek insana veya varlığa ait belli bir vasfı bildiren türemiş sıfatlar yaptığı ifade edilmiş ve *aşuwşan* (sınırlı), *sözşeş* (söz ustası), *boyşan* (boylu), *terşeş* (çok terleyen), *kirşeş* (çok kir tutan) örnekleri verilmiştir.

2.8.1.1.4.2. İsimlerden Sıfat Yapan İşlek Olmayan Yapım Ekleri

Eserde bu başlık altında isimlerden sıfat yaptığı belirtilen ancak sık kullanılmayan ekler üzerinde durulmuştur.

1. *-il, -il, -l, -al, -el* eklerinin sadece birkaç köke eklenen, yapısal kavram bildiren ekler olarak arkaikleştiği belirtilmiş ve *batıl* (cesur), *jeñil* (hafif), *kızıl* (kızıl), *jasıl* (yeşil), *katıl* (sert, katı yürekli) örnekleri verilmiştir.

2. Yazar *-dar, -der, -tar, -ter* ekinin eklendiği ismin sözlük anlamına uygun belli bir işi-hareketi yapan kavram isimleri yaptığını belirtmiş ve *karızdar* (alacaklı), *habardar* (haberdar), *borıştar* (borçlu) örneklerini vermiştir.

“3. *-iy* yapım eki aşağıdaki *-paz, -koy, -kor* yapım ekleri gibi İran dillerinden (Fars, Tacik, Afgan) giren bir alıntı ektir. Birkaç kelimedede rastlanır. Örneğin: *äskeriy* (askeri), *mädeniy* (medeni), *tarihiy* (tarihi), *sayasiy* (siyasi), *ädebiy* (edebi).” (s. 176).

4. *-paz* ekinin eklendiği kelimededen, onun sözlük anlamıyla doğrudan ilişkili belli bir işteki uzmanlığı ya da kabiliyeti bildiren yeni kelime yaptığını belirten yazar, böyle kelimelerin isim olmaktan çok sıfat olmaya meyilli olduğunu söylemiştir. Eke örnek olarak *önerpaz* (hünerli), *aspaz* (aşçı), *oyınpaz* (oyunbaz), *äsempaz* (güzelliği seven, modacı), *bilimpaz* (bilgili), *kelisimpaz* (uzlaşmacı, barışçı), *sezimpaz* (sezgici) örneklerini vermiştir.

5. Eserde *-mpaz, -impaz, -impaz* yapım ekinin *-ım* ve *-paz* bileşenlerinden oluştuğu söylenmiş ve *jasampaz* (yaratıcı, üretken), *keñesimpaz* (konuşmacı, söyleşici), *surampaz* (çok soru soran) gibi kelimelerde bütün bir yapım eki olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

6. *-koy, (-goy)* yapım ekinin bazı isimlere eklenerek onların sözlük anlamı ile doğrudan ilişkili iş-hareket ve karakter isimleri olan yeni kelimeler türettiği belirtilmiş ve *käsipkoy* (uzman), *jädigöy* (büyücü, sihirbaz), *äzilköy* (şaka yapmayı seven), *sänköy* (süse, modaya düşkün), *janjalkoy* (kavgacı, yaygaracı) örnekleri verilmiştir.

7. *-kor* yapım ekinin eklendiği kelimeye belli bir işi ve hareketi alışkanlık haline getirme anlamı yüklediği belirtilmiş, *jemkor* (aç gözlü), *jalağor* (iftiracı), *aylağor* (hilekâr), *beynetkor* (çalışkan) gibi örnekler verilmiştir.

2.8.1.1.4.3. Fiillerden Sıfat Türeten İşlek Yapım Ekleri

1. *-k, -k, -ık, -ik, -ak, -ek* ekinin işlevleri maddeler halinde verilmiştir.

1) Ekin eklendiği geçişsiz ya da geçişli fiilin sözlük anlamı ile doğrudan bağlantılı çeşitli kavram isimleri yaptığı belirtilerek *aşık* (açık), *tunık* (duru, saydam), *suwık* (soğuk), *tolık* (dolgun), *jabık* (kapalı), *yarık* (yarık), *buzık* (bozuk), *korğak* (korkak), *kanık* (bir şeye vakıf olan), *kaşık* (uzak, ırak), *jasık* (gevşek), *şirik* (çürük), *ilik* (ilgi, alaka), *jatık* (düz), *bitik* (gür, sık), *kurğak* (kurak), *şiyrak* (sert, katı), *ozık* (ilerici), *kesek* (dilim, külçe), *döngelik* (lastik, tekerlek) örnekleri verilmiştir.

2) Yazar, ekin yansıma kelimelere eklenerek onlardan çeşitli sıfatlar yaptığını belirtmiş ve *bultak* (tutarsız hareket eden), *jaltak* (korkak), *eğkek* (eğri), *jalpak* (yassı), *burğak* (kar fırtınası), *adırağ* (ölçüden fazla, büyük göz) örneklerini vermiştir.

“3) Çeşitli isimlere eklenerek onların sözlük anlamlarına uygun sıfatlar yapar. Örneğin: *jolak* (şerit), *jorğak* (rahvan yürüyen), *kısırak* (kısırak), *ortak* (ortak), *iyrek* (zikzaklı, eğik) vb.” (s. 177).

2. Yazar, *-wık, (-wik)* ekinin fiilden bir işi, hareketi yapmaya meyilli olmayı bildiren türemiş sıfat yaptığını belirtmiştir. Örnek olarak *julawık* (sulu, cıvık), *söylewik* (çok konuşan), *surawık* (çok soru soran), *sıbırlawık* (fısıltı eden) kelimelerini vermiştir.

3. Eserde *-ıñkı, -ıñkı, -ıñki* yapım eklerinin fiillere eklenerek onlardan kelimenin sözlük anlamı ile ilişkili sıfatlar yaptığı belirtilmiş, *jatıñkı* (yatan), *salbırañkı* (sarkık, sarkmış), *şığıñkı* (harç, masraf), *köteriñki* (çıkık, yüksekçe), *basıñkı* (keyifsiz), *kebiñki* (hafif kurumuş) gibi örnekler verilmiştir.

4. *-ındı, -indi, -ndı, -indi* birleşik yapım eklerinin fiillere eklenerek belli bir hareket neticesinde ortaya çıkan kavramı bildirdiği belirtilmiş *asırandı* (evlatlık), *ğurandı* (birleşik, mürekkep), *serpindi* (tempolu, hızlı), *jırındı* (yırtık) gibi örnekler verilmiştir.

5. *-malı (-meli, -balı, -beli, -palı, -peli)*.

Bu ekin *-ma* ve *-lı* eklerinden oluşan birleşik bir ek olduğu, fiillere eklenerek onların sözlük anlamları ile ilişkili sıfatsal kavramlar bildirdiği belirtilmiştir. Eke, *awıspalı* (değişken), *köşpeli* (göçebe), *jiljımalı* (seyyar, portatif), *bürmeli* (büzmeli, fileli), *salıstırmalı* (karşılaştırmalı) vb. örnekler verilmiştir.

6. Yazar *-kış*, *-kiş*, *-ğış*, *-giş* eklerinin fiillere eklenerek onların sözlük anlamları ile ilişkili çeşitli sıfatlar yaptığı ifade etmiş; *bilgiş* (bilgiç), *sezgiş* (sezgili), *küldirgiş* (esprili), *tapkış* (zeki, kıvrak) gibi örnekler vermiştir.

7. *-ımdı* (*-imdi*, *-mdı*, *-mdi*). Bu ekin *-ım* ve *-dı* eklerinden oluşan birleşik ek olduğu belirtilmiş ve *jağımdı* (hoş, sevimli), *utımdı* (faydalı, kârlı), *unamdı* (şirin), *oramdı* (çevik) gibi örnekler verilmiştir.

“8. *-uwlı*, *-üwli*. *-w* ve *-lı* eklerinden oluşan birleşik *-uwlı* (*-üwli*) yapım eki fiillere eklenerek onların anlamı ile ilişkili, varlığın şeklini, görünüşünü, durumunu bildiren türemiş sıfatlar yapar.” (s. 178) Örnek olarak: *jiynawlı* (toplanan), *erttewli* (eyerli), *sanawlı* (sayılı), *büktewli* (kıvrık, bükük) gibi kelimeler verilmiştir.

9. Eserde *-kak*, *-kek*, *-gak*, *-gek* yapım eklerinin hem isim hem sıfat türeten yapım ekleri olmakla birlikte bunların isim olmaktan çok sıfat olmaya meyilli kelimeler olduğu ifade edilerek *askak* (doruk, zirve), *tongak* (soğuğa dayanıksız), *jabıskak* (yapışkan), *taygak* (kaygan), *urıskak* (kavgacı) vb. örnekler verilmiştir.

10. *-ma*, *-me*, *-ba*, *-be*, *-pa*, *-pe* eklerinin eklendiği kelimenin sözlük anlamına uygun sıfat kavramları bildirdiği dile getirilerek *kızba* (*adam*) (öfkeli adam), *böspe* (*söz*) (işgüzar laf), *aspa* (*jam*), *jayılma söylem* (genişletilmiş cümle) gibi örnekler verilmiştir.

2.8.1.1.4.4. Fiillerden Sıfat Türeten İşlek Olmayan Yapım Ekleri

1. Eserde *-ıs*, *-is*, *-s* yapım eklerinin bazı fiillerden fiilin sözlük anlamına uygun isim yaptığı *uksas* (uygun), *tanıs* (tanıdık), *kelis* (geliş), *ketis* (gidiş, yöneliş) örnekleri ile belirtilmiştir.

2. *-kır*, *-kir*, *-gır*, *-gir* eklerinin türemiş sıfat yaptığı ifade edilmiş ve *uşkır* (pilot), *ötkir* (keskin), *bilgir* (bilgiç) örnekleri verilmiştir.

3. Yazar *-mıs, (-mış)* ekinin bazı fiillerden sıfat türeten arkaik ek olarak görev yaptığını belirterek *jasamıs* (orta yaş üstü), *aytılmış* (söylenmiş), *taramıs* (sinir, kırış, zayıf) vb. örnekler vermiştir.

4. *-ımtal (-ımtal)* ekinin *-ım* ve *-tal* eklerinden kurulan birleşik bir yapım eki olduğu, kelime türetme kabiliyetinin oldukça az olduğu belirtilmiştir. “Eklendiği fiillerden onların anlamlarına uygun belli bir harekete meyili, kabiliyeti bildiren türemiş sıfatlar yapar. Örneğin: *uğımtal* (zeki), *ösımtal* (kısa sürede yetişen) , *sezımtal* (duyarlı) vb.” (s. 180).

5. *-kı (-ki, -đı, -gi)* ekinin bazı kelimelere eklenerek onların anlamları ile bağlantılı sıfatlar yaptığını belirtilerek *buralkı* (sahipsiz), *oralđı* (engel, mani), *jiynakı* (derli toplu), *küldirgi* (gölünç) örnekleri verilmiştir.

6. *-ır, -ir, -ar, -er* ekine dair şunlar aktarılmıştır:

“1) Bu ek bazı köklere eklenerek onların sözlük anlamları ile bağlantılı sıfatlar yapar. Örneğin: *jumır* (yumru), *iyir* (eğri), *obır* (obur), *kıñır* (eğri), *tıkır* (tıkırtı), *şımır* (güçlü, kuvvetli), *kuzar* (doruk, zirve), *biljir* (pısırtık) vb.

2) *-ır (-ir, -ar, -er...)* eki bazı türemiş kelimelerden yansıma sıfat yapar. Örneğin: *jaltır* (parlak), *jiltır* (parlak), *silbir* (sakar), *bilbir* (gevşek) vb.” (s. 180).

7. Yazar *-w* ekinin bazı fiillere eklenerek o fiilin sözlük anlamı ile ilişkili sıfatlar yaptığını belirterek *jaraw* (kıvamında olan), *kızuw* (süratli), *taşaw* (yakın), *jadaw* (zayıf, cılız), *jabırşaw* (üzgün) vb. örnekler vermiştir.

8. *-ağan (-egen)* ekinin bazı geçişsiz ve geçişli fiillere eklenerek bir işe ya da harekete meyilli olmayı bildirdiğini ifade etmiş; *tebegen* (tepen, çiftte atan at), *şabağan* (saldırđan), *süzegen* (boynuzlayan, toslayan), *şaşağan* (hep kaçmayı düşünen) vb. örnekler vermiştir.

9. Eserde *-ın (-in, -n)* yapım ekinin bazı fiillerden ve bazı arkaik kelimelerden türemiş sıfat yapan, işlek olmayan eklerden biri olduğu ifade edilmiştir. Örneğin: *ortan* (tam orta), *bütin* (bütün), *uzın* (uzun), vb.

“10. *-şalaş (-kelek, -đalař, -gelek)*. Bazı fiillere eklenerek onların sözlük anlamına uygun belli bir işe ya da harekete alişkanlığı bildiren sıfatlar yapar. Örneğin: *uşşalaş* (hafif, hoppa), *sasşalaş* (şaşkın), *řozđalař* (hareketli) vb.” (s. 180-181).

11. Yazar, *-alak* (*-elek*) ekinin yansıma sözcüklere eklenerek türemiş sıfatlar yaptığını belirtmiş ve. Örneğin: *kañgalak* (ağırbaşlı olmayan), *bultalak* (dolambaçlı) gibi örnekler vermiştir.

12. *-anak* ekinin fiillerin anlamlarına uygun sıfatlar yaptığını *suganak* (aç gözlü), *şukanak* (hendek, çukur), *şıganak* (körfez) örnekleri ile açıklamıştır.

13. *-ğılıktı* (*-gilikti*, *-kılıktı*, *-kilikti*) yapım ekinin *-kı*, *-lık*, *-tı* bileşenlerinden kurulan birleşik ek olduğu bildirilmiştir. “Bazı geçişsiz ve geçişli fiillere ve mekân bildiren bazı isimlere eklenerek türemiş sıfat yapar. Örneğin: *jetkilikti* (yeterli, bol), *turgılıktı* (yerleşik), *jergilikti* (yerli, yerel), *tuñğılıktı* (titiz, özenli) vb.” (s. 181).

14. Eserde *-msak* (*-msek*, *-ımsak*, *-imsek*) eki *-m* ve *-sak* (*-sek*) eklerinden oluştuğu, bu ekin bazı geçişsiz ve geçişli fiillere eklenerek insanda alışkanlığa, kalıplaşmış davranışa dönüşen özelliği bildiren türemiş sıfat yaptığı belirtilmiş ve *suramsak* (çok soru soran), *tilemsek* (devamlı bir şeyler isteyen), *jaramsak* (dalkavuk), *ölimsek* (dayanıklı, diri), *satımsak* (satılmış, alçak) vb. örnekler verilmiştir.

2.8.1.1.4.5. Sıfatın Söz dizimsel Yöntem İle Yapılması

Eserde sıfatlar, birleşenlerinin yapısına göre yalın sıfatlar ve birleşik sıfatlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

“Yalın sıfatlara hiçbir ek almayan kök kelimeler (*aq* ‘beyaz’, *qara* ‘siyah’, *kök* ‘mavi’, *sur* ‘alaca’, *tik* ‘dik’, *alasa* ‘alçak, bodur’, *tar* ‘dar’ vb.) ve yapım eki ile yapılan türemiş (*maldı* ‘malı olan’, *köpti* ‘çok, çoklu’, *qunarlı* ‘verimli’, *önimsiz* ‘işlek olmayan’, *zalalsız* ‘zararsız’, *boyşan* ‘boylu’, *uykışıl* ‘uykucu’, *köterinki* ‘yüksekçe’, *serippeli* ‘yaylı’ vb.) ve başka kelime türlerinin anlamsal yönden gelişerek sıfatlaşan kelimeler (*kebüw* ‘kuru, kurumuş’, *awruw* ‘hasta’, *baska* ‘başka’, *özge* ‘başka’ vb.) girer.” (s. 181).

Eserde birleşik sıfatlara en az iki ya da daha fazla bileşen ile; söz dizimi yoluyla yapılan sıfatların girdiği belirtilmiştir. “Birleşik sıfatlar basit sıfatların ya da başka kelimelerin öbekleşmesi, tekrarlanması, ikilenmesi, seyrek olarak da birleşmesi yoluyla yapılarak bir bütün olarak vazife görür.” (s. 182). Bu bilginin ardından Bugünkü Kazak Dilindeki birleşik sıfatların modelleri verilmiştir.

1. Niteleme sıfatlarının birbiri ile öbekleşmesi sonucunda birleşik sıfat oluştuğunu dile getiren yazar cümlelerini şöyle sürdürmüştür:

“Bu gruba *ķara ala* (alaca), *sarı ala* (alaca), *torı ala* (alaca), *ŗubar ala* (benekli, alacalı), *ķızıl ala* (kırmızılı alaca) yapıları gibi oluşan, yani birinci bileŗeni deŗiŗen, ikinci bileŗeni deŗiŗmeyen sıfatlar da; *ķara k k* (lacivert), *ķara sur* (koyu gri), *ķara torı* (siyah, siyahımsı), *ķara ķoŗır* (koyu kahverengi), *ķara k ren* (kızıl kahverengi), *ķara ŗubar* (alaca bulaca), *ķara ker* (koyu doru renk) yapıları gibi oluşan, yani birinci bileŗeni deŗiŗmeyen, ikinci bileŗeni deŗiŗerek yapılan iki bileŗenli birleŗik sıfatlar da; *al ķara k k* (alaca), *alkara ker* (alacalı doru renk) gibi gibi  ç bileŗenli birleŗik sıfatlar da girer.” (s. 182).

2. Eserde tek tip ya niteleme sıfatlarının veya baŗıntılı sıfatların tekrarlanması yoluyla da birleŗik sıfat yapıldıŗı belirtilmiŗ ve *ķiŗkene-ķiŗkene* (k c k k c k), *appaŗ-appaŗ* (beyaz beyaz), * lken- lken* (b y k b y k), *maldı-malsız* (varlıklı varlıksız) gibi  rnekler verilmiŗtir.

3. Bir baŗka y ntem olarak ŗunlar kaydedilmiŗtir:

K k sıfat ile *-lı (-li)* ekli t remiŗ sıfat  bekleŗir.  rneŗin: *ķeŗ maŗdaylı* (geniŗ anınlı), *ŗokŗa saŗaldı* (bir tutam sakalı olan), *ķızıl ŗıraylı* (kırmızı y zl ) vb.

İsim, sıfat, zamir sıfat-fiil ile *-lı (-li)* ekli t remiŗ sıfat  bekleŗir.  rneŗin: *teke saŗaldı* (keŗisakallı), *adıraŗ k zdi* (g zleri dıŗarıya doŗru  ıkık olan), *altın bawlı* (altın saplı) vb.

Ya iki bileŗeni de aynı *-lı (-li)* eki ile oluşan t remiŗ sıfatlar tekrarlanır ya da bir bileŗeni *-lı (-li)* eki ile, bir bileŗeni *-sız (-siz)* eki ile yapılan t remiŗ sıfatlar tekrarlanır.  rneŗin: *tawlı-tastı* (daŗlı taŗlı), *ormandı-toŗaylı* (ormanlı korulu), * keli-balalı* (babalı oŗullu), *aŗalı-inili* (aŗabeyli kardeŗli), *essiz-t ssiz* (akılsız), *j ndi-j nsiz* (yerli yersiz), *orındı-orınsız* (yerli yersiz) vb.” (s. 182)

4. Eserde isim ve sıfatların *-lıķ (-lik, -dık, -dik, -tık, -tik)* ekli sıfatlar  bekleŗerek birleŗik sıfat yaptıŗı belirtilerek *ŗalıķ aralıķ* (uluslar arası), *bes jıldıķ* (beŗ yıllık), *bes kisilik* (beŗ kiŗilik), *on adam siyarlıķ* (on adamlık), *eki- ŗ k ndik* (iki  ç g nl k)  rnekleri verilmiŗtir.

5. Bir baŗka madde olarak ŗunlar aktarılmıŗtır:

“Ya iki bileŗeni de aynı *-lıķ (-lik)* yapım eki ile veya *-iy* yapım eki ile yapılan t remiŗ sıfatlar tekrarlanır ya da bir bileŗeni *-lı (-li)* yapım eki ile bir bileŗeni *-iy* yapım eki ile yapılan t remiŗ sıfatlar tekrarlanır. Bununla birlikte  nceki bileŗeni isim, sonraki bileŗeni *-lıķ (-lik)* yapım eki ile yapılmıŗ t remiŗ sıfatlar tekrarlanır.  rneŗin: * skeriy-sayasiy (kadrlar)* (askeri-siyasi deŗerler), *ŗulumiy-edebiy (mura)* (ilmi edebi miras), * lewmettik-ekonomikalıķ (ŗara)* (toplumsal-ekonomik  z m), *ideyalıķ-sayasiy ( mir)* (fikri-siyasi  m r), *ķoŗamdıķ-tarihiy* (teŗrube) (sosyal-tarihi teŗrube) vb.” (s. 183).

Yazar yine bu grup i inde  c nc  ŗahıs iyelik eki eklenecek isme (birinci bileŗen) sıfat (ikinci bileŗen) eklenerek birleŗik sıfat yapıldıŗını belirtmiŗtir. Konu ile ilgili *k zi aŗıķ*

(gözü açık), *tili mayda* (kibar), *bası bos* (başiboş), *jüzi jılı* (güler yüzlü), *kolı uzın* (kolu uzun), *kolı aşıq* (eli açık), *kolı kışka* (kolu kısa) örneklerini vermiştir.

2.8.1.1.5. Sıfatın Söz dizimsel Görevi

Eserde, sıfatların anlam yönünden varlığın özelliğini bildirdiği için cümlede çoğunlukla tamlayan öge olarak vazife gördüğü belirtilmiş ve şu cümle örnek gösterilmiştir: *Aq kiyimdi, deneli, aq saqaldı, soqır mlkaw tanımas tiri jandı* (Abay) ‘beyaz elbiseli, iri cüsseli, aksakallı, kör, dilsiz tanınmaz haldeki canlı’.

Sıfatların cümlede yüklem de olduğu, böyle bir durumda cümlenin öznesinin şahıs zamirlerinden olursa yüklem olan sıfata bildirme eki eklendiği belirtilmiştir. Örneğin: *Men tipti jüyrikpin* ‘çok hızlıyım (Ġ. Müsirepov).

Yazar, sıfatlara aslında çokluk, iyelik, durum ekleri eklenmediğini ancak cümlede yüklendiği anlama göre ismin görevine de sahip olabileceğini belirterek *Jaksıdan ülgi al* ‘İyiden ibret al’ (atasözü) örneğine başvurmuştur.

2.8.2. Pratiklik Kazak Tili’nde Sıfat Konusunun İşlenişi

2.8.2.1. Sıfat (Sın Esim)

Eserde sıfat şu şekilde tanımlanmıştır: “Sıfat, varlığın vasfını, özelliğini bildiren kelime türüdür. Bu nedenle isimden önce eksiz bir şekilde gelerek niteleyici vazifesi görür. (s. 109). Sıfatlar için *asil mura* (asil yadigâr), *äsem än* (güzel şarkı), *jaqsı kitap* (iyi kitap), *kızık ängime* (ilgi çekici hikâye) örnekleri verilmiştir.

Yazarlar, sıfatın kullanılıştta varlıksal kavramı da bildirebileceğini, bunun da sıfatın isimleşmesi (*sın esimniñ zattanuwı*) olarak adlandırıldığını dile getirmiştir.

Eserde, sıfatın anlamına göre niteleme sıfatı (*sapa sın*) ve bağıntılı sıfat (*katstıq sın*) olarak ikiye ayrıldığı belirtilmiştir.

“Niteleme sıfatı ismin türünü, görünüşünü, vasfını, sayısını, boyutunu, hacmini bildiren tek biçimbirimli kelimedir: *aq* (beyaz), *kök* (mavi), *ülken* (büyük), *jaqsı* (güzel), *biyik* (büyük), *jaman* (kötü), *kızıl* (kızıl), *keñ* (geniş), *tar* (dar), *jalpaq* (yassı) vb.

Bağıntılı sıfat varlığın özelliğini başka bir varlığın iştiraki ile bildiren kelimelerdir: *tawlı (jer)* (dağlı yer), *qamıstı (köl)* (kamuşlu göl), *jazğı (samal)*

(yazdaki meltem), *boyşay (jigit)* (boyly delikanlı), *börikti (adam)* (kalpaklı adam), *küzgi (jel)* (sonbahardaki rüzgâr) vb.” (s. 110).

2.8.2.1.1. Basit ve Türemiş Sıfatlar

Eserde basit sıfatların biçimbirmlere ayrılmayan sıfatlar olduğu belirtilmiş ve *koñır* (kahverengi), *sarı* (sarı), *semiz* (semiz), *sur* (gri), *alasa* (kısa), *jılı* (ılık), *iri* (büyük), *kişi* (küçük), *juka* (ince), *kalın* (kalın) örnekleri verilmiştir.

Türemiş sıfatların ise yapım ekleri ile türeyen sıfatlar olduğu ifade edilerek *oylı* (düşünceli), *külkişil* (güleç), *tawday* (dağ gibi), *sırlas (adam)* (sırdaş insan), *sözşey* (söz ustası), *kışkı (wakit)* (kış vakti) örnekleri verilmiştir.

2.8.2.1.2. Yalın ve Birleşik Sıfatlar

Eserde yalın sıfatların yapısında tek kelime olan sıfatlar; birleşik sıfatların ise yapısında en az iki sıfat bulunan sıfatlar olduğu belirtilmiştir. Birleşik sıfatlara örnek olarak *küreñ kızıl* (kiremit rengi), *qara ala* (koyu alaca), *qara sur* (koyu gri), *aq saqaldı (kart)* (aksakallı ihtiyar), *tülki tumaqtı (adam)* (tilki kalpağı olan adam) örnekleri verilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Eserlerde bu bölümde sıfatın tanımı, kapsamı, oluşum yolları, alt grupları gibi konular ele alınmıştır.

Her iki eser de sıfatları niteleme sıfatları (*negizgi, sapalık sin esim*) ve bağıntılı (*katıstık, tuwındı sin esim*) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu tasnif dikkat çekici bir tasniftir. Çünkü Türkiye Türkçesi gramerlerinde belirtme sıfatı olarak ele alınan ve ismi sayı, soru, gösterme, belirsizlik gibi açılardan tamamlayan sıfatlar sıfat başlığı altında ele alınmamış; bu sıfatın yerine bağıntılı sıfat (*katıstık sin esim*) üzerinde durulmuştur. Kazak Türkçesi gramerlerinde bu şekilde yapılan sıfatın şöyle bir mantığı vardır. Eğer bir sıfat önünde bulunduğu bir ismi başka kavramlar ile ilişkili olarak tamamlıyorsa bu sıfata bağıntılı sıfat adı veriliyor. Örnek olarak Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserdeki verilen “*Balalı üy bazar, balasız üy mezar* ‘Çocuklu ev pazar (gibi), çocuksuz ev mezar (gibidir) (atasözü) örneği ele alınabilir. Bu örnekte *üy* (ev) kelimesini tamamlayan *balalı* (çocuklu) kelimesi *bala* kelimesi ile bağlantılı olduğu için bağıntılı sıfattır. Yine aynı eserde bu tarz sıfatların yapım ekleri ile

türetildiği de belirtilmiştir. Ancak türemiş sıfatların *balalı üy* örneğinde olduğu gibi varlığın niteliğini de gösterdiği dikkate alınarak bu iki sıfat türü arasındaki farkın net olarak verilmediği görülmektedir. Bu açıdan bağıntılı sıfat olarak adlandırılan yapının sıfat türü olarak gösterilmesinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Қазирги Қазак Тили-Морфология’da sıfat türetmenin bir yolu olarak sıfatın söz dizimsel yöntem ile yapılması verilmiştir. Yazarın söz dizimsel yöntem ile yapıldığını belirttiği sıfatlar Türkiye Türkçesi gramerciliğinde birleşik sıfat olarak adlandırılan sıfatlardır.

Eserler arasında Қазирги Қазак Тили-Морфология isimli eser konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Pratiklik Қазак Тили ise sıfatı genel hatlarıyla vermeye çalışmıştır. Қазирги Қазак Тили-Морфология’da sıfat türeten yapım eklerinin bir sayım-dökümü yapılmış, eklerin işlevleri ayrı ayrı açıklanmıştır. Burada kelimelerden sıfat türeten yapım eklerinin ayrı bir şekilde alınması dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi isimli eserde de benzer bir yol izlenerek ‘addan sıfat türeten ekler’ tarzında başlıklar açılmıştır (Korkmaz, 2009). Kazak Türkçesi Grameri isimli eserde de bu tarz ekler türemiş sıfatlar başlığı altında verilmiştir (Koç ve Doğan 2004: 208). Ayrıca eklerin tasnif denemelerinde sadece isimlere eklenerek sıfat yapan ekler için sıfatlama eki (Turan, 2000); sıfata dönüştürücü ekler (Delice, 2000; 135-150) terimleri de kullanılmıştır.

2.9. Sayı Adı

2.9.1. Қазирги Қазак Тили-Морфология’da Sayı Adının İşlenişi

2.9.1.1. Sayı Adı (San Esim)

Eserde bu başlık altında sayı adları ele alınmıştır. Sayı adının isimler grubuna ait kelime türlerinden biri olduğu, kendi anlamı ve fonksiyonu yönünden başka kelime türlerine göre sıfata biraz daha yakın olduğu belirtilmiş ve cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Ancak sıfat varlığın niteliğini, vasfını, özelliğini bildiren kelime türüdür. Sayı adı varlığın sayısını, ölçü ve miktarını bildirir. Örneğin: *aқ oramal* (beyaz havlu), *jaқsı köylek* (güzel gömlek), *juwan aғaş* (kalın ağaç) öbeklerindeki *aқ*, *jaқsı*, *juwan* sıfatları ile *eki* (iki), *bes* (beş), *jiyırma* (yirmi) sayı adlarını aynı derecede tutmak olmaz. Çünkü buradaki *aқ*, *jaқsı*, *juwan* kelimeleri *oramal*, *köylek*, *aғaş* gibi çeşitli varlıkların özelliklerini gösterir; *eki*, *bes*, *jiyırma* kelimeleri bu

şekildeki vasıfların birini gösteremez. Sadece sayı ve ölçü yönünden yani onların kaç tane olduğunu açıklar.” (s. 192).

2.9.1.1.1. Sayı Adının Sözlüksel ve Anlamsal Özelliği

Yazar, sayıların başka kelimelere izafe edilmeden bağımsız olarak söylenince sadece soyut sayı kavramlarının isimleri olarak hizmet ettiğini, bunların kesin anlamlarının başka kelimeler ile ilişkisi neticesinde ortaya çıktığını ifade etmiştir.

2.9.1.1.2. Sayı İsmi'nin Şekil Bilgisel Özelliği

Eserde morfolojik yapısı yönünden sayı adlarının başka kelime türlerine benzemeyen özelliklerinin olduğu, sayı adının temel vazifesinin açıklama olduğu için daima açıkladığı kelimelerden önce kullanıldığı, ancak hiçbir zaman şekil bilgisel değişime uğramadığı belirtilmiştir.

Sayı adlarının sadece kendilerine ait çeşitli şekilleri olduğu dile getirilmiş buna örnek olarak *-ınşı (-inşi)*, *-aw*, *-(-ew)* ve *-er* eklerinin sadece sayılara ait ekler olması gösterilmiştir. Ayrıca bu eklerin başka kelime türlerinden yeni, türemiş sayı adları yapamadığı; sadece kök sayı adlarına eklenerek onlardan türemiş şekiller yapabildiği de ifade edilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Sayı adları şekil bilgisel yapılarına göre basit sayı adları (*negizgi san esimder*), ve türemiş sayı adları (*tuwındı san esimder*) olmak üzere ikiye ayrılır. Basit sayı adları grubuna sadece asıl sayılar girer, türemiş sayılar, basit sayı adlarına *-ınşı*, *-aw*, *-er*, *-tay* ekleri eklenerek yapılır. Örneğin: *bir-birinşi* (bir-birinci), *on-onınşı* (on-onuncu); *eki-ekew* (iki-iki tane), *altı-altaw* (altı-altı tane); *bir-birer* (bir-birer), *kırk-kırkıktay* (kırk-kırk kadar), *eliw-eliwdey* (elli-elli kadar) vb.

Sayı adları kendi içinde yalın sayı (*dara san*) ve birleşik sayı (*kürdeli san*) olmak üzere ikiye ayrılır. Yalın sayıların isimleri çok değildir. Onlar toplam yirmi kelimedir: *bir*, *eki*, *üş*, *tört*, *bes*, *altı*, *jeti*, *segiz*, *toğız*, *on*, *jiyırma*, *otız*, *kırk*, *eliw*, *alpıs*, *jetpis*, *seksen*, *toğsan*, *jüz*, *muş*.

Birleşik sayı adları bu söylenen tek sayıların çeşitli yollarla öbekleşerek kullanılması veya tekrarlanması ile yapılır. Yani birleşik sayı adları kendi içinde asıl sayı adlarının (*on segiz*, *muş toğız*, *jüz alpıs üç* vb.) birleşmesi ile yapılan; asıl sayı adlarının ikilenerek söylenmesi ile yapılan birleşik sayı adları (*bir-eki*, *üş-tört*, *bes-altı* vb.) olarak ikiye ayrılır.” (s. 193).

2.9.1.1.3. Sayı Adının Söz Dizimsel Özelliği

Bu başlık altında sayı adının söz dizimdeki yeri ve görevine dair bilgiler verilmiştir.

Yazar, sayı adının cümle içinde en temel vazifesinin tamlayan olması olduğunu belirtmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Alışılacağı şekilde sayı isimleri isimleri açıklayan ve varlığın sayısını bildiren kelimeler olarak incelenir. Doğrusu sayılar sadece isimlerin değil isimden türeyen sıfatların da fiillerin de sayısını bildirir. Sayı isimlerinin bu şekilde isimlerden başka kelime türlerinden yani türemiş sıfattan, fiilden önce durarak onlar vasıtasıyla dile getirilen kavramların sayısını bildirerek kullanılışı onların belirten olma özelliği kazandığını gösterir.” (s. 196).

Eserde sayı adlarının cümle içindeki kelimelerin hepsiyle aynı şekilde ilişki kurmadığı, yani doğrudan rastgele kelimeler ile öbekleşmediği, onların doğrudan öbekleştiği temel kelimelerin isimler, isimlerden türeyen sıfatlar ve fiiller olduğu belirtilmiştir.

2.9.1.1.4. Sayı Adının Anlamsal ve Şekil Bilgisel Grupları

Eserde sayı adlarının sayı kavramını soyut olarak bildiren kelimeler olmakla birlikte semantik, şekil bilgisel ve anlam bilgisel yönlerden kendi başına bağımsız kategoriler olarak birkaç gruba ayrıldığı belirtilmiştir. Bu açıdan sayı isimleri asıl sayı (*eseptik san*), sıra sayı (*rettik san*), tahmini sayı (*boljaldık san*), topluluk sayı (*jıynaqtık san*), üleştirme sayı (*toptık san*) ve kesir sayı (*bölşektik san*) olmak üzere altı gruba bölünmüştür.

2.9.1.1.4.1. Asıl Sayı Adları (Eseptik San Esim)

“Asıl sayı adları varlığın, isimden türeyen sıfatın veya iş-hareketin sayısını bildirmek için kullanılır. Onlar anlam yönünden şekil bilgisel özelliği ve söz dizimsel vazifesi yönünden sığata benzemektedir.” (s. 197-198).

Yazar, asıl sayı isimlerinin içine sayı isimlerinin başka türlerinin oluşumuna temel olan tabii sayıların girdiğini; bu sayıların derecesine göre birlik sayılar, onluk sayılar, yüzlük sayılar ve binlik sayılar olmak üzere birkaç sınıfa ayrıldığını ifade etmiştir.

Sayı isimlerinin başka türlerine göre asıl sayı isimlerinde yeni kelime türetme kabiliyetinin daha güçlü olduğunu, hatta bütün sayı isimlerinin içinde yeni kelime türetmeye esas oluşturan sayıların bu sayılar olduğunu belirtmiştir. Ardından şunlar dile getirilmiştir:

“Asıl sayı isimlerinden türeyen yeni kelimeler iki yol ile yapılır.

Birincisi asıl sayı isimlerinden yapılan yeni kelimelerin çeşitleri başka kelime türlerine dönüşmeyerek sayı adı kategorisinin içinde kalmaktadır. Bu şekildeki yeni kelimelerin oluşum sisteminin iki türü vardır: şekil bilgisel yol ve söz dizimsel yol.

İkinci olarak asıl sayı isimlerinden oluşan yeni kelimeler başka kelimelere dönüşmektedir. Bu şekildeki kelimelerin oluşum sisteminin üç yolu vardır. Semantik yol, şekil bilgisel yol ve söz dizimsel yol.” (s. 200).

Bu bilgilerin ardından sayı adının kendi yapısında kalan yeni şekillerin şekil bilgisel yolla yapımında kullanılan ekler şu şekilde verilmiştir:

“1. *-ınşı (-inşi)* eki herhangi asıl sayı adına eklenerek sıra sayı adı yapar: *eginşi* (ikinci), *onınşı* (onuncu), *otuz jetinşi* (otuz yedinci), *jüzinşi* (yüzüncü), *jüz jiyırma altınşı* (yüz yirmi altıncı) vb.

2. *-aw (-ew)* eki birden yediye kadar olan sayılara eklenerek topluluk sayı adı yapar: *birew* (bir tane), *ekew* (iki tane), *üşew* (üç tane), *törtew* (dört tane), *besew* (beş tane), *altaw* (altı tane), *jetew* (yedi tane) vb.

3. *-day, -dey, -tay, -tey* eki ile asıl sayı isimlerinden tahmini sayılar yapılır: *otuzday* (otuz kadar), *eliüwdey* (elli kadar), *kırıkday* (kırk kadar) vb.

4. *-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen* ekleri (bulunma halinin anlamı değişen şekli) asıl sayı isimlerinden üleştirme sayıları yapar: *altıdan* (altışar), *jetiden* (yedişer), *on dörtten* (on dörder), *onan* (onar), *seksennen* (seksener), *alpıstan* (altmışar) vb.” (s. 200).

Asıl sayı adlarından, sayı adlarının kendi yapısında kalan yeni şekillerin söz dizimsel yöntem ile yapıldığı belirtilmiş ve yöntemde kullanılan yollar şu şekilde sıralanmıştır:

“1. Tek başına olan sayı isimlerinin öbekleşmesi ile sayı adları yapılır. *On bir* (on bir), *otuz dört* (otuz dört), *jüz kırık jети* (yüz kırık yedi), *bir miş jüz alpıs üş* (dokuz yüz altmış üç) vb.

2. Tek veya birleşik asıl sayı adlarının ikilenerek söylenmesi yoluyla tahmini sayı adları yapılır: *bes-altı* (beş altı kadar), *on-on bes* (on on beş kadar), *kırık eliüw* (kırk elli civarında), *jiyırma otuz* (yirmi otuz kadar), *üş-tört* (üç dört tane), *on bes-on bes* (on beş kadar), *eki jüz-eki jüz* (iki yüz civarı) vb.

3. Asıl sayı adları ile başka kelime türlerine ait bazı kelimelerin öbekleşmesi ile ya tahmini sayı adları ya da üleştirme sayı adları yapılır. *jüz karalı* (yüz kadar), *otuz şamalı* (otuz kadar), *jerdiñ dörtten biri* (yerin dörtte biri), *jumıstın üştен ekisi* (işin üçte ikisi) vb.” (s. 201).

Yazar asıl sayı adlarından başka kelime türlerine dönüşen yeni şekillerin şekil bilgisel yöntemine göre yapılışında şu eklerin katkıda bulunduğunu belirtmiştir:

“1. *-dık, -dik, -tık, -tik* ekleri ile asıl sayı adlarından hem isim hem de sayı adı olarak kullanılan yeni kelime türetilir: *ekilik* (ikilik), *törttik* (not olarak dört), *bestik* (pekiyi), *ondık* (onluk, onbaşı), *segizdik* (sekizlik), *toqsandık* (doksanlık), *jüzdik* (yüzlük), *mişdik* (binlik) vb.

2. *-ti* (sadece *bes* kelimesine eklenir), *-kil* (sadece *üş, tört* kelimelerine eklenir) ekleri ile asıl sayı adlarından sıfat yapılır: *besti* (beş yaşındaki at), *üşkil* (üç köşeli), *törtkil* (dört köşeli).

3. *-la (-le)* eki sadece topluluk sayı adlarına eklenir ve türemiş fiil yapar: *ekewle* (ikilemek), *üşewle* (üçle-), *törtewle* (dörtle-), *besewle* (beşle-), *altawla* (altıla-), *jetewle* (yedile-), *ekewlegen* (ikileyen), *ekewlep* (iki kişi beraberce), *ekewleytin* (ikileyen) vb.” (s. 201).

2.9.1.1.4.2. Sıra Sayı Adları (Rettik San Esimder)

Eserde sıra sayı adlarının asıl sayı adlarına *-ınşı (-inşi)* ekinin eklenmesi ile yapıldığı ve belli varlıklar ile olayların kaç defa olduğunu belirtmek için kullanıldığı belirtilmiştir.

Sıra sayı adlarının da şekil bilgisel yapı yönünden basit ve birleşik olarak ayrıldığı ve birleşik sayı isimlerinde *-ınşı (-inşi)* ekinin en son sayıya eklendiği belirtilerek *Solardıñ işinde eñ jaksısı on altınşı, on jetinşi nömirlor eken* ‘Şunların içinde en iyisi on altıncı ve on yedinci numaralar imiş’ (M. Äwezov) örneği verilmiştir.

2.9.1.1.4.3. Topluluk Sayı Adları (Jıynaqtık San Esimder)

Yazar topluluk sayı adlarının birden yediye kadarki asıl sayı adlarına *-aw (-ew)* ekinin eklenmesi ile yapıldığını belirtmiş, böyle kelimelerin soyut sayı bildirdiği için daima isimleşerek bağımsız olarak kullanıldığını ifade etmiş ve *Beretin mülkiñ neşew? Tüye birew, at ekew, eşki birew, kaskır besew* ‘Verecek malın ne kadar? Bir tane deve, iki tane at, bir tane keçi, beş tane kurt’ (İ. Jansügirov) vb. örnekler vermiştir.

“Söz dizimsel yönteme göre topluluk sayı isimleri sadece tekrarlanma yolu ile yapılır. Örneğin: *Aqtılı-köktili köbelekter ekew ekew jarısıp oynaydı* ‘Beyazlı-mavili kelebekler ikişer ikişer oynuyor’ (Ğ. Müsirepov)” (s. 204).

2.9.1.1.4.4. Üleştirme Sayı Adları (Toptık San Esimder)

Eserde üleştirme sayı adlarının asıl, topluluk ve tahmini sayı adlarına ayrılma durumu eki olan *-dan (-den, -tan, -ten)* ekinin eklenmesi yoluyla yapıldığı belirtilmiştir. Konuya dair şunlar kaydedilmiştir:

“Şekil bilgisi açısından üleştirme sayı isimleri basit de birleşik de olabilir. Basit şekli *ekiden* (ikişer), *onnan* (onar), *otızdan* (otuzar), *jüzden* (yüzer), *mıñnan* (biner) gibi tek kelimelerden söylenir. Birleşik şekli ise *on besten* (on beşer), *jıyırma üştin* (yirmi üçer), *kırık ekiden* (kırk ikişer) gibi sayı isimlerinin

öbekleşerek söylenmesi ile veya *üş üşten* (üçer üçer) *bes altıdan* (beşer altışar), *jıyırma otızdan* (yirmişer otuzar) gibi tekrarlanarak söylenmesi vasıtası ile oluşur.” (s. 204).

2.9.1.1.4.5. Tahmini Sayı Adları (Boljaldık San Esimder)

Eserde tahmini sayı adlarının varlıkların ya da olguların sayısını tam olarak söyleyemeden tahmini olarak belirten kelimeler olduğu belirtilerek. Örneğin *Altı sovhoza keletin traktorlardıñ ğana sanı üş jüzdey* ‘Altı sovhoza gelen traktörlerin sayısı üç yüz kadardır’ (S. Muğanov) örneği verilmiştir.

Bu bilginin ardından tahmini sayı adlarının şekil bilgisi yöntemi ile de söz dizimi yöntemi ile de yapıldığı belirtilmiştir. Bu tarz sayı adlarının birinci olarak asıl sayı isimlerine çeşitli eklerin eklenmesi ile; ikinci olarak ya asıl sayı isimlerinin ikilenmesi ya da asıl sayı isimleri ile topluluk sayı isimlerinin ikilenmesi ile yapıldığı ifade edilmiştir.

Eserde tahmini sayı adlarının şekil bilgisel olarak yapılışında şu eklerin kullanıldığı ifade edilmiştir:

1. *-day, -dey, -tay, -tey*. Bu yapım eklerinin asıl sayı isimlerine doğrudan eklendiği belirtilmiş ve *Mektepte tört jüz elüwdey bala okuwı kerek* ‘Okulda dört yüz kadar çocuk okuyor olmalı’ (S. Muğanov) örneği verilmiştir.

2. *-er* yapım eki çok eski bir ek olduğu belirtilerek Bugünkü Kazak Dilinde sadece *birer* kelimesinde korunduğu ifade edilmiştir.

2.9.1.1.4.6. Kesir Sayı Adları (Bölşektik San Esimder)

Yazar kesir sayı adlarının oluşumunda kullanılan ekin aslında matematiksel kavramla ilişkili olarak ortaya çıkan bir ek olduğunu belirterek bu adların belli varlıklar ve olguların sayısal parçalarını bildirdiğini ifade etmiş ve şu örneği vermiştir:

“Örneğin: *Bükil Sovet jerinde bes milliyon gektarğa kamıs ösedı eken, sonıñ üşten ekisi Ğazakıstanda* ‘Bütün Sovyet ülkesinde beş milyon hektarda kamış yetiştirilmiş, bunun üçte ikisi Kazakistan’da’ (S. Muğanov) cümlesindeki *üşten ekisi* öbeği beş milyon kamışın üçe bölümünün iki parçasını gösterir.” (s. 206).

Eserde kesir sayı adlarının birleşik yapılar olduğu belirtilmiş ve Bugünkü Kazak Dilinde kesir sayı adı yapan üç çeşit ekin olduğu bildirilmiştir.

“Birincisi kesir sayı adlarının yapısındaki birinci bileşen ilgi eki, ikinci kısmı iyelik eki alır: *üştin biri* (üçte bir), *törtin ekisi* (dörtte iki), *onnın üşi* (onda üç), *jiyrmanın altısı* (yirmide altı), *jüzdiñ toğızı* (yüzde dokuz) vb.

İkinci olarak üleştirme sayı adlarının yapısındaki bileşenlerin birincisi ayrılma hal eki, ikincisi ise iyelik eki alır: *jiyirmadan jetisi* (yirmide yedi), *jüzden biri* (yüzde bir), *mıñnan biri* (binde bir) vb.

Üçüncü olarak üleştirme sayı isimlerinin yapısındaki birinci bileşen ayrılma hal eki alır, ikinci bileşen ise yalın durumda kullanılır. Ancak bu durumda *bölige* kelimesini ekleyerek söylemek gereklidir: *ekiden bir bölige* (iki parçadan biri), *onan bes bölige* (on parçadan beşi) vb.” (s. 206).

Bunlardan başka bugünkü Kazak Dilinde *jartı* (yarım), *şiyrek* (çeyrek) kelimeleri üleştirme kavramı bildirdiği de ifade edilmiştir. *Jartı* kelimesi ikide bir (1/2, iki parçanın bir parçası) anlamında, *şiyrek* kelimesi dörtte bir (1/4) anlamında kullanılır.

2.9.2. Pratiklik Kazak Tili’nde Sayı Adının İşlenişi

2.9.2.1. Sayı Adı (San Esim)

Eserde sayı adı şu şekilde tanımlanmıştır: “Sayı adı varlığın sayısal kavramını bildiren kelime türüdür.” (s. 115). Bu tanımın ardından sayı adının ismin önünde bulunduğu, eksiz halde öbekleştiği, cümlede tamlayan öge olduğu dile getirilmiştir.

Eserde sayı adları şekil bilgisi açısından ikiye ayrılmıştır:

“Sayı adları yapısına göre basit ve birleşik olarak ikiye ayrılır. Basit sayı adları: *bir* (bir), *on* (on), *jiyrma* (yirmi), *elüw* (elli), *toqsan* (doksan), *jüz* (yüz), *mıñ* (bin) vb. Birleşik sayı adları *on bes* (on beş), *alpis bes* (altmış beş), *seksen toğız* (seksen dokuz), *jüz elüw segiz* (yüz elli sekiz), *bir mıñ bes jüz toqsan eki* (bin beş yüz doksan iki), *on bes* (on beş), *on altı* (on altı), *jetpis-seksen* (yetmiş seksen) vb. Birleşik sayı adları ayrı yazılır, iki kelimededen oluşan sayı adları kısa çizgi ile yazılır.” (s. 115).

2.9.2.1.1. Sayı Adının Anlamsal Grupları

Eserde sayı adı anlamsal özelliklerine göre asıl (*eseptik*), sıra (*rettik*), topluluk (*jiynaktık*), tahmini (*boljaldık*), üleştirme (*toptık*), ve kesir (*bölşektik*) sayı adları olmak üzere ayrılmıştır.

“Asıl sayı isimleri (*Eseptik san esimder*): *on* (on), *bes* (beş), *jüz* (yüz), *mıñ* (bin), *alpis* (altmış), *toqsan* (doksan) vb.

Sıra sayı adı (*Rettik san esimder*): *besinşi* (beşinci), *onunşı* (onuncu), *ekinşi* (ikinci), *on besinşi* (on beşinci) vb.

Topluluk sayı ismi (*Jynaktıq san esim*): *birew* (bir tane), *ekewi* (ikisi), *üşew* (üç tane), *törtew* (dör tane), *altaw* (altı tane), *jetew* (yedi tane).

Tahmini sayı adı (*Boljaldıq san esim*): 5-6, 8-9, 40-50 vb.

Üleştirme sayı adı (*Toptaw san esim*): *on-onnan* (onar onar), *jüz-jüzden* (yüzer), *üş-üşten* (üçer) vb.

Kesir sayı adı (*Bölşektik san esim*): *onan bir* (onda bir), *onnıj ekisi* (onda iki), *mıññıj biri* (binde bir), *törtten üş* (dörtte üç).” (s. 115-116).

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen her iki eserde de sayı adı (*san esim*) başlığı altında Türkiye Türkçesi gramercilik geleneğinde sayı sıfatı olarak adlandırılan kelimelere dair bilgiler verilmiştir. Eserlerde sayı adı diğer kelime türlerinden bağımsız bir kelime türü olarak ele alınmıştır.

Eserlerde dikkat çeken ilk nokta yukarıda da belirtildiği gibi sayı adlarının tamamen farklı bir kelime türü olarak ele alınmasıdır. Türkiye Türkçesinde bu kelimeler, genellikle, sıfat bahsinde ele alınmıştır.

Muharrem Ergin sayı sıfatları bahsini ele alırken “Sayı sıfatları nesnelere sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslında ve tek başlarına sayı isimleridir.” (Ergin, 2005: 249) demektedir. Korkmaz da sayı sıfatlarının aslında sayı adı olduklarını dile getirmiş ve cümlelerini şöyle sürdürmüştür: “Ancak burada önemli olan işlevdir. Sayı adları, adlar önünde sürekli birer sıfat kalıbına girmiş olduklarından bunları elbette sayı sıfatları olarak değerlendirmek gerekir.” (Korkmaz, 2009: 387-388) Yine bu bağlamda Neşe Atabay, Sevgi Özel ve Dr. İbrahim Kutlubay tarafından hazırlanan Sözcük Türleri isimli eserde sayı adları, “adlarda sayı” başlığı altında ele alınmış ve sayı adlarının, gösterdikleri varlıkları sayı, sıra, topluluk bakımından belirttikleri ifade edilmiştir. Sıfat bahsinde ise “sayı adlarının sıfat olarak kullanılması” bahsi açılmış ve şöyle devam edilmiştir: “Sayı adlarının başka bir adın sayısını, ölçüsünü, sayısını belirtmek üzere sıfat olarak kullanıldıkları bir adla bir tamlama oluşturdukları görülür. Sayı sözcükleri birer addır.” (Atabay ve diğ., 2003: 72). A. Mehmedoğlu ve H. A. Aliyeva (2000: 109) sayı adının ayrı bir kelime çeşidi olduğunu ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi bu tür kelimelerin birer sayı adı olduğu görüşü kabul edilmiştir. Sayı adlarının tek başına bulunduğu zaman ad olarak görev yaptığı gerçektir ancak söz

dizimde sıfat görevi üstlenir. Bu açıdan bakıldığında en makul bakış açısının, Atabay ve arkadaşlarının dile getirdiği “sayı adlarının sıfat olarak kullanılması” olduğunu belirtmek gerekir.

Eserlerin sayı adlarına yaklaşımlarında çok büyük farklar yoktur. Ancak sayı adları sınıflandırılırken Türkiye Türkçesinden farklı olarak tahmini sayı adları da sayılmıştır. Kazak Türkçesi Grameri’nde de Kazak Türkçesinde tahmin sayı sıfatları olduğu belirtilmiştir (Koç ve Doğan 2004: 214).

2.10. Zamir

2.10.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Zamir Konusunun İşlenişi

2.10.1.1. Zamir (Esimdik)

Eserde isimler grubuna ait kelime türünün birinin de zamirler olduğu belirtilmiştir. Zamirlerin varlığın adını, özelliğini, sayısını bildirmediği ancak onların (isim, sıfat, sayı isimlerinin) yerine kullanıldığı ifade edilmiş; zamirlerin belli bir kavramı veya düşünceyi genel olarak ima yoluyla bildirdiği dile getirilmiştir. Zamirlerin kesin anlamlarının kendilerinden önce söylenen cümleye veya genel cümle açıklamasına göre anlaşıldığı ifade edilerek cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Örneğin: *Ol Prutkovtıj barlıq aforizmin biletin* ‘O Prutkov’un bütün özlü sözlerini bilirdi’ (S. Erübayev); *Sen kımsınba, artında biz barmız* ‘Sen utanma arkada biz varız’ (M. Ävezov) cümlelerindeki zamirlerin anlamları kesin değildir. Çünkü birinci cümledeki *ol* kelimesinden sadece bir insanın Prutkov’un bütün özlü sözlerini bildiğine dair bilgimiz olmasa o adam kim? Beysenbay mı yoksa Murat mı? Yoksa bizim bilmediğimiz başka bir insan mı? Nihayetinde onun kim olduğunu açıkça bilemeyiz. İkinci cümledeki *sen* ve *biz* kelimelerinin anlamları da kesin değildir. Onlar genel anlamda kullanılmıştır. Böyle olmasının sebebi: *ol* kelimesi *ben* ve *sen* dışındaki hepsini bildirmesidir. Yani yüz yüze konuşan iki insandan başka herkes (insan mı varlık mı hepsi aynı) *ol* olur. Oysa *men* sadece birinci şahıs olur. *Sen* dinleyen kişidir. Son olarak yukarıdaki gibi cümlelerde bulunan zamirlerin anlamları kesin değildir.” (s. 207-208).

Eserde zamirlerin köken açısından ikiye ayrıldığı belirtilmiştir. Onun bir grubuna çok eski zamandan gelen kök zamirlerin girdiği; ikinci grubuna ise dilin gelişme süreci ile bağlantılı olarak ortaya çıkan yani sonraki zamanda doğarak kalıplaşan zamirlerin girdiği dile getirilmiştir.

İlk gruba giren zamirlerin her zaman temel zamirler olduğu belirtilerek bu zamirlerin *men* (ben), *sen* (sen), *ol* (o), *biz* (biz), *siz* (siz), *ḳay?* (hangi), *kim?* (kim), *ne?* (ne), *mine* (işte), *bul* (bu), *osı* (bu, şu), *sol* (bu, şu) zamirleri gibi bugün parçalarına ayrılmayarak kullanılan kök kelimeler olduğu belirtilmiştir.

İkinci grup olarak adlandırılan gruba dair ise şunlar aktarılmıştır:

“Zamirlerin ikinci grubuna şu şekilde üç türlü zamir girer:

Birinci olarak belli bir kategoriye ait kelimelerin anlamlarının değişerek zamir derecesine dönüşmesi yoluyla yani sözlüksel açıdan oluşan kelimeler: *bir* (bir), *bar* (tüm, bütün), *birew* (biri), *bükil* (bütün), *tügel* (hepsi, herkes) vb. gibi zamirler; *är* (her), *küllı* (bütün), *pälen* (falan) gibi başka (Arapça, Farsça vb.) dillerden alınan kelimeler girer.

İkinci gruptaki zamirler; şekil bilgisel yöntem ile yapılan, soru ve gösterme gibi kök zamirlere örneğin, *-w* (işaret anlamı bildiren ek) ekinin eklenmesi ile oluşturulan *mına-w* (bu), *ana-w* (o), *sona-w* (şu) gibi zamirlerle birlikte onlardan çeşitli ekler ile yapılan *barlık* (bütün), *barşa* (bütün), *ḳanşa* (kaç, ne kadar), *neşe* (kaç), *ḳanday* (nasıl), *neşinşi* (kaçıncı) gibi zamirlerdir.

Üçüncü olarak söz dizimsel yöntem ile yapılan zamirler grubuna; *birdeje* (bir şey), *birneşe* (birkaç, biraz), *keybirew* (bazı), *äldekim* (biri, herhangi biri), *äldeḳaşan* (çoktan), *äldeḳayda* (herhangi bir yer), *ärbir* (her bir), *ekşim* (hiç kimse), *eşḳaysı* (hiçbiri), *eşḳanday* (hiçbir) gibi bağımsız kelimelerin birleşmesi ile yapılan birleşik zamirler ve *kimde-kim* (herhangi biri), *ḳay-ḳaysı* (her biri, herkes), *birde-bir* (biri, birisi) gibi tekrarlanarak kullanılan birleşik zamirler girer.” (s. 209-210).

Eserde anlamlarına göre zamirler şu şekilde gruplandırılmıştır:

“1) Şahıs zamirleri (*Jiktew esimdikter*), 2) Gösterme zamirleri (*Siltew esimdikter*), 3) Soru zamirleri (*Suraw esimdikter*), 4) Dönüşlülük zamiri (*Özdik esimdik*), 5) Belirsizlik zamiri (*Belgisizdik esimdikter*), 6) Olumsuzluk zamirleri (*Bolımsızdıḳ esimdikter*), 7) Topluluk zamirleri (*Jalpılaw esimdikter*).” (s. 210).

2.10.1.1.1. Şahıs Zamirleri (Jiktew Esimdikter)

Yazar şahıs zamirlerinin *men*, *sen*, *siz*, *ol*, *biz* (*bizder*), *sender*, *sizder*, *olar* kelimeleri olduğunu ve bu zamirlerin sayı yönünden az olmakla birlikte vazife yönünden zamirler içinde en çok kullanılan grup olduğunu ifade etmiştir.

Bu bilgilerin ardından eserde zamirlerin tekil ve çoğul çekimleri verilmiştir. Tekil zamirlerin çekimi aşağıdaki gibidir.

“Yalın	<i>men</i>	<i>sen</i>	<i>ol</i>
İlgi	<i>meniḳ</i>	<i>seniḳ</i>	<i>onuḳ</i>

Yönelme	<i>mağan</i>	<i>sağan</i>	<i>oğan</i>
Belirtme	<i>meni</i>	<i>seni</i>	<i>onu</i>
Bulunma	<i>mende</i>	<i>sende</i>	<i>onda</i>
Ayrılma	<i>menen</i>	<i>senen</i>	<i>onan</i> (odan)
Vasıta	<i>menimen</i>	<i>senimen</i>	<i>onimen</i> ” (s. 211-212)

Tekil çekimin ardından çoğul çekim şu şekilde gösterilmiştir:

“Yalın	<i>siz</i>	<i>biz(der)</i>	<i>sender</i>	<i>sizder</i>
İlgi	<i>sizdiñ</i>	<i>biz(der)diñ</i>	<i>senderdiñ</i>	<i>sizderdiñ</i>
Yönelme	<i>sizge</i>	<i>biz(der)ge</i>	<i>senderge</i>	<i>sizderge</i>
Belirtme	<i>sizdi</i>	<i>biz(der)di</i>	<i>senderdi</i>	<i>sizderdi</i>
Bulunma	<i>sizde</i>	<i>biz(der)de</i>	<i>senderde</i>	<i>sizderde</i>
Ayrılma	<i>sizden</i>	<i>biz(der)den</i>	<i>senderden</i>	<i>sizderden</i>
Vasıta	<i>sizben</i>	<i>biz(der)men</i>	<i>sendermen</i>	<i>sizdermen</i> ” (s. 211-212).

2.10.1.1.2. Gösterme Zamirleri (Siltew Esimdikleri)

Eserde gösterme zamirlerinin *bul* (bu), *osı* (o), *sol* (bu, şu), *anaw* (şu, o), *mınaw* (bu), *sonaw* (şu, ta), *osınaw* (bu, şu), *ana* (bu, şu), *mına* (bu, şu), *sona* (şu), *äni* (işte, bu), *mine* (işte, işbu) kelimeleri olduğu ifade edilmiştir.

“Bu kelimeleri asıl olarak ele alırsak bunlar, gösterme bildirerek *kay* (hangi)?, *ķaysı* (hangisi)? sorularına cevap veren gösterme kelimeleridir. Yani gösterme zamirlerinin tamamının anlamı aynıdır.” (s. 213).

Yazar, gösterme zamirlerinin işaret anlamıyla kullanıldığında hiçbir zaman çekimlenmediğini, çoğul ve iyelik eki almadığını; onların varlıksal kavramı karşılayarak isimleşince durum, iyelik ve çekim eklerini kabul ettiğini belirtmiştir.

Bul, *sol*, *ol* zamirlerine çokluk eki eklenince sondaki *l* sesinin düştüğü belirtilmiş, şöyle devam edilmiştir: “Örneğin: *bul* – *bular*, *sol* – *solar*, *ol* – *olar*. Bu üç zamire iyelik eki eklenince kökteki *l* sesi *n* sesine dönüşür (*bul* – *bunım* ‘benim buyum’, *bunıñ* ‘senin buyun’, *bunıñız* ‘sizin buyunuz’, *bunısı* ‘busu’ vb.)” (s. 214).

2.10.1.1.3. Soru Zamirleri (Suraw Esimdikleri)

Eserde soru zamirleri olarak *kim?* (kim), *ne?* (ne), *neşe?* (ne kadar), *ķay?* (hangi), *ķanday?* (nasıl), *ķanŗa?* (kaç, ne kadar), *ķalay?* (nasıl), *ķaŗan?* (ne zaman) kelimeleri gösterilmiştir.

Yazar Şekil bilgisel aĀıdan soru zamirlerinin iĀinde *kim?* (kim), *ne?* (ne), *ķaysı?* (hangi, hangisi) *neŗew?* (kaç, ne kadar) gibi zamirlerin ŀekimlendiđini, iyelik ve Āokluk eki alabildiğini belirtmiŗ ve konu ile ilgili tablolar vermiŗtir.

Soru Zamirlerinin ŀekim Özelliği

Tablo 17. ŀazirgi ŀazaķ Tili-Morfologiya’da Soru Zamirlerinin Durum Ekleri İle ŀekimi

Yalın	kim	ne	ķaŗan	ķalay	ķay
İlgi	kimniŗ	neniŗ			
Yönelme	kimge	nege	ķaŗanĀa		
Yükleme	kimdi	neni			
Bulunma	kimde	nede	ķaŗanda		ķayda
Ayrılma	kimnen	neden	ķaŗannan		ķaydan
Vasıta	kimmen	nemen			

(s. 216)

Soru Zamirlerinin İyelik Ekli Şekilleri

Tablo 18. ŀazirgi ŀazaķ Tili-Morfologiya’da Soru Zamirlerinin İyelik Ekli Hâli

Birinci Şahıs	kimim	nem	ķaysım	neŗewim
İkinci Şahıs	kimniŗ	nen	ķaysıŗ	neŗewiŗ
	kiminiŗiz	neŗiz	ķaysıŗız	neŗewiniŗiz
ÜĀüncü Şahıs	kimi	nesi	ķaysısı	neŗewi

(s. 216)

Eserde soru zamirlerinden *kim?*, *ne?*, *ķanday?*, *ķanŗa?*, *ķalay?*, *neŗiŗi?* zamirlerinin ŀekimlendiđi belirtilmiŗ ve bu ŀekim Şu tablo ile gösterilmiŗtir:

Tablo 19. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Bazı Zamirlerin Bildirme Eki İle Çekimi

men	kimmin	biz kimbiz (bizder kimlerbiz)
sen	kimsiñ	sender kim(der) – siñder
siz	kimsiz	sizder kim(der)-sizder
ol	kim	olar kimder vb.

(s. 216)

2.10.1.1.4. Dönüslülük Zamiri (Özdik Esimdik)

Eserde Kazak Dilinde dönüslülük zamirinin sadece *öz* kelimesi olduğu belirtilmiş, bu zamirin çoğunlukla *özim* (kendim), *öziñ* (kendin), *öziñiz* (kendiniz), *özderiñiz* (kendiniz) gibi iyelikli şekilde kullanıldığı ifade edilmiştir.

Yazar dönüslülük zamirinin iyelikli şekilde kullanılışında iki türlü özellik olduğunu belirterek şunları dile getirmiştir:

“1. Şahıs zamiri kullanılabilir de kullanılmayabilir de. Dönüslülük zamiri hangi şahısta kullanılırsa onunla birlikte kullanılan şahıs zamiri de o şahısta kullanılır. Örneğin: *özim – men özim, öziñ – sen öziñ, öziñiz – siz öziñiz, özimiz – biz özimiz (özderimiz, biz özderimiz), özderiñ – sender özderiñ, özderiñiz – sizder özderiñiz, özderi – olar özderi.*

2. İyelik ekli dönüslülük zamiri cümlede özne olursa şahıs ekini doğrudan kendine bağlı kılar. Yani özne olan dönüslülük zamiri hangi şahsın iyelik ekini alırsa yüklem de o şahsın ekini alır. İyelik ekli isimlerde ise böyle bir özellik yoktur. Örneğin:

<i>özim keldim</i> (şahıs eki alır)	<i>joldasım keldi</i> (şahıs eki almaz)
<i>öziñ keldiñ</i>	<i>joldasıñ keldi</i>
<i>öziñiz keldiñiz</i>	<i>joldasıñız keldi</i>
<i>özimiz keldik</i>	<i>joldasımız keldi</i>
<i>özi keldi</i>	<i>joldası keldi</i> (s. 218).

Eserde bu bilgilerin ardından iyelik ekli dönüslülük zamirinin çekimi verilmiştir:

“Yalın	<i>özim – äkem</i> (babam)
İlgi	<i>özimniñ – äkemniñ</i>
Yönelme	<i>özime – äkeme</i>

Belirtme	<i>özimdi – äkemdi</i>
Bulunma	<i>özimde – äkemde</i>
Ayrılma	<i>özimnen – äkemnen</i>
Vasıta	<i>özimmen – äkemmen”</i> (s. 218).

2.10.1.1.5. Belirsizlik Zamirleri (Belgisizdik Esimdikleri)

Yazar, belirsizlik zamirlerinin yapılışına *bir*, *är* (her), *älde* (herhangi) kelimelerinin ön ayak olduğunu belirtmiş, belirsizlik zamirlerinin bu kelimelerin dışında diğer zamirlerin birleşmesi ile de yapıldığını ifade etmiştir. Örnek olarak da şu zamirleri göstermiştir:

“1) *birew* (birisi), *keybirew* (bazısı), *keybir* (bazı), *ķaysıbir* (bazı), *ärbir* (her bir), *birneşe* (birkaç, biraz), *birdeme* (bir şey).

2) *ärkim* (herkes), *ärne* (herhangi bir şey), *ärķaysı* (her biri), *ärķalay* (her türlü).

3) *äldekim* (herhangi biri), *äldene* (bir şey), *äldeķaydan* (herhangi bir yer), *äldeneşe* (birkaç kez), *äldeķalay* (her nasılsa), *äldeķaşan* (*aldaķaşan*) (epey)” (s. 219).

Ardından eserde belirsizlik zamiri şu şekilde tanımlanmıştır: “Belirsizlik zamirleri anlamları yönünden varlıklar ve olayları kesin olarak bildirmeyen belirsizliği ifade eden kelimelerdir.” (s. 219).

2.10.1.1.6. Olumsuzluk Zamirleri (Bolımsızdıķ Esimdikleri)

Eserde olumsuzluk zamirlerinin aslında *eş* (hiç) kelimesi ile bazı zamirlerin birleşmesi ile oluştuğu belirtilerek *eş*, *eşkim* (hiç kimse), *eşbir* (hiçbir), *eştene* (hiçbir şey), *eşķaşan* (hiçbir zaman), *eşķanday* (hiçbir, hiçbir suretle), *eşķaysı* (hiçbiri) örnekleri verilmiştir.

2.10.1.1.7. Topluluk Zamirleri (Jalpılaw Esimdikter)

Yazar topluluk zamirlerine *bäri* (bütünü), *barlıķ* (bütün), *barşa* (bütün), *bar* (tüm, bütün), *külli* (tamamı), *bükil* (bütün), *tügel* (hepsi, tümü) kelimelerinin dâhil olduğunu belirterek bu zamirlerin tanımını şu şekilde yapmıştır: “Topluluk zamirleri anlam yönünden eksik iki ya da daha fazla varlık ve olayları derleyerek söylemek için kullanılan kelimelerdir.” (s. 221).

2.10.2. Pratikahlık Kazak Tili'nde Zamir Konusunun İşlenişi

2.10.2.1. Zamir (Esimdik)

Eserde zamir şu şekilde tanımlanmıştır: “Zamir, başka kelime turlerinin yerine kullanılan genel anlamlı kelimelerdir.” (s. 117).

Eserde zamirler anlam yonunden şahıs (*jiktew*), gosterme (*siltew*), soru (*suraw*), donuşluluk (*ozdik*), belirsizlik (*belgisizdik*), olumsuzluk (*bolumsuzdik*), topluluk (*jalpılaw*) zamirleri olarak gruplara ayrılmıştır.

2.10.2.1.1. şahıs Zamirleri (Jiltew Esimdikteri)

Yazarlar şahıs zamirlerinin tekil ve çoğul şahıslarda nazik ve normal türde kullanılan zamirler olduğunu belirttikten sonra tekil zamirlerin çekimini şu şekilde göstermişlerdir:

“Yalın	<i>men, sen, ol</i>
İlgi	<i>meniņ, seniņ, onuņ</i>
Yönelme	<i>mağan, sağan, oğan</i>
Belirtme	<i>meni, seni, onu</i>
Bulunma	<i>mende, sende, onda</i>
Ayrıılma	<i>menen, senen, onan</i>
Vasıta	<i>menimen, senimen, onunmen”</i> (s. 117).

2.10.2.1.2. Gösterme Zamiri (Siltew Esimdigi)

Eserde gösterme zamirlerinin işaret, gösterme bildirdiği ifade edilmiş ve bu tür zamirlerin *bul* (bu), *sol* (şu), *ol* (o), *osı* (o), *sona* (şu), *ana* (bu), *anaw* (şu, bu), *mına* (bu, şu), *mınaw* (bu), *sonaw* (şu, ta), *osınaw* (bu, şu), *äne* (işte bu), *mine* (işte, işbu) zamirleri olduğu belirtilmiştir.

Ardından bu zamirlerin çekimi gösterilmiştir:

“Yalın	<i>bul, osı, ana</i>
İlik	<i>bunuņ, osunuņ, ananuņ</i>
Yönelme	<i>buğan, osığan, anağan</i>
Belirtme	<i>bunu, osını, ananı</i>

Bulunma	<i>bunda, osında, anada</i>
Ayrılma	<i>bunan (munan), osıdan, anadan</i>
Vasita	<i>bunımen, osımen, anamen” (s. 119).</i>

2.10.2.1.3. Soru Zamiri (Suraw Esimdigi)

Yazarlar soru zamirinin soru anlamı bildiren *kim?* (kim), *ne?* (ne), *ķay?* (hangi), *ķaysı?* (hangisi), *ķaşannan?* (ne zamandan beri), *ķanday?* (nasıl), *neşe?* (ne kadar), *ķanşa?* (kaç, ne kadar), *ķayda?* (nerede), *ķaydan?* (nereden), *ķalay?* (nasıl), *neşinşi?* (kaçıncı) kelimeleri olduğunu söylemişlerdir.

2.10.2.1.4. Dönüşlülük Zamiri (Özdik Esimdik)

“Dönüşlülük zamirine *öz* (kendi) ve onun iyelikli şekilleri girer: *özim, öziñ, öziñiz, özi, özderiñ, özderiñiz, özderi.*” (s. 120).

2.10.2.1.5. Belirsizlik Zamiri (Belgisizdik Esimdik)

Eserde belirsizlik zamirlerinin belirsiz anlamda kullanılan kelimeler olduğu belirtilmiş ve belirsizlik zamirleri olarak *ärkim* (herkez), *ärķaşan* (her zaman), *ärķalay* (her türlü), *äldeķalay* (her nasılsa), *äldeķaşan* (epey), *äldekim* (herhangi biri), *birew* (birisi), *keybirew* (bazısı), *ķaysıbir* (bazı), *ärbir* (her bir), *birneşe* (birkaç), *birdeme* (bir şey), *ärne* (herhangi bir şey), *äldene* (bir şey) kelimeleri gösterilmiştir.

2.10.2.1.6. Olumsuzluk Zamiri (Bolımsızdıķ Esimdik)

“Olumsuzluk anlamı bildiren zamir türü olumsuzluk zamiri diye adlandırılır.” (s. 122). Bu tanımın ardından eserde olumsuzluk zamiri olarak *eşkim* (hiç kimse), *eşteme* (hiçbir şey), *eşķaşan* (hiçbir zaman), *eşķayda* (hiçbir yerde), *eşķaydan* (hiçbir yerden) *eşķaysısı* (hiçbiri), *eşbir* (hiçbir), *däneñe* (hiçbir şey), *däneme* (hiçbir şey) zamirleri verilmiştir.

2.10.2.1.7. Topluluk Zamiri (Jalpılaw Esimdigi)

“Topluluk zamiri genel anlam bildirir. Topluluk zamirlerine *bäri* (tümü), *bar* (tüm, bütün), *barlıķ* (bütün), *küllü* (tamamı), *bükil* (bütün), *barşa* (bütün), *tügel* (hepsi, tümü) kelimeleri girer.” (s. 122).

Bölüm Değerlendirmesi

İncelenen eserlerde zamir (*esimdik*) başlığı altında zamirlerin türleri, işlevleri, çekimlenişleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Her iki eserde de zamirler yedi kısma ayrılarak incelenmiştir. Eserlerde Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki zamir türü daha daha dile getirilmiştir. Bu zamir türleri olumsuzluk zamirleri ve topluluk zamirleridir.

Eserlerde olumsuzluk zamiri olarak *eşkim* (hiç kimse), *eşbir* (hiçbir), *eşteye* (hiçbir şey), *eşkaşan* (hiçbir zaman), *eşkanday* (hiçbir, hiçbir suretle), *eşkaysı* (hiçbiri) gibi olumsuz anlam bildiren zamirler ele alınmıştır. Topluluk zamiri olarak da bütünlük, birliktelik anlamları veren *bāri* (bütünü), *barlıq* (bütün), *barşa* (bütün), *bar* (tüm, bütün), *küllı* (tamamı), *bükil* (bütün), *tügel* (hepsi, tümü) zamirler gösterilmiştir. Kazak Türkçesi Grameri adlı çalışmada da yedi zamir türünden bahsedilmiş ve yukarıda zikredilen zamir türleri de işlevleri bakımından zamirler tasnif edilirken verilmiştir. (Koç ve Doğan 2004: 216). Ancak eserde olumsuzluk ve topluluk zamirlerine dair bir açıklama yapılmamıştır.

Türkiye Türkçesini ele alan eserlerde yukarıda sayılan zamirler belirsizlik zamirleri içerisinde ele alınmıştır.¹ Türkiye Türkçesindeki yaklaşımın zamirlerin taşıdığı anlamı göstermesi açısından daha doğru bir yaklaşım olduğu görülmektedir.

2.11. Fiil

2.11.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya’da Fiil Konusunun İşlenişi

2.11.1.1. Fiil (Etistik)

Eserde fiilin dildeki kelime türleri içinde en karışık ve en geniş dil bilgisi kategorisi olduğu belirtilmiş; fiilin sözlüksel ve dil bilgisel vasfının çok geniş olduğu ifade edilmiştir.

“Fiilin sözlüksel ve semantik anlamı ile şekillerinin çokluğu onun kendine ait çeşitli sözlüksel, semantik ve dil bilgisel kategorilerinde açıkça görülmektedir.

---

¹ Bkz. Prof. Dr. ERGİN, Muharrem (2005): s. 279; Prof. Dr. KORKMAZ, Zeynep (2009): s. 433; DELİCE, H. İbrahim (2008): s. 32.

Örneğin fiilin kendine uygun kelime türetme sistemi, o sistemin çeşitli ekleri ile birlikte kendine ait kelime türünü değiştiren ekleri de vardır.” (s. 222-223).

2.11.1.1.1. Fiilin Sözlüksel-Semantik Vasfı

Eserde fiillerin kendilerine ait sözlük anlamları olan bağımsız kelimeler olduğu ve bu fiillerin kendi içlerinde anlam yönünden yakınlıklarına, işlev bakımından uygunluklarına göre gruplara ayrıldığı belirtilmiştir.

“Eski kök fiilleri dil bilgisel anlamına, buna uygun olarak kalıplaşan temel fonksiyonlarına göre aşağıdaki gibi üç kısma ayırmak yerindedir.

1. kısım. Bunlara kendilerine ait temel sözlük anlamlarını daima tam olarak saklayan, bağımsız, dil bilgisel vazifelerini tam olarak yerine getiren asıl fiiller girer. Bu fiiller kendilerinin temel anlamlarını tam olarak saklar. Asıl fiillerin çokluğu bu grup içindedir. Örneğin: *az* (zayıfla-), *as* (aş-), *aş* (aç-), *bak* (bak-), *et* (yap-), *ek* (ek-), *er* (ulaş-), *es* (es-), *jar* (yar-), *jaz* (yaz-), *jak* (yak-), *jel* (atla orta hızla gitmek), *jeñ* (yen-), *jort* (sefere çık-), *iy* (eğ-), *ilan* (inan-), *keş* (geç-), *kir* (gir-), *kül* (gül-), *kön* (ikna ol-), *kada* (çak-), *kala* (tuğla vb. ör-), *kama* (sar-), *kıs* (kıstır-) vb.

2. kısım. Bu gruba, kendilerine ait esas anlamlarını tamamen koruyarak cümlede bağımsız öge olmakla birlikte başka bir esas fiil ile öbekleşince sözlük anlamlarının ya yarısını ya da tamamını yitirip asıl fiile ek anlam yükleyen, yardımcı olarak görev yapan fiiller dâhildir. Bu fiiller hem asıl fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanılır. Böyle bazen asıl bazen yardımcı olan fiillerin sayısı dilimizde otuz kadardır. Onlara şu fiiller örnek gösterilebilir: *al* (al-), *bar* (git-), *basta* (başla-), *bağ* (bak-), *ber* (ver-), *bol* (ol-), *bir* (birik-), *bil* (bil), *de* (de-), *et* (et-), *jat* (yat-), *jür* (yürü-), *jiber* (gönder-), *kel* (gel-), *ket* (git-), *kör* (gör-), *kal* (kal-), *ğara* (bak-), *ğoy* (bırak-), *ğıl* (yap-, et-), *otur* (otur-), *sal* (koyuver-, bırak-), *tasta* (bırak-, at-), *tur* (dur-, yaşa-), *tus* (bağla-), *şık* (çık-) vb.

3. kısım. Bu gruba giren fiil sayısı azdır. Onlara kendilerine ait eski sözlük anlamlarının ya yarısını ya da tamamını yitirerek sadece dil bilgisel anlam yükleyen, dil bilgisel yapı oluşmasına sebep olan yani yardımcı olarak kullanılan *e* (i-), *edi* (idi), *eken* (imiş), *jazda* (yaz-, yaklaş-) fiilleri girer.” (s. 225-226).

2.11.1.1.2. Fiilin Şekil Bilgisel Vasfı ve Oluşum Yöntemleri

Eserde fiiller morfolojik yapısı yönünden yalın fiiller ve birleşik fiiller olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

2.11.1.1.2.1. Yalın Fiiller (Jalañ Etistikter)

Eserde yalın fiillerin kök fiiller ve yapım eki ile türeyen türemiş fiiller olduğu belirtilmiştir. Bu fiillere örnek olarak *ek* (ek-), *jek* (koş-), *oğı* (oku-), *jaz* (yaz-), *kel* (gel-), *ayakta* (bitmek), *basta* (başla-), *ğolda* (kullan-), *arala* (gez-), *sabala* (vur-) ,

süyrele (sürü-), *şapkıla* (bir şeyi kes-), *üymele* (yığ-), *kiris* (başla-), *juwin* (yıkan-), *aytkız* (söylet-) fiilleri verilmiştir.

2.11.1.1.2.1.1. Kök Fiiller (Tübir Etistikter)

Yazar, kök fiillerin hususi morfolojik parçaları olmayan yani bugün, şekil bilgisi açısından kök ve yapım eki diye parçalanmayan şekiller olduğunu ifade ettikten sonra *al* (al-), *ayt* (söyle-), *alda* (aldat-), *at* (at-), *as* (aş-), *aş* (aç-), *aķ* (ak-), *bar* (git-), *ber*, (ver-), *bayla* (bağla-), *bol* (ol-), *de* (söyle-), *jet* (yet-), *jaz* (yaz-), *ilan* (inan-), *tara* (dağıt-) vb. örnekler vermiştir. Cümlelerini şöyle sürdürmüştür:

“Ancak başka kök kelimeler gibi fiil kökü de tarihi olarak geliştiği için artarak, çoğalarak gelmiştir. Bu nedenle kök fiillerin içinde eski zamanlarda türemiş kelime olarak kullanılan ancak zamanla yapım eki ile kökünün ayrılmaz olduğu fiiller de vardır. Örneğin: Yukarıdaki *ayt* (ay+t), *alda* (al+da), *bayla* (bay+la, baw+la) gibi bugün kök olarak kullanılan fiilleri ele alırsak bunlar, kökleri ile yapım ekleri deformasyona uğramayan, bazılarında ise deformasyona uğrayan ancak parçalanamayan gövdelere dönüşmüştür.” (s. 226-227).

2.11.1.1.2.1.2. Türemiş Fiiller (Tuwindı Etistikter)

Eserde türemiş fiillere dair şu bilgiler verilmiştir:

“Türemiş fiiller köklerden yapım ekleri ile yapılan fiillerdir. Türemiş fiiller köke ve yapım ekine bölünür. Örneğin: *oy+la* (düşün-), *toy+la* (bir şeyi kutla-), *ter+le* (terle-), *sür+le* (kurut-), *em+de* (tedavi et-), *köz+de* (hedef al-), *toķpaķ+ta* (tokmakla-), *is+te* (yap-), *min+e* (eleştir-), *mol+ay* (çoğal-), *es+ey* (bulûğa er-)” (s. 228).

2.11.1.1.2.1.2.1. Türemiş Fiillerin Şekil Bilgisel Yapısı

İsim Köklü Fiiller

Eserde isim köklü fiillere, fiillerden başka kelimelerden yapılan fiillerin girdiği, onların yapım ekleri ile çoğunlukla isimlerden, zarflardan, yansıma kelimelerden, nadir olarak da yansıma ünlemlerden türetildiği belirtilmiştir. Bu bilgilerin ardından isimden fiil türeten yapım ekleri verilmiştir.

“1. *-la* (*-le*, *-da*, *-de*, *-ta*, *-te*) yapım eki. Bu yapım eki fiil türeten yapım ekleri içinde fonksiyon yönünden alanı en geniş, anlam yönünden en belirgin ve çok işlek olan yapım ekidir.” (s. 231). Bu bilginin ardından eserde ekin başlıca vasıfları verilmiştir.

1) Bu yapım eki ile organ isimlerinden birçok fiil yapıldığı belirtilmiş; *ayaқта* (bit-), *awızda* (em-), *kılda* (kullan-), *közde* (hedef al), *tiste* (ısır-), *basta* (başla-) gibi örnekler verilmiştir.

2) Bu yapım ekinin alet isimlerinden, işi veya hareketi yapmaya aracı olan gerekli malzeme isimlerinden fiil yaptığı belirtilmiş ve *arala* (testere ile kes-), *baltala* (baltala), *arıkanda* (bağla-, urganla-), *tizginde* (dizginle-), *kaşıқта* (kaşıkla-) vb. örnekler verilmiştir.

3) Ekin iş veya hareketi yapmaya vesile olan nesne isimlerinden fiiller yaptığı *jünde* (kırk-), *mayla* (yağla-), *tuzda* (tuzla-), *altında* (altın kapla-), *kümişte* (gümüş kapla-) *asfaltta* (asfaltla-) örnekleri ile dile getirilmiştir.

4) Ekin bir başka işlevi için şunlar dile getirilmiştir:

“Mekân veya yer isimlerinden (*mekende* ‘yerleş-’, *orında* ‘yerleş-’, *örle* ‘yukarı doğru çık-’, *turaқта* ‘yerleş-’, *joğarıla* ‘yukarı çık-’, *tömende* ‘aşağı in-’...), ölçü isimlerinden (*arşında* ‘arşınla-’, *kezde* ‘arşınla-’ *adımında* ‘adımla-’, *metrle* ‘metre ile ölç-’, *tonnala* ‘ton ton yükle-’), ses yansımalarından (*mişkılда* ‘homurdan-’, *künkılде* ‘homurdan-’, *şınıлда* ‘şangırda-’, *şinkilde* ‘ince bir ses çıkar-’), iş, hareket isimlerinden ve görünüş yansımalarından (*jarkılda* ‘ışılда-’, *burkılda* ‘fokurda-’, *irkilde* ‘duraksa-’, *buranıda* ‘vidala-’, *iyreleңde* ‘desen yap-’, *kerdeңde* ‘gururlan-’, *maypaңda* ‘hürmet göster-’...), nesil isimlerinden (*botala* ‘doğur-’, *kozda* ‘kuzula-’, *laқта* ‘vernikle-’ *kulında* ‘(kısarak) doğur-’, *buzawla* ‘buzağıla-’, *balapanda* ‘civciv çıkar-’) ve bunların dışında sosyal, siyasi, medeni isimlerden, tabiat isimlerinden (*terbiyele* ‘terbiye ver-’, *erkele* ‘şımar-’, *jazala* ‘cezalandır-’, *araşala* ‘kavga edenleri ayır-’, *қаwmala* ‘kuşat-’, *üymele* ‘yığ-’) bu yapım eki ile türemiş fiiller yapılır.” (s. 232).

5) Yazar bu ekin isimlerin dışında sıfatlardan, işaret isimlerinden de pek çok fiil yaptığını belirtmiş ve sıfatlardan türeyen *aқта* (akla-), *қарала* (karala-), *jamanda* (kötüle-); sayı adlarından türeyen *onda* (ona kadar say-), *jüzde* (yüze kadar say-); zarflardan türeyen *tömende* (aşağı in-), *keyinde* (gerile-), *ilgerile* (ilerle-); yansıma kelimelerden türeyen *jımıңda* (gülümse-) *külimde* (gülümse-), *süyrelende* (sürükle-); ünlemlerden türeyen *ahla* (ah et-), *ühle* (üh et-) fiillerini örnek göstermiştir.

6) Ayrıca *-la*, *-le* yapım eki ile fiil köklerinden türemiş fiil de yapıldığını belirtmiştir.

2.Eserde *-lan* (*-len*, *-dan*, *-den*, *-tan*, *-ten*) yapım ekinin *-la* ve *-n* eklerinden oluşan birleşik yapım eki olduğu ancak bileşenlerine ayrılmadığı zaman bir bütün ek olarak

işlev yaptığı belirtilmiştir. *aşuw+lan* (kız-), *ar+lan* (utan-), *borış-tan* (borçlan-), *iye+len* (sahiplen-) gibi örnekler verilmiştir.

“3)–*las* (-*les*, -*das*, -*des*, -*tas*, -*tes*) yapım eki eski –*la* (-*le*) ve –*s* eklerinin birleşmesi ile kalıplaşmıştır. Bu nedenle de birleşik yapım ekidir.” (s. 233). Eke örnek olarak *bir+les* (birleş-), *kömek+tes* (yardım et-), *bäs+tes* (bahse gir-) fiilleri verilmiştir.

“–*las* yapım eki –*lan* yapım ekine göre daha az işlektir ve –*lan* ekinin eklendiği her kelimeye eklenmez.” (s. 233).

4) Yazar –*lat* (-*let*, -*dat*, -*det*) yapım ekinin de –*la* ve –*t* eklerinin birleşmesi ile oluşan işlek olmayan yapım eki olduğunu belirtmiş ve *ändet* (şarkı söylet-), *tezdet* (hızlandır-), *dawıldat* (yak-), *borandat* (tipiye çevir-) vb. örnekler vermiştir.

“5. –*a*, -*e* yapım eki. Eski eklerden biridir. Başta ismi fiile dönüştüren işlek eklerden biri olmakla birlikte yavaş yavaş eski zamanda eklendiği kelimelerin içinde kalmıştır.” (s.234). Ekle ilgili *at-a* (adlandır-), *as-a* (ye-), *jas-a* (yaşa-), *til-e* (dile-), *sın-a* (sına-), *teñ-e* (denkleştir-) gibi örnekler verilmiştir.

6. Eserde –*ay* (-*ey*, -*y*) yapım ekinin –*a* (-*e*) ekine benzediği belirtilmiş ve *et-ey* (şişmanla-), *küş-ey* (güçlen-), *keñ-ey* (genişlemek), *mol-ay* (bollaş-), *köb-ey* (çoğal-) vb. örnekler verilmiştir.

7. –*kar* (-*gar*, -*ker*, -*ger*) ekinin çok eski, işlek olmayan yapım eklerinden biri olduğu belirtilerek *bas-kar* (yönetmek), *es-ker* (hatırlamak), *añ-gar* (dikkat et-), *oñ-gar* (düzel-), *suw-gar* (sula-), *at-kar* (yerine getir-), *teñ-ger* (denk düşür-) örnekleri verilmiştir.

8. –*ar* (-*er*, -*r*) yapım ekinin eski yapım eklerinden biri olduğu belirtilerek *jaña-r* (yenilen-), *taza-r* (tazelen-), *kıska-r* (kısal-), *jasar-r* (gençleş-), *jaqs-ar* (güzelleş-) vb. örnekler verilmiştir.

“9. –*al* (-*el*, -*il*, -*il*, -*l*) eki de *joğ-al* (yitirmek), *oñ-al* (düzel-, on-), *suw-al* (kuru-), *suy-il* (sıvılaş-), *uya-l* (utan-), *tar-il* (daral-), *tir-il* (diril-), *teñ-el* (denkleş-) gibi sayılı kelimelerde mevcuttur.” (s. 234).

10. –*ık* (-*ik*) yapım eki ile ilgili: *aş-ık* (açıl-), *bir-ik* (birik-), *jol-ık* (karşılaşmak), *zor-ık* (yorul-) vb. örnekler verilmiştir.

11. Yazar *-sı* (-*si*) ve *-ımsı* (-*imsi*) yapım eklerinin eski olmakla birlikte halen sıkça kullanılan işlek yapım eklerinden biri olduğunu belirterek *batırsı* (kahraman gibi görünmeye çalış-), *bosaşsı* (gevşe-), *şıyraksı* (sert görün-), *pısıksı* (kurnaz gibi görünmeye çalış-), *ülkensi* (büyüklük tasla-) gibi örnekler vermiştir. Ayrıca bu ekle türeyen kelimelerin iyelikli şekillerinden kullanıldığını da *bilgensı* (bilmiş gibi yap-), *bilgenimsi*, *okığansı*, *okığanımsı* (okumuş gibi yap-) örnekleri ile belirtmiştir.

12. *-sın* (-*sin*) yapım eki. Eserde bu ekin eski *-sı* ve *-n* eklerinden kurulan işlek bir yapım eki olduğu belirtilmiştir. “Bu yapım eki eklendiği isimlerden onların anlamlarına uygun nazlanma, övgü, kibirlenme, kendini büyük gösterme, kendini yüce tutma, uzak gösterme gibi anlamlar katar.” (s. 235) Bu bilginin ardından *adamsın* (kendini ulu göster-), *akıldısın* (kendini akıllı göster-), *balasın* (çocuk gibi gör-), *batırsın* (cesur gibi davran-), *bilgişsin* (çokbilmiş gibi davran-), *jamansın* (kötü gibi davran-) vb. örnekler verilmiştir.

13. *-sıra* (-*sire*) yapım ekinin eski *-sı* ve *-ra* eklerinden kurulan bir ek olduğu belirtilmiştir. “Bu yapım eki eklendiği kelimelerin içeriği aracılığıyla dile getirilen özelliğe muhtaç olmayı bildirdiği gibi bununla birlikte zikredilen özelliklerin az görüldüğünü belirten türemiş fiiller yapar.” (s. 236). Ekin işlevi belirtildikten sonra *älsire* (kuvvetten düş-), *ķansıra* (kan kaybet-), *jetimsire* (kendini öksüz hisset-), *ķımızsıra* (canı kırmızı çek-) vb. örnekler verilmiştir. “Bu yapım ekinde *ķılamısıra* (ağlamaklı ol-), *ķülümsire* (gülümse-) fiilleri de yapılmıştır ancak bunların anlamsal özellikleri farklıdır.” (s. 236).

14. *-ıra* (-*ire*) yapım ekinin çoğunlukla yansıma kelimelerden fiiller yaptığı belirtilerek *burķıra* (tozu dumana kat-), *ķarkıra* (ışıl-da-), *dürķire* (gürle-) gibi örnekler verilmiştir.

15. Yazar *-ıray* (-*irey*) yapım ekinin *-ır* ve *-ay* eklerinin birleşmesi ile oluşan eski bir ek olduğunu belirtmiş, bu yapım ekinin çoğunlukla sıfatlara, şekil bildiren kelimelere eklenerek onların dış ve iç görünüşü ile ilgili görünüş ve olayları bildiren fiiller yaptığını ifade etmiş ve *ķişırey* (küçül-), *tikirey* (dimdik ol-), *tısrıy* (somurt-) vb. örnekler vermiştir.

2.11.1.1.2.2. Birleşik Fiiller ve Onların Sistemi

Eserde Kazak Dilinde en az iki ya da daha fazla bileşenlerden kurularak konuşma dilinde de yazı dilinde de birlikte kullanılan fiil öbeklerinin oldukça çok olduğu belirtilmiştir. Yapısı yönünden çeşitli olsa da böyle isimli öbeklerin ve fiilli öbeklerin hepsinin Kazak dilbiliminde bir kategori içinde incelenerek birleşik fiil terimi ile adlandırıldığı ifade edilmiştir. Ardından birleşik fiillerin türleri ve onların kısaca vasıfları verilmiştir.

1. Eserde *järdem et* (yardım et-), *än sal* (şarkı söyle-) gibi birleşik fiillerin (isim ve yardımcı fiil) birleşik fiilin dil bilgisi ögesi haline gelmesinde ve bütün dil bilgisel öğelerin oluşumunda dayanak olduğu ifade edilmiştir. Düşünceler şöyle aktarılmıştır:

“Bu şekilde yapılan birleşik fiillerin sözlük anlamlarına birinci bileşen (isim) esas olarak, ikinci bileşen o ismi fiille dönüştüren aracı olarak vazife yapar (*järdem et*, *järdemdes* ‘yardım et-). Ancak yardımcı fiil vazife yönünden yapım eki ile benzer olsa da onunla hiçbir zaman denk değildir. Bu birleşik fiiller, isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil (*kurandı kürdeli etistik*) diye adlandırılır.” (s. 238).

2. Eserde *alıp kel* (al-), *ala kel* (al-), *barıp kel* (git-), *bara kel* (var-, ulaş-), *alıp bar* (alıp git), *ala bar* (al), *alıp ket* (al), *ala ket* (al), *kele ket* (gel), *jiynap al* (derle-), *surap al* (sor) gibi birleşik fiillerin bileşenlerinin başlı başına bağımsız sözlük anlamı olan ve anlamları birbirine denk kelimeler olduğu belirtilmiş ve cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Birleşik fiilin bu türüne ait çeşitli öbeklerin sözlük anlamı, yapısındaki iki bileşenin anlamlarından oluşur. Örneğin: *alıp kel* (al gel-), *alıp bar* (ala git-), *kelip ket* (gelip git-) birleşik fiillerini ayrı ayrı incelersek birincisi *al da gel*, ikincisi *al da git*, üçüncüsü *gel de git* kavramlarını bildirir. Ancak böyle olsa da tarihi açıdan inceleyince bu fiiller eskiden cümlenin ayrı öğeleri olmakla birlikte sonraki zamanlarda birleşik öge olarak kullanıma neticesinde birleşik fiil olarak kalıplaşmıştır. Birleşik fiilleri başka türlerden ayırmak için bu grubu tasviri birleşik fiil (*kurama kürdeli etistik*, *jay kürdeli etistik*) diye adlandırmak yerindedir. Bu şekilde oluşan fiilin sözlük anlamına ilk fiil esas olur. Ona eklenen zarf-fiil yapım eki (-a, -e, -y; -p, -ıp, -ip) ile sonraki yardımcı fiil birleşerek (-a sal, -a tüs, -y kör) önceki fiilin anlamını açıklayıcı yardımcı dil bilgisel anlam yükler. Yani -y sal... gibi birleşik yapı dil bilgisel aracı olarak kullanılır. Asıl fiile eklenen dil bilgisel anlam *ayt* (söyle) ve *ayta sal* (söyle), *jaz* (yaz) ve *jaza tüs* (yaz), *qara* (bak) ve *qaray kör* (bak) gibi basit ve birleşik fiiller karşılaştırılınca açıkça görülmektedir. Böylece bu şekilde yapılan fiillerin yapısındaki yardımcı bileşenler, esas fiilin sözlük anlamını değiştirmez. Sadece ona açıklayıcı, ek dil bilgisel anlam yükler. Bu nedenle fiilin bu türü tasvir fiilleri (*analitikalık etistikter*) diye adlandırılır.” (s. 238-239).

3. Birleşik fiillerin üçüncü türü olarak *boyın awlakka sala beredi* (kaçın-), *jumğan awzın aşpay koydı* (ağız açmadı) gibi deyimleşmiş öbekler gösterilmiştir. Bunların dil bilgisel yönden ayrılmayan, sözlüksel ve semantik açıdan temel bir anlam bildirerek yerleşen, bir bütün olarak kullanılan daimi fiiller olduğu ifade edilmiştir.

2.11.1.1.2.2.1. Tasvirî Fiiller (Analitiklik Etistikter)

Eserde iki (üç veya dört) ismin hiçbir bağlayıcı unsur olmadan birbiri ile öbikleşmesinin sıradan bir olay olduğu, ancak iki fiilin bağlayıcı bir unsur olmadan birbiri ile doğrudan söz dizimsel ilişkiye girmediği belirtilmiş ve cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Örneğin: *ayt ta bar, äkel de koy*, veya *ayta ber, aytıp ber, äkele koy, äkelip koy* şeklinde telaffuz olmakla birlikte *ayt bar, äkel koy* diye telaffuz etmek dil bilgisel yapıya yabancıdır. Bu nedenle bu şekilde aracı olmadan kullanmak gereksizdir. Bu öbeklerdeki *-ta (-de)* edatı, zarf-fiilin *-a (-e), -ıp (-ip)* ekleri, öbeklerin kulağa daha uygun işitilmesine de anlamın kolayca algılanmasına da yardımcı olmaktadır. Bunun gibi *uyıktap kalğan edim* (uyuya kalmıştım) tasvirî fiilini ele alırsak buradaki *uyıktap kalğan* bileşeni bir bütündür. İşin geçme anını bildirmek için ona eklenen *edim* bileşeni bu hareketin geçmiş zamanda olan bir hareket olduğunu bildirmiştir.” (s. 240).

Bu bilgilerin ardından yazar *ayta sal, jaza tūs, qaray kör* tasvir fiillerinin iki fiilin öbikleşmesi ile oluştuğunu belirtmiştir. Bu şekilde oluşan tasvirî fiillerin sözlük anlamına ilk fiilin temel teşkil ettiğini ve ona eklenen zarf-fiil ekinin (*-a, -e, -y, -ıp, -ip*) ve yardımcı fiilin, ilk fiilin anlamını açıklayan ek dil bilgisel anlam yüklediğini ifade etmiştir. Cümlelerini şöyle sürdürmüştür:

“Yani *-y sal* gibi birleşik yapı dil bilgisel aracı olarak kullanılır. Böylece bu şekilde yapılan fiillerin yapısındaki yardımcı bileşenler asıl fiilin sözlük anlamını değiştirmez. Sadece ona açıklayıcı ek anlam yükler. Bu sebepten fiilin bu şekli tasvirî fiiller olarak adlandırılır.” (s. 241).

Eserde tasviri (*analitik*) öbekte asıl fiil ile yardımcı fiili birleştirerek ikisini bir bütün yapmaya zarf-fiil, sıfat-fiil ve mastar ekleri ile bazı yardımcı kelimelerin aracı olduğu belirtilmiştir. Eğer öbekte böyle bir yardımcı unsur olmasa öbeğin meydana gelmeyeceği ifade edilmiştir.

“Tasvirî fiil, fiilin, dış görünüşü yönünden de içeriği yönünden de çok zengin, vazife alanı geniş, özel bir kategorisidir. Bu kategoriye ait bütün bağımsız şekillerin veya ayrı ayrı tasvir fiillerinin sözlük anlamı birinci bileşene aittir. Dil bilgisel anlamı ve şekli son iki bileşenle ilişkilidir. Örneğin: *şöldep kettim* (susadım), *uyıktap kaldım* (uyuya kaldım) tasvirî fiillerin sözlük anlamlarına sahip

kelimeler *şölder* ve *uyıkta* fiilleri; dil bilgisel anlamları ve şekillerinin görünüşleri birincisinde *-p ket*, ikincisinde *-p kal* parçalarıdır.” (s. 242).

2.11.1.1.2.2. Yardımcı Fiiller ve Tasvirî Şekiller

Yazar, tasvirî fiilleri oluştururken yardımcı fiilin vazifesinin ayrı olduğunu, yardımcı fiil olmazsa tasvirî fiilin de oluşmayacağını belirtmiştir.

“Yardımcı fiillerin sayısı az olmakla birlikte dilimizdeki yeri oldukça büyüktür. Onların yardımı sayesinde, anlamları her ne kadar eksik olsa da, anlamı tam olan bağımsız kelime ile bildirilemeyen çeşitli çok ince semantik ve dil bilgisel anlamlar bildirilmiş ya da verilmiştir.” (s. 246).

Eserde yardımcı fiiller, ortak vasıflarını dikkate alınarak öncelikle sözlük anlamlı yardımcı fiiller (*tolımdı kömekşiler*) ve ek fiil (*tolımsız kömekşiler*) diye iki kısma ayrılmıştır. Sözlük anlamlı yardımcı fiillere dair şunlar kaydedilmiştir:

“Sözlük anlamlı yardımcı fiillere bir yönüyle temel sözlük anlamını koruyarak, bağımsız dil bilgisel vazifelerini tamamıyla yerine getirerek, fiillere ait yapıların hepsini kabul ederek yazı dilinde de konuşma dilinde de bağımsız öge olarak kullanılan, ikinci bir yönden ise tasvir fiili yapısındaki asıl fiile belli bir aracı ile eklenerek ona soyut dil bilgisel anlam yükleyen çeşitli (30 kadar) fiiller girer. Bu şekildeki tam yardımcı fiiller şunlardır: *al* (al-), *bar* (git-), *ber* (ver-), *basta* (başla-), *bak* (bak-), *bol* (ol-), *bit* (bit-), *jatur* (yat-), *jür* (yürü), *jönel* (acele ile çıkıp git-), *jiber* (gönder-), *ket* (git-), *kör* (gör-), *kal* (kal-), *kara* (bak-), *koy* (bırak-), *sal* (koy-), *tasta* (bırak-), *tur* (dur-, yaşa-), *otur* (otur-), *öt* (geç-), *şık* (çık-), *de* (söyle-), *kıl* (yap-, kıl-), *et* (yap-).” (s. 246-247).

Yazar bu bilgilerin ardından ek fiili ele almıştır. Bu gruba giren yardımcı fiillerin sayısı çok olmadığını; bu fiilin *e-* fiili olduğunu belirtmiştir. “Bu kökten çoğalarak şekillerini koruyan *edi* (*er+di*), *eken* (*er+ken*), *emes* (*er+me+s*), kelimeleri ve *emis* *emis* tekrarı bu grubun içinde bulunur.” (s. 248). Bu ek fiilin *e* kökünde tam bir sözlük anlamı olmadığı da ifade edilmiştir.

2.11.1.1.2.2.3. Tasvirî Yapılar (Analitikahık Formanttar)

Eserde tasvirî fiilin tanımı şu şekildedir:

“Fiilin tasvirî şekli; asıl fiile eklenen ekler ve yardımcı fiilden kurulan, fiilin, belli bir dil bilgisel kategori ile ilişkili anlamını bildiren şekil bilgisel göstergesidir. Tasvirî fiiller aslında asıl fiile eklenen bir ek ile yardımcı fiilden kurulur.” (s. 251-252).

Yazar bütün tasvirî fiillerin kendi başına anlamı olduğunu, yani her yapının semantik yönünün birbirinden farklı olduğunu belirtmiştir. Bu anlamların farklı olmasının

sebebinin ise bileşenlerin farklı özellikleri ile bağlantılı olduğunu ifade ederek *körüp koy* (gör), *köre koy* (gör) tasvirî fiillerinin sözlük anlamlarının aynı ancak dil bilimsel semantiğinin farklı olduğunu belirtmiştir.

Bu bilgilerin ardından yazar tasvir fiillerinin cümlede kullanılış amaçlarına göre çeşitli anlamları olduğunu belirtmiştir. Daha sonra bu anlam özelliklerini karşılaştırmalı olarak vermiştir.

1. Yazar *-p al* yapısının asıl fiile; öznenin başka işi bırakarak ya da başka işe başlamayarak bu hareketi öncelikle kendisi için, kendi amacı için tatbik etmek, kendi için yapmayı istemek anlamları kattığını belirtmiş ve *körüp aldı* (gördü), *julup aldı* (çekip aldı), *sıpurup aldı* (süpürdü) gibi örnekler vermiştir.

1. *-y al* yapısının ise asıl fiile eklenince o işi yapma, gerçekleştirme (yapma ya da yapamama) imkânını bildirdiğini belirterek *bitire alasin ba* (bitirebilir misin?), *bitire almaysın ba?* (bitiremiyor musun?), *şıday alğan eken* (sabredebilmiş), *üyden şığa almadım* (evden çıkamadım) örneklerini vermiştir.

2. Eserde *-p bar* yapısının asıl fiile hareketin yavaş yavaş ya da hızlı bir şekilde geliştiğini / azaldığını bildiren anlam yüklediği belirtilerek *ketip baradı* (gider, yavaşça gider), *köşip baradı* (yavaşça göçüyor), *bitip baradı* (yavaşça gidiyor) örnekleri verilmiştir.

“2. *-y bar* yapısı asıl fiile eklenince ona kendi (yardımcı fiilin) temel anlamını ekler. Ancak asıl fiil, yardımcı fiil aracılığı ile dile getirdiği işin ya maksadını ya da bu işten önce ayaküstü yapılan hareketi bildirir.” (s. 255). Bu bilginin ardından *ala bar* (al-), *köre bar* (gör-), *suray bar* (sor-) vb. örnekler verilmiştir.

3. *-p ber* yapısının asıl fiile işi başka insan için yapma gibi bir anlam kattığı belirtilerek *jazıp ber* (‘başkası için’ yaz-), *körüp ber* (gör-) , *şemiş ber* (‘başkası için’ çöz-), *tüsindirip ber* (‘başkası için’ izah et-) gibi örnekler verilmiştir.

“3. *-y ber* yapısı asıl fiile hareketi hemen yapmayı belirten bir anlam katar. Örneğin: *jaza ber* (yazıver), *köre ber*, *söyley ber* (söyleyiver), *tınday ber* (dinleyi ver), *ala ber* (alıver), *tüsindire ber* (açıklayıver).” (s. 255).

4. Yazar *-p kel* yapısının fiile, hareketin yavaş yavaş geliştiğini bildiren bir anlam yüklediğini belirterek *ösip keledi* ('yıldan yıla' büyüyor), *körkeyip keledi* ('zamanla' güzelleşiyor), *eseyip keledi* ('yıldan yıla' yaşlanıyor) örneklerini vermiştir.

“4. *-y kel* yapısı asıl fiile daima *-y (-a, -e)* veya *-ıp (-ip, -p)* yapısında eklenerek işi bitirip ondan sonra başlamak niyetinde olunan hareketin öncesinde olan duraksamayı belirten anlam yükler.” (s. 255). Bu bilginin ardından *söyley kele* (konuş-, söyle-), *korita kele* (neticelendir-); *söyley kelip* (söyle-), *korita kelip* (neticelendir-) gibi örnekler verilmiştir.

5. Yazar *-p kal* yapısının asıl fiile, hareketin birden başka bir duruma (hareketliden durağana) geçtiğini bildiren anlam kattığını belirterek *jatıp kaldı* (yattı), *uyıktap kaldı* (uyuyakaldı), *korııp kaldı* (korktu) vb. örnekler vermiştir.

5. *-y kal* yapısının asıl fiile, hareketin birdenbire başka bir duruma veya hareketli süreçten durağan sürece geçtiğini bildiren anlam eklediğini belirtmiş ve *jata kaldı* (yata kaldı), *uyıktay kaldı* (uyuya kaldı) gibi örnekler vermiştir.

“6. *-p sal* asıl fiile hareketin çekinmeden yapıldığını bildiren anlam katar. Örneğin: *aytıp saldı* ('çekinmeden'söyledi), *surıp saldı* ('çekinmeden' sordu), *şıgarıp saldı* ('korkmadan' çıkardı.)” (s. 256).

6. *-y sal* yapısının ise asıl fiile, hareketin, neticesini beklemeden, görmeden birden veya üstünkörü yapıldığını bildiren anlam eklediği belirtilerek *ala sal* (aliver-, al-), *jaza sal* ('üstünkörü' yaz-), *tastay sal* (bırakıver-) vb. örnekler verilmiştir.

7. Yazar *-p ket* yapısının asıl fiile hareketin birden başka bir duruma geçtiğini bildiren anlam yüklediğini belirtmiş ve *kalğıp ketti* (birden kalkıp gitti), *şöldep ketti* (birden susadı), *üsip ketti* (birden üşüdü) gibi örnekler vermiştir.

7. *-y ket* yapısının ise asıl fiile, hareketin aniden, çaresiz kalmaktan, gayri ihtiyarilikten dolayı başka şekle veya duruma geçme anlamı yüklediğini belirtmiş ve *sulay ketti* (boylu boyunca uzandı) *uyıktay ketti* (uyudu, uyukladı), *kulay ketti* ('istemeden' düştü) örneklerini vermiştir.

8. *-p kör* yapısının asıl fiile, hareketi dikkat ederek işlemek, bakmak anlamları yüklediği ifade edilmiş ve *aşıp kör* (açıp bak-), *aytıp kör* (söyleyip gör-), *jazıp kör*

(yazıp da gör-), *söylesip kör* (söyleşip bak-), *tıñdap kör* (dinle-), *oқыp kör* (okuyup gör-), *tatıp kör* (tadıp bak-) örnekleri verilmiştir.

8. -y *kör* yapısının ise asıl fiile, hareketi yapmayı rica etmek, dilemek, yalvarmak anlamları kattığı bildirilmiş ve *ayta kör* ('lütfen' söyle-), *bara kör* (gidiver-), *қарай kör* ('lütfen' gör-), *suray kör* (sor-), *bile kör* (bil-) örnekleri verilmiştir.

9. Eserde -p *қой* yapısının asıl fiile hareketin neticesini bekleyerek bitirme, gerçekleştirme anlamı kattığı ifade edilmiştir. Konuyla ilgili *aytıp қой* (söyle-), *körip қой* (gör-), *jazıp қой* (yaz-), *tıñdap қой* (dinle) gibi örnekler verilmiştir.

9. -y *қой* yapısının ise asıl fiile hareketin tatbikine dikkat etme anlamı kattığı belirtilerek *ayta қой* (dikkat ederek söyle-), *jaza қой* (dikkatlice yaz-), *tıñday қой* (dikkatlice dinle-), *tazalay қой* (dikkat ederek temizle-) gibi örnekler verilmiştir.

10. Yazar -p *tasta* yapısının asıl fiile bir hareketi, bir işi isteyerek, gayret sarfederek tereddüt etmeden hemen yapma anlamı eklediğini belirterek *jazıp tasta* (gayret ederek yaz-), *oқып tasta* (tereddüt etmeden oku-), *sıyrıп tasta* (isteyerek süpür-) vb. örnekler vermiştir.

10. -y *tasta* yapısının ise asıl fiile, asıl fiilin bildirdiği hareketi başka bir hareketten önce, ivedi olarak bitirme anlamı eklediğini bildirmiş ve *siltey tasta* ('acil olarak' yönlendir-), *kötere tasta* ('hemen' kaldır-), *oray tastap* ('hemen' sararak) vb. örnekler vermiştir.

11. Eserde -p *tüs* yapısının asıl fiile hareketi acilen yapma anlamı eklediği belirtilmiş ve *sekirip түsti* ('aniden' sıçradı.), *ıtkıp түsti* ('aniden' atıldı), *қарғıp түsti* ('aniden' sıçradı), *ırşıп түsti* ('aniden' sıçradı) örnekleri verilmiştir.

11. -y *tüs* yapısının asıl fiile hareketi tereddüt etmeden ya da yavaş yavaş yapma anlamı yüklediği belirtilmiş ve *ayta түs* ('yavaşça' söyle-), *bara түs* ('tereddüt etmeden' git-), *қарай түs* ('sakinmadan' bak-) vb. örnekler verilmiştir.

12. -p *şıқ* yapısının asıl fiile hareketi sonuna kadar yapma anlamı yüklediği belirtilmiş, *aytıп шıқ* ('sonuna kadar' söyle-), *oқып шıқ* ('sonuna kadar' oku-), *körip шıқ* ('sonuna kadar' gör-), *boyap шıқ* ('sonuna kadar' boya-), *aynalıp шıқ* ('sonuna kadar' sev-) örnekleri verilmiştir.

“12. *-y şık* yapısı asıl fiile hareketi başka bir hareketten ya önce üstünkörü bir şekilde yapma, ya da iki hareketi birlikte bitirme anlamı katar. Örneğin *ayta şık* (söyle-), *ala şık* (al-), *bile şık* (bil-), *işe şık* (iç-)” (s. 257).

13. *-p basta*'nın bir yapı olmadığı ifade edilmiştir.

13. *-y basta* yapısının hareketin başlamasını bildiren anlam yüklediği belirtilmiş ve *jaza bastadı* (yazmaya başladı), *körine bastadı* (görünmeye başladı), *jüre bastadı* (yürümeye başladı) gibi örnekler verilmiştir.

14. Yazar *-p bil*'in yapı olmadığını belirtmiştir.

14. *-y bil* yapısının ise asıl fiile hareketi yerine getirmeye yeterli olma anlamı yüklediğini belirtmiş ve *bile bil* (bilebil-), *ayta bil* (söyleyebil-), *köre bil* (göre bil-), *jaza bil* (yazabil-), *tüsine bil* (anlayabil-), *tüsindire bil* (anlatabil-) örneklerini vermiştir.

15. *-p bak* yapısının asıl fiile hareketi iyi niyetle, dikkatle yapma anlamı kattığını belirtmiş ve *aytıp bak* ('dikkatlice' söyle-), *körüp bak* ('dikkatlice' bak-), *estip bak* ('dikkatlice' işit-) gibi örnekler vermiştir.

15. *-y bak*'ın bir yapı olmadığını ifade etmiştir.

16. Eserde *-p bit* yapısının asıl fiile hareketi bir noktada bitirme anlamı eklediği ifade edilmiştir. Örnek olarak *aytıp bit* (söyleyip bitir-), *jazıp bit* (yazıp bitir-), *jıynap bit* (toplayıp bitir-), *tasıp bit* (götürüp bitir-) yapıları verilmiştir.

16. *-y bit*'in ise bir yapı olmadığı belirtilmiştir.

17. *-p jiber* yapısının asıl fiile hareketi birden yapma anlamı eklediği belirtilmiş, *aytıp jiber* (söyleyiver-), *alıp jiber* (alıver-), *jılap jiberdi* (ağlayıverdi), *külip jiberdi* (gülüverdi), *aykaylap jiberdi* (bağırıverdi) örnekleri verilmiştir.

17. *-y jiber*'in ise bir yapı olmadığı belirtilmiştir.

18. *-p kara* yapısının asıl fiile, hareketi yapıp görmek anlamı yüklediği belirtilmiştir. “Bununla birlikte belli bir vurgu ile söylenerek sinirlenme, gözdağı verme anlamları da bildirir. Örneğin: *aytıp kara* (söyle de gör), *okıp kara* (oku da gör), *barıp kara* (bak da gör), *tındap kara* (dinleyip gör), *ayağındı basıp kara* (bes ve gör).” (s. 259).

18. –y *ķara*'nın bir yapı olmadığı belirtilmiştir.

2.11.1.1.2.2.4. Tur, Jür, Otr, Jatır Fiillerinin Vasfı

Bu başlık altında yazar, hem asıl fiil hem de yardımcı fiil olan aynı zamanda şimdiki zaman yapımında da kullanılan fiilleri ele almıştır.

“Öncelikle bu dört fiil (*jatır, jür, tur, otr*) kendi başına sözlük anlamlarını tam olarak koruyarak bütün morfolojik yapıları alıp tür değiştiren, bağımsız söz dizimsel vazifesini tam olarak yapan temel fiil olarak kullanılır” (s. 259-260). Bu bilginin ardından *at ķorada tur* (at ahırdadır), *siz jüre beriņiz* (siz yürüyorsunuz), *säbiy besikte jatır* (çocuk beşikte yatıyor), *törde otręan aķsaķal äņgime aytıp otr* (başköşede oturan ihtiyar hikâye anlatıyor) vb. örnekler verilmiştir. Bununla birlikte tasvirî fiillerde bu fiillerin yardımcı fiil olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

Ardından bu dört fiilin sözlük anlamlarının farklı yani dört türlü olduğu ifade edilmiştir. Bu fiillerin yardımcı fiil olmasındaki semantik özelliklerinin asıl fiil ile yardımcı fiilin arasındaki bağlayıcılar ile de ilişkili olduğu belirtilmiş, *ķarap otr* ve *ķaray otr*; *ķulak koyıp jür*, *ķulak ķoya jür* yapılarındaki semantik vasıfların aynı olmadığı dile getirilmiştir. Bunların aralarındaki farkların ise dikkat, titizlik, söz arasında söyleme veya yüzeysel söyleme gibi kibarlık farklılıkları olduğu belirtilerek, bu dört fiilin yardımcı fiil olarak tasvirî fiil yapısındaki özellikleri şu şekilde sıralanmıştır:

“1. –p *tur* yapısı asıl fiile, hareketin değişmeden tek bir şekil üzere yapıldığını ve daima olduğunu veya varlığın alışkanlık haline gelen bir durumunu belirten anlam katar. Örneğin: *estilip tur* (aralıksız duyuluyor), *janıp tur* (yanıyor), *jawıp tur* (yağıyor), *suw ağıp tur* (su akıyor).

1. –y *tur* yapısı asıl fiile hareketin belli bir zamana kadar devam ettiğini ya da işlendiğini bildiren anlam katar. Örneğin: *tura tur* (‘şimdilik’ duruyor), *jüre tur* (‘şimdilik’ yürüyor), *otra tur* (‘şimdilik’ oturuyor), *jata tur* (‘şimdilik’ yatıyor), *ķöre tur* (‘şimdilik’ görüyor), *jasırına tur* (belli bir zamana kadar saklanıyor), *ķızmet ete tur* (‘şimdilik’ hizmet ediyor).

2. –p *jür* yapısı asıl fiile hareketin daima tek şekil halinde değişmeden devam ettiğini ya da tekrarlandığını bildiren anlam yükler. Örneğin: (*bala*) *jürip jür* (çocuk yürümekte), *oynap jür* (oynuyor), *okıp jür* (okuyor), *ķulip jür* (gülüyor), *ķörıp jür* (görüyor), *ķezdesip jür* (görüşüyor), *ķızmet etip jür* (hizmet ediyor) vb.

2. –y *jür* asıl fiile hareketin üstünkörü, özensiz yapıldığını veya tekrarlandığını bildiren anlam yükler. Örneğin: *ayta jür* (üstünkörü bir şekilde söylüyor), *bile jür*

(biliyor), *kele jür* (geliyor), *köre jür* (görüyor), *soray jür* (öylesine soruyor), *akıl bere jür* (akıl veriyor) vb.

3. *-p otur* yapısı asıl fiile hareketin aralıksız veya arka arkaya yapıldığını, genel olarak ele elindiği zaman yavaş yavaş ancak uzun süreli olduğunu bildiren anlam ekler. Örneğin: *aytıp otur* (söylüyor), *körüp otur* (görüyor), *okıp otur* (okuyor), *habarlap otur* (habe veriyor), *jazıp otur* (yazıyor), *surap otur* (soruyor), *kızmet körsetip otur* (hizmet ediyor) vb.

3. *-y otur* asıl fiile hareketi üstünkörü yapmayı bildiren anlam yükler. Örneğin: *ayta otur* ('isteksizce' söylüyor), *köre otur* (görüyor), *söyley otur* (söylüyor), *tüsindire otur* ('üstünkörü' açıklıyor), *bayanday otur* (açıklıyor).

4. *-p jatur* yapısı asıl fiile hareketin belli bir yerde ara verilmeden daima yapıldığını veya varlığın alışkanlık halindeki durumunu bildiren anlam yükler. Örneğin: *aytıp jatur* (söylüyor), *okıp jatur* (okuyor), *söylep jatur* (söylüyor), *jawıp jatur* (yağıyor), *istep (istelip) jatur* (yapıyor), *kelip (keltirip) jatur* (getiriyor), *kömek körsetip jatur* (yardım ediyor).

4. *-y jat* (*-y jatur* değildir) yapısı asıl fiile hareketi üstünkörü yapmayı bildiren anlam katar. Örneğin: *karay jat* (bakıyor), *ängime ayta jat* ('üstünkörü bir şekilde' hikâye anlatıyor), *kömek körsete jat* (yardım ediyor), *okıp jat* (okuyor)." (s. 261-262).

2.11.1.1.2.2.5. Bol, Et, Kıl Fiillerinin Yardımcı Fiil Görevi

Yazar, bu üç fiilin hem asıl fiil hem de yardımcı fiil olarak vazife yaptığını, üçünün anlamlarında da eklenme sistemlerinde de fonksiyonlarında da ortak özellikler olmakla birlikte farklı özelliklerin de olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte bu fiillerin isimlerle öbekleşerek birleşik fiil yapmaya çok meyilli olduğunu da belirtmiştir. Ardından fiillerin örneklendirmesini şu şekilde yapmıştır:

"Adam bol (insan ol-)	<i>adam et</i>	<i>adam kıl</i>
<i>Alaň bolma</i> (merak et-)	<i>alaň etpe</i>	<i>alaň kılma</i>
<i>Dayın ol</i> (hazır ol-)	<i>dayın et</i>	<i>dayın kıl</i>
<i>Mâz boldı</i> (şâd oldu)	<i>mâz etti</i>	<i>mâz kıldı</i>
<i>ĶarıĶ boldı</i> (gark oldu)	<i>ĶarıĶ etti</i>	<i>ĶarıĶ kıldı</i>
<i>ĶorĶan boldı</i> (destek oldu)	<i>ĶorĶan etti</i>	<i>ĶorĶan kıldı"</i> (s. 265).

Bu örneğin ardından bu üç fiilin birleşik fiil yapmada hem en temel, hem çok işlek hem de çok sık kullanılan kelimeler olduğu dile getirilmiş ve son zamanlarda bu üç fiilin içine *iste* (*is+te*) (yap-) fiilinin girmeye başladığı hatırlatılmıştır. Ardından şunlar kaydedilmiştir.

“Bununla birlikte bu örneklerden bu üç fiilin birbirinden farklı anlamsal özellikleri olduğu da görülmektedir. Bu doğaldır. Çünkü onlar anlam yönünden de vazife yönünden de aynı olsalar bile dilde ‘boşuna’ yaşamazlar. Onların anlam yönünden denk olmadığı, hepsine ait özel vasıfların olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin: *abay bol* ‘dikkatli ol’, *sak bol* ‘dikkatli ol’, *okup bol* (okumuş ol-) *aytқан bol* (söylemiş ol) şeklindeki kullanımlar olsa da *abay et*, *sak kıl*, *okup et*, *aytқан kıl* şeklinde kullanımlar yoktur.” (s. 266).

2.11.1.1.3. Fiillerin Gramer Kategorileri

Eserde fiillerin gramer kategorileri ayrı ayrı açıklanmıştır.

2.11.1.1.3.1. Fiil Tabanı (Etistik Negizi)

Yazar, fiil tabanının fiile ait dil bilgisel yapılara da, fiilden yapılan bütün başka kelime türlerine de temel olduğunu ifade etmiştir. Fiil tabanının sadece sözlük anlamının değil, dil bilgisel anlamının da olduğunu belirtmiştir.

Ardından dış görünüşü yönünden fiillerin yalın ve birleşik olarak ikiye ayrıldığını dile getirmiştir. Yalın fiillerin de kendi içinde basit ve türemiş olarak ikiye ayrıldığını ifade etmiştir. Ardından yazar fiil tabanını şu şekilde tanımlamıştır:

“Fiil tabanı yalın ve birleşik şekil vasıtasıyla hareketi (iş) adlandıran, yani sadece hareketin sözlüksel içeriğini bildiren, bu hareketin sadece ismi olan ancak onu tatbik etmenin yollarını, aşamalarını, bu konudaki görüşleri asla bildirmeyen dil bilgisel yapıdır.” (s. 278).

2.11.1.1.3.2. Geçişsiz ve Geçişli Fiiller (Salt jäne Sabaқты Etistikter)

Eserde fiillerin öznenin yaptığı iş ve hareketi bildirdiği, bununla birlikte iş ya da sürecin ya doğrudan nesneye dayanarak ya da dayanmayarak vücut bulduğu belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Fiilin böylece doğrudan nesneyi gerektirmesi ya da gerektirmemesi onun genel dil bilgisel anlamı ile bağlantılıdır. Örneğin bazı fiiller cümlede kullanılınca belirtme durumundaki kelimeyi, doğrudan nesneyi, gerektirip onun cümlede olmasını ister. Bazı fiiller ise belirtme durumundaki kelimeyi istemez ve geçişsiz durumda bulunur. Fiillerin belirtme durumundaki kelimeyi gerektirmesi ya da gerektirmemesi onların söz dizimsel yönden nesneyi yönetme ya da yönetmeme kabiliyeti ile ilişkili olarak kalıplaşmıştır.” (s. 279).

Aş (aç-), *ayt* (söyle-), *bağ* (bak-), *ber* (ver-), *ek* (ek-), *em* (em-), *jaz* (yaz-), *jay* (yay-), *kiy* (giy-), *er* (ulaş-), *sız* (çiz-), *şeş* (çöz-), *iş* (iç-), *apar* (alıp git-), *äket* (alıp git-), *ele* (ele-), fiillerinin *kimi? neyi?* sorularına cevap veren, belirtme durumundaki kelimenin cümlede bulunmasını isteyen fiiller olduğu belirtilmiş ve belirtme halindeki kelimeyi

yani nesneyi gerektiren bu şekildeki fiillerin geçişli fiiller (*sabahtı etistikter*) olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir.

Yazar fiillerin içinde *kimi*, *neyi* sorularına cevap vermeyen, belirtme durumundaki kelimeyi talep etmeyerek kullanılan fiillerin de çok olduğunu; bu şekilde belirtme durumundaki kelimeyi gerektirmeyen ya da almayan fiillerin geçişsiz fiiller (*salt etistikter*) diye adlandırıldığını ifade etmiştir.

2.11.1.1.3.3. Fiil Çatıları (Etister)

Eserde fiilden fiil türeten, kendilerince şekil bilgisel ve söz dizimsel vasıfları farklı olan çeşitli yapım ekleri sisteminin gelenekte fiil çatısı veya fiil çatısı kategorisi diye adlandırıldığı ifade edilmiş ve çatı kategorisinin diğer kategorilerden farkı dile getirilmiştir:

“Çatıları fiillerin başka kategorilerinden ayıran özellikler şöyledir: *ol onan jön suradı* ‘o, ondan durumu sordu’, *olar birbirinen jön surastı* ‘onlar birbiri ile durumu soruştu’, *ol onan jön surattı* ‘o, ona durumu sordurdu’, *onan jön suraldı* ‘ondan durum soruldu’, *ol özi surandı* ‘kendi kendine sordu’ cümlelerindeki fiil (*suradı, surastı, surattı, suraldı, surandı*) yapılarında, sonlarındaki geçmiş zaman ekini dışarıda bırakarak geri kalan, *sura, suras, surat, sural, suran* fiillerini birbiri ile karşılaştırınca onların kökteş olduğu görülmektedir. Bu beş yapının son dördü gerekli olan yapım ekleri ile (-s, -t, -l, -n) türeyerek birbirinden farklılaşmıştır. Bu yapılarına göre (kök sözlük anlamları aynı olsa da) onların semantik anlamları birbiri ile farklılaşmaktadır.” (s. 281).

Çatı kategorisinin özne ile nesnenin hareket ile ilişkisini veya tam tersine hareketin özne ve nesne ile ilişkisini bildiren dil bilgisel vasfının güçlü olduğu belirtilmiş ve çatı kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: “Özetle fiil çatısı hareketin (işin) özne ve nesne ile ilişkisini ve özne ile nesnenin hareketle ilişkisini bildiren yapı sistemidir.” (s. 283).

Eserde fiil çatıları etken çatı (*negizgi etis*), işteş çatı (*ortak etis*), ettirgen çatı (*özgelik etis*), edilgen çatı (*ırıksız etis*), dönüşlü çatı (*özdik etis*) çatı olmak üzere beşe ayrılmıştır.

1. Etken çatı (*Negizgi etis*): Yazar etken çatının hususi bir yapısının olmadığını, etken çatının başka fiil yapılarına kök olan, onların türlerini, anlamlarını, vazifelerini karşılaştırarak açıklayan yapı olduğunu belirtmiş ve *bar* (git), *kel* (gel), *söyle* (söyle-), *şölde* (susa-), *aқта* (akla-), *arala* (gez-), *қарайла* (bakın-), *қурсawла* (çambere al-), *oyan*

(uyan-), *kuwan* (sevin-), *kuşakta* (kucakla-), *ermek et* (uğraş-), *än sal* (şarkı söyle-), *tüsinip al* (açıklayabil-), *surap koy* (sor-) örneklerini vermiştir.

2. İşteş çatı (*Ortağ etis*): İşteş çatının *-s* (*-ıs, -is*) yapım ekleri ile kök fiilden türediği ifade edilmiş, bu yapım ekinin fiile, hareketi en az iki ya da daha fazla öznenin yaptığını bildiren anlam eklediği belirtilmiştir. İşteş çatı için *aytıs* (münakaşa et-), *äkelis* (birlikte getir-), *aparıs* (beraber götür-), *artıs* (birlikte görevlendir-), *körıs* (görüş-), *kelis* (anlaş-), *karas* (bakış-), *tanıs* (tanış-), *kömek körsetis* (yardımlaş-), *izdew salıs* (karşılıklı ara-), *at salıs* (birlikte ünlen-) örnekleri verilmiştir.

Eserde uyarı olarak *-la+s* eklerinden oluşan birleşik *-las* (*-les, -das, -des, -tas, -tes*) yapım ekinin de isimlerden işteş anlamlı fiil türettiği hatırlatılmıştır.

3. Ettirgen çatı (*Özgelik etis*): Yazar *-t, -tır* (*-tir, -dır, -dir*); *-kız* (*-kiz, -ğiz, -giz*) yapım ekleri ile ve bu yapım eklerinin üst üste gelmesi ile kök fiilden ettirgen anlamlı fiil türediğini belirtmiştir. Bu yapım eklerinin fiil kökünün anlamına hareketin başka bir insan (özne) aracılığı ile yapılma anlamı yüklediğini belirtmiş ve bu eklerin eklenme şekillerini göstermeye geçmiştir.

a) *-t* yapım ekinin çoğunlukla ünlü ya da akıcı ses ile biten köklere eklendiğini belirterek *azay-t* (azalt-), *köbey-t* (çoğalt-), *okı-t* (okut-), *oyna-t* (oynat-) gibi örnekler vermiştir.

ä) *-tır* (*-tir, -dır, -dir*) ekinin çoğunlukla ötümsüz ya da akıcı ses ile biten fiil köklerine eklendiğini ifade etmiş ve *al-dır* (aldır-), *bil-dir* (bildir-), *ayt-tır* (söylet-), *sat-tır* (sattır-), *as-tır* (aştır-), *tol-tır* (doldur-) vb. örnekler vermiştir.

b) Yazar *-kız* (*-kiz, -ğiz, -giz*) yapım ekinin ünsüz ses ile biten fiil köklerine eklendiğini *al-ğiz* (aldır-), *ber-giz* (verdir-), *aş-kız* (açtır-), *iş-kiz* (içir-) gibi örneklerle göstermiştir.

v) *-t, -tır, -ğiz* yapım eklerinden birinden sonra birinin geldiğini belirterek *söyle-t-tir* (söylettir-), *söyle-t-kiz* (söylettir-), *söyle-t-tir-t-kiz* (söylettirt-), *al-dır-t-kız* (aldırt-) gibi örnekler vermiştir.

4. Edilgen çatının (*İrriksız etis*) *-ıl* (*-il, -l*) yapım eki ile ve fiil kökünde *l* sesi varsa *-ın* (*-in, -n*) yapım eki ile yapıldığı belirtilmiştir. “Bu yapım eki fiil kökünün anlamına kendiliğinden yapılma gibi bir anlam yükler. Ancak bu yapıda işi kimin yaptığı

görünmez, görünse de mantıksal özne olarak vazife yapar.” (s. 284) Konuya, *koyma* (*koyun ahıra kapatıldı*), *tüyün şesildi* (düğüm çözüldü), *kir juwıldı* (bulaşık/çamaşır yıkandı), *kar küreldi* (kar kürendi), *habar alındı* (haber alındı) vb. örnekler verilmiştir.

“Uyarı: İşlek olmasa da birleşik *-lin (-lin)*, *-nil (-nil)* yapım ekleri ettirgenlik yapım ekleri olarak kullanılır. Örneğin: *alma je-lin-di* (elma yenildi), *joğ izde-lin-di* (kayıp arandı), *at bayla-nıl-dı* (at bağlandı) vb.” (s. 285).

5) Dönüşlü çatı (*Özdik etis*): Eserde dönüşlü çatının *-in (-in, -n)* yapım eklerinin fiil köküne veya gövdesine eklenmesi ile yapıldığı belirtilmiştir. Bu yapım ekinin fiil köküne hareketin etki ve neticesinin onu yapan öznenin kendine dokunduğunu bildiren anlam kattığı ifade edilmiştir. Konuya *tara-n* (taran-), *juwı-n* (yıkan-), *ora-n* (sarı-) *kiyi-n* (giyin-), *köri-n* (görün-), *sura-n* (istekte bulun-), *oyla-n* (düşün-) örnekleri verilmiştir.

2.11.1.1.3.4. Olumluluk ve Olumsuzluk Kategorisi

İş ve hareketin olması ya da olmamasının veya tamamlanıp tamamlanmamasının tabii bir olay olduğu belirtilmiş, iş ya da hareketin olmasını bildiren yapının fiilin olumlu türü, olmamasını bildiren yapının ise fiilin olumsuz türü olduğu dile getirilmiştir. “Dil bilgisinde bu iki tür bir araya getirilerek fiilin olumluluk ve olumsuzluk kategorisi diye adlandırılır.” (s. 286).

Yazar, dilde fiilin olumlu türünün eski kök, türemiş ve birleşik yapılar ile bildirildiğini ifade etmiş; olumsuz türünün ise bu yapılara *-ma (-me, -ba, -be, -pa, -pe)* ekinin eklenmesi ile yapıldığını söylemiştir. Cümlelerini şöyle sürdürmüştür:

“Örneğin: *bar* (git-), *kel* (gel-), *aytıkız* (söylet-), *söylettir* (söylettir-), *oylan* (düşün-), *ağıldas* (fikir alışverişi yap-) *habarla* (haber ver-), *aytıp koy* (söyle-), *bara ber* (gidiver-)... gibi kök ve gövdeler olumlu; *barma* (gitme-), *kelme* (gelme-), *aytıkızba* (söyletme-), *söylettirme* (söylettirme-), *oylanma* (düşünme-), *ağıldaspa* (fikir alışverişi yapma-), *habarlama* (haber verme-), *kömek körsetpe* (yardım etme-), *aytıp koyma* (söyleme-), *bara berme* (gidiverme-) şekilleri ise olumsuz şekillerdir.” (s. 286).

Yazar fiil köklerinden türeyen yapılara ait eklerin hepsinin bu olumsuzluk ekinin sonra geldiğini de ilave etmiş ve *bar-ma-w* (gitmemek), *kel-me-w* (gelmemek), *kel-me-gen* (gelmedi), *kel-me-y* (gelmeyerek) vb. örnekler vermiştir.

Fiili olumsuz yapmanın bir başka yolu da şu şekilde anlayılmıştır:

“Fiilin sıfat-fiil, zarf-fiil, kip, zaman ve başka yapılarında söylenmek istenen anlama göre olumsuz anlam bildiren *emes*, *jok* kelimeleri de kullanılır. Örneğin: *körgeen emespin* (görmedim), *körgeen jokpin* (görmüş değilim), *bilmeydi emes* (bilmez değildi), *körmey emes*, *körüp istedi* (görmeyip değil görüp de istedi), *estigen jok edim* (iştitemiştim), *barğanım jok edi* (gitmediydim), *barğamız jok edi* (gitmediydik).” (s. 287).

2.11.1.1.3.5. İsim-Fiil (Kıymıl Atawı)

Yazar isim-fiile dair şunları aktarmıştır:

“*Ayt* (söyle-), *al* (al-), *ber* (ver-), *bar* (git-) gibi kök fiiller de, *aқта* (akla-), *қурметте* (saygı göster-), *aytқыз* (söylet-), *bildir* (bildir-) gibi türemiş fiiller de, *қурмет қал* (saygı göster-), *еңбек ет* (emek ver-), *алып кел* (alıp gel-), *жаза сал* (yaz-) birleşik fiillerinin de fiilin temeli olduğu malumdur. Bu şekildeki yapılara –w ekinin eklenmesinden sonra ortaya çıkan yapı isim-fiil olarak görev yapar. Örneğin: *al-uw* (almak), *bar-uw* (gitmek), *kön-üw* (yanmak), *қазу-w* (kazmak), *қурметте-w* (saygı göstermek), *aytқыз-uw* (söylettirmek), *алып кел-üw* (alıp gel-), *жігілп қал-uw* (yığılıp kal-), *еңбек ет-üw* (emek ver-), *ән сал-uw* (şarkı söyle-), *оық же-w* (pişmanlık duy-), *bas-köz bol-uw* (göz kulak ol-) vb.” (s. 287).

Yazar isim-fiilin hareketin ya da işin kesin sürecini bildirmeyerek sadece onun ismi olarak kullanıldığı için bu yapıda zaman kavramı olmadığını, bu nedenle fiile ait eklerin doğrudan isim-fiile eklenmediğini belirtmiştir. “İsim-fiil anlam yönünden de yapı yönünden de fiilden çok isme yakındır. Bu nedenle isim-fiile, isimlere ait çokluk, iyelik, bildirme ekleri eklenir. Ancak bu yapılar asla şahıs eki almaz.” (s. 287).

2.11.1.1.3.6. Sıfat-Fiiller (Esimşeler)

Eserde çeşitli eklerin fiil kök ve gövdesine eklenmesi ile onlardan fiil özelliği de isim özelliği de olan, sıfat-fiil diye adlandırılan yeni bir kategori türetildiği belirtilmiştir. İsimde de fiile de ait olan bu kategori içindeki yapıların, kullanılış özelliklerine göre çokluk, iyelik, durum ekleri olarak kullanıldıkları, cümlenin bütün öğeleri olabildikleri ifade edilmiştir.

“Özetle çokluk, durum, iyelik, şahıs/bildirme eklerini alarak cümlenin bütün öğeleri olabilen, şekil bilgisel ve söz dizimsel özellikleri olan (bu yönüyle isimlerle benzer), iş ve hareketin ismi olma anlamı ile birlikte zaman bildirme kabiliyetleri de olan (bu yönüyle fiillerle benzer) yapılar sıfat-fiil kategorisi diye adlandırılır.” (s. 300).

Yazar sıfat-fiillerin geçmiş zaman sıfat –fiili (*ötken şak esimşe*), şimdiki zaman sıfat-fiili (*osı şak esimşe*), gelecek zaman sıfat-fiili (*keler şak esimşe*) olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmiştir.

1. Geçmiş zaman sıfat fiili: Bu sıfat-fiilin, fiil köküne ya da gövdesine –*ğan* (-*gen*, -*kan*, -*ken*) ve –*atın* (-*etin*) eklerinin eklenmesi ile yapıldığı belirtilmiştir.

a) –*ğan* ekine dair şunlar kaydedilmiştir:

“–*ğan* eki ile oluşturulan yapı cümlenin neresinde olursa olsun, yapısı yalın ya da birleşik de olsa daima geçmiş zaman anlamı verir. Örneğin: *Men ol kisini talay körgeñmin, talay ängimeleskenmin* ‘Ben o kişiyi çok gördüm, çok sohbet ettim’, *Jazılğan hat, okılğan kitap köp-aq, birak solardıñ bäre de este kalmağan* ‘Yazılan yazı, okunan kitap çoktur, ancak onların hepsi akılda kalmadı’, *Köp jasağan bilmeydi, köp körgeñ biledi* ‘çok yaşayan bilmez, çok gören bilir’, *Jiltırağanıñ bäre altın emes* ‘parlayan her şey altın değildir.’” (s. 301).

ä) Yazar, –*atın* (-*etin*, -*ytın*, -*ytin*) eki ile yapılan sıfat-fiilin hangi zamanı bildirdiğinin metne bağlı olduğunu belirtmiş, şöyle devam etmiştir:

“Çünkü onun hangi zamanı bildirdiği çevresindeki kelimelere göre değişmektedir. Ancak bu yapı alışlagelen şekilde geçmişte olan iş ya da hareketi şu anda olmuş gibi kesin ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde belirtmek, inandırmak için kullanılır. Şimdiki zaman ile gelecek zamanda olan iş ya da hareketi bildirmek için seyrek kullanılır. Bunun bu değişken vasfı ekin birleşikliğinden ortaya çıkmıştır. Örneğin geçmiş zaman anlamı ekin yapısındaki –*ğan* (*tur-ğan*) parçasından, şimdiki zaman anlamı ise –*a* (-*e*, -*y*) eki ile *tur* fiilinden kalmış olsa gerek. Oysa –*atın* ekinin gelecek zaman anlamı (*baratın jumısım bar* ‘gidecek işim var’, *jöneltetin jolawşılarım bar* ‘gönderecek yolcularım var’) kelime öbeklerinin geniş şekilde kullanılmasından ortaya çıkmış gibidir” (s. 302).

Bu ekin metne göre bazen şimdiki zaman bazen gelecek zaman anlamı bildirmesinin kalıplaştığını belirten yazar, –*atın* (-*etin*), -*ytın* (-*ytin*) yapısındaki sıfat-fiilin, çoğunlukla geçmiş zamanda olan iş ya da hareketi kati olarak göstermek için kullanılsa da seyrek olarak günlük alışkanlığa dönüşen işleri ve gelecekte olacak işleri bildirmek için de kullanıldığını belirtmiştir.

2. Eserde, şimdiki zaman sıfat-fiiline dair şunlar aktarılmıştır:

“Şimdiki zaman sıfat-fiili, metne göre, yukarıda dile getirilen –*atın* (-*etin*), -*ytın* (*ytin*) eki ile yapılır. Ancak bu şimdiki zaman anlamı tam konuşulan anı yansıtmaz. Alışkanlığa dönüşen hareketi bildirir. Bu nedenle bu yapı geniş zaman sıfat-fiili diye adlandırılır. Örneğin: *Seniñ alğanıñ da, alatınıñ da, alarıñ da ilğiy alğıs* ‘Senin aldığın da, almakta olduğun da, alacağın da daima teşekkürdür’

cümlesindeki *alğanıñ-geçmiş zaman, alatanıñ-şimdiki zaman, alarıñ-gelecek zaman* bildirdiği şüphesizdir.” (s. 303).

3. Eserde sıfat-fiilin gelecek zaman şeklinin fiil tabanlarına *-ar (-er, -r)* eki ile *-mağ (-mek, -bağ, -bek, -pağ, -pek)* ekinin eklenmesi ile yapıldığı ifade edilmiştir.

a) *-ar* eki ile yapılan sıfat-fiilin cümlelerin her yerinde ve bütün öğelerinde daima gelecek zaman anlamı bildirdiği, ancak bu yapının kullanım alanının diğer sıfat-fiil yapılarına göre daha dar olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca ekin olumsuz şekline *bar-ma-s* (gitmez), *kel-me-s* (gelmez), *ayt-pa-s* (söylemez), *bit-pe-s* (bitmez), *jaz-ba-s* (yazmaz), *üz-be-s* (kesmez) örnekleri de verilmiştir.

ä) *-mağ (-mek)* eki ile yapılan sıfat-fiilin iş-hareketin gelecekte yapılma anlamı bildirdiği ifade edildikten sonra *Totu kuş, tüsti köbelek jaz saylarda güwlemek* ‘Papağan, renkli kuş yazın cıvıdayacak’, *Bäyşeşek solmağ, küyremek* ‘Kardelen solacak, yok olacak’ *Olar osında kelmek, biz onlardı kütpekpiz* ‘Onlar o zaman gelecek, biz onları bekleyeceğiz’ örnekleri verilmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Bu sıfat-fiile *-şı (-şi)* ekleri eklenerek de kullanılır. Böyle bir durumda sıfat-fiil iş-hareketi bildirmemekle birlikte ortaya çıkmasına dair ümit ve niyet anlamı barındırır (*men aytpağşı* ‘söylemek niyetindeyim’, *olar jürbekşi* ‘yürüme niyetindeler’). *-mağ (-mek)* yapıları sıfat-fiilin seyrek olarak durum eki ve iyelik eki olarak da kullanımı da olmasa bu yapı çok az çekime girer (*Almaqtıñ bermegi boladı* ‘almanın vermesi vardır’)” (s. 304).

2.11.1.1.3.7. Zarf-fiiller (Kösemşeler)

Yazar, fiil tabanlarından hususi ekler ile yapılarak gerekli derecede zaman, kip ve başka anlamları bildiren özel yapıların zarf-fiil olarak adlandırıldığını ifade etmiştir.

“Zarf-fiiller bağımsız kelime olarak kullanılmaz. Şekil bilgisi açısından ek almaz. Seyrek olarak çekimlenir. Sadece tümleç ve yüklem olur. Zarf-fiiller sadece fiil tabanları ile onlardan türeyen fiil yapıları ile öbekleştiği için özne ve nesne olmaz. Sadece tümleç ve yüklem olur.” (s. 305).

Eserde bu kategorinin hususi ekleri olarak 1) *-ıp, -ip, -p* 2) *-a, -e, -y* (bu ikisi çekimlenir); 3) *-ğalı (-geli, -kalı, -keli)*, 4) *-ğanşa (-genşe, -kanşa, -kenşe)* ekleri gösterilmiştir. Ardından bu eklerin zamanla ilişkisine göre özellikleri aktarılmıştır.

1. Eserde geçmiş zaman zarf-fiilinin (*ötken şağ kösemşe*), fiil köküne/gövdesine *-ıp (-ip, -p)*, *-ğalı (-geli, -kalı, -keli)*; *-ğanşa (-genşe, -kanşa, -kenşe)* eklerinin eklenmesi ile yapıldığı belirtilmiştir. Konuyla ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Zarf-fiiller yukarıda söylendiği gibi zaman anlamını zaman ekleri gibi tam olarak bildirmemekle birlikte onun bir işaretini metne göre bildirebilir. Bu son özellik zarf-fiillerin başka eklerinden çok *-ip* (*-ip*, *-p*) eklerinde açıkça görülmektedir. Örneğin: *men barıppın* ‘gitmişim’, *siz barıpsız* ‘gitmişsiniz’, *ol barıptı* ‘gitmişti’ cümlelerinin hepsinde geniş zaman anlamı vardır. Doğru, bunlardaki geçmiş zamanın açıkça bilinmesine neden olan şahıs ekleridir. Ancak, *Ƙar jawıp üy suwıdı* ‘kar yağmış ev soğudu’ birleşik cümlesinin yardımcı cümlesindeki çekimlenmeyen tümleçte de geçmiş zaman anlamı açıkça görülmektedir. Oysa *körüp keldim* (görüp geldim), *estip keldi* (duyup geldi) cümlelerindeki tümleçlerin anlamlarında geçmiş zaman anlamı belirsizdir. Ayrıca *aytıp jiber*, *bilip koy*, *okıp şık* gibi tasvirî fiillerdeki asıl fiiller de (*aytıp*, *bilip*, *okıp*) geçmiş zaman anlamı değildir. Sadece eylemin devamlılığı, düzenli olması gibi anlam verir. Böylece zarf-fiilin *-ip*, (*-ip*, *-p*) şeklinin bu semantik yapısı, geçmiş zaman yapısı diye adlandırmaya dayanak olur.” (s. 307).

Yazar *ğalı* (*-geli*, *-kalı*, *keli*) ve *-ğanşa* (*-genşe*, *-kanşa*, *-kenşe*) eklerinin cümlede kullanımına göre bazen geçmiş zaman bazen gelecek zaman bildirdiğini ifade ederek şöyle devam etmiştir:

“Örneğin: *Sizben tanışkalı köp bolğan sıyaqtı* ‘sizinle tanışalı çok olmuş gibi’, *körispegeli köp waqtı ötti* ‘görüşmeyeli çok zaman geçti’ cümlelerindeki *tanışkalı*, *körispegeli* zarf-fiillerinden ‘tanıştıktan beri’, ‘görüşmeyeli’ anlamları çıkar. Bununla birlikte “*Demalıstı üyde ötkizgenşe sayahatka ketsem-şi* ‘Tatili evde geçirmektense seyahate çıksam ya’ cümlesindeki *ötkizgenşe* zarf-fiili ‘geçirmeye göre’ anlamı bildirir.” (s. 307-308).

2. Şimdiki zaman zarf-fiili (*osı şak kösemşe*). Bu yapıya *-a* (*-e*, *-y*) ekleri ile oluşan zarf-fiillerin girdiği ifade edilmiştir. Ardından eklerin vazifeleri gösterilmiştir.

Birinci olarak bu ekin *-ip* ekli zarf-fiil gibi hareketin özelliğini, zamanını, yöntemini, maksadını, sebebini, bildiren bir anlama sahip olduğu belirtilerek “*Ol äri söyley äri jügire jönelđi*” ‘O kâh konuşarak kâh gülererek gitti’, “*Men epettey jügıldım*” ‘Yüzükoyun düştüm’, “*Men jüre kele köp nârsege túsındım*” ‘Yürüyerek gelirken çok şey düşündüm’ örnekleri verilmiştir.

İkinci olarak bu eki alan kelimenin yardımcı cümlelerde, basit cümlelerde yüklem olduğu belirtilmiş ve “*Ƙus uşadı*” ‘kuş uçar’, “*buzaw möñireydi*” ‘buzağı böğürür’, “*jastar än saladı*” ‘gençler şarkı söyler’ örnekleri verilmiştir. Üçüncü olarak da bu eki alan kelimenin çoğunlukla tasvirî fiillerde asıl fiil olduğu belirtilmiştir.

3. Gelecek zaman zarf-fiili (*keler şak kösemşe*). Yazar bu yapının *-a* (*-e*, *-y*), *-ğalı* (*-geli*), *-ğanşa* (*-genşe...*) ekleri ile yapıldığını belirtmiştir. Ancak bu üç ekin de geçmiş zaman zarf-fiilinin türleri ile ilişkili olduğunu ve bu ekleri değişken gelecek zaman

(*awıspalı keler şak*) diye adlandırmanın doğru olduğunu ifade etmiştir. Eklere dair şunlar kaydedilmiştir:

“a) –a (-e, -y) ekleri ile yapılan zarf-fiil çoğunlukla gelecekte olacak iş ve hareketi bildirir. Ancak bu gelecek zaman kavramı kesin değildir. Geneldir. Çünkü bunu kesinleştirme ihtiyacı olursa zaman anlamlı kelimeler (çoğunlukla zarflar) metne girer. Bu nedenle bu yapının gelecek zaman anlamı metinle alakalıdır. Örneğin: *Biz aldağı kanikulda da egin jıynawğa baramız, söytip elewmettik iske bolısamız.* ‘Gelecek tatilde de ekin toplamaya gideceğiz, böylece toplumsal işte yardımlaşacağız’

ä) –ğalı (-geli) eki fiil tabanına eklenerek metne göre gelecek zaman anlamı da bildirir. Bu gelecek zaman anlamı yüklemde dile getirilen hareketin daha sonra yapılmak niyetinde olmayı bildirdiği için maksat bildiren zarf tümleci olur. Örneğin: *Men sizdi ädeti körgeli, sizben tanışkalı, jäne akıldaskalı keldim* ‘Ben bilerek sizi görmek, sizinle tanışmak ve fikir alışverişinde bulunmak için geldim’

b) –ğanşa (-genşe) eki de fiil kök ve gövdesine eklenerek metne göre gelecek zaman anlamı verir. Bu yapı birleşik cümlede sadece yardımcı cümlenin yüklemi olur. Asıl cümlede, dile getirilen temel hareketten sonraki iş ve hareketi bildirir. Yani bu yapı vasıtasıyla belli bir zamana kadar yapılmak niyetinde olunan hareket dile getirilir. Örneğin: *Hoş saw bol, ey ağalar biz kelgenşe* ‘Ey ağalar (beyler) biz gelinceye kadar sıhhatli olun’” (s. 309).

2.11.1.1.3.8. Kip Kategorisi (Ray Kategoriyası)

Eserde bu başlık altında kip terimi üzerinde durulmuş, konu açıklanmıştır.

Kipin tanımı şu şekilde yapılmıştır:

“Konuşmacının söylediği sözün ya da konuşmacının fikrinin gerçekle ilgisini, dildeki ses bilgisel, şekil bilgisel ve dil bilgisel yöntemler aracılığı ile belirtme sistemi kip kategorisi (*modaldik/ray kategoriyası*) diye adlandırılır.” (s. 311).

Kip kategorisinin fiil yapıları ile verilen sisteminin fiil kipi (*etistiktiñ rayı*) diye adlandırıldığı ifade edilmiştir.

Yazar, kip kategorisinin konuşmacı ile iş-hareket arasındaki ilişkinin çeşitliliğini bildirdiği için anlamsal özellikleri arasında da farklar olduğunu belirtmiştir. Bu özelliklerine göre işin hareketin gerçek ile ilişkisini bildirmesine göre fiil kiplerinin kendi içinde bildirme kipleri (*aşık raylar*) ve tasarlama kipleri (*negaybıl raylar*) olarak ikiye ayrıldığını ifade etmiştir.

2.11.1.1.3.8.1. Bildirme Kipi (Aşık Ray/İndikativ)

Eserde bildirme kiplerinin hususi eklerinin olmamakla birlikte bu kategorinin hareketin belli bir zamanda yani geçmiş, şimdiki ya da gelecek zamanların birinde olmasını ya da olmamasını bildirdiği ifade edilmiştir. Böylece dil bilgisel zaman kategorisinin, fiilin hem en temel hem başlıca kategorisi olmak zorunda olduğu bildirilmiş; kip ve zaman kavramlarının birbiri ile bağlantılı kavramlar olduğu belirtilmiştir.

“Özetle bildirme kipi iş ve hareketin geçmişte, şimdi, gelecekte olması ya da olmamasını bildiren dil bilgisel kategoridir.” (s. 315).

2.11.1.1.3.8.2. Tasarlama Kipleri (Neğaybıl/İrrealı Raylar)

Yazar fiil yapılarının sadece gerçeği bildirilmediğini, oluşmamış, olması ya da olmaması şüpheli iş ve hareketleri de bildirdiğini belirtmiştir.

“Tasarlama kiplerinin bildirdiği anlamlar emir, dilek, istek, yalvarma, gereklilik, imkân, şüphe... gibi iş ve hareketle ilişkilidir ve geleceğe atıfta bulunur. Tasarlama kiplerinin hepsi kip anlamı bildirme yönünden aynı seviyededir demek yerindedir. Hareketin açık olmadığını bildiren olumsuz vasıf, tasarlama kiplerinin hepsine ait genel özelliktir.” (s. 315).

2.11.1.1.3.8.2.1. Emir Kipi (Buyruk Ray/İmperativ)

Eserde fiilin emir kipi diye adlandırılan türünün kip anlamlarının, semantik yönden de dil bilgisi yönünden de geniş olduğu belirtilmiştir. Bu kipin iş yaptırmak, işi yapmaya tesir etmek, sebep olmak, işi yapmayı teklif etmek, tavsiye etmek, dilemek, istemek, yalvarmak, emir etmek gibi pek çok kiplik anlamları bildirdiği ifade edilmiş ve konu şöyle örneklerdirilmiştir:

“1. <i>Men barayın</i> ‘gideyim’	<i>biz(der)barayık</i>
<i>sen bar</i> (<i>barğın; barğıl</i>)	<i>sender barıñdar</i>
<i>siz barıñız</i>	<i>sizder barıñızdar</i>
<i>ol barsın</i>	<i>olar barsın</i>
2. <i>Men bara salayın</i> (gideyim)	<i>biz bara salayık (-lık)</i>
<i>sen bara sal</i> (<i>-ğın, -ğıl</i>)	<i>sender bara salıñdar</i>
<i>siz bara salıñız</i>	<i>sizder bara salıñızdar</i>

ol bara salsın
317).

olar bara salsın.” (s.

Ardından yazar, emir yapısına –şı (-şi) edatı eklenince bu yapının emir anlamından ayrılarak rica (I. şahıs), yalvarma (II. şahıs), istek (III. şahıs) anlamları bildirdiğini ifade etmiş ve *men barayın-şı* (izin verin gideyim), *sen bar-şı* (gitsene), *siz barıñız-şı* (lütfen gidiniz), *ol barsın-şı* (git hele), *biz barayık-şı* (gidelim), *sender barıñdar-şı* (lütfen gidiniz), *sizder barıñızdar-şı* (lütfen gidiniz) örneklerini vermiştir.

2.11.1.1.3.8.2.2. İstek Kipi (Qalaw Ray)

Eserde istek kipinin konuşmacının belli bir hareketi yapmaya yönelik niyetini, dileğini, ümidini bildirdiği, bu kipi göstergesi olarak –ğı (+m, +ñ) sı kel; -sa iygi edi; sa eken yapılarının hizmet ettiği belirtilmiş ve konu şöyle örneklendirilmiştir:

“Meniñ bar-ğı-m keledi ‘gitmek istiyorum’   *Senderdiñ bar-ğı-ları-ñ keledi*

Seniñ bar-ğı-ñ keledi

Sizdiñ bar-ğı-ñız keledi

Sizderdiñ bar-ğı-ları-ñız keledi

Onıñ bar-ğı-sı keledi

Bizdiñ bar-ğı-mız keledi
320).

Olardıñ bar-ğı-ları-keledi.” (s.

Bu örnekten sonra istek anlamlı yapılar üzerinde durulmuştur.

“Birleşik –gay edi yapısı ile konuşmacı başka (II, III) birinin belli bir işi yapmasını arzulamakta, buna gereksinim duymaktadır. Ancak bu yapıdan hareketin nasıl yapıldığı görünmez ve bilinmez. Örneğin: *sen bargay ediñ* ‘gideydi’ *ol bargay edi* ‘gideydi’.” (s. 321).

Birleşik –sa iygi edi yapısı ile de konuşmacının başka birinin (II. III. şahıs) işi yapmasını sadece istek olarak dile getirdiği belirtilmiş, ancak hareketin kesin olarak yapılıp yapılmadığının bilinmediği ifade edilmiş ve *sender barsañız iygi edi* ‘gitseniz iyi idi’, *olar barsa iygi edi* ‘gidelerdi’ örnekleri verilmiştir.

Yazar birleşik –sa edi yapısının harekete sadece arzu anlamı yüklediğini, ancak hareketin yapılıp yapılmadığı hakkında hiçbir malumat olmadığını belirtmiş ve *ol kelse edi* ‘geleydi’ *siz barsañız edi* ‘gideydiniz’ örneklerini vermiştir.

“Birleşik *-sa eken* yapısı gelecekte yapılacak işin sadece çok arzuladığını bildirir. Örneğin: *sen erteñ jürseñ eken* ‘(keşke) yarın gitsen’, *ol pikirin aytsa eken* ‘(keşke) düşüncesini söylese’.” (s. 321).

2.11.1.1.3.8.2.3. Şart Kipi (Şarttı Ray)

Eserde şart kipinin, fiilin yalın (basit, türemiş), ve birleşik tabanlarına *-sa (-se)* ekinin eklenmesi ile yapıldığı, bu kipi anlam yönünden bir hareketin yapılıp yapılmama şartını bildirdiği ifade edilmiştir. “Bu anlamı uygun olarak şart kipli fiil daima birleşik cümlelerin şartlı yardımcı cümlesinin yüklemi olur ve asıl cümlelerin yüklemine olma ya da olmama şartını gösterir.” (s. 321-322).

Şart kipinin daima çekim içinde olduğu, bu çekimin geçmiş zaman çekimine benzer olduğu belirtilerek şöyle bir çekim örneği verilmiştir:

“Men bar-sa-m (bar-dı-m) (gitsem)

sen bar-sa-ñ (bar-dı-ñ)

ol bar-sa (bar-dı)

biz bar-sa-ķ (bar-dı-ķ)

sender bar-sa-ñdar (bar-dı-ñdar)

sizder bar-sa-ñız-dar (bar-dı-ñız-dar)

olar bar-sa (bar-dı)” (s. 322).

Yazar şart kipinin çekimine *-şı (-şi)* ekinin de eklenebildiğini ancak bu yapının şart anlamından uzaklaşarak pişmanlık anlamı bildirdiğini ifade etmiş ve *sen barsaşı* ‘gitsene, keşke gitsen’, *sender barsañdarşı* ‘gitsenize, keşke gitseniz gibi örnekler vermiştir.

2.11.1.1.3.9. Zaman Kategorisi (Şaķ Kategoriyası)

Eserde bu başlık altında zaman kavramı irdelenmiştir.

Bugünkü Kazak Dilindeki zaman kategorisinin başka kategoriler gibi içerik yönünden de yapıları yönünden yavaş yavaş gelişerek yerleştiğini belirten yazar, bu kategorinin çok zengin bir dil bilimsel kategori olduğunu ifade etmiştir.

Bu bilgilerin ardından Kazak Dilindeki zaman kategorisi sisteminin geçmiş zaman (*ötken şaқ*), şimdiki zaman (*osı şaқ*) ve gelecek zaman (*keler şaқ*) diye adlandırılan üç kısımdan oluştuğunu aktarmıştır.

2.11.1.1.3.9.1. Geçmiş Zaman (Ötken Şaқ)

Geçmiş zamana dair şunlar kaydedilmiştir:

“Geçmiş zaman konuşma zamanından önce olup sona eren iş ve hareketi bildiren fiil yapısıdır. Konuşma zamanından önce olan ya da işlenerek biten hareketin zamanını bildiren fiil yapıları Kazak Dilinde oldukça geniştir. Ancak bu yapıların türleri ve anlamları aynı değil, çeşitlidir. Örneğin anlam yönünden onların bazıları konuşma zamanından epey önce veya onun tam öncesinde olan hareketi bildirir. Bazıları epeyce öncesini bazıları daha uzaktakini, bazıları ondan daha geçmişte olanları, bazıları tam geçmiş zamandaki, mazideki, çok uzun geçmiş zamandaki işi bildirir.” (s. 324).

Eserde anlam vasıflarını dikkate alınarak geçmiş zaman; görülen geçmiş zaman (*anıқ/ayğaқtı ötken şaқ*), duyulan geçmiş zaman (*tanıқ/ayğaksız ötken şaқ*), belirsiz geçmiş zaman (*neğaybil/awıspalı ötken şaқ*) olarak üç kısma ayrılmıştır.

2.11.1.1.3.9.1.1. Görülen Geçmiş Zaman (Anıқ/Ayğaқtı Ötken Şaқ)

Eserde bu yapının, konuşmacının olmuş ya da olmamış iş ya da hareketi kendi gözüyle görmüş gibi, dinleyiciye (okuyucuya), tamamen bilerek, aktardığı yapı olduğu belirtilmiş ve Kazak Dilinde kullanılan görülen geçmiş zaman yapıları şöyle gösterilmiştir:

- 1) –dı (-di, -tı, -ti) eki (*aldı* ‘aldı’, *keldi* ‘geldi’, *ayttı* ‘söyledi’, *ketti* ‘gitti’);
- 2) –ған (-gen, -қан, -ken) eki (*jayған* ‘yaydı’, *eseygen* ‘yetişti’, *köşken* ‘taşındı’);
- 3) –atın (-etin, -ytın, -ytin) eki (*jazatın* ‘yazardı’, *küzetetin* ‘korurdu’, *қарaytın* ‘bakardı’, *söyleytin* ‘konuşurdu’);
- 4) –ıp edi (-ip edi, -p edi) eki (*köterip edi* ‘kaldırmıştı’, *sınap edi* ‘sınamıştı’, *işip edi* ‘içmişti’);
- 5) –ған edi (-gen edi, -kan edi, -ken di) yapısı (*қалаған edi* ‘istemmişti’, *bilgen edi* ‘bilmişti’, *şaşқан edi* ‘dökmüştü’, *tüsken edi* ‘inmişti’, *sürinip edi* ‘tökezlemişti’, *ketken edi* ‘gitmişti’, *aşılıп қалған edi* ‘açılmıştı’);
- 6) –uwşı edi (-üwşı edi) yapısı (*барuwşı edi* ‘gitmek niyetinde idi’, *kelüwşı edi* ‘gelmek niyetinde idi’);
- 7) *tur*, *jür*, *jatır*, *otur* fiilleri ile isimlere *edi* yardımcı fiili eklenir (*jür edi*, *otur edi*, *jatır edi*, *tur edi*)” (s. 328-329).

2.11.1.1.3.9.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman (Tanık/Ayğaksız Ötken Şağ)

Yazar bu zamanın anlamını şu şekilde dile getirmiştir:

“Konuşmacının, olan ya da olmayan iş ve hareketi görmeden, sadece başka bir delile (birinin söylemesine, bildirmesine) dayanarak veya sonradan kendi görerek, okuyarak, sorarak, işiterek öğrendiği malumata dayanarak gösterdiği yapılardır.” (s. 329). Ardından Kazak Dilinde kullanılan duyulan geçmiş zaman yapılarını şu şekilde göstermiştir:

“1) *-ip* (*-ip*, *-p*) eki (*alıptı* ‘almış’, *körüpti* ‘körmüş’, *söylepti* ‘söylemiş’);

2) *-ğan eken* (*-gen eken*, *-ğan eken*, *-ken eken*) yapısı (*aşılğan eken* ‘açılmış imiş’, *keşikken eken* ‘gecikmiş imiş’, *saşқан eken* ‘şaşırmış imiş’)

3) *-a+dı eken* (*-e+di eken*) yapısı (*aқıldасады eken* ‘fikir alışverişinde bulunur imiş’, *кеңесіп жүреді eken* ‘sohbet edermiş’).” (s. 329).

2.11.1.1.3.9.1.3. Belirsiz Geçmiş Zaman (Neğaybıl/Awıspalı Ötken Şağ)

Yazar, bu zaman yapısının, konuşmacının önceden işlemek, tatbik etmek istediği niyetin, maksadın, şartın, ihtimalin, dileğin konuşma zamanına kadar yapıлып yapılmadığını belirsiz bir şekilde gösteren yapı olduğunu ifade etmiştir. Bu yapıyı şu şekilde göstermiştir:

“1) *-maқ edi* (*-mek edi*, *-baқ edi*, *-paқ edi*, *-pek edi*) yapısı (*almaқ edi* ‘almak niyetinde idi’, *bermek edi* ‘vermek istedi’, *jazbaқ edi* ‘yazmak niyetinde idi’, *tözбек edi* ‘direnmek istedi’ *aşpaқ edi* ‘açmak niyetinde idi’, *tüspek edi* ‘inecekti’)” (s. 329).

2.11.1.1.3.9.2. Şimdiki Zaman (Osı Şağ)

Eserde geçmiş zaman ile şimdiki zamanın sınırını ayırmak için konuşma zamanının yani konuşmacının dinleyiciye söylediği zamanın sınır, ölçü olarak alındığı ifade edilmiş; şimdiki zaman yapısının konuşulan zamanda olan iş ve hareketi tasvir ettiği belirtilmiştir.

Ardından şimdiki zaman genel şimdiki zaman (*jalpı osı şağ*), kesin şimdiki zaman (*naқ osı şağ*) ve belirsiz şimdiki zaman (*neğaybıl osı şağ*) olmak üzere üçe ayrılmıştır.

2.11.1.1.3.9.2.1. Genel Şimdiki Zaman (Jalpı Osı Şağ)

Eserde bu yapının işlevleri şu şekilde dile getirilmiştir:

“Şimdiki zamanın bu türü fiil köküne veya gövdesine –a (-e, -y) zarf-fiil ekinin eklenmesi ile yapılır. Çünkü bu yapı metindeki vazifesine göre konuşma zamanında olan iş ve hareketi de (*baykaysın ba* ‘dikkat ediyor musun’ *kün kızıp keledi* ‘hava ısınıyor’), daima yapılan mesleki işi ya da günbegün yapılan hareketi de (*ol sovhozda turadı* ‘o sovhozdadır’, *sonda agronom bolıp isteydi* ‘orada ziraat mühendisi olarak çalışır’), insana ve insan dışındaki varlıklara ait alışılmış, alışkanlık haline gelmiş işi, hareketi, alışkanlığı da (*it üredi* ‘köpek havlar’ *kus usadı* ‘kuş uçar’, *sıyr möñireydi* ‘inek böğürür’, *şöp ösedı* ‘ot biter’, *jel esedi* ‘rüzgar eser’, *bala küledi* ‘çocuk güler’, *änşi än saladı* ‘şarkıcı şarkı söyler’, *muğalim bala okıtadı* ‘öğretmen çocuk okutur’, *şäkirtter sabak tındaydı* ‘öğrenciler ders dinler’) bildirir.” (s. 330).

2.11.1.1.3.9.2.2. Kesin Şimdiki Zaman (Nağ Osı Şağ)

Yazar şimdiki zamanın bu türünün zarf-fiilin geçmiş zaman (-ıp, -ip, -p) ve şimdiki zaman (-a, -e, -y) ekini alan fiile *jatır*, *jür*, *tur*, *otır* durum fiillerinden birinin eklenmesi ile yapıldığını belirtmiş ve *aytıp otırmın* ‘söylüyorum’, *körıp turmız* ‘görüyoruz’, *okıp jür* ‘okuyor’, *kele jatır* ‘geliyor’ örneklerini vermiştir.

“Genel şimdiki zaman ile kesin şimdiki zaman farkları şu misallerede görülebilir: *men kelemen* cümlesinde gelme süreci sadece genel olarak anlaşılır. *men kelip jürmin*, *men kelip jatırmın*, *men kelip otırmın* cümlelerinde ise gelme hareketi genel değildir. Durumun kesinleştiği görülür.” (s. 331).

2.11.1.1.3.9.2.3. Belirsiz Şimdiki Zaman (Neğaybıl Osı Şağ)

Eserde bu zamanın yapılışı şu şekilde anlatılmıştır:

“Şimdiki zamanın bu türü iki çeşit tasvirî yapı ile yapılır. Bunun ilki gelecek zaman zarf-fiil (-ğalı, -geli) eki alan fiile (*barğalı*, *kelgeli*) *jatır*, *tur*, *jür*, *otır* fiillerinden birinin eklenmesi; yardımcı fiile ise şahıs eklerinin eklenmesi ile yapılır. (Örneğin: *barğalı otırmın* ‘gidiyorum/yakında gideceğim’, *jürgeli otırmısın?* ‘yürüyor musun, yakında yürüyecek misin’, *atangalı jatırmız* ‘atlanıyoruz/yakında atlanacağız’, *körgeli turmız* ‘görüyoruz’, *okıwğa tüskeli jürsinder me?* ‘okumaya gidiyorlar mı, yakında gidecekler mi?’). İkincisi ise –yın *dep* (-yın *dep*) yapısının eklendiği fiile bu dört (*jatır*, *tur*, *jür*, *otır*) fiilden biri eklenmesi ve bu fiile şahıs ekinin doğrudan eklenmesi ile yapılır. (Örneğin: *barayın dep otırmın* ‘gitmek istiyorum, yakında gideceğim’, *jüreyin dep turmın* ‘gitmek istiyorum’, *jöneleyin dep jatırsın ba* ‘çıkma mı istiyorsun, çıkacak mısın?’, *İnsstitutka tüseyin dep jürmin* ‘enstitüye gitme niyetindedim, enstitüye gideceğim’)” (s. 331-332).

Bu yapının gelecekte işlenmek niyetinde olunan işi düşüncenin söylendiği zamanda (şimdiki zamanda) tatbik edilmiş gibi gösterdiği ifade edilmiştir.

2.11.1.1.3.9.3. Gelecek Zaman (Keler Şaķ)

Yazar gelecek zaman kategorisinin iş ve hareketin gelecek zamanda ya da konuşma zamanından sonra yapılıp yapılmayacağı hakkında fikir veren fiil yapıları olduğunu belirtmiştir. Bu zamanın anlamları ve şekillerine göre genel/kesin gelecek zaman (*jalpı/anıķ keler şaķ*), tahmini gelecek zaman (*boljaldı keler şaķ*), ve niyet ifadeli gelecek zaman (*maķsattı/arnawlı keler şaķ*) olarak üçe ayrıldığını belirtmiştir.

2.11.1.1.3.9.3.1. Genel/Kesin Gelecek Zaman (Jalpı/Anıķ Keler Şaķ)

Eserde bu yapının iş ve hareketin gelecek zamanda şüphesiz, açık bir şekilde yapılacağını bildirdiği belirtilmiştir. Bu zamanın fiil kök ya da gövdesini şimdiki zaman zarf-fiil ekinin (-a, -e, -y) eklenmesi ile yapıldığı ifade edilmiş ve şu örnek verilmiştir:

“Örneğin: *Biz ülkenderdiş tapsırmasın orındaymız, ümitterin aķtaymız, jazğı demalısta awıldağı egin, kurılış jumıstarına awıl eñbekkerlerine jârdem beremiz* ‘Biz büyüklerin bize verdiği görevleri yerine getireceğiz, ümitlerini boşa çıkarmayacağız, yaz tatilinde köydeki ekin işlerine katılır, çalışanlara yardımcı oluruz’.” (s. 332).

2.11.1.1.3.9.3.2. Tahmini Gelecek Zaman (Boljaldı Keler Şaķ)

“Bu yapı sonraki bir zamanda yapılacak iş ve hareketi bildirir ancak bu işin ortaya çıkıp çıkmayacağı belli değildir. Bu yapı gelecek zaman sıfat fiili (-ar, -er, -r) ile fiilin yalın ve birleşik türlerinden yapılır.” (s. 332-333). Ardından konuya *Öziñiz äweli kellersiz, jay-japsarmen sonda tanışarmız* ‘Öncelikle kendiniz gelirsiniz, durumu orada konuşuruz’ örneği verilmiştir.

2.11.1.1.3.9.3.3. Niyet İfadeli Gelecek Zaman (Maķsattı Keler Şaķ)

“Bu yapı iş ya da hareketin gelecek zamanda şüphesiz olarak yapılacağını ve bunda bir maksat olduğunu bildirir.” (s. 333). Eserde bu zaman yapısının fiil köküne ya da gövdesine niyet ifadeli gelecek zaman sıfat-fiili -maķ, -mek, -baķ, -bek, -paķ, -pek eklerinin eklenmesi; bazen de son ekin üzerine -sı ekinin eklenmesi ile yapıldığı ifade edilmiş ve şu örnekler verilmiştir:

“Örneğin: *Biz erteñ jıynalmaķşımız da onda sembilikke kim, kaşan, kayda baratının söz etpekpiş* ‘Biz yarın toplanacağız (toplanmak niyetindeyiz) ve orada gönüllü çalışmaya kimin, ne zaman, nereye gideceği hakkında konuşacağız’;

Bügin kitapħanaġa barmaqın jolġa kajet kitaptar almaġpın ‘Bugün kütüphaneye gideceġim (gitmek niyetindeyim), gerekli kitapları alacaġım’” (s. 333).

2.11.2. Praktikalıġ Kazak Tili’nde Fiil Konusunun İşlenişi

2.11.2.1. Fiil (Etistik)

Eserde fiil şu şekilde tanımlanmıştır: “Fiil varlıġın iş ve hareketini, durumunu bildiren kelime türüdür.” (s. 124).

Eserde fiillerin yapısına göre basit (*negizgi*) ve türemiş (*tuwindı*) olarak ikiye ayrıldıġı belirtilmiştir. Basit fiillerin parçalarına ayrılmayan, tek biçimbirimden oluşan, hareket, iş anlamı veren fiiller olduġu belirtilerek *kel* (gel-), *oġı* (oku-), *jür* (yürü-), *al* (al-), *öt* (öt-), *je* (ye-), *böl* (böl-), *kal* (kal-), *jaz* (yaz-) örnekleri verilmiştir.

Türemiş fiillerin ise kök kelimedenden kelime türeten yapım eki ile türeyen, en az iki biçimbirimden oluşan fiiller olduġu ifade edilmiştir. Örnek olarak; *kısta* (*kıs+ta*) (kışı geçir-), *dostas* (*dos+tas*) (dost ol-), *aġıldas* (*aġıl+das*) (fikir sor-), *jırla* (*jır+la*) (şarkı söyle-), *eski* (*eski+r*) (eski-), *jawıġ* (*jaw+ıġ*) (kin tut-) fiiller verilmiştir.

2.11.2.1.1. Yalın ve Birleşik Fiiller (Dara jäne Kürdeli Etistikter)

Yazarlar, yalın fiillerin tek kelimedenden oluşan fiiller olduġunu belirterek *kel* (gel-), *otur* (otur-), *oyna* (oyna-), *aġar* (aġar-), *sırla* (boya-), *sana* (say-), *ädemile* (güzelleş-), *oġı* (oku-), *mında* (bine kadar say-), *baskar* (yönet-) örneklerini vermişlerdir.

Birleşik fiillerin ise iki tane anlamlı fiilden oluşarak bütün bir hareketi bildiren fiiller olduġunu belirtmişler ve *kirip řıġ* (girip çık-), *kelip ket* (gelip git-), *aytıp bar* (söyle-), *alıp kel* (alıp gel-), *jürip ket* (git-), *ġayıp kel* (geri dön-), *ġayıp ket* (dönüp git-) örneklerini vermişlerdir.

2.11.2.1.2. Asıl ve Yardımcı Fiil (Negizgi jäne Kömekşi Etistik)

Eserde asıl fiillerin sözlük anlamı olan ve cümlede ögesi olan fiiller; yardımcı fiillerin ise sözlük anlamından ayrılarak asıl fiile ya da başka bir kelimeye dilbilgisel anlam ekleyen fiiller olduġu ifade edilmiştir.

2.11.2.1.3. Geçişsiz ve Geçişli Fiiller (Salt jäne Sabaġtı Etistikter)

Eserde geçişli fiile dair şunlar kaydedilmiştir:

“Geçişsiz fiiller öznenin sadece kendi ile ilişkili; başka varlıkça yapılmayan hareketi bildiren fiillerdir: *kel* (gel-), *ket* (git-), *otur* (otur-), *jat* (yat-), *kaıt* (dön-), *kaş* (kaç-), jönel (çabuk, acele ile çıkıp git-), *uyıkta* (uykuya dal-), *şarşa* (yorul-), *tur* (dur-), *asıık* (acele et-).” (s. 128).

Geçişli fiilin ise nesnenin üzerinde gerçekleşen fiil olduğu ifade edilerek *al* (al-), *ber* (ver-), *kör* (gör-), *okı* (oku-), *tında* (dinle-), *ğara* (bak-), *sura* (sor-), *tanı* (tanı-), *bil* (bil-), *ayt* (söyle-), *sal* (bırak-), *jar* (yar-), *tap* (bul-) örnekleri verilmiştir.

Bu bilgilerin ardından geçişli fiillerin *neyi*, *kimi* sorularına cevap verdiği; geçişsiz fiillerin ise bu sorulara cevap vermediği ifade edilmiştir.

2.11.2.1.4. Olumlu ve Olumsuz Fiiller (Bolımdı jäne Bolımsız Etistikter)

Yazarlar fiilin cümlede ya olumlu ya da olumsuz olarak bulunduğunu ifade etmişlerdir. Kök fiillerin olumlu sayıldığı ve bu fiillerden iki yol ile olumsuz fiil yapıldığını ifade etmişlerdir.

“1) *-ma/-me*, *-ba/-be*, *-pa/-pe* eklerinin fiile eklenmesi ile olumsuz fiiller yapılıır: *al+ma* – *almay* (almayarak), *kör+me* – *körmegen* (görmedi), *kaıt+pa* – *kaıtıpas* (geri dönmez), *ket+pe* – *ketpeytin* (gitmeyen), *kaız+ba* – *kaızbas* (*edi*) (kazmazdı), *kez+be* (*kezbe*) (gezme) vb. Örneğın, *Bırağ bul kuwanış ta uzakka barmadı. Eşğayda ketpeymın* ‘Ancak bu sevinç de uzun sürmedi. Hiçbir yere gitmem (S. Jünisov).

2) Fiilin olumsuz şekli *emes*, *joğ* yardımcı kelimelerinin fiile eklenmesi ile yapılıır. a) Sıfat-fiile *emes* yardımcı fiilin eklenmesi ile olumsuz fiil yapılıır: *körgen emes* (görmedi), *keletin emes* (gelmezdi), *keler emes* (gelmez), *kelmek emes* (gelmeyecek), b) *-ğan/-gen*, *-ğan/-ken* ekli sıfat-fiile *joğ* yardımcı kelimesi eklenerek olumsuz fiil yapılıır: *kelgen joğ* (gelmedi), *aytğan joğ* (söylemedi) vb.” (s. 130).

2.11.2.1.5. Fiil Çatısı (Etis)

“Çatı hareketin nesne ve özne ile ilişkisini bildiren fiil kategorisidir. Fiil çatısı beşe ayrılıır: 1) Etken çatı (*Negizgi etis*), 2) İşteş çatı (*Ortağ etis*), 3) Ettirgen çatı (*Özgelik etis*), 4) Edilgen çatı (*Irıksız etis*), 5) Dönüşlü çatı (*Özdik etis*).” (s. 132).

Etken çatı: Eserde etken çatıdaki fiillerin, başka fiil türlerine dönüşmemiş olan temel yapılar olduğu belirtilerek *jat* (yat-), *okı* (oku-), *oyla* (düşün-), *azirle* (hazırla-), *jağ* (yak-), *kelip ket* (gelip git-), *kirip şık* (girip çık-), *ğızmet et* (hizmet et-) örnekleri verilmiştir.

İşteş çatı: İşteş çatı hakkında şunlar aktarılmıştır:

“Kök veya gövdeden *-ıs, -is, -s* eki vasıtasıyla yapılp hareketin birçok özne için ortak olduğunu bildiren fiil şekli işteş çatı olarak adlandırılır: *ayt+ıs – aytıs* (söyleş-), *kel+is – kelis* (anlaş-), *jağ+tas – jağtas* (tarafdar ol-) vb. Örneğin: *Qazir olarmen söylespek* ‘Şimdi onlarla konuşacak’ (konuşmak – onlar için ortak eylem). *Ol adamlarmen tanışıp jür* ‘O insanlar ile tanışıyor’ (tanışmak – birçok insan için ortak eylem).” (s. 132).

Ettirgen çatı: Yazarlar ettirgen çatının fiilden *-tır / -tir, -dır / -dir, -ır / -ir, -t, -kız / -kiz, -ğız / -giz* ekleri ile yapıldığını bildirmişlerdir. Bu fiillerin hareketin başka bir insan tarafından yapılma anlamı taşıdığını ifade ederek *ayt+tır – ayttır* (söylet-), *söyle+t – söylet* (söylet-), *jaz+ğız – jazğız* (yazdır-) örneklerini vermişlerdir.

Edilgen çatı: Bu çatının *-ıl (-il, -l), -in (-in, -n)* ekleri ile yapıldığını, bu çatıda hareketi yapanın belirsiz olduğunu ifade etmişlerdir. Konu şu örnekler ile desteklenmiştir:

“*(orındık) koy+ıl – koyıl(di)* (sandalye koyuldu), *(suw) kuy+ıl(di) – kuyıl(di)* (su döküldü), *(kiyim) il+in(di) – ilin(di)* (elbise asıldı) vb. Burada saldıyeyi kimin koyduğu, suyu kimin döktüğu, elbiseyi kimin astığu belli değildir.” (s. 132).

Dönüşlü çatı: Eserde bu çatının *-ın, -in, -n* ekleri ile yapılp hareketin öznenin kendi için yapıldığını bildiren anlam taşıdığını ifade edilmiştir. Örnek olarak *juw+ın – juwin* (yikan-), *kiy+in – kiyin* (giyin-), *tara+n – taran* (taran-), *sıla+n – silan* (süslen-) fiilleri verilmiştir. Bu fiillerde işi yapanın da işten etkilenenin de özne olduğu belirtilmiştir.

2.11.2.1.6. Sıfat-Fiil (Esimşe)

Eserde sıfat-fiil şu şekilde tanımlanmıştır:

“İş-hareketi bildirmekle birlikte ismin de özelliklerini bildiren fiil türü sıfat-fiil olarak adlandırılır: *körgeñ kisi* (görmüş kişi), *alğan adam* (alan adam), *oqılatın kitap* (okunacak / okunan kitap), *kirer esik* (girilecek olan kapı), *estir söz* (duyulacak söz), *aytılmağ söy* (söylenecek söz).” (s. 133).

Bu tanımın ardından sıfat-fiil ekleri ve örnekleri şu şekilde gösterilmiştir:

“1. *-ğan, -gen, -қан, -ken*: *jazğan* (yazmış), *körgeñ* (görmüş), *aytқан* (söylemiş), *ötken* (geçmiş) vb.

2. *-ar, -er, -r, -s*: *jazar* (yazacak), *berer* (verecek), *söyler* (söyleyecek), *aytpas* (söylemez), *bermes* (vermez) vb.

3. *-atın, -etin, -ytın, -ytin*: *kalatın* (kalan, kalacak), *köretin* (gören), *qaraytın* (bakan, bakacak), *tileytin* (dileyen) vb.

4. *-mağ -mek, -pağ, -pek, -bağ, -bek: tuğdamağ (dinleyecek), estimek (duyulacak), kaytpağ (dönecek), ketpek (gidecek), jazbağ (yazacak), kezpek (gezecek) vb.*” (s. 134).

Bu bilgilerin ardından sıfat-fiillerin zaman anlamı bildirdiği de ifade edilmiştir. Zaman anlamı bildiren sıfat fiillerin çekimlendiği ve cümlede yüklem görevi gördüğü belirtilmiş ve bu çekim şu şekilde gösterilmiştir:

“Tekil

Men barğanmın (gittim), köretinmin (görürdüm), kelermin (gelirim), aytpağpın (söyleyeceğim).

Sen barğansıñ, köretinsin, kellersin, aytpağsın

Siz barğansız, köretinsiz, kellersiz, aytpağsız

Ol barğanØ, köretinØ, kelerØ, aytpağØ.

Çoğul

Biz barğanbız, köretinbiz, kelerimiz, aytpağpız

Siz barğansız, köretinsiz, kellersiz, aytpağsız

Sizder barğansızdar, köretinsizder, kellersizder, aytpağsızdar

Ol barğanØ, köretinØ, kelerØ, aytpağØ.” (s. 134).

2.11.2.1.7. Zarf-fiil (Kösemşe)

Eserde zarf-fiilin hareketin nasıl, ne şekilde yapıldığını gösteren fiil türü olduğu ifade edilmiştir. Zarf-fiilin bu görevdeyken hiçbir ek almadığı belirtilmiş ve ekleri şu şekilde sıralanmıştır:

“1. *-ip, -ip, -p: bar-ip (gidip), kör-ip (görüp), sana-p (sayıp), söyle-p (söyleyip) vb.*

2. *-a, -e, -y: sız-a (çizerek), kal-a (kalarak), ber-e (vererek), kör-e (görerek), sana-y (sayarak), söyle-y (konuşarak), kelme-y (gelmeyerek), barma-y (gitmeyerek) vb.*

3. *-kalı, -keli, -ğalı, -geli: kayt-kalı (döneli), ket-keli (gideli), tur-ğalı (kalkalı), kel-geli (geleli) vb.*

4. *-kañşa, -keñşe, -ğañşa, -geñşe: kayt-kañşa (dönünceye kadar), öt-keñşe (geçünceye kadar), bol-ğañşa (oluncaya kadar), bil-geñşe (bilünceye kadar) vb.”* (s. 136).

Yazarlar zarf-fiil eklerinin zaman anlamı bildirdiğini de belirtmişlerdir. Zarf-fiillerin zaman anlamı bildirdiği zaman kendinden sonra şahıs ekleri aldığını belirtmişlerdir.

Zaman anlamı veren zarf-fiil ekleri olarak *-ıp* (*-ip, p*) ve *-a* (*-e, -y*) eklerini zikretmişlerdir. Bu eklerin çekimini ise şu şekilde göstermişlerdir:

“Tekil

Men barıppın (gitmişim), *kelippin* (gelmişim), *baramın* (gidiyorum, gideceğim),
kelemin (geliyorum, geleceğim)

Sen barıpsın, kelipsin, barasın, kelesin

Siz barıpsız, kelipsiz, barasız, kelesiz

Ol barıptı, kelipti, baradı, keledi

Çoğul

Biz barıppız, kelippiz, baramız, kelemiz

Sender barıpsınđar, kelipsinđer, barasınđar, kelesinđer

Sizder barıpsızđar, kelipsizder, barasızđar, kelesizder

Olar barıptı, kelipti, baradı, keledi.” (s. 136).

2.11.2.1.8. İsim-fiil (Tuyık etistik)

Yazarlar isim-fiillere dair şunlar ifade edilmiştir:

“İsim-fiil hareketin adını bildirir. İsim-fiil, fiil kök veya gövdesine *-w* ekinin eklenmesi ile yapılır: *baruw* (gitmek), *kelüw* (gelmek), *ketüw* (gitmek), *berüw* (vermek), *aluw* (almak), *söylew* (söylemek), *tındaw* (dinlemek), *äkelüw* (getirmek), *äperüw* (alıp vermek), *aparuw* (alıp gitmek) vb. İsim fiiller şahıs ve zaman ekleri almaz. İsmın çekim eklerini, çokluk, iyelik, durum eklerini kabul eder.” (s. 138).

Eserde isim-fiillerle ilgili bir de uyarı yapılmıştır. İsim-fiillerin, modal kelimeler ile birleşerek tek bir anlam vermesi durumunda kiplik anlam bildirdiği ifade edilmiştir. Konuyla ilgili olarak *baruwı kerek* (gitmeli), *kelüwge tiyis* (gelmeli), *jasawı kajet* (yapmalı), *bilüwi mümkün* (bilmesi mümkün) örnekleri verilmiştir.

2.11.2.1.9. Kiplik Kategorisi (Modaldık Kategoriyası)

Yazarlar kategoriyi şu şekilde açıklamışlardır:

“İş ve hareketin gerçek hayatla ilişkisi hakkında konuşmacının bakış açısı kip kategorisi diye adlandırılır. Örneğin: *Onıñ bugün kelüwi mümkün* ‘Onun bugün gelmesi mümkün’, *Askar institutta jaksı okıy aladı* ‘Askar enstitüde iyi okuyabilir’, *Ol bugün keledi* ‘O bugün gelecek’. Bu cümlelerde bildirilen hareketlerin gerçek hayatla ilişkisi hakkında konuşmacının bakış açısı çeşitlidir. Birinci cümlede hareketin gerçek hayatta yapılacağına dair şüphesi vardır. Bu nedenle konuşmacı hareketin olup olmayacağını tahmini bir şekilde dile

getirmiştir. İkinci cümlede konuşmacı hareket sahibinin hareketi yapma imkânının olduğunu güvenilir bir şekilde söylemiştir. Üçüncü cümlede konuşmacı hareketin gelecek zamanda olacağını bildirir. Bu cümlelerin hepsinde hareketin gerçek hayattaki yeri hakkında konuşmacı kendi fikrini ve bakış açısını bildirmiştir. Oysa bu fiillerin gerçek hayatta konuşmacının düşündüğü gibi olması da olmaması da mümkündür.” (s. 139).

2.11.2.1.10. Kip Kategorisi (Ray Kategoriyası)

Eserde kip; iş ve hareketin gerçek hayatla ilişkisini bildiren kategori olarak tanımlanmış, her konuşmacının, hareketin gerçek hayatla ilişkisini kendi bilgisi dâhilinde dile getirdiği ifade edilmiştir.

Eserde kip kategorisinin bildirme kipi, emir kipi, şart kipi ve istek kipi olmak üzere ayrıldığı belirtildikten sonra bu kategoriler ayrı ayrı açıklanmıştır.

2.11.2.1.10.1. Emir Kipi (Buyruk Ray)

Yazarlar emir kipini şu şekilde tanımlamışlardır: “İşi yapmaya neden olmak, emir etmek, dilemek gibi anlamları bildiren fiil kategorisi emir kipi olarak adlandırılır.” (s. 141). Bu tanımın ardından emir kipinin hususi bir ekinin olmadığı dile getirilmiştir.

Emir kipinin çekimi verilmeden önce bu kipin olumsuz şeklinin *-ma / -me* olumsuzluk ekiyle de *-uwşı bolma* yapısıyla da yapıldığı bilgisi verilmiştir. Örnek olarak *kel-üwşı bolma* (gelme), *ayt-uwşı bolma-sın* (söylemesin), *kör-üwşı bolma-ıdar* (görmeyiniz) yapıları verilmiştir. Kipin çekimi şu şekilde gösterilmiştir:

“Emir kipinin çekimi

Tekil

Men bar-ayın (gideyim), *söyle-yin* (söyleyeyim)

Sen bar-Ø, söyle-Ø

Siz bar-ıñız, söyle-ıñız

Ol bar-sın, söyle-sin

Çoğul

Biz bar-ayık, söyle-yik

Sender bar-ıñdar, söyle-ıñder

Sizder bar-ıñızdar, söyle-ıñızder

Olar barsın, söylesin” (s. 142).

2.11.2.1.10.2. İstek Kipi (Kalaw Ray)

İstek kipinin hareketin yapılmasını konuşmacının istediğini, dilediğini bildiren kip olduğu ifade edilmiş ve istek kipinin erkli istek kipi (*erikti kalaw ray*) ve dilekli istek kipi (*tilekti kalaw ray*) olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir.

“Erkli istek kipi: Erkli istek kipi hareketin olmasını öznenin istediğini, kabul ettiğini, uygun gördüğünü bildirir. Örneğin: *Seniñ äñşi bolğın keledi* ‘şarkıcı olmak istiyorsun’. *Meniñ däreriger bolğım keledi* ‘doktor olmak istiyorum’.” (s. 143).

Bu bilgilerin ardından kipin çekimi şu şekilde verilmiştir:

“Tekil

Meniñ oqı-ğı-m keledi (okumak istiyorum)

Seniñ oqı-ğı-ñ keledi

Sizdiñ oqı-ğı-ñız keledi

Onıñ oqı-ğı-sı keledi

Çoğul

Bizdiñ oqı-ğı-mız keledi

Senderdiñ oqı-ğı-larıñ keledi

Sizderdiñ oqı-ğı-larıñız keledi

Onlardıñ oqı-ğı-ları keledi.” (s. 144).

Dilekli istek kipi

Bu istek kipinde hareketin yapılmasını öznenin istediği belirtilmiştir. Konuyla ilgili *kelse eken* (gelse idi), *kelse iygi edi* (gelse iyi olurdu), *kelgey* (gele), *kelgey edi* (geleydi) örnekleri verilmiştir.

Bu kipin *-ğay*, *-gey*, *-kay*, *-key* ekleri ile yapıldığı ifade edilmiş ve *Karağım tezirek kelgey-sin* ‘Evladım erken gelesin’ örneği verilmiştir.

2.11.2.1.10.3. Şart Kipi (Şarttı Ray)

Yazarlar şart kipini şu şekilde açıklamışlardır:

“Bir hareketin yapılmasının ikinci bir hareketin yapılması için şart olduğunu bildiren fiil türü şart kipi olarak adlandırılır: *Adam köp okısa, köp biledi* ‘İnsan çok okursa çok bilir’. Burada çok bilmenin şartı çok okumaktır.” (s. 146).

Eserde şart kipinin fiil kök ya da gövdesine –sa, -se eklerinin eklenmesi ile yapıldığı belirtilmiş ve *men okı-sa-m* (okusam), *sen bil-se-η* (bilsen) örnekleri verilmiştir.

2.11.2.1.10.4. Bildirme Kipi (Aşık Ray)

Yazarlar bildirme kipinin, hareketin gerçek hayattaki zamansal kavramını bildirdiğini belirtmişlerdir. Bu zaman kavramının ise zaman kategorisi ile verildiğini ifade etmişlerdir.

2.11.2.1.11. Fiilin Zaman Kategorisi

Eserde zamanın şimdiki zaman, gelecek zaman ve geçmiş zaman olmak üzere üçe ayrıldığı belirtilmiş ardından bu zamanlar ayrı ayrı açıklanmıştır.

2.11.2.1.11.1. Şimdiki Zaman (Osı şak)

“Şimdiki zaman, konuşmacının konuştuğu zamanda olan hareketi ya da alışkanlık halinde olan hareketi bildirir. Örneğin: *Men muşdap oturmın* ‘Bine kadar sayıyorum’. *Ķus uşadı* (kuş uçar). *Adam söyleydi* (insan konuşur).” (s. 148).

Bu bilgilerin ardından eserde şimdiki zamanın, kesin şimdiki zaman (*naĶ osı şak*) ve değişken şimdiki zaman (*awıspalı osı şak*) olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir.

Kesin şimdiki zaman: Yazarlar, kesin şimdiki zamanın konuşma anında olan hareketi bildirdiğini ifade ederek bu zamanın çekimini şu şekilde göstermişlerdir:

“Tekil

Men okıp otır-mın (okuyorum)

Sen okıp otır-sın

Ol okıp otır-Ø

Çoğul

Biz okıp jür-miz

Sender okıp jür-sinđer

Sizder okıp jür-sizder

Olar okıp jür-Ø” (s. 149).

“Değişken şimdiki zaman: Değişken şimdiki zaman hareketin daima olduğunu bildirir: *ol okıp otradı* (o okur), *kelip jüredi* (gelir), *balık jüzedi* (balık yüzer). Değişmeli gelecek zaman anlamı ise metne göredir.” (s. 149).

Bu zamanın çekimlenmesi ise şu şekilde gösterilmiştir:

“Tekil

Men kelip jüremi (gelirim)

Sen kelip jüresiñ

Siz kelip jüresiz

Ol kelip jüredi

Çoğul

Biz bilip otıramız

Siz bilip otırasızdar

Sizder bilip otırasızdar

Olar bilip otradı” (s. 150).

2.11.2.1.11.2. Gelecek Zaman (Keler Şağ)

Eserde gelecek zamanın, konuşma anından sonraki zamanda olacak olayı bildirdiği belirtilerek *ol erteñ keledi* ‘o yarın gelecek’, *öleñ aytadı* ‘şarkı söyleyecek’, *biy bileydi* ‘dans edecek’ örnekleri verilmiştir.

“Gelecek zaman üç türdür: 1) Değişken gelecek zaman (*Awıspalı keler şağ*), 2) Tahmini gelecek zaman (*Boljaldı keler şağ*), 3) Niyet ifadeli gelecek zaman (*Maqsattı keler şağ*).” (s. 151).

Değişken gelecek zaman: Bu zamanın gelecekte yapılacak hareketi bildirdiği; bu zamanı kuran ekin başka zamanlarda da kullanıldığı ifade edilmiştir. Değişken gelecek zamanın ekleri şu şekilde gösterilmiştir.

1. *-a, -e, -y*: Bu ekler için (*erteñ*) *kel-e-min* ‘yarın geleceğim’, (*keşke*) *ket-e-siñ* ‘akşam gideceksin’, (*bügin*) *kaýtamız* ‘bugün döneceğiz’, (*toyda*) *jırla-y-sız* ‘dügünde şarkı söyleyeceksiniz’ örnekleri verilmiştir.

2. *-atın, -etin, -ytın, -ytin*: Ekleri için *bar-atın (eken)* ‘gidecek imiş’, *kel-etin (sıyaқты)* ‘gelecek gibi’, *qayt-atın (körinedi)* ‘dönecek görünüyor’ örnekleri verilmiştir.

Yazarlar bu zamanın *-ma / -me* olumsuzluk eki veya *emes* kelimesi ile olumsuz yapıldığını belirterek *kelmeytin (körinedi)* ‘gelmeyecek gibi görünüyor’, *keletin emes* ‘gelmeyecek’ örneklerini vermişlerdir.

Zamanın çekimi ise şu şekilde gösterilmiştir:

Tekil	Çoğul
“ <i>Men ala-mın</i> (alacağım, alırım)	<i>Biz kele-miz</i>
<i>Sen ala-sıñ</i>	<i>Sender kele-siñder</i>
<i>Siz ala-sız</i>	<i>Sizder kele-sizder</i>
<i>Ol ala-dı</i>	<i>Olar kele-di</i> ” (s. 151).

Tahmini gelecek zaman: Eserde bu zamanın, hareketin gelecekte olup olmayacağını tahmini bir şekilde bildirdiği ifade edilmiş ve *keler* ‘gelir’, *kelmes* ‘gelmez’, *aytarmin* ‘söylerim’, *aytpaspın* ‘söylemem’ örnekleri verilmiştir.

Bu zamanın olumsuz şeklinin *-ma / -me* eki ve *emes* kelimesi ile yapıldığı belirtilmiş ve *kel-me-s* (gelmez), *bar-ma-s* (gitmez), *barar emes* (gitmez), *keter emes* (gitmez) örnekleri verilmiştir.

Niyet ifadeli gelecek zaman:

“Niyet ifadeli gelecek zaman hareketin gelecekte olmasını konuşmacının istediğini bildirir: *oqımaqpin* ‘okumak niyetindeyim’, *ketpekpın* ‘gitmek istiyorum’, *almaksıñ* ‘almak istiyorsun’, *bermeksiñ* ‘vermek niyetindesin’.” (s. 153).

Bu zamanın olumsuz şeklinin *emes* kelimesi ile yapıldığı belirtilmiş ve *kelmek emespin* ‘gelmek istemiyorum, gelmeyeceğim’, *aytpaq emespin* ‘söylemek niyetinde değilim’, *bermek emes* ‘vermek istemiyor’ örnekleri verilmiştir. Bu olumsuzluğun bazen *joq* kelimesi ile de yapıldığı belirtilmiştir.

2.11.2.1.11.3. Geçmiş Zaman (Ötken Şak)

Yazarlar geçmiş zamanın konuşma zamanından önce vücut bulan hareketi, olayı bildirdiğini ifade ederek *Ol keşe kelgen* ‘o gece geldi’, *jumis bitti* ‘iş bitti’, *kitap oқыytınmin* ‘kitap okurdum’ örneklerini vermişlerdir.

“Geçmiş zaman üç türdür: 1. Kadim geçmiş zaman (*Buringi ötken şak*), 2. Yakın geçmiş zaman (*Jedel ötken şak*), 3. Değişken geçmiş zaman (*Awıspalı ötken şak*).” (s. 154).

Eserde değişken geçmiş zamanın geçmişte olup bitmiş, alışkanlığa dönüşen hareketi bildirdiği ve *-atın*, *-etin*, *-ytın*, *-ytin* ekleri ile yapıldığı ifade edilmiştir. Zamanın çekimi şu şekilde gösterilmiştir:

Tekil	Çoğul
<i>“Men isteytinmin</i> (yapardım)	<i>Biz isteytinbiz</i>
<i>Sen isteytinsin</i>	<i>Sender isteytinsin</i>
<i>Siz isteytinsiz</i>	<i>Sizder isteytinsiz</i>
<i>Ol isteytin</i>	<i>Olar isteytin”</i> (s. 155).

Yakın geçmiş zaman: “Yakın geçmiş zaman yakın zamanda olan hareketi bildirir. Yakın geçmiş zaman fiil kök ya da gövdesine *-dı*, *-di*, *-tı*, *-ti* eki eklenip bu ekten sonra şahıs eklerinin kısa türünün eklenmesi ile yapılır” (s. 155). Bu bilginin ardından bu zamanın olumsuz şeklinin *-ma*, *-me* ekleri ile yapıldığı ifade edilmiş ve zamanın çekimi şu şekilde gösterilmiştir:

“Tekil	Çoğul
<i>Men söyledim</i> (konuştum)	<i>Biz söyledik</i>
<i>Sen söyledin</i>	<i>Sender söyledin</i>
<i>Siz söylediniz</i>	<i>Sizder söylediniz</i>
<i>Ol söyledi</i>	<i>Olar söyledi.”</i> (s. 155).

Kadim geçmiş zaman: Bu zamanın evvelce olan iş ve hareketi bildirdiği ifade edilmiştir. Bu zamanın *-ip*, *-ip*, *-p* ve *-ğan*, *-gen*, *-kan*, *-ken* ekleri ile yapıldığı belirtilmiştir. Zamanın olumsuzunun ise *-ma*, *-me* ekleri veya *jok*, *emes* kelimeleri ile yapıldığı dile getirilmiştir. Konuyla ilgili *barmappın* ‘gitmemişim’, *barğan jok*, *barğan emes* ‘gitmemiş’ gibi örnekler verilmiştir. Zamanın çekimi şu şekilde gösterilmiştir:

“Tekil
Men barıppın, barğanmın (gitmişim)
Sen barıpsıñ, barğansıñ
Siz barıpsız, barğansız
Ol barıptı, barğan
Çoğul
Biz barıppız, barğanbız
Sender barıpsıñdar, barğansıñdar
Sizder barıpsızdar, barğansızdar
Olar barıptı, barğan.” (s. 157).

Bölüm Değerlendirmesi

Fiil bahsinin işlendiği bu bölümde fiillere ait genel bilgiler verilmiş, zaman, kip, çatı gibi fiille alakalı konular işlenmiştir.

Eserlerin konuyu işleyişlerinde büyük farklılıklar görülmemektedir. Yalnızca konuyu ele alış tarzlarında farklılıklar göze çarpmaktadır. İki eserde de fiiller konusu işlenmekle birlikte açılan alt başlıklarda farklılıklar olduğu görülmektedir.

Fiillerin yapı bakımından incelenmesinde Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimi eserin daha çok ayrıntı verdiği görülmektedir. Eserde fiiller yapı bakımından yalın (basit ve türemiş) ve birleşik olarak ikiye ayrılmış. Bu ayrımın ardından türemiş fiiller ele alınmış ve isimlerden fiil yapan yapım ekleri ayrı ayrı incelenmiştir. Pratiklik Kazak Tili adlı eserde ise böyle bir yola gidilmemiştir.

Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde dikkat çeken bir husus birleşik fiiller bahsidir. Eserde birleşik fiiller genel olarak isim+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiiller, tasvirî fiiller ve deyimleşmiş birleşik fiiller olarak ayrılmış; tasvirî fiillerin üzerinde ayrıca durulmuştur. Bu fiiller eserde *analitiklik etistikter* bu fiillerin kurduğu yapı ise *analitiklik formanttar* olarak adlandırılmıştır. Bu terimler Türkiye Türkçesine ‘çözümlemeli fiiller’ ve ‘çözümlemeli yapılar’, ‘analitik yapılar’ olarak aktarılabilir. Ancak böyle bir terimin Türkiye Türkçesindeki karşılığının muğlak olduğu düşünülerek tasvir fiili veya tasvirî fiil terimlerinin kullanılması daha uygun görülmüştür. Kazak Türkçesi Grameri (Koç ve Doğan, 2004) isimli eserde bu yapıların

ve bu fiillerin, analitik formalar (s. 234) ve analitik yapılar (s. 240) olarak adlandırılması uygun görülmüştür. Praktikalık Kazak Tili isimli eserde ise bu yapılar üzerinde durulmamıştır.

Eserlerde dikkat çekici hususlardan biri geçişli ve geçişsiz fiillerin fiil çatılarının dışında işlenmiş olmasıdır. Her iki eserde de çatı kategorisinin, özne ve nesnenin fiil ile ilişkisini bildiren kategori olarak tanımlanmasına rağmen çatı başlığı altında sadece fiil-özne bağlantısı incelenmiştir. Çatı kavramının tanımından da anlaşıldığı gibi bu terimin sadece özne ile ilişkili olmadığı bilinmektedir. Buna rağmen konunun neden bu şekilde ele alındığına dair bir açıklama yapılmamıştır.

Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde zarf-fiiller işlenirken geçmiş zaman zarf-fiili, şimdiki zaman zarf-fiili, gelecek zaman zarf-fiili olarak gruplara ayrılmıştır. Praktikalık Kazak Tili'nde ise böyle bir ayırım yapılmamıştır. Türkiye Türkçesi gramer geleneğinde de olmayan bu yaklaşım, zarf-fiillerin Kazak Türkçesinde zaman yapısı kurmasından ileri gelmektedir.

Eserlerde kipler, tasarlama kipleri ve bildirme kipleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tasarlama kipleri içinde emir, şart, istek kipleri; bildirme kiplerinin içinde ise zaman kipleri incelenmiştir.

Bu bahiste dikkat çeken ilk mevzu tasarlama kipleri içinde gereklilik kipinin ele alınmamış olmasıdır. Her iki eserde de bulunmayan bu konu hakkında Praktikalık Kazak Tili'nde isim-fiil eki anlatılırken bu ekin modal kelimeler ile birleşerek kip anlamı verdiği ifade edilmiştir. Konuyla ilgili başka bir açıklama yapılmamıştır. Tasarlama kipleri işlenirken dikkat çeken noktalardan biri de Praktikalık Kazak Tili'nde istek kipinin erkli istek kipi ve dilekli istek kipi olarak ayrılmasıdır. Yazarların erkli istek kipi dediği diğer eserde istek kipi olarak gösterilen yapıdır. Dilekli istek kipi olarak adlandırılan yapıda ise öznenin isteğinin daha bir ön planda olduğu belirtilmiştir. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da da bu yapının olduğundan bahsedilmiş ancak böyle bir adlandırma yapılmamıştır.

Eserlerde Kazak Türkçesinde bulunan zamanlar genel olarak geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olarak tasnif edilmiştir. Geniş zaman kavramı ele alınmamıştır. Ancak şimdiki zaman bahsinde ele alınan *-a*, *-e*, *-y* eki işlenirken, ekin

geniş zaman anlamı bildirdiğine atıflar yapılmıştır. Ayrıca Kazak Türkçesinde görülen bazı zaman yapılarının Türkiye Türkçesinde olmadığı da görülmektedir. Örneğin; niyet ifadeli gelecek zaman (*maqsattı keler şaķ*), tahmini gelecek zaman (*boljaldı keler şaķ*), belirsiz şimdiki zaman (*neǵaybıl osı şaķ*), kesin şimdiki zaman (*naķ osı şaķ*), belirsiz geçmiş zaman (*neǵaybıl/awıspalı ötken şaķ*) gibi alt kategoriler Türkiye Türkçesinde yoktur. Bu konuda şunu da belirtmek gerekir; incelenen eserlerde niyet ifadeli gelecek zaman olarak ele alınan kip Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil - Basit Çekim (Türk Dil Kurumu, 2006; 601) isimli eserde istek kipi içerisinde değerlendirilmiştir.

Eserlerde zaman bahsi işlenirken isimlendirmenin dışında pek bir fark görülmemektedir. Zaman kuran eklerin işlevleri anlatılırken ortak işlevlerden söz edilmiştir.

Zaman bahsi işlenirken Türkiye Türkçesinde fiillerin birleşik çekimleri (Ergin, 2005: 319), birleşik kipli fiiller (Korkmaz, 2009: 730), birleşik çekim (Banguoğlu, 2004: 448) gibi terimlerle adlandırılan konu işlenmemiştir. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde bu tarz çekimlerin bazıları zaman ekleri verilirken gösterilmiş ancak hikâye, rivayet ya da şart bildirdiği ifade edilmemiştir. Ancak bu konunun işlenmesinin veya konuya bu açıdan yaklaşmamanın eksiklik olduğu görülmektedir. Türkiye'deki Kazak Türkçesini inceleyen eserler bu konudan bahsetmişlerdir.¹

Praktikalıķ Kazak Tili isimli eseri diğer eserden farklılaştıran bir husus sıfır ek olarak adlandırılan, şekil olarak olmayıp işlev olarak olan biçimbirim kullanılmasıdır. Eserde yeri geldikçe bu ek kullanılmıştır.

---

¹ Örnek için bkz: KOÇ, Yrd. Doç. Dr. Kenan ve Dr. Oğuz Doğan (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara; BURAN, Prof. Dr. Ahmet ve Yrd. Doç. Dr. Ercan Alkaya, (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara; ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara; ERCİLASUN, Prof. Dr. Ahmet Bican (editör) (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

2.12. Zarf

2.12.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Zarf Konusunun İşlenişi

2.12.1.1. Zarf (Üstew)

Eserde zarfların, varlığın çeşitli hareketleri ile işinin (fiilin) çeşitli vasıf, görünüş, mekân, zaman, şart, ölçü, durum özelliklerini bildirdiği belirtilmiştir. Zarfların çeşitli yollarla kalıplaştığı belirtilmiş ve cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Kazak Dilinde arkaikleşerek zarfa dönüşen ve anlam yönünden ikiye ayrılarak bir yanıyla zarf olup diğer yanıyla eski kelime türlerinin de (örneğin isimlerin de) içinde kalan kelimeler çoktur. Bu şekildeki kelimelere özellikle bulunma, ayrılma, yönelme ve vasıta durumlarında sıkça rastlanır.

İsimlerden arkaikleşerek oluşan zarflar gibi fiil yapılarının arkaikleşmesiyle oluşan zarflar da vardır. Fiil türlerinin arkaikleşmesi ile oluşan zarflar da çoğunlukla zarf-fiil yapıları ile türdeşdir. Ancak zarf-fiil yapısında bulunan kelimelerin hepsi zarf olmaz. Örneğin: *Ol özinen-özi söyley kirdi* ‘kendi kendine söylenerek girdi’ cümlesindeki *söyley* yapısı zarf değil zarf-fiildir. Çünkü *söyley*, *söylep* zarf-fiillerine fiil çekim eki doğrudan eklenir. Cümlede tek başına (*söyleymin*, *söylemeysiñ*, *söyleppin*, *söylepsiz* vb.), başka yardımcı fiil ile öbekleşerek (*söylep turmın*, *söylep tursın söylep otr*, *söylep tur* vb) birleşik cümledeki yardımcı cümlenin yüklemi de, cümlenin durum bildiren zarf-tümleci de olabilir. Zarf-fiillerde genel fiile ait zaman, hareket ve başka özellikler de vardır. Bu nedenle bunun gibi zarf-fiiller, zarf değil fiilin zarf-fiil yapısı olarak görülür.

Oysa *azdap* (azıcık), *az-azdap* (azar azar) kelimelerinde *söyley*, *söylep* (söyleyerek) kelimelerinin özellikleri bulunmaz. Çünkü *azdap* ve *az-azdap* kelimelerine fiil çekim ekleri doğrudan eklenmez. Onlar basit cümlede veya birleşik cümlede yardımcı cümlenin yüklemi olarak da vazife görmezler. Bu kelimelerde fiillere ait zaman ve başka özellikler yoktur. Bunlar (*azdap*, *az-azdap*) cümlede sadece tümleç olarak vazife görür ve azar azar anlamı katar.” (s. 334-335).

2.12.1.1.1. Zarfların Şekil Bilgisel Özellikleri, Türleri ve Oluşma Yolları

Yazar, zarfları morfolojik yapısı yönünde basit zarflar ve türemiş zarflar olarak ikiye ayırmıştır.

Basit zarfların biçimbirimlere ayrılmayan sadece belli bir yapıda kalıplaşan kelimeler olduğunu belirttikten sonra Kazak Dilindeki basit zarfları şu şekilde göstermiştir:

“Basit zarflara şu kelimeler girer: *äreñ* (zorla), *azar* (zar zor), *ädeyi* (bilerek, mahsus), *jorta* (kasten), *kaşakana* (kasten), *udayı* (devamlı), *ünemi* (daima), *derew* (hemen), *şapşañ* (tez, çabuk), *bağana* (demin), *kazir* (şimdi), *endi* (şimdi), *ilgeri* (ileri), *joğarı* (yukarı), *tömen* (aşağı), *äri* (biraz öte, biraz uzak), *beri* (bu

tarafa), *keri* (geri), *ärmen* (biraz öte, uzak), *erte* (erken), *keş* (geç), *nak* (tam, tıpkı), *däl* (tam, tamamen), *nağız* (tam gerçek, hakiki), *säl* (biraz), *äntek* (birazcık, azıcık), *tek* (sadece), *meylinşe* (bir hayli, epey), *kağ* (tam, tastamam), *däyım* (daima), *haman* (hemen), *änşeyın* (öylesine), *tım* (tam), *tipti* (hepten, hiç, çok), *öte* (çok), *asa* (çok), *eñ* (en), *äbden* (tamamen), *mülde(m)* (asla), *tötenşe* (fevkalade), *erekşe* (fevkalade, ayrıca), *orasan* (çok, pek çok) vb.” (s. 336).

Eserde basit zarfların üç türlü özelliği olduğu belirtilmiş ve bu özellikler sıralanmıştır.

1) Basit zarfların çoğundan pekiştirme yapıldığı belirtilmiştir. Bu pekiştirmenin ise zarfın sonuna *-rağ*, *-rek*, *-law*, *-lew* eklerinin eklenmesi veya öncesine, pekiştirme anlamı veren *öte* (pek, çok), *asa* (çok, pek çok), *tipti* (çok, gayet), *meylinşe* (pek, epey, bir hayli), *kabağat* (çok, fazla) gibi pekiştirme zarflarının getirilmesi ile yapıldığı belirtilmiştir. Konuya şu örnek verilmiştir:

“*burın* (önce)   *burınırağ* (daha önce)   *burındaw* (daha önce)   *tım burın* (çok önce)
keyin (sonra)   *keyinirek* (daha sonra)   *keyindew* (daha sonra)   *öte keyin*(çok sonra)
ilgeri (ileri)   *ilgerirek* (daha ileri)   *ilgerilew* (daha ileri)   *asa ilgeri* (çok ileri)
äri (öte)   *ärirek* (daha öte)   *äridew* (daha öte)   *tım äri* (pek uzak)
ärmen (uzak)   *ärmenirek* (daha uzak)   *ärmendew* (daha uzak)   *tipti ärmen*(çok uzak)
bılay (böyle)   *bılayırak* (böylece)   *bılaydaw* (böylece)   *ım bılay* (tam böyle).” (s. 337).

2. Basit zarfların bazılarının ikilenerek kullanıldığı belirtilerek *kur boşka* (boşu boşuna), *jay boşka* (boşu boşuna) *tekke boşka* (boşu boşuna), *bos bekerge* (boşu boşuna), *kur beker* (boşu boşuna), *bekerden beker* (boşu boşuna), *bostan boşka* (boşu boşuna), *tekten tek* (boşu boşuna), *bastan bos* (boşu boşuna), *kırdan kıur* (boşu boşuna) örnekleri verilmiştir.

3. Basit zarflardan ekler ile, ikileme ile, başka kelimelerin öbekleşmesi ile türemiş zarflar yapıldığı belirtilerek *ären ären* (zar zor), *azar azar* (zorâki), *azar dep* (zorla, güçlülükle), *azar azar dep* (zorlukla), *ädeyilep* (bile bile), *udayılap* (sürekli), *äri beri* (ileri geri), *burındı soñdı* (önce sonra), *ilgeri keyin* (ileri geri) *joğarılı tömendı* (yukarı aşağı), *ende endı* (geniş geniş), *keyinde* (sonrada), *keyinnen* (sonradan), *endıgäri* (bundan sonra) örnekleri verilmiştir.

Yazar türemiş zarfları şu şekilde tanımlamıştır: “Türemiş zarflar başka kelime türlerinden türlü ekler yardımı ile, kelimelerin birleşmesi, ikilenmesi, öbekleşmesi ve bazı kelime öbeklerinin kalıplaşması ile yapılan (ya da zarfa dönüşen) zarflardır.” (s. 337).

Eserde türemiş zarfların yapısı yönünden;

a) Yalın türemiş zarflar (*jalañ tuwındı üstewler*)

ä) Birleşik türemiş zarflar (*kürdeli tuwındı üstewler*) olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir.

1. Yalın türemiş zarflar. Eserde bu zarfların türlü ekler ile yapılan zarflar olduğu belirtilmiştir. Bunların, hangi ekle yapılırsa yapılsın, dış görünüş açısından tek kelime olduğu ifade edilmiştir. “Ancak yalın türemiş zarflara eklenen ekler iki türüdür. Bazıları yapım eklerinin eklenmesi ile bazıları da çekim eklerinin arkaikleşmesi ile yapılır.” (s. 338). Ardından bu şekilde türeyen zarflar incelenmiştir.

Yapım ekleri ile yapılan yalın zarfların hususi ekler ile yapıldığı belirtilmiş ve bu ekler verilmiştir.

1. *-şa, -şe* yapım ekinin zarf türeten hem en temel hem de çok işlek yapım eki olarak vazife gördüğü belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Bu yapım eki ile yapılan zarf anlam yönünden aslında hareketin işlenme biçimini bildirir. Bu yapım eki özel isimlere de cins isimlere de (örneğin: *Bäytenewşe* ‘Bäytenew gibi’, *Amankeldişe* ‘Amankeldi gibi’, *kuşşa* ‘kuş gibi’, *adamşa* ‘insanca’), isimlerin tekil ve çoğul şekillerine de (örneğin *batırşa* ‘kahramanca’, *batırlarşa* ‘kahramanlar gibi’, *komsomolşa* ‘komünistçe’, *komsomallarşa* ‘komünistler gibi’) iyelikli şekline de (*közimşe* ‘gözüm gibi’, *köziñşe* ‘gözün gibi’, *közimizşe* ‘gözümüz gibi’, *köziñşe* ‘gözün gibi’) eklenerek zarf türetir.” (s. 338).

2. *-lay, -ley (-day, -dey, -tay, -tey)* yapım eklerinin de zarf türeten işlek yapım eklerinden biri olduğu belirtilmiş ve *osılay* ‘böyle’, *ekinşiley* ‘ikinci’, *jastay* ‘birkaç yaş kadar’, *jibektey* ‘ipek gibi’, *küzdey* ‘güz günü’, *kıstay* ‘kış boyu’ örnekleri verilmiştir.

3. *-dayın, -deyin (-tayın, -teyin)* yapım eklerinin de çok işlek yapım ekleri olduğu belirtilmiş, bu yapım eklerinin *-day, -ın* eklerinin birleşmesi ile oluşan birleşik yapım

eki olduğu ifade edilmiştir. Örnek olarak: *Tülkideyin tün katıp, Börideyin jol tartıp* ‘tilki gibi gece donarak, kurt gibi yol tutarak’ (Maḥambet) vb. cümleler verilmiştir.

4. *-şalık* (*-şa+lık*), *-şama* (*-şa+ma*) yapım eklerinin gösterme zamirlerinden zarf yaptığı *osınşalık* ‘bu kadarlık’, *osınşama* ‘bu kadar’, *sonşama* ‘o kadar’, *sonşalık* ‘o kadar’, *munşa* ‘bunca’, *munşalık* ‘bu kadar’ örnekleri ile gösterilmiştir.

5. Eserde *-lap*, *-lep* (*-dap*, *-dep*, *-tap*, *-tep*) yapıları için şunlar kaydedilmiştir:

“Birleşik zarf-fiil eki *-lap*, *-lep* (*-dap*, *-dep*, *-tap*, *-tep*) yapılarının eklendiği kelimelerin hepsi zarf olmaz. Yüklem anlamı (fiile ait çekim eki eklenen) şahıs anlamı bildiren yapılar zarf olmaz. Onların içinde sadece yüklem anlamı bildirmeyen yapılar zarf olur. Örneğin: *Qırıqtap* ‘kırk kadar, *otızdap* ‘otuz kadar, *jayawlap* ‘yürüyerek, *temirlep* ‘demirle kaplayarak’ vb.” (s. 339).

6. Yazar, *-şılap* (*-şilep*) yapım ekinin *-şa* ve *-lap* eklerinden oluştuğunu belirtmiş ve *sıyrşılap* ‘sığırcılık yaparak’, *jilkışılap* ‘atçılık yaparak’ vb. örnekler vermiştir.

“7. *-karı* (*-keri*) yapım eki sayılı birkaç kelimeye eklenerek zarf yapar. Örneğin: *işkeri* ‘içeri’, *sırtkarı* ‘dışarı’, *tışkarı* ‘dışarı’, *uışkarı* ‘yüzeysel’ vb.” (s. 339).

8. Eserde *-ın*, *-in*, *-sın*, *-sin* eklerinin birkaç kelimeye eklenerek zarf yaptığı belirtilmiş ve *kısın* ‘kışın’, *jazın* ‘yazın’, *jasırın* ‘gizlice’, *astirtın* ‘gizlice’, *üstirin* ‘üstünkörü’, *ertengisin* ‘sabahleyin, sabah vaktinde’ *keşkisin* ‘akşam vakti’ örnekleri verilmiştir.

Yapım ekleri ile oluşan zarfların ardından arkaikleşme yolu ile oluşan zarflar ele alınmış ve şunlar kaydedilmiştir:

“Arkaikleşen yapılar ile oluşan yalın türemiş zarflar: Bunlara çeşitli kelimelerin belli bir durum eki alıp tamamen kalıplaşarak birbiriyle ayrılmazcasına arkaikleşen kelimeler dâhildir. Bu şekilde arkaikleşen ekler, kökenleri durum ekleri olduğu için dış görünüşü yönünden bu durumların eklerine benzer.

Çekimlenme ne zaman olursa olsun, isimlere ait özellik olduğu için, bu şekildeki zarflar bazı durum eklerinin arkaikleşmesi neticesinde çoğunlukla isimlerden türer.” (s. 339).

Bu bilgilerin ardından bu şekilde oluşan zarflar açıklanmıştır.

a) Yönelme hal ekinin arkaikleşmesi ile türeyen zarflara; *zorğa* (güç halde, zar zor), *boska* (boşuna), *tekke* (boşu boşuna, nafîle), *jatka* (ezbere), *bekerge* (boşuna), *äreng* (zorla, güçlkle), *alğa* (ileriye), *artka* (geriye), *as(t)ka* (aşağı), *üs(t)ke* (yukarı), *birge*

(birlikte), *keşke* (akşamleyin), *erteğine* (yarın), *âzirge* (şimdilik), *kazirge* (şimdilik, hâlihazırda), *künge* (günlük) örnekleri verilmiştir.

ä) Bulunma hal ekinin arkaikleşmesi ile türeyen zarflara *alda* (önde, ileride), *artta* (geride), *asta* (altta), *üste* (üstte), *keyde* (bazen), *âlgide* (deminki, az önceki), *janada* (şimdi), *bayağıda* (eskiden, evvelden), *künde* (her gün), *tünde* (her gece), *añdawsızda* (birden, aniden), *abaysızda* (beklenmedik durumda), *kapıda* (kazara, yanlışlıkla), *ilüwde* (çok seyrek, bazen), *kapelimde* (ansızın, beklenmedik), *kapılısta* (beklenmedik bir sırada), *lezde* (alelacele, çabucak), *jöppeldem(e)de* (birden, aniden) örnekleri verilmiştir.

b) Ayrılma hal ekinin arkaikleşmesi ile türeyen zarflara; *şalksınan* (sırtüstü), *jüresinen* (dizüstü), *etpetinen* (yüzükoyun), *töteden* (kestirmeden), *keñinen* (enine boyuna), *tezinen* (çabucak) vb. örnekler verilmiştir.

v) Vasıta halinin arkaikleşmesi ile türeyen zarflara; *kezekpen* (sırayla), *şınımen* (gerçekten), *kalpımen* (olması gerektiği haliyle), *jayımen* (yavaşça, kendi halinde), *retimen* (usulüne uygun), *jönümen* (uygun şekilde), *tüydegimen* (grup grup) örnekleri verilmiştir.

2. Birleşik türemiş zarflar

Yazar birleşik türemiş zarfları şu şekilde tanımlamıştır: “Birleşik türemiş zarflar, iki kelimenin ya birleşmesi ya da tekrarlanması ile yapılan veya en az iki ve daha fazla kelimenin öbekleşerek deyimleşmesi ile oluşan zarflardır.” (s. 340). Ardından birleşik türemiş zarfların üç yolla yapıldığını ifade etmiştir.

a) Birinci yol olarak başka kelime türlerine ait kelimelerin birleşme neticesinde zarfa dönüşmesi zikredilmiştir. Bu şekilde zarflara *bügin* (bugün), *bıyıl* (bu yıl), *tañerten* (sabahleyin), *jazdıgüni* (yazın), *kıstıküni* (kışın), *ârkaşan* (her zaman), *ârdayım* (her zaman) vb. örnekler verilmiştir.

ä) Kelimelerin ikilenmesi ile zarf oluşması ikinci yol olarak gösterilmiştir. Bu tür zarflara *äreñ-äreñ* (zar zor), *endi-endi* (yavaş yavaş), *zorğa-zor* (güçlülükle), *kolma-kol* (hemen, birden), *söz-be-söz* (kelimesi kelimesine), *közbe-köz* (yüz yüze), *bet-betimen*

(kendi başına), *söyley-söyley* (konuşa konuşa), *köre köre* (göre göre), *külip-oynap* (güle oynaya), *birte-birte* (yavaş yavaş) gibi örnekler verilmiştir.

b) Ayrı yazılan kelimelerin anlam yönünden tek kelime gibi kullanılması yani deyimleşme üçüncü yol olarak verilmiştir. Bu şekilde oluşan zarfların iki kısma ayrıldığı belirtilmiştir.

Dil bilgisi ögesi ya da sözlük ögesi olan öbekler: Bu tarz öbeklere *küni keşe* (ömür sürerek), *künderde bir kün* (künlerden bir gün), *ayta kele* (konuşarak), *okıy kele* (okuyarak) vb. örnekler verilmiştir.

Deyimleşmiş öbekler: Bu şekilde oluşan öbeklere *kas pen közdiñ arasında* (kaşla göz arasında), *ayağ astınan* (aniden, birden bire), *tomağa tuyık* (hiç kimseyle ilişkisi olmayan, asosyal), *kulan taza* (iyi niyetli) gibi örnekler verilmiştir.

2.12.1.1.2. Zarfların Anlamları

Eserde zarflar anlamlarına göre sekiz gruba ayrılmıştır:

“1) Zaman zarfları (*Mezgil üstewler*), 2) Yer zarfları (*Meken üstewler*), 3) Miktar zarfları (*Mölşer üstewler*), 4) Durum Zarfı (*Sın/Beyne üstewler*) 5) Pekiştirme zarfları (*Küşeytüw/Ulgaytuw üstewler*), 6) Amaç zarfları (*Maksat üstewler*), 7) Sebep zarfları (*Sebep-saldar üstewler*), 8) Birliktelik zarfları (*Toptaw/Bölüw üstewler*).” (s. 341).

1. Zaman Zarflarının hareketin genel süresini ya da kesin zamanını bildirdiği ve *kaşan* ‘ne zaman’ *kaşannan* ‘ne zamandan’ sorularına cevap verdiği belirtilmiştir. Konuya *bügin* (bugün), *bıtır* (geçen yıl), *erteñ* (yarın), *tañerten* (sabahleyin), *keşke* (akşam, akşamleyin), *kazir* (şimdi), *endi* (şimdi), *äli* (hâlâ), *andigeri* (bundan sonra), *burın* (önce), *bürsigüni* (öbür gün), *kündiz* (gündüz), *küni boyı* (gün boyu) vb. örnekler verilmiştir.

2. Yer Zarflarının hareketin yerini, yönünü bildirdiği ve *qayda* ‘nerede’, *kaydan* ‘nereden’ sorularına cevap verdiği ifade edilmiştir.

“Yer zarflarına şu kelimeler dâhildir: *ilgeri* (ileri), *ilgeride* (ileride), *äri* (öteye), *äride* (ötede), *ärmen* (biraz öte), *keri* (geri), *joğarı* (yukarı), *tömen* (aşağı), *jolşıbay* (yol üstü), *jol-jönekey* (yol üstü), *alğa* (ileri), *artta* (geri), *aldı-artınan* (önü arkası), *tısqarı* (dışarı), *äldeqayda* (herhangi bir yer), *sonda* (şurada), *osında* (orada), *bılay* (böyle), *odan-budan* (oradan buradan) vb.” (s. 341).

3. Miktar zarflarının hareketin ve durumun eşitlik, azlık derecesini bildirdiği ve *kañşa* ‘ne kadar’, *kañşalık* ‘ne kadar’ sorularına cevap verdiği ifade edilmiştir. Miktar zarflarına örnek olarak *onşa* (o kadar), *sonşa* (şu kadar), *osınşa* (o kadar), *osınşalık* (bu kadarlık), *onşama* (o kadar), *munşama* (bu kadar), *anağurlım* (o ölçüde), *köptegen* (birçok, epeyce) vb. zarflar verilmiştir.

4. Durum zarflarının hareketin çeşitli vasıflarını, işlenme yollarını, durumunu bildirdiği ve *kalay* ‘nasıl’, *kaıtip* ‘nasıl’, *kalayşa* ‘nasıl, ne şekilde’, *kimşe* ‘kim gibi’, *neşe* ‘ne gibi’ sorularına cevap verdiği belirtilmiştir. Örnek olarak *osılay* (böyle), *osılayşa* (böylece), *söıtip* (böylece), *öıtip* (öylece), *büıtip* (böylece), *olay-bulay* (öyle böyle), *birden* (derhal, birden), *birdeı* (aynı eşit), *özınşe* (kendince), *bostan boska* (boşu boşuna) gibi zarflar verilmiştir.

“5. Pekiştirme Zarfları varlığın vasfını, hareketin kendisini ya da çeşitli ölçülerini güçlendirir ya da solgun bir şekilde gösterir ve *kalay* ‘nasıl’, *kandıay* ‘nasıl’ sorularına cevap verir.” (s. 342). Konuya *eı* (en), *äbden* (tamamen), *ılgıı* (daima her zaman), *kileı* (yalnızca, sadece), *säl* (azıcık, küçücük), *öıkey* (tamamen), *tıptı* (tamamen), *naı* (tam) vb. kelimeler örnek gösterilmiştir.

“6. Amaç zarfları hareketin maksadını bildirir. Amaç zarfları diğer kelime türlerine göre sayı yönünden azdır. Örneğin bu gruba şu şekildeki kelimeler girer: *ädeı* (bilerek), *ädeıleı* (bile bile), *jorta* (mahsus), *kaşakana* (kasten).” (s. 342).

7. Yazar sebep zarflarının hareketin sebebini veya neticesini bildirdiğini belirtilmiş, bu zarflara; *jokka* (boşuna), *boska* (boşuna), *kur boska* (boşuna), *bekerge* (boşuna), *amalsızdan* (çaresizlikten), *lajsızdan* (çaresizlikten), *şarasızdan* (çaresizlikten) örneklerini vermiştir.

8. Birliktelik zarflarının hareketin ya da olgunun birlikte yapılma veya aksine, tek başına yapılma anlamı bildirdiği belirtilmiş ve bu zarfların *neşeden* ‘kaç taneden’, *kañşadan* ‘ne kadardan’, *neşewden* ‘ne kadardan’ *kalay kalay* (nasıl) gibi sorulara cevap verdiği ifade edilmiştir. Örnek olarak *ekewlep* (iki kişi beraberce), *üşewlep* (üç kişi beraberce), *on-ondap* (onar onar), *bir-birlep* (birer birer), *kıırık elüwden* (kırkar ellişer) vb. kelimeler verilmiştir.

2.12.2. Pratikahlık Kazak Tili'nde Zarf Konusunun İşlenişi

2.12.2.1. Zarf (Üstew)

Eserde zarf şu şekilde tanımlanmıştır: “Zarf iş ve hareketin özelliğini, durumunu, zamanını, mekânını, ölçüsünü bildiren kelime türüdür. Örneğin: *bügin* (bugün), *tömen* (aşağı), *joğarı* (yukarı), *ärten* (yarın), *birtalay* (bir hayli, epey).” (s. 159). Bu tanımın ardından zarfların *kalay* (nasıl), *kaşa* (ne kadar), *kaşan* (ne zaman), *kaıda* (nerede), *kaıdan* (nereden) sorularına cevap verdiği ifade edilmiştir.

2.12.2.1.1. Basit ve Türemiş Zarfıar

Yazarlar basit zarfların biçimbirimlere ayrılmayan zarflar olduğunu belirtmiş ve *erte* (erken), *keşe* (gece), *keş* (geç), *burın* (önce), *kazir* (şimdi), *mana* (biraz önce, az önce), *bağana* (demin, biraz önce) vb. örnekler vermişlerdir.

“Türemiş zarflar; başka kelime türlerinden yapım ekleri ile, kelimelerin birleşmesi, ikilenmesi vasıtasıyla yapılan zarflardır: *üzirşe* (şimdilik), *adamşa* (insan gibi), *jazda* (yazın), *kısta* (kışın), *bıyıl* (bu yıl), *anda-sanda* (ara sıra).” (s. 160).

Eserde türemiş zarfların birkaç yolla yapıldığı belirtilmiştir:

“1. Ek ekleme ile: *-şa*, *-şe*, *-lay*, *-ley*, *-day*, *-dey*, *-tay*, *-tey*, *-dayın*, *-deyin*, *-şalık*, *-şama*, *-şılap*, *-şilep*, *-mayınşa*, *-meyinşe*, *-sın*, *-sin*.” (s. 160). Örnek olarak: *akşalay* (parayla ölçüldüğünde, değerlendirildiğinde), *boılay* (büyüyerek, uzayarak), *kırandayın* (kartal gibi), *tülkideyin* (tilki gibi), *munşama* (bunca) vb. kelimeler verilmiştir.

2. Zarf türetmede ikinci yol olarak eklerin arkaikleşmesi gösterilmiş, arkaikleşen ekler şöyle ayrılmıştır:

“a) Yönelme hal ekinin arkaikleşmesi ile, ä) Bulunma hal ekinin arkaikleşmesi ile, b) Ayrıılma hal ekinin arkaikleşmesi ile, v) Vasıta ekinin arkaikleşmesi ile. Örneğin: *jatka* (ezbere), *keşke* (akşamleyin), *alda* (önde, ileride), *künde* (her gün), *jüresinen* (dizüstü), *şalksınan* (sırtüstü), *jayımen* (yavaşça, kendi halinde), *jönimen* (uygun şekilde)” (s. 160).

3. Kelimelerin birleşmesi ile de türemiş zarf yapıldığı ifade edilmiş ve *äjeptewir* (epey, biraz), *äldekaşan* (eskiden), *bıyıl* (bu yıl), *bıtır* (geçen yıl), *tañerten* (sabahleyin), *kıstıgüni* (kışın), *jazdiküni* (yazın), *solğurlım* (o kadar), *tünewgüni* (birkaç gün önce), *endigäri* (bundan sonra) örnekleri verilmiştir.

4. Yazarlar türemiş zarfların kelimelerin ikilenmesi yoluyla da yapıldığını belirtmişler ve *bostan-boska* (boşu boşuna), *endi-endi* (şimdi şimdi, yeni yeni), *birte-birte* (yavaş yavaş), *kolma-kol* (hemen, birden) gibi örnekler vermişlerdir.

Eserde zarfların yapı açısından yalın ve birleşik zarf olarak ayrıldığı belirtilmiştir. Yalın zarfların tek kelimededen, birleşik zarfların ise birden fazla kelimededen oluştuğu ifade edilmiştir.

2.12.2.1.2. Zarfların Anlamsal Türleri

Eserde zarflar anlamlarına göre zaman (*mezgil*), yer (*meken*), miktar (mölşer), durum (*sın-kıymıl*), amaç (*maksat*), sebep (*sebep-saldar*), pekiştirme (*küşeytkiş*) olmak üzere ayrılmıştır.

Zaman zarflarına; *erteñ* (yarın), *erte* (erken), *kazir* (şimdi), *ali* (hâlâ), *aweli* (önce), *endi* (şimdi), *ärdayım* (her zaman), *ejelden* (eskiden), *bıyıl* (bu yıl), *bıltır* (geçen yıl) gibi kelimeler örnek gösterilmiştir.

Yer zarflarına *äri* (öteye), *ilgeri* (ileri), *keyin* (arka), *bermen* (bu tarafa), *joğarı* (yukarı), *tömen* (aşağı), *jolşıbay* (yol üstü), *artta* (geri), *alda* (önde), *jol-jönekey* (yol üstü) *ärیده* (ötede) örnekleri verilmiştir.

Miktar zarflarına *sonşa* (şu kadar), *osınşa* (o kadar), *onşa* (o kadar), *sonşama* (o kadar), *onşama* (o kadar), *osınşama* (o kadar) vb. örnekler verilmiştir.

Durum zarflarına *äreñ* (zorla, güçlkle), *äzer* (zor güç), *tez* (acele), *sapşañ* (tez, çabuk), *ünemi* (daima, sürekli), *bılayşa* (bunun gibi) vb. örnekler verilmiştir.

Amaç zarflarına *ädeyi* (bilerek), *ädeyilep* (bile bile), *jorta* (mahsus), *kaşakana* (kasten) kelimeleri örnek verilmiştir.

Sebepl zarflarına *bekerge* (boşuna), *boska* (boşuna), *jokka* (boşuna), *amalsızdan* (çaresizlikten), *kur boska* (boşuna), *tekten-tekke* (boşu boşuna), *bostan-boska* (boşu boşuna) örnekleri verilmiştir.

Pekiştirme zarflarına *öte* (çok), *orasan* (çok, pek çok), *mülde* (asla), *tipti* (hatta tamamen), *tım* (aşırı), *asa* (fazla), *kil* (yalnızca), *kileñ* (sadece) kelimeleri örnek gösterilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Eserlerde bu başlık altında zarfın tanımı yapılmış, zarflar şekil bilgisi açısından, işlevleri açısından ele alınmıştır.

Eserlerde dikkat çeken ilk husus zarfların sadece fiilleri sınırlandırması, onların özelliklerini bildirmesi üzerinde durulmasıdır. Her iki eserde de zarflar fiillerin özelliklerini bildiren kelime türü olarak tanımlanmıştır. Ancak zarf;

“Fiillerin, sıfatların, sıfat-fiillerin ve görev bakımından zarf niteliğindeki kelimelerin anlamlarını zaman, ölçü, niteleme, yer, yön, vasıta miktar, şart gibi çeşitli bakımlardan etkileyerek daha belirgin duruma getiren veya sınırlayan kelime türü” (Korkmaz, 2007: 250) olarak tanımlanabilir. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere zarflar sadece fiillerin özelliklerini belirten ya da onları çeşitli açılardan sınırlandıran kelime türü değildir. Bu nedenle zarfların, fiillerden başka kelime türlerini etkilediği de söz konusu edilmelidir. Ancak eserlerde bunun eksikliği görülmektedir.

Zarflar, anlamlarına göre Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya isimli eserde sekize; Praktikalık Kazak Tili eserde ise yediye ayrılmıştır. Eserlerin farklılaştığı nokta birliktelik zarfi olarak gösterilen zarf çeşididir.

Eserlerde zarflar işlevleri açısından sınıflandırılırken Türkiye Türkçesi gramerlerinde zikredilen zarflardan farklı olarak pekiştirme, amaç, sebep ve birliktelik zarfları zikredilmiştir. Ancak anlamsal ve işlevsel özellikleri dikkate alınarak incelendiğinde bu zarf türlerinin, diğer zarf türlerinin içinde verilmesi gerektiği görülecektir. Örneğin: sebep zarfları olarak ele alınan zarf türünün cümlede sebep anlamı bildirdiği doğrudur. *Lajsızdan* (çaresizlikten), *şarasızdan* (çaresizlikten) kelimeleri fiilin sebebini bildirir ancak çaresizlik bir durumdur. Bu zarfların durum zarfları içinde ele alınması daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Yine aynı şekilde birliktelik ve amaç zarfları durum zarfları içinde; pekiştirme zarfi ise miktar zarfları içinde değerlendirilebilir.

Her iki eserde de soru zarfi, zarf türleri arasında sayılmamıştır.

2.13. Yansıma Kelimeler

2.13.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Yansıma Kelimelerin İşlenişi

2.13.1.1. Yansıma Kelimeler (Eliktew Sözder)

Eserde yansıma kelimeler ile ilgili şunlar kaydedilmiştir.

“Dilimizde, semantik özelliği yönünden de dil bilgisel vasfı yönünden de ses ve şekil bilgisel yapısı yönünden de başka kelime türlerinden ayrılan, kendi başına bağımsız kelime türü olarak incelenen çeşitli kelimeler, yansıma kelimeler (*eliktew sözder*) olarak adlandırılır.” (s. 344).

Yazar, yansıma kelimelerin bir grubunun semantik anlamları yönünden tabiatta rastlanılan çeşitli sesler ile; ikinci bir grubunun ise tabiattaki çeşitli görünüşler ile ilişkili olduğunu belirtmiş ve şöyle devam etmiştir: “Bu nedenle bu kelimeler kendi içinde iki gruba ayrılır. Bir grubu ses yansıması kelimeler (*eliktewiş sözder*), bir grubu ise görünüş yansıması kelimeler (*beynelewüş sözder*) diye adlandırılır.” (s. 345).

2.13.1.1.1. Yansıma Kelimelerin Semantik Vasfı

2.13.1.1.1.1. Ses Yansıması Kelimeler

Eserde ses yansıması kelimelerin, tabiatta rastlanılan çeşitli olaylar ve varlıklardan türeyen, bununla birlikte insan dışındaki varlıkların seslenme organlarından çıkan çeşitli seslerin kavramlaşması ile oluşan kelimeler olduğu belirtilmiştir. Konuya şu örnekler verilmiştir:

“Örneğin: *Mıltık tars etti* ‘tüfek pat etti’, *karğa kark etti* ‘karga kark diye ses çıkardı’ cümlelerini ele alınca oradaki *tars* kelimesi tüfeğin atılmasından türeyen sesin, *kark* kelimesi karganın seslenme organından çıkan sesin adıdır.” (s. 345).

Ardından yazar, Kazak Dilinde görülen ses yansıması kelimelerin anlamsal özelliğine dair şunları kaydetmiştir:

“Ses yansıması kelimelerin tekrarlanmış şeklinin ikinci kısmındaki geniş ünlü ses, dar yuvarlak ünlüye dönüşürse o kelimenin şeklinde görülen bu değişikliğe uygun olarak anlamında da biraz değişim olur. Örneğin: *Birew esikti tars-tars urdı* ‘biri kapıyı pat pat vurdu’ ve *birew esikti tars-turs urdı* ‘biri kapıyı pat pat vurdu’ cümlelerinin kuruluşunda ve yapısında fark olmasa da anlamlarında az da olsa fark vardır; *tars-tars urdı* deyince kişinin kapıyı hem sert hem de birkaç defa vurması ile tekdüze şekilde vurması anlaşılır. Oysa *tars-turs urdı* cümlesinden

kapının vurulmasının aynı şekilde değil bazen sert, bazen ondan daha sert bazen de daha yavaş olarak değiştiği anlaşılır.” (s. 347).

Eserde ses yansıması kelimelerin köklerindeki ünlü seslerin kalın ya da ince olmasının kelimenin anlamını etkilediği belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir.

“Örneğin: *şınk şınk etedi* ‘şink şink eder’, *şınk şınk etedi* ‘şink şink eder’ cümlelerinin anlamlarında fark vardır. *Şınk şınk* yapısındaki ünlü sesin ince olmasından dolayı yansıma kelimenin anlamında da biraz değişiklik meydana gelmiştir. Yani ondaki sesin güçsüz, zayıf olması buna uygun olarak çaresizlikten dolayı keskin olduğu anlaşılır.” (s. 348).

Son olarak ses yansıması kelimeler şu şekilde tanımlanmıştır:

“Böylece ses yansıması kelimeler kendine ait sözlük ve semantik anlamı, şekil bilgisel görünüşü olan basit türlerine de ikilenen türlerine de çokluk, iyelik, şahıs eki doğrudan eklenmeyen; cümlede her zaman durum bildiren zarf tümleci olan ve ilk şekillerinden yapım ekleri aracılığıyla türemiş isim ve fiil yapan kelimelerdir.” (s. 348).

2.13.1.1.2. Görünüş Yansıması Kelimeler

Eserde görünüş yansıması kelimelere dair şunlar kaydedilmiştir.

“Ses yansıması kelimeler duyma kabiliyeti ile oluşan kavramların isimlerini, görünüş yansıması kelimeler tabiatta rastlanan belli silüetleri, görüntüleri, olayları göz ile görme kabiliyeti vasıtasıyla türeyen kavramların isimlerini bildirir.

Örneğin: *İrğalıp karga kark etti; irimşik awızınan salp etti* ‘Karga salına salına kark etti, peynir ağzından salp etti’ cümlesini ele alalım. Buradaki *kark* kelimesi karganın seslenmesinden duyulan sesin adını belirtir. Buna uygun olarak ses yansıması kelimenin bu kavramın adı olduğu yukarıda söylenmiştir. Oysa bu sıralı cümlenin ikinci yarısındaki *salp* kelimesi sesi değil karganın ağzından peynirin yere doğru düşerkenki görünüşünü bildirir.” (s. 349).

Bu bilgilerin ardından eserde yansıma kelimelerin şekil bilgisi açısından yalın (basit, türemiş) ve birleşik olarak ikiye ayrıldığı ifade edilmiştir. Yansıma kelimelerin çeşitli ekler alarak türediği de sözlere eklenmiştir.

2.13.2. Pratiklik Kazak Tili’nde Yansıma Kelimelerin İşlenişi

2.13.2.1. Yansıma Kelimeler (Eliktewiş Sözder)

Eserde yansıma kelimelerin başka kelime türlerine anlam yönünden de şekil bilgisel özellikleri yönünden de benzemediği belirtilmiştir. Bu kelimelerin tabiattaki varlıkların birbirine çarpmasıyla oluşan seslerin veya insan dışındaki varlıkların çıkardığı seslerin

yansıması ile oluştuğu dile getirilmiştir. Yansıma kelimelerin ses yansıması (*dıbıstık eliktewiş*) ve görünüş yansıması (*beynelewış sözder*) olarak ayrıldığı ifade edilmiştir.

“1. Ses yansıması kelimelere tabiattaki varlıkların çarpışması ile türeyen sesler veya insan dışındaki varlıkların seslenme organları ile çıkan seslerin yansıması ile çıkan sesler girer. Örneğin: *şanq* (tiz bir ses), *birt* (pırt), *kanq* (kank), *dır-dır* (dır dır), *tars-tars* (pat küt), *şinş-şinş* (ince bir ses).

2. Görünüş yansıması kelimelere tabiattaki çeşitli durumların görünüşünün göz önüne getirilmesinden peyda olan kelimelerdir. Örneğin: *jilt* (parıltı), *jelp* (sallanmak), *jalt* (pırlıltı), *jalp-jalp* (*jalp etüw* – bir şeyin devrilmesi), *mañ-mañ* (ağır ağır)” (s. 169).

Bu bilgilerin ardından yansıma kelimelerin çeşitli yapım ekleri alabildiği, yalın ve birleşik olarak kullanılabildiği dile getirilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Eserlerde yansıma kelimelerin işlendiği bölümde büyük farklılıklar görülmemektedir. Konu her iki eserde de aynı doğrultuda ele alınmıştır.

Yansıma kelimeler eserlerde ayrı bir kelime türü olarak ele alınmıştır. Bunun sebebi olarak yansıma kelimelerin ses ve şekil bilgisi açısından diğer kelime türlerinden farklı olması gösterilmiştir. Türkiye Türkçesi gramercilik anlayışına göre yansıma kelimeler ayrı bir başlık altında ele alınmaz. Ünlemler ana başlığı altında ele alınır.¹

Eserlerde dikkat çekici bir başka husus yansıma kelimelerin ses ve görünüş yansıması kelimeler olarak ayrılmasıdır. Türkiye Türkçesinde yansıma kelimelerden anlaşılan ses yansıması kelimedir. Nitekim yansıma kelimelerin incelendiği Türkçede Ses Yansımali Kelimeler (Zülfikar: 1995) isimli eserde de sadece ses yansıması kelimeler ele alınmıştır.

2.14. Yardımcı Kelimeler ve Edatlar

Çazirgi Çazak Tili-Morfolojiya isimli eserde yardımcı kelimeler ana başlığı altında edatlar işlenmiştir. Pratikalık Çazak Tili’nde ise yardımcı kelimeler diye bir kategori açılmamış, konu doğrudan edatlar başlığı altında ele alınmıştır.

---

¹ Örnek olarak bkz. KORKMAZ, Prof. Dr. Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, TDK. Yayınları, Ankara; BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, TDK. Yayınları, Ankara; DELİCE, H. İbrahim (2008), *Sözcük Türleri*, Asitan Yayınları, Sivas.

2.14.1. Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya'da Yardımcı Kelimeler ve Edatların İşlenişi

Eserde yardımcı kelimelerin, sözlük anlamları ya çeşitli derecelerde ya da tamamen yok olan, cümlede bağımsız kelime olarak kullanılmayan, sadece anlamlı bağımsız kelimeler ile öbekleşerek kullanılan, onlara yardımcı olarak vazife yapan kelimeler olduğu belirtilmiştir. Yardımcı kelimelerin tarihi gelişimi için şunlar kaydedilmiştir:

“Tarihi kökeni açısından incelenince yardımcı kelimelerin hepsi bağımsız kelimelerden, yani eski zamandaki bağımsız anlamlı isimlerden veya fiillerden çıkmıştır. Bu süreç, dilin bütün gelişim tarihinde bazı isim ve fiil yapılarının ilk sözlük anlamlarının yavaş yavaş, çeşitli derecelerde kaybolarak çeşitli dil bilgisel anlamlara sahip olması temeline dayanır. Bu süreç, yardımcı kelimelerin kendi içinde anlamsal yönden gelişmesinden değil, çokluğunun dış yapı yönünden de gelişerek gerekli değişimlere uğramasından fark edilir.” (s. 358).

Eserde yardımcı kelimelerin işlevi şu şekilde belirtilmiştir:

“Kendilerine ait sözlük ve dil bilgisel anlamları eksik olmalarına rağmen bu kelimelerin yaptığı vazifeleri başka kategori içinde bulunan kelimeler, örneğin anlamlı kelimeler de, başka dil bilgisel yapılar da (ekler de) yapamaz.” (s. 359).

Eserde yardımcı kelimelerin, anlamlı yardımcı kelimeler (*atawşı kömekşiler, kömekşi sözder*) ve görevli kelimeler (*şılawlı kömekşiler*) diye iki gruba ayrıldığı belirtilmiştir

Yazar, anlamlı yardımcı kelimelerin eklendiği anlamlı kelimelere yardımcı sözlüksel ve dil bilgisel anlam yüklediğini belirtmiş ve şu örneklendirmeyi yapmıştır:

“Örneğin: *üy işi* ‘ev içi’, *taw astı* ‘dağın eteği’, *jumis bası* ‘iş başı’, *oqip ber* ‘okuyuver’, *jazıp al* ‘yaz’, *oqip şıq* ‘oku’ birleşik yapılarının hepsinin son bileşenleri ilk bileşenlerine sözlüksel ve dil bilgisel yardımcı anlam yüklemiştir.” (s. 360).

Ardından anlamlı yardımcı kelimelerin kendi içinde yardımcı isimler (*kömekşi esimder*) ve yardımcı fiiller (*kömekşi etistikter*) diye ikiye ayrıldığını belirtmiştir.

Bu bilgilerin ardından eserde yardımcı kelime kategorisinde ele alınan kelimeler açıklanmıştır.

2.14.1.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Edat Konusunun İşlenişi

Eserde edatların, eklendikleri kelimeleri ya tamamlayarak ya da açıklayarak onlara çeşitli anlamlar eklediği belirtilmiştir. Ardından edatlar şu şekilde tanımlanmıştır: “Edatlar, kelime ile kelimenin ya da cümle ile cümlenin arasında ilişki kurmak için kullanılan, öbekleştikleri kelimelerin kavramlarına çeşitli anlamlar yükleyerek onları şekil yönünden açıklayan, sözlüksel-dil bilgisel anlamı olan kelimelerdir.” (s. 362).

Bu bilgilerin ardından yazar, özelliklerine göre edatların çekim edatları (*septewlikter*), bağlama edatları (*jalğawlıqtar*) ve sona gelen edatlar (*demewlikter*) olmak üzere üçe ayrıldığını belirtmiştir.

2.14.1.1.1. Bağlama Edatları (Jalğawlıqtar)

Yazar, bağlama edatlarının bağımsız sözlük anlamları olmayan ancak kendilerine ait özel semantik anlamları ve soyut dil bilgisel vazifeleri olan görevli kelimeler olduğunu belirtmiştir. Ardından bu kelime türüne dair şu bilgileri vermiştir:

“Bağlama edatları birbirine denk kelimelerin, kelime öbeklerinin ve cümlelerin aralarındaki çeşitli ilişkileri bildirir. Bağlama edatları en az iki kelimeyle ya da kelime öbeğiyle ilişkilidir. Örneğin: *Kııs penen jaz, küin menen tün, taq penen jup, jaksılıq pen jamandıq boldı segiz* ‘kış ile yaz, gündüz ile gece, tek ile çift, iyilik ile kötülük, oldu sekiz’ (Abay) cümlesindeki *penen, menen, pen* bağlama edatları sadece önceki ya da sonraki kelimeye değil iki yandaki kelimeler ile de aynı şekilde ilişkili olup bu kelimeleri birbiri ile birleştirmek için kullanılmıştır.” (s. 363).

Eserde bağlama edatlarının sıralı birleşik cümlelerin yapısındaki basit cümleleri de birleştirerek onların arasındaki ilişkiyi bildirme vazifesi de yaptığı belirtilmiş ve örnek verilmiştir: “Örneğin: *Älip älsirep közin biraz jumıp jattı da qaytadan aştı* ‘Elif yorularak gözünü biraz yumdu ve tekrar açtı’ (S. Erübayev) cümlesindeki *da* bağlama edatının iki basit cümleyi birleştirdiği açıktır.” (s. 363).

Bu bilgilerin ardından eserde Kazak Dilindeki bağlama edatlarının gelişim sürecine dair bilgiler verilmiştir.

Bağlama edatının oluşmasının birinci yoluna dair şunlar dile getirilmiştir:

“Birinci olarak anlamlı kelimeler, temel anlamlarından ayrılarak kelime ile kelimeyi, kelime öbeklerini, basit cümlelerin arasındaki ilişkiyi bildirerek, yeniden semantik anlam kazanmıştır. Bunu açıklamak için *äri* bağlama edatını ele alalım. Bu kelimenin bugünkü dilimizde zarf olduğundan kimse şüphe etmez.

Örneğin: *Akırgan soñ bayğustar äri turdı, altasına olın salıp moyın burdı* ‘Bağırdıktan sonra zavallılar biraz öteye durdu, cebine elini uzatarak boynunu büktü’ (Abay). Bu kelimenin mekân anlamı, dilin ihtiyacına göre kendi temel anlamının üstüne ek anlam alarak, *tağı* (ve) kelimesinin anlamına dönüşmüş ve kelime, zarf olarak kullanılması ile birlikte bağlama edatları grubuna da dâhil olmuştur.” (s. 363-364).

İkinci yol olarak bazı kelimelere ek eklenmesi ve bu yapıların kalıplaşması gösterilmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Örneğin *degenmen* ‘ancak’ (*de-gen-men*), *bolmasa* ‘bari yoksa’ (*bol-ma-sa*), *nemese* ‘veya’ (*ne-me-se*), *sebebi* ‘sebebi’ (*sebep+i*), *sondıktan* ‘bu nedenle’ (*son+dık+tan*), *birde* ‘bazen’ (*bir+de*), *demek* ‘yani’ (*de+mek*) gibi bağlama edatları ilk *de*, *bol*, *ne*, *sebep*, *sol*, *bir*, *de* kökleri ile birleşen yardımcı yapıların daima birleşik kullanılması ile; yani bu yapıların daimi şekiller olması vasıtasıyla kalıplaşarak ortaya çıkmıştır.” (s. 364).

Yazar, bazı bağlama edatlarının bağımsız kelimelerin birleşmesi ya da kaynaşması aracılığıyla oluştuğunu belirterek *birak* ‘ancak’ (*bir-ak*), *birese* ‘bir... bir’ (*bir-erse*) örneklerini vermiştir.

Bağlama edatlarının başka dillerden de geçebildiğini belirtmiş ve *äm* ‘hem’, *älde* ‘ya da, yoksa’, *ya* ‘ya’, *yaki* ‘veya’, *eger* ‘eğer’, *yağni* ‘yani’ gibi bağlama edatlarının Arap ve İran dillerinden, *uy* ‘ister... ister’ bağlama edatının ise Rus dilinden girdiğini aktarmıştır.

Eserde bağlama edatları bağımsız kelimeler ile cümleleri bağlama özelliği açısından ilişkilendirici bağlama edatları (*salalastırğış jalğawlıqtar*) ve sıralayıcı bağlama edatları (*sabaqtastırğış jalğawlıqtar*) olarak iki gruba ayrılmıştır.

2.14.1.1.1.1. İlişkilendirici Bağlama edatları (Salalastırğış Jalğawlıqtar)

Eserde ilişkilendirici bağlama edatlarının denk kelimeleri, kelime öbekleri ve cümleleri bağladığı ve onların bağlanma yolları ile ilişkilerini gösterdiği belirtilmiştir. Bu edatların kendi içinde denkleştirme (*ıñğaylastıq*) ve karşılaştırma (*talğawlıqtı*) edatları olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilmiştir.

1. Denkleştirme Edatları (ıñğaylastıq Jalğawlıqtar)

Denkleştirme edatlarının denk kelimeler ile kelime öbeklerini birleştirdiği ve onların denklik ilişkilerini bildirdiği ifade edilmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür: “Denkleştirme edatları grubuna *men* (*ben*, *pen*) ‘ile’, *jäne* ‘ve, ile’, *tağı* ‘daha’, *äri*

‘hem, bununla birlikte’, *da* (*de, ta, te*) ‘da, de’, *äm* ‘hem, ve’ bağlama edatları dâhildir.” (s. 365). Bu bilgilerin ardından dile getirilen edatlara dair bilgiler verilmiştir.

a) *Men* (*ben, pen, benen, penen*) bağlama edatlarının aslında denk isimleri, isim-fiilleri, bazı isimleşen kelimeleri birbiri ile bağladığı belirtilerek şu örnek verilmiştir:

“Örneğin: *Köpten beri Abay bunday namus pen ıza, aldanuw men kıyanat, kıymastık pen arlanuw, uyalıp arlanuwdıñ neşe kırılı kısımun körmegendey* ‘Çoktan beri Abay şeref ile öfkenin, aldanma ile ihanetin, kıyamamak ile utanmanın ne kadar eziyetli olduğunu görmemiş gibidir’ (M. Äwezov).” (s. 365).

ä) *Jäne* (*ve, ile*) bağlama edatının benzer yapıdaki basit ya da birleşik isim, sıfat, zamir, fiil gibi anlamlı kelimeleri denkleştirerek bağladığı ifade edilerek *Keybir jumıskerlerdiñ attarı jāne sawatın sıyırları bolmasa qara-qura körinbeydi* ‘Bazı işçilerin atları ile inekleri olmasa gölgeleri görünmez’ (S. Seyfullin); *Sözün oқи jāne oyla tez üyrenip tez joyma* ‘sözü oku ve düşün çabuk öğrenip çabuk unutma’ (Abay) örnekleri verilmiştir.

Jäne bağlama edatının sıralı cümlelerdeki basit cümleleri de bir birine bağladığı cümlelere eklenmiştir.

b) *äri* (*hem, bununla birlikte*) bağlama edatının belli bir varlığın ya da olayın üzerinde zahir eden çeşitli hususiyetler ile onların çeşitli iş ve hareketlerini ilişkilendirmek için kullanıldığı belirtilmiştir. Bu hususiyetlerin, iş ve hareketin *äri* edatının tekrarlanması ile bağlandığı ifade edilmiştir. Edat ile ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Eğer benzer iki kelimeyi bağlayan *äri* bağlama edatı bir kere kullanılırsa *jäne* (*ve*) edatı ile anlamdaş olur. Örneğin: *Jerde qalıñ qar bar, küñ aşıq äri şıtqıl ayaz* ‘Yerde yüksekçe kar var, hava açık ve bir hayli ayaz’ (J. Jumaqanov).

Eğer *äri* bağlama edatı bağladığı benzer kelimelerin hepsinin önünde tekrarlanarak söylenirse bu bağımsız kelimeler ile belirtilen ad, işareti, vasıf ya da iş ve harekete, üstüne basa basa, dikkat çekilir ve onlara özel anlam verilir. Buna göre, benzer yapılardaki isim, sıfat ve çeşitli yapılardaki fiiller bağlanır. Örneğin: *Oqıtıwşı awılda äri oqıtıwşı, äri medeniyet jarşısı, äri älewmettik ädilettiliktiñ adamgerşiliktin jarşısı boluwğa tiyis* ‘Öğretmen köyde hem öğretmen, hem medeniyetin habercisi, hem sosyal adaletin, insanlığın öncüsü olmak zorundadır’ (S. Köbeyev).” (s. 366).

Bu edatın sıralı cümledeki basit cümleleri bağladığı da ifade edilmiştir.

v) *Da, de, ta, te* edatlarının hem bağlama hem de kuvvetlendirme edatı olarak kullanıldığı ifade edilmiş, kuvvetlendirme görevinde kullanılınca kelimelere güçlendirme, açıklama, ayrıntılarını verme anlamları yüklediği belirtilmiştir.

“Oysa *da*, edatı bağlama görevinde kullanılınca birbiri ile ilişkili iki kelimeyi ya da bağlama öbeğini; sıralı ve girişik birleşik cümlelerin yapısındaki ayrı ayrı cümleleri bağlamak için aracı vazife görür.” (s. 367). Ancak *da* bağlama edatının kelime ile kelimeyi bağlama alanının çok dar olduğu dile getirilmiştir.

Bu edatın bir başka fonksiyonu şöyle gösterilmiştir:

“*Da* bağlama edatı sıralı cümlelerin yapısındaki ayrı cümleleri bağlayınca onları birbiri ile benzer duruma getirir ve yüklemelerini belli bir yapıya sokar. Örneğin: *Rahmet bir nârseniñ boların sezdi de ündemesten ornınan turıp jüre berdi* ‘Rahmet bir şeyin olacağını sezdi ve konuşmadan kalkıp gitti’ (S. Erübayev).” (s. 367).

2. Karşılaştırma Edatları (Talğawlıktı Jalğawlıktar)

Yazar karşılaştırma edatlarının cümlede isim, sıfat, fiil ve başka kelimeleri ya karşılaştırarak ya da sıralayarak dile getirmek için kullanıldığını belirtmiştir. Cümlelerini şöyle devam ettirmiştir:

“Edatın bu grubuna *älde* (ya da, yoksa), *birese* (bir...bir, bazen), *ya* (ya, ya da), *birde* (bazen), *yaki* (veya, yahut), *ne* (ya...ya, da), *nemese* (veya), *bolmasa* (şayet), *ne bolmasa* (ya da), *kuy* (ister...ister), *meyli* (neyse) edatları girer.” (s. 367).

a) *Älde* (ya da, yoksa) edatının karşılaştırma görevinin yanında ilgili olaylar ve hareketlerin gerçekliğinden veya belirsizliğinden şüphe etme, tereddütlü olma gibi anlamlar bildirdiği belirtilmiştir.

ä) Yazar *birde*, *birese* bağlama edatları ile ilgili şunları kaydetmiştir:

“*Birde*, *birese* bağlama edatları anlamdaş olmakla birlikte onların kendilerine ait az çok anlamsal özellikleri de vardır. Ancak vazife yönünden bu ikisinde hususi bir fark yoktur. Bu iki edat da kendileri ile ilişkili kelimelerin önünde kullanılır ve olayların, işin, hareketin, vasıfların nöbetleşe oluştuğunu bildirir. Örneğin: *Ol birde biyik, birde alasa, birde katal, birde jumsağ minezdi, birde şeşen birde saraş sözdi edi* ‘O bazen yüce, bazen alçak, bazen sert bazen yumuşak karakterli, bazen hatip gibi bazen de ağır sözlü idi’ (Ğ. Mustafin). *Kün birese jarıldap, birese şartıldap ürey kaldırmadı* ‘Hava bir ışıdayarak, bir gürüldeyerek korkuyu arttırmadı’ (Ğ. Müsirepov).” (s. 368).

b) Eserde *keyde* (bazen) bağlama edatının *birde* ve *birese* edatları ile anlamdaş olduğu, bu edatın daima benzer kelimeler veya cümleler ile kullanılarak ve aralarındaki zaman ilişkisini açıkladığı belirtilmiştir. Konuya; *Ol köbinşe korgasın tärizdense keyde kalayı keyde kümîs atıp kalğanday boladı* ‘O çoğunlukla kurşuna benzese de bazen kalay bazen gümüş gibi olur’ (M. Äwezov) örneği verilmiştir.

v) Eserde *ya, yaki* (ya, ya da) edatları için şunlar söylenmiştir:

“*Ya, yaki* (ya, ya da) edatları sıralı bir şekilde söylenen kelimeler ile cümlelerin önlerinde; onlardaki kavramı karşılaştırarak, sıralayarak dile getirmek için kullanılır. *Ya, yaki* bağlama edatları ile ilişkili sözler de daima benzer kalıplarda olurlar. Örneğin: *İymanı bar dewge beriktigi jok ya aldağanga ya azdırganğa ya paydalanğanga qarap aqtı kara dep ya qararı aq dep ya ötirikti şın dep ant etetuğın kisini ne deymiz?* ‘İmanı var demeye kuvveti olmayan ya aldatmaya ya yoldan çıkarmaya ya da faydalanmaya bakarak beyaza kara ya da karaya beyaz diyen ya da yalana doğru diyerek and içen kişiye ne deriz?’ (Abay).” (s. 368).

Eserde *ne, nemese, bolmasa, ne bolmasa* (veya) edatlarının da *ya, yaki* edatları ile aynı vazifeyi gördüğü dile getirilmiştir.

g) Yazar *meyli* bağlama edatının bağımsız kelimededen edata dönüştüğünü ifade etmiştir.

ğ) *Kuy* bağlama edatının umursamazlık anlamı bildirdiğini belirtmiş ve *kuy bay bolsın, kuy jarlı bolsın kuy jas bolsın kuy kart bolsın* ‘ister zengin ister fakir ister genç ister yaşlı olsun’ (Er Tarğın) vb. örnekler vermiştir.

2.14.1.1.1.2. Sıralayıcı Bağlama edatları (Sabaqtastırğıs Jalğawlıqtar)

Eserde sıralayıcı bağlama edatlarının sadece birleşik cümlelerin yapısındaki basit cümleleri bağlayarak onların arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanıldığı belirtilmiştir. Ardından bu edatlar açıklanmıştır.

1) Zıtlık bildiren bağlama edatlarının (*Karsılıqtı Jalğawlıqtar*) aslında önceki cümlede söylenen düşünceye sonraki cümledeki düşüncenin anlam yönünden zıt olduğunu açıklamaya aracı olan edatlar olduğu belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Bu bağlama edatlarına *birak* (ancak), *alayda* (oysa, oysaki), *äytse de* (buna rağmen), *äytkenmen* (öyle olsa da), *süytsse de* (öyle olsa da), *sonda da* (öyleyse), *degenmen* (ancak, nitekim), *äytpese* (yoksa), *äytkende* (yoksa), *äytpesinde* (aksi halde) gibi zıtlık anlamı veren bağlama edatları girer. *Oısı toptı Abay köşe ortasında aqırın tosıp kalıp edi; biraq top işinen muni baykap elegen bir adam da jok* ‘Bu grubu Abay sokak ortasında beklemiş idi ancak grup içinden bunu fark eden bir adam bile yok’ (M. Äwezov). *Degenmen, sonda da* edatları çoğunlukla

önceki cümledeki iş ve harekete yardımcı başka hareketleri yapma gerekliliği bildirir. Örneğin: *Özi de bilüwge tiyis degenmen siz eskerte salıñız* ‘Kendisi de bilmek zorundadır ancak siz de hatırlatın’ (Z. abdlov).” (s. 369).

2) Yazar, sebep bildiren bağlama edatlarının (*sebeptik jalğawlıqtar*) birleşik cümlelerin yapısındaki cümleleri sebep ilgisiyle bağlamak için kullanıldığını belirtmiştir. Sebep bildiren bağlama edatları grubuna *sebebi* (çünkü), *öytkeni* (çünkü) edatlarının girdiğini ifade etmiştir. Konuya; *Keşke arsı köp onak ata onbaşı bolıp otır, öytkeni erteñ Birjandar eline aray attanba* ‘Akşama karşı birçok konuk konaklayacak çünkü yarın Birjandar’a doğru yola ıkacak’ (M. Äwezov) vb.örnekler vermiştir.

3) Eserde sebep-sonuç bildiren bağlama edatının (*saldarlı jalğawlıqtar*) sıralı birleşik cümlelerin arasındaki ilişkiyi bildirmek için kullanıldığını belirtilmiştir. Konuya dair şunlar söylenmiştir:

“Edatların bu türüne *sondıqtan* (bu sebeple, bundan dolayı), *sol sebepti* (bu sebeple, bundan dolayı) edatları girer. Örneğin: *Erbol bu ännin ünin jaqtırmasa da sözün unattı sondıqtan keyde Abay änine osılıp ta ketti* ‘Erbol bu şarkının müziğini beğenmese de sözlerini beğendi bu nedenle Abay şarkısına bazen katıldı’ (M. Äwezov).” (s. 370).

4) Yazar şart anlamlı bağlama edatının (*Şarttı Jalğawlıqtar*) girişik birleşik cümlelerin arasındaki ilişkiyi bildirmek için kullanıldığını belirtmiştir. Bağlama edatlarının bu türüne *eger* (eğer), *eger de* (eğer), *alda-jalda* (eğer) edatlarının girdiğini belirtmiştir. Örnek olarak; *Eğer Aybol bolmasa Müsäpir üy boluwdan alğan bolar edi* ‘Eğer Aybol olmasa Müsepir ev bark sahibi olmaktan geri kalmış olacaktı’, *Alda jalda ol ketip kalğanday bolsa artınan derew kisi jiber* ‘Eğer o gidip kalacak gibi olursa arkasından hemen adam gönder’ (Kazak Masalları) cümlelerini vermiştir.

5) Eserde açıklayıcı bağlama edatlarına dair şunlar kaydedilmiştir:

“Açıklayıcı Bağlama edatları (*ayındawış jalğawlıqtar*) *yağni* (yani), *demek* (yani) edatlarıdır. Bunlar ya bağımsız kelimeleri ya kelime öbeklerini ya da cümleleri birbirine bağlar ve önceki kelime, kelime öbeği veya cümle ile dile getirilen düşünceyi sonraki kelime, kelime öbeği ve cümle sayesinde açıklamak için kullanılan yardımcı kelime olarak vazife yapar. Bu nedenle bunlar açıklayıcı bağlama edatlarıdır. Örneğin: *Men Magnitkağa ötken küzde yağni Talğatbekten bir jil keyin keldim* ‘Ben Magnitka’ya geçen sonbahar yani Talğatbek’ten bir yıl sonra geldim.’ (N. Ğabdullin).” (s. 370).

6) Eserde pekiştirme anlamlı bağlama edatlarının (*uştastırğış jalğawlıqtar*) *al* (fakat oysa), *endeşe* (öyleyse), *al endeşe* (demek ki), *olay bolsa* (öyleyse) edatları olduğu

belirtilmiştir. Bu edatların iki basit cümleyi pekiştirerek bağlamak için kullanıldığı ifade edilmiştir.

2.14.1.1.2. Çekim Edatları (Septewlikter)

Eserde çekim edatları şu şekilde tanımlanmıştır: “Çekim edatları nesne ile nesnenin veya yüklem arasındaki çeşitli dil bilgisel ilişkileri bildirmek için kullanılan, belli bir hal ekini benimseyen yardımcı kelimedir.” (s. 371). Çekim edatlarının eklendikleri isimlere ya da isimleşen kelimelere sebep, zaman, tekrarlanma, karşılaştırma, benzetme gibi çeşitli dil bilgisel anlamlar eklediği ifade edilmiştir. Ardından çekim edatları birlikte kullanıldığı durumlara göre tasnif edilmiştir.

2.14.1.1.2.1 Yalın Durum İsteyen Çekim Edatları (Ataw Septikti Mengeretin Septewlikter)

a) Eserde *üşin* (için) çekim edatının, yalın haldeki isimler ile, zamirler ile, *-s* (*-ıs, -is*), *-w* yapısındaki isim-fiiller ile *-maḵ* (*-mek*), *-ğan* (*-kan, -gen, -ken*) yapısındaki sıfat-fiiller ile birlikte kullanıldığı ve onlara çoğunlukla sebep, maksat, ithaf anlamları eklediği ifade edilmiştir. Konuya; *Satay ulgiy as bergen awilda dayawşı boluw üşin tuwǵanday edi* ‘Satay devamlı yemek veren köyde garson olmak için doğmuş gibiydi’ (S. Seyfullin) vb. örnekler verilmiştir.

ä) *Sayın* (her, -dıkça, -dikçe) edatının isimlerle, zaman isimleri ile ve *-ğan* (*-kan, -ken, -gen*) yapıları sıfat fiiller ile öbekleşince, o kelimelere farklı olma, seçme, irdeleme anlamları yüklediği veya belli bir işin ya da hareketin tekrar tekrar yapılmasını bildirdiği ifade edilmiştir. Konuya; *Başkalar bizden ulgi alsın dep jıynalı sayın kanşa kaksadım* ‘Başkaları bizden örnek alsın diye her toplantıda ne kadar söyledim’ (Ä. Äbişev) vb. örnekler verilmiştir.

b) Yazar *sıyaḳtı* edatı için şunları dile getirmiştir:

“*sıyaḳtı* (gibi) edatı cümlede isim ile zamir ile, isim fiil ile ve *-ğan* (*-kan, -gen, -ken*), *-tin* (*-tin*) yapıları sıfat-fiiller ile öbekleşerek kullanılır ve benzetme anlamı bildirir. Örneğin: *Ukrayna jırları da kazak jırları sıyaḳtı arnawlı aḳmen ǵana ayıladı* ‘Ukrayna destanları da Kazak destanları gibi sadece hususi bir melodi ile söylenir’ (S. Mukanov)” (s. 372).

v) Eserde *tuwralı* (doğrultusunda, hakkında) edatının çoğunlukla isim, zamir ve isim-fiil ile birlikte kullanılınca belli bir haber, düşünce, fikir, iş ve hareket hakkında

söylenileni açıkladığı ifade edilmiştir. Bu *tuwralı* edatı ile anlamdaş *tuwrasında*, *tuwrasınan*, *jayında*, *jayınan*, *jaylı*, *jöninde*, *jöninen* edatlarının da olduğu belirtilerek *Desyatnik Gavrilov tuwralı senimen aqıldasayın dep edim* ‘Desyatnik Gavrilov hakkında seninle fikir alışverişinde bulunayım demiştim’ (S. Erübayev) örneği verilmiştir.

g) Eserde *arkılı* (vasıtasıyla) edatına dair şunlar kaydedilmiştir:

“*Arkılı* (sayesinde, vasıtasıyla) edatı isim, zamir ve isim-fiil ile öbikleşerek onlara “vasıtasıyla” “yardımıyla” gibi yardımcı anlamlar yükler ve bütün öbek bir basamak, aşama anlamı verir. Örneğin: *Áve truba arkılı keledi* ‘Hava boru yardımıyla geliyor’ (Ġ. Mustafin); *Meyram eldekimge telefon arkılı ämir etti* ‘Meyram birine telefon aracılığıyla emir etti’ (Ġ. Mustafin).” (s. 372).

ğ) *Boylı*, *boyımen* (boyunca) edatının çoğunlukla zaman anlamlı isimlerle, zamirlerle ve *ğan* (-*kan*, -*gen*, -*ken*) yapıları sıfat-fiillerle öbikleşerek kullanıldığı belirtilmiş ve *Ömir boyı julık jalap etik tikken Jumabay jür* ‘Ömür boyu ayakkabı yamayarak çizme diken Jumabay’dır’ (S. Muğanov) vb. örnekler verilmiştir.

d) Yazar *şamalı* (kadar, aşağı yukarı), *şaktı* (kadar, yakın), *karalı* (aşağı yukarı, hemen hemen) edatlarının aslında sayı adları ile birlikte kullanıldığını ve sayının temel kavramına ‘yakın’ anlamı kattığını belirtmiştir. Konuya örnek olarak; *Bizden başka otuz şamalı kisi bar eken* ‘Bizden başka otuz kadar kişi var imiş’ (S. Muğanov); *Áskerşe kiyingen on şaktı adam toptala kaldı* ‘Asker gibi giyinmiş on kadar insan toplandı’ (Ġ. Slanov) cümlelerini vermiştir.

e) Yazar *ğurlı* edatına dair şunları kaydetmiştir.

“*Ğurlı* (*ğurlım*) (gibi olarak) edatı yalın durumdaki isim, zamir, -*ğan* yapısındaki sıfat-fiiller ve isimleşen başka kelimeler ile birleşir, onları başka kelimeler ile birleştirir ve denk duruma getirir. Örneğin: *Meniñ uzatıluwım jetim kızdıñ toyı ğurlı bolmağanına külkim keledi* ‘Benim kızımı evlendirmemin yetim kızın düğünü gibi olmamasına gülesim gelir’ (Ş. Husayinov)” (s. 373).

2.14.1.1.2.2. Yönelme Durumu İsteyen Çekim Edatları (Barıs Septikti Mengeretin Septewlikter)

a) Eserde *şeyin* (*deyin*) (-e kadar) edatının isme, çoğunlukla zaman bildiren isme, sayı adlarına, zamirlere ve -*kan* (-*ğan*, -*ken*, -*gen*) yapıları sıfat-fiillere eklenerek mekân ve zamanın belli bir aralığını bildirdiği belirtilmiştir. Konuya örnek olarak, *Jakıp*

Rabiğanı päterine şeyin şıgarıp salatın boldı ‘Yakup, Rabia’yı dairesine kadar çıkaracak oldu’ (B. Maylin) cümlesi verilmiştir.

ä) *Karay* (göre, -e doğru), *taman* (yakın, doğru, yaklaşık) edatının yönelme halindeki isme, zaman anlamlı isme, yardımcı isimlere, zamirlere ve zarflara eklenerek belli zaman, mekân anlamları kattığı belirtilmiştir.

b) Yazar *salım* (-e doğru, -e yakın), *tarta*, *juwıq*, *tayaw* gibi edatların anlamdaş olduğunu ifade etmiştir. Bu edatların eklendiği kelimenin yönelme durumunda olmasını gerektirdiğini belirterek *Küzge salım tuwğan awıldı oyladı* ‘Sonbahara yakın doğduğu köyü düşündü’ (S. Seyfullin) örneğini vermiştir.

2.14.1.1.2.3. Ayrılma Durumu İsteyen Çekim Edatları (Şıgıs Septikti Menğeretin Septewlikter)

a) Eserde *göri* edatına dair şunlar kaydedilmiştir:

“*Göri* (göre) edatı isim, zamir ve *-kan* (*-ğan*), *-ken* (*-gen*) yapıları sıfat-fiillere eklenerek bir varlığı ya da olguyu ikinci bir varlık ya da olgu ile karşılaştırmak için kullanılır. Örneğin: *Bul urğan sayın kümpıye beretin borsıq sekildi tilden göri tayaktı süyedi* ‘Bu vurdukça şişen porsuk gibi konuşmadan çok dayağı seviyor’ (Ä. Äbişev); *Alataw Dınağa küyden göri küyşini elestedi* ‘Aladağ, Dina’ya türküden çok dombıra ile ezgi çalan kişiyi hatırlattı.’” (s. 373).

ä) Eserde *beri* (bu tarafa, bu yana) edatının çoğunlukla zaman isimlerine, zamirlere ve *-kan* (*-ğan*, *-gen*, *-ken*) yapıları sıfat-fiillere eklenerek zamanın başlama sınırını bildirdiği belirtilmiştir. Konuya; *Keşeden beri japalaqtap jawğan qar bugün kün enkeye basıldı* ‘Dünden beri lapa lapa yağan kar bugün dindi’ (Z. Şaşkin); *Bir jıldan beri Ulbolsın jöndi oyın-toy körgen emes* ‘Ulbolsın bir yıldan beri mantıklı bir eğlence görmedi’ örnekleri verilmiştir.

b) Yazar *keyin* edatına dair şunları dile getirmiştir:

“*Keyin* (sonra) edatı isme, zaman isimlerine, zamirlere, isim-fiillere, *-gan* (*-kan*...) yapıları sıfat-fiillere eklenerek belli bir olgunun sonundan başlayan mekân ve zaman kavramlarını bildirmek için vazife görür ve *soj*, *artınan* kelimeleri ile anlamdaştır. Örneğin: *Jumıstan keyin jalğız gana jan tınıs osı* ‘İşten sonra yalnız, tek başına bir hayat bu’ (Ğ. Mustafin).” (s. 374).

v) Yazar *soj* (sonra) edatının kullanılış özelliğine göre bazen zaman ilişkisini; bazen de sebep anlamını bildirdiğini ifade ederek: *Janağı sözden soj keybirewleri kuwandı* ‘Deminki sözden sonra bazıları sevindi’ (S. Erübayev) örneğini vermiştir.

g) Burın edatına dair şunlar söylenmiştir:

“*Burın* (önce) edatı belli bir işin ya da olayın başka bir iş ya da olaydan önce olduğunu bildirmek için kullanılır. *İnstittutti merziminen burın bitirip bıyl osı kolhozdıñ ortalaw mektebine oquw menjerüwşisi boldı* ‘Enstitüyü zamanından önce bitirerek bu yıl kolhozun ortaokulunda yönetici oldu (Ğ. Mustafin).’ (s. 374).

ğ) Eserde *beter* (beter, daha kötü) edatının belli bir iş veya hareketten önce işlenen hareketin daha güçlü olduğunu bildirmek için kullanıldığı belirtilmiştir.

2.14.1.1.2.4. Vasıta Durumu İsteyen Çekim Edatlar (Kömektes Septikti Menjereitin Septewlikter) Vasıta durumu isteyen edatların *qatar* (birlikte), *birge* (birlikte) edatları olduğu belirtilmiştir.

2.14.1.1.3. Sona Gelen Edatlar (Demewlikter)

Eserde sona gelen edatlara dair şu bilgiler verilmiştir: “Sona gelen edatlar eklendikleri kelimelere çeşitli yardımcı anlamlar ekleyen kelimelerdir. Sözlük ve dil bilimsel anlamları yönünden sona gelen edatlar soru, şüphe bildirme, kesinlik bildirme, kuvvetlendirme, tahmin bildirme, olumsuzluk, beğenmeme edatları olmak üzere ayrılır.” (s. 374).

2.14.1.1.3.1 Soru Edatları (Surawlıq Demewlikter)

Yazar soru anlamında kullanılan edatlar grubuna *ma* (*me, ba, be, pa, pe, şe*) yardımcı kelimelerinin girdiğini ifade etmiştir. Bu edatların metinde kullanılış özelliğine göre çeşitli dil bilimsel yapılarıdaki kelimeler ile birlikte kullanıldığını belirtmiştir.

a) Eserde *ma* (*me, ba, be, pa, pe*) edatının isimlerle, sıfatlarla, zarflarla, fiilin emir, bildirme, şart kipleri, sıfat-fiil, zarf-fiil yapıları ile öbekleşerek kullanıldığı belirtilmiştir. Eklendiği anlamlı kelimelerin şahıs, fiil çekim, bildirme ekleri olarak ve başka yapılar da kullanıldığı ifade edilmiştir. Konuya; *Erte me, keş pe, paydağa ma, ziyanga ma, sen de barıñdı beresin?* ‘Erken mi, geç mi, faydaya mı zarara mı sen de varlığını vereceksin?’ (Kazak Masalları) vb. örnekler verilmiştir.

ä) Bu edattan başka *şe* edatının da soru anlamı bildirdiği kaydedilerek şunlar dile getirilmiştir:

“Şe edatı çeşitli kelimeler ile birleşerek onlara soru anlamı vermektedir ve daima güçlü bir vurgu ile söylenir. Bunun soru anlamı güçlüdür.

Örneğin: *Eger işiñdi retteymın dep tursa şa?* ‘Ya işini hallederim derse?’” (s. 375).

2.14.1.1.3.2 Kuvvetlendirme Edatları (Küşeytkiş Demewlikter)

Yazar kuvvetlendirme anlamı vermek için kullanılan edatlar grubuna *-aw, -ay, -aķ, -da (de, ta) te* edatlarının girdiğini ifade etmiştir.

a) Eserde *-aķ* edatının isim, sıfat, sayı adı, zamir ve çeşitli zarflar ile kullanılarak pekiştirme anlamları yüklediği ifade edilerek *Ayağın sänmen tım-aķ jeñil basadı* ‘Ayağımı zerafetle çok hafif basar’ (Ä. Sersenbayev) gibi örnekler verilmiştir.

ä) *-aw (ya)* edatının isimlerle, bildirme kipindeki fiillerle, zarf-fiillerle, ünlemlerle ve *bar (var), joķ (yok)* kelimeleri ile birleşerek onlara razı olma, sevinme, üzülme, kabullenme gibi anlamlar yüklediği dile getirilmiştir.

b) *-ay (be)* edatının sadece isim ve sıfatlarla birleştiği, karşılaştırma, şaşma anlamları yüklediği ifade edilerek *Apatay-ay jaman sözdi aytpaşı* ‘Anneciğim! Kötü söz söylemesin’ (S. Muķanov) vb. örnekler verilmiştir.

v) Yazar *da (de, ta, te)* edatının sona gelen edat olarak kullanıldığı zaman sadece bir kelime ile ilişkili olduğunu ve bu kelimeyi başka kelimelerden ayırarak kuvvetlendirme anlamı yüklediğini belirtmiştir.

“İsimlerle, zaman zarfları ile, sıfat-fiille, zarf-fiille ve bildirme kipindeki fiillerle kullanıldığında onlara ayrıntılı açıklama, açıklama, kuvvetlendirme anlamı ekler.” (s. 376). Bu açıklamanın ardından *Biz üyden şıķķanda kün de säskelikke jaķındap edi* ‘Biz evden çıkarken gün de kuşluk vaktine yaklaşmıştı’ (B. Maylin) vb. örnekler verilmiştir.

2.14.1.1.3.3 Kesinlik Bildirme Edatları (Naķtılıķ Demewlikter)

“Bu edatlar kelimeler ile kelime öbeklerinin anlamlarını cümlede söylenen düşüncüyü kesinleştirmek, kararlaştırmak için kullanılır. Bunlara *ķoy (goy), -dı (-di, -tı, -ti)* edatları dâhildir.” (s. 376).

a) Eserde *ƙoy* (*ƙoy*) (elbette, muhakkak) edatının isimlere, bildirme kipindeki fiillere zarf-fiile, isim-fiile eklenerek onların anlamlarına kesinlik, kararlılık, tasvip etme anlamları kattığı ifade edilerek *Eldiñ kelemej etip, şaşıp jürgen laƙabı ƙoy* ‘Yabancınn dalga geçerek etrafına yaydığı yalandır ya’ (Kazak Masalları); *Köptiñ talƙısı ƙayın ƙoy* ‘Çokluğun sıkıntısı elbette zordur’ (B. Maylin) örnekleri verilmiştir.

ä) *-dı* (*-di*, *-tı*, *-ti*) edatlarının cümledeki düşünceyi; kelimeler ve kelime öbeklerinin anlamlarını kesinleştirerek söylemek için kullanıldığı ifade edilerek *Olar elge pana-dı*, *Olar elge-ağa-dı* ‘Onlar halka dayanaktır, halka yol göstericidir’; *Mingen atım ƙula-dı*, *Ƙılşık jündi ƙara-dı* ‘Bindiğim atım kesinlikle kirli sarı renklidir. Kılı, tüyü kara renklidir’ (Ƙobılandı) örnekleri verilmiştir.

2.14.1.1.3.4 Şüphe Bildirme Edatları (Şektik Demewlikter)

“Belli bir varlığı, iş-hareketi, vasfı, zamanı şüphe ile doğrulayarak söylemek için kullanılır. Bu edatlara *ƙana* (*ğana*) ve *-aƙ* edatları dâhildir.” (s. 377).

a) Eserde *ƙana* (*ğana*) edatına dair şunlar kaydedilmiştir:

“*Ƙana* (*ğana*) edatı yalın, iyelikli, durum ekli isimlere, sıfatlara, zaman ve mekân anlamlı kelimelere, fiil yapılarına eklenerek kullanılır ve onlara şüphe anlamı yükler. Örneğin: *Biren-saran üyşikterdiñ mañdarında älsiregen ottar ƙana jiltırap ƙörinip aƙırın ƙünkildegen dibıstar ƙana estiledi* ‘Bazı kulübelerin civarında sönmek üzere olan ateşler parlak görünerek sadece homurdanma sesleri işitiliyor’ (S. Seyfullin).” (s. 377).

ä) *-aƙ* edatının esas anlamı güçlendirme olmakla birlikte kullanım özelliğine göre şüphe anlamı da bildirdiği ifade edilerek *Men bügin as jemesem de ƙuwanışpen-aƙ toƙpın* ‘Bugün yemek yemesem de herhalde sevinçten dolayı tokum’; *Mıñnan asa jılƙını üş-aƙ adam bağıp jür* ‘Sayısı binden fazla olan sürüye tahminen üç adam bakıyor’ (Ğ. Müsirepov) örnekleri verilmiştir.

2.14.1.1.3.5 Tahmin Bildirme Edatları (Boljaldık Demewlikter)

Eserde bu edatların *-mıs* (*-mis*) ve *-aw* edatları olduğu ifade edilmiştir.

a) Yazar *-mıs* (*-mis*) edatlarının bağımsız kelimeler, kelime öbekleri ve cümle aracılığı ile verilen düşünceye şüphe, tahmin, belirsizlik, inançsızlık, eleştiri, alay anlamı vermek için kullanıldığını belirtmiştir. Konuya *Üyleser edik dep aytadı-mıs* ‘Denk düşecektik diyor mu acaba’ (B. Maylin) vb. örnekler vermiştir.

ä) –aw edatının kuvvetlendirme anlamının yanında kullanılış özelliği ile ilgili olarak tahmin anlamı katmak için de kullanıldığı belirtilerek *Birew kele jatır-aw köşemen dep oyladı Askar* ‘Askar, biri geliyor galiba kalkayım diye düşündü’ (S. Muқанov) vb. örnekler verilmiştir.

2.14.1.1.3.6. Olumsuzluk Edatları (Bolımsızdıq Demewlikter)

“a) *Tügil* (değil) edatı isim, sıfat, sayı adı, isim-fiillerle birlikte kullanılarak olumsuzluk anlamı ekler. Örneğin: *Jazğı awıl tügil kısqı kıstawdı da birge saldıq* ‘Yaylayı değil kışlağı da birlikte bıraktık’ (Ğ. Müsirepov).” (s. 377).

ä) *Tursın, turmaq* (bile, bir yana, şöyle dursun) kelimelerinin de *tügil* edatı ile hem anlamdaş hem de vazifesi yönünden denk edatlar olduğu ifade edilmiştir.

2.14.1.1.3.7 Beğenmeme Bildiren Edat (Қomsınuw Demewlik)

Eserde bu edatın *ekeş* (bile) edatı olduğu belirtilmiştir. Bu edatın, kelimeye beğenmeme, hatta bazen alay gibi anlamlar yüklediği, çoğunlukla isimlerle birlikte kullanıldığı ve onlardan daima sonra geldiği dile getirilmiştir. Konuya *Қus ekeş kus ta balapanın uyadan kıyaға uşırıp üyretedi* ‘Kuş bile civcivine yuvadan gökyüzüne uçmayı öğretir’ (Z. Şaşkin); *Mal ekeş mal da jiljılıqtı, erekşe kütimdi, sılap-sıylawdı bileği* ‘Mal bile merhameti, ilgiyi, sıvazlamayı bilir’ (A. Lekeroov) örnekleri verilmiştir.

2.14.2. Praktikalıq Қazaқ Tili’nde Yardımcı Kelimeler ve Edatların İşlenişi

2.14.2.1. Edat (Şılaw)

Eserde edatlar çekim edatları, bağlama edatları ve sona gelen edatlar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.

Eserde edat kavramı şu şekilde açıklanmıştır:

“Sözlük anlamlı kelimelere eklenerek yardımcılık vazifesi gören kelimeler edatlara dâhildir. Örneğin: *sen gana* (sadece sen), *sabaқtan soñ* (dersten sonra), *okuw üşin* (okumak için), *telefon arқılı* (telefon vasıtasıyla) derken *gana, üşin, arқılı* kelimeleri yardımcı vazifede kullanılmıştır.” (s. 164).

2.14.2.1.1. Çekim Edatı (Septewlik Şılaw)

Yazarlar çekim edatı olarak *üşin* (için), *deyin* (-e kadar), *şeyin* (-e kadar), *keyin* (sonra), *burın* (önce), *äri* (hem, bununla birlikte), *beri* (beri), *soñ* (sonra), *sayın* (her, -dıkça, -

dikçe), *taman* (yakın, doğru, yaklaşık), *tuwralı* (hakkında), *arķılı* (vasıtasıyla), *birge* (birlikte), *ķatar* (birlikte), *ŗaķtı* (kadar, yakın), *ŗamalı* (kadar, civarında), *boyı* (boyunca), *jöninde* (hakkında), *jayında* (hakkında, doğrultusunda), *asa* (çok, pek çok), *astam* (belli bir ölçüden fazla) edatlarını göstermişlerdir. Çekim edatların eklendiği kelimenin belli bir durumda olmasını gerektirdiğini ifade etmişlerdir.

Ardından bu edatların çeşitli hal ekleri ile kullanıldığı belirtilmiş ve edatlarla birlikte kullanılan ekler şu şekilde gösterilmiştir:

“Yalın durumdaki kelime ile kullanılan çekim edatları: *arķılı*, *üşin*, *tuwralı*, *jayında*, *jöninde*, *sayın*, *ŗamalı*, *ŗaķtı*.

Yönelme ekli kelime ile kullanılan çekim edatları: *deyin*, *ŗeyin*, *tarta* (yakın), *taman* (yakın, doğru, yaklaşık), *juwıķ* (yakın), *ķaray* (göre, -e doğru).

Ayrılma ekli kelime ile kullanılan çekim edatları: *āri*, *beri*, *burın*, *soņ*, *astam*, *keyin*, *asa*.

Vasita ekli kelime ile kullanılan çekim edatları: *birge*, *ķatar*.” (s. 164-165).

2.14.2.1.2. Bağlama Edatları (Jalgawlıķ Şılawlar)

Eserde bağlama edatlarının kelime ile kelimeyi, cümle ile cümleyi bağladığı dile getirilmiştir. Bağlama edatlarının anlamlarına göre gruplara ayrıldığı belirtilmiş ve şöyle devam edilmiştir:

“Onlar anlamlarına göre: denkleştirme edatları (*ıņgaylas jalģawlıķtar*) (*jāne* ‘ve’, *men* ‘ile’, *ben* ‘ile’, *pen* ‘ile’, *āri* ‘hem, bununla birlikte’, *da* ‘da’, *de* ‘de’, *ta* ‘da’, *te* ‘de’), zıtlık bildiren bağlama edatları (*ķarsılıķtı jalģawlıķtar*) (*birak* ‘ancak’, *alayda* ‘oysa, oysaki’, *āytkenmen* ‘öyle olsa da’, *degenmen* ‘ancak, nitekim’, *bolmasa* ‘bari, yoksa’, *āytse de* ‘buna rağmen’, *söytse de* ‘öyle olsa da’, *al* ‘oysa’, *sonda da* ‘öyleyse’. *āytpegende* ‘aksi halde’ vb.), karşılaştırma edatları (*talģawlıķ jalģawlıķtar*) (*ya* ‘ya, ya da’, *ne* ‘ya...ya, da’, *nemese* ‘veya’, *yaki* ‘veya, yahut’, *āilde* ‘ya da, yoksa’, *birese* ‘bir...bir’, *keyde* ‘bazen’), sebep-sonuç bildiren bağlama edatları (*sebep-saldar jalģawlıķtar*) (*ōytkeni* ‘çünkü’, *sebebi* ‘sebebinden’, *sondıķtan* ‘bu nedenle’, *sol sebepti* ‘bu nedenle’, *sol üşin* ‘bunun için’) olarak ayrılır.” (s. 165-166).

2.14.2.1.3. Sona Gelen Edatlar (Demewlik Şılawlar)

Eserde sona eklenen edatların eklendiği kelimeye çeşitli anlamlar verdiği belirtilmiştir. Bu edatlar şu şekilde gösterilmiştir:

“Sona gelen edatlara *ma*, *me*, *ba*, *be*, *pa*, *pe* (soru anlamlı edatlar), *ģoy* (güvenilirlik, emin olma, dilek, yalvarma anlamlı), *ķana*, *ģana* (sınırlandırma anlamlı), *aķ*, *aw*, *ay*,

da, de, di, di, ti, ti, mis, mis, (kuvvetlendirme, ihtimal, alay anlamlı) dâhildir.” (s. 166-167).

Bölüm Değerlendirmesi

Қазирги Қзақ Тили-Морфология isimli eserde edatlar yardımcı kelimeler başlığı altında incelenmiştir. Eserde yardımcı kelimeler, anlamlı kelimelerden ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım konunun daha açık bir şekilde verilmesi açısından önemlidir. Eserde anlatılanlardan hareketle yardımcı kelimeler, dil bilgisel anlamlı kelimeler olarak düşünülebilir.

Yardımcı kelime kategorisi Türkiye Türkçesini inceleyen eserlerde yoktur. Ancak Mehmedoğlu ve Aliyeva (2000: 109) yardımcı kelimenin varlığından söz etmektedir.

Eserde yardımcı kelimeler; anlamlı yardımcı kelimeler ve görevli yardımcı kelimeler olarak ikiye ayrılmıştır. Anlamlı yardımcı kelimeler içinde yardımcı fiiller ve yardımcı isimler ele alınmıştır. Eserde yardımcı isim olarak ele alınan isimler, aslında sözlük anlamlı isimlerdir. Bu kategori Korkmaz'ın (2009: 1084) edat gibi kullanılan adlar dediği kategori ile denk düşmektedir. Yardımcı fiillerin ise yardımcı kelimeler kategorisi içinde değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Bu kelimelerin gramer anlamlı kelimeler olduğu düşünülünce bu yaklaşımın doğru bir yaklaşım olduğu da görülmektedir. Bu yaklaşım Türkiye Türkçesi gramerlerinde de uygulanabilir. Nitekim H. İbrahim Delice (2008: 105). Sözcük Türleri adlı eserinde yardımcı fiilleri dilbilgisel anlamlı sözcükler içinde değerlendirmiştir

Edatlar bahsinde ise Kazak Türkçesinde kullanılan edatlara dair genel bilgiler verilmiş, edatların kullanılış özellikleri, anlamları, işlevleri açıklanmıştır.

Edatların tanımı noktasında iki eserde pek bir farklılık yoktur. Her iki eserde de edatların dil bilgisel anlamı olan görevli kelimeler olduğu üzerinde durulmuştur.

Edatlar Қазирги Қзақ Тили-Морфология isimli eserde anlamlı kelimelerden ayrı bir kategori içinde, yardımcı kelimeler başlığı altında incelenmiştir. Praktikalıқ Қзақ Тили'nde ise böyle bir ayrıma gidilmemiş ve edatlar doğrudan bir başlık halinde ele alınmıştır. Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi isimli eserinde de Zeynep Korkmaz edatları 'görevli kelimeler' kategorisinde incelemiştir (Korkmaz, 2009: s. 1052).

Edatların dil bilgisel anlamlı kelimeler olduğu düşünülünce Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya yaklaşımın daha doğru bir yaklaşım olduğu görülmektedir.

Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da edatlar daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Edatların gelişme süreci incelenmiş ve edatlara dair örneklendirmeler yapılmıştır.

Edatların ana tasnifi her iki eserde de aynıdır. İki eser de edatları; bağlama edatları, çekim edatları ve sona gelen edatlar olmak üzere üçe ayırmıştır. Ancak bu edatlar sınıflandırmasında farklılıklar görülmektedir. Örneğin: bağlama edatları, Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da ilişkilendirici ve sıralayıcı bağlama edatları olarak ayrılmış ve bu edatlar da yine alt dallara ayrılmıştır. Pratiklik Kazak Tili'nde ise bağlama edatları doğrudan denkleştirme edatları, zıtlık bildiren bağlama edatları, karşılaştırma edatları, sebep-sonuç bildiren bağlama edatları olmak üzere dörde ayrılmıştır. Bu açıdan, edatların anlamsal özelliklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Edatlar bahsinde en geniş kapsamlı çalışmalardan biri olan Türk Dilinde Edatlar (Hacıeminoğlu, 1992) isimli eserde ise edatlar anlam ve görevleri yönünden; çekim edatları, bağlama edatları, kuvvetlendirme edatları, karşılaştırma-denkleştirme edatları, soru edatları, çağırma-hitap edatları, cevap edatları, ünleme edatları (ünlemler), gösterme edatları, tekerrür edatları olmak üzere on kısma ayrılmıştır. Görüldüğü gibi diğer eserlerde alt kategori olarak alınan bazı edat türleri bu eserde temel edat türleri içinde ele alınmıştır.

Sözcük Türleri (Atabay ve diğ., 2003) isimli eserde ise edatların bağlaçlardan ayrı bir kelime türü olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan bu eserin diğer eserlerden ayrıldığı görülmektedir.

Eserlerde bağlama edatları, edat başlığı altında incelenmiştir. Ayrı bir kelime türü olarak alınmamıştır.

2.15. Ünlem

2.15.1. Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya'da Ünlem Konusunun İşlenişi

2.15.1.1. Ünlemler (Odağaylar)

2.15.1.1.1. Ünlemler Hakkında Genel Açıklama

Eserde ünlemlerin anlam, şekil bilgisi ve sözdizimsel vazifesi yönünden kendine ait özellikleri olduğu belirtilmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Ünlemler anlam yönünden varlığın kendi hakkında da, vasfı, sayısı, hareketi hakkında da hareketin durumu hakkında da bilgi vermez. Bu nedenle ünlemler anlam yönünden isim, sıfat, sayı adı, zamir, fiil, zarf gibi temel kelime türlerinden birine benzemez. Bu özellikleri ile bağlantılı olarak ünlemler cümlede ne temel öğelerin ne de yardımcı öğelerin vazifesini görür. Cümledeki diğer kelimeler ile doğrudan sözdizimsel ilişkiye girmez.

Bununla birlikte ünlemler çeşitli yardımcı kelimelere de benzemez. Çünkü yardımcı kelimelerin kendilerine ait sözlük anlamları olmamakla birlikte cümledeki başka anlamlı kelimeler ile birleşerek onların arasındaki ilişkinin dil bilgisel aracı olarak vazife yapar. Ünlemlerde bu özellik yoktur.” (s. 378).

2.15.1.1.2. Ünlemlerin Türleri

Yazar, ünlemlerin yapı bakımından basit ve türemiş olarak ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Ardından basit ünlemlere: *aw* (efendim), *pa* (vah), *ey* (ey, hey), *äy* (hey), *e* (hey), *pay* (vah); türemiş ünlemlere: *mässäğan* (hoppala, hayde), *bärekelde* (aferin), *ättegenay* (vay vay) vb. örnekler vermiştir.

Şekil bilgisel incelemenin ardından ünlemlerin anlam açısından duygu ifadesi taşıyan ünlemler (*könül küyi odağayları*) ve gösterme ünlemleri (*işarat odağayları*) olmak üzere ikiye ayrıldığı belirtilmiştir.

2.15.1.1.3. Ünlemlerin Görevleri

Eserde ünlemlerin düşüncüyü güzelleştirerek etki ile söylenen cümleler olmadığı; sadece cümleye alternatif olarak kullanılan kelimeler olduğu belirtilmiştir.

Yazar, ünlemlerin iki durumda cümle ögesi olabildiğini belirtmiş ve bu durumları aktarmıştır.

“1) Ünlemler bazı yardımcı fiillerle birleşerek birleşik ögenin yapısına girer. Bu durumda yardımcı fiil ünlemlerle başka kelimeler arasında dil bilgisel ilişki kuran aracı olarak vazife görür.” (s. 382). Konuya örnek olarak *Ä t-t e-g e-n e-a y dedi ol tañdayın kağıp* ‘Hayretler içinde vay vay dedi’ (S. Muğanov) vb. cümleler verilmiştir.

2) Eserde ünlemlerin isimleşip çeşitli ekler alarak cümle ögesi olduğu belirtilmiş ve *Қойдың көл жағынан шәй-шәйлеп бир бала түрегелди* ‘Koyunun çok olduğu taraftan bir çocuk şay-şay (küçükbaş hayvanlara seslenme ünlemi) diyerek geldi. (B. Maylin) gibi cümleler örnek gösterilmiştir.

2.15.2. Praktikalık Қазақ Тили’nde Ünlem Konusunun İşlenişi

2.15.2.1. Ünlem (Odağay)

Eserde ünlemlerin cümle yapısına dâhil olmayan kelimeler olduğu ifade edilmiştir. Cümleler şöyle sürdürülmüştür:

“Onlar insanın korkma, sevinme, mutlu olma, incinme, ürkme, şaşırma, üzülme vb. gibi durumunu, duygusunu bildirir. Örneğin: *Oybay, ketti!* ‘Eyvah, gitti’(T. Ahtanov); *Wa, ne boldı!* ‘Hey, ne oldu’ (B. Maylin). Burada *oybay* ve *wa* ünlemleri cümlede ürkme anlamı bildirmiştir.” (s. 170-171).

Bu bilgilerin ardından ünlemlerin anlamına göre; 1) Duygu ifadeli ünlemler (*Köñil-küy odağayları*), 2) Azarlama ünlemleri (*Jekiriw odağayları*), 3) Seslenme ünlemleri (*Şakıruw odağayları*) olmak üzere üçe ayrıldığı ifade edilmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

Bu bölümde Kazak Türkçesinde kullanılan ünlemlere dair bilgiler verilmiştir. Ünlemlerin, insanların duygularını yansıtmaları üzerinde durulmuştur.

Ünlemler iki eserde de diğer kelime türlerinden ayrı olarak incelenmiştir. Ünlemlerin kendilerine has özellikleri olduğu iki eserin de ortak noktasıdır. Türkiye Türkçesini inceleyen eserlerde farklı görüşler vardır. Korkmaz (2009: 1139) ünlemleri diğer kelime türlerinden ayrı olarak “anamlı-görevli kelimeler” başlığı altında incelemektedir. Atabay ve diğ. (2003: 155), Banguoğlu (2004: 390) da ünlemleri diğer kelime türlerinden ayrı olarak ele alırlar. Ergin (2005: 349), Hacıeminoğlu (1992: 293) ve Delice (2008: 157) ise ünlemleri birer edat olarak değerlendirmektedir.

Қазақ Тили-Морфология isimli eserde ünlemler yapı açısından incelenirken Praktikalık Қазақ Тили’nde incelenmemiştir.

Ünlemlerin anlam açısından tasnifi iki eserde farklılıklar göstermektedir. Қазақ Тили-Морфология ünlemleri duygu ifadeli ünlemler ve gösterme ünlemleri olmak üzere

ikiye ayırırken Praktikalık azak Tili'nde ünlemler duygu ifadeli ünlemler, azarlama ünlemleri ve seslenme ünlemleri olmak üzere üçe ayrılmıştır. Praktikalık azak Tili seslenme ünlemleri arasında sayılabilecek azarlama anlamlı ünlemleri de ayrı bir kategoride değerlendirmiştir.

BÖLÜM 3: KAZAK TÜRÇESİNİN SES VE ŞEKİL BİLGİSİ TERİMLERİ

-A-

adamzat esimleri (адамзат есімдері): İnsan isimlerini karşılayan cins ve özel isimler.

adektivtenüw (адъективтену): Sıfata dönüşme.

adverbiyaldanuw (адвербиалдану): Zarfa dönüşme.

aferezis (аферезис): Birlikte bulunan kelimelerden sonrakinin başındaki ünlünün düşmesi.

afrikat dawıssız (африкат дауыссыз): Çift ünsüz.

akstenttuatsiya (акстенттуатсия): Ses vurgusu.

akustika (акустика): Akustik, işitimsel.

alfabit (алфабит): Alfabe.

almasqış dıbıs (алмасқыш дыбыс): Değişimli ses, birbirinin yerine kullanılabilen ses.

almasuw (алмасу): Değişim, değişme.

altay tili (алтай тілі): Altay şivesi.

alternatsiya (альтернация): bkz. almasuw.

alveolyar fonema (альвеоляр фонема): Diş eti sesi.

analitikalıq etistikter (аналитикалық етістіктер): Tasvirî fiiller.

analogiya (аналогия): Örneksene, yakıştırma.

anıq keler şaq (анық келер шақ): bkz. jalpı keler şaq.

anıq ötken şaq (анық өткен шақ): Görülen geçmiş zaman.

anıqtalğış (анықталғыш): Tamlanan.

anıqtawısh (анықтауыш): Tamlayan.

arokora (апокопа): Son ses düşmesi.

aralas buwındı söz (аралас буынды сөз): Karışık heceli kelime. Hem açık hem kapalı hece bulunan kelime.

arnawlı keler shaq (арнаулы келер шақ): bkz. maqsattı keler shaq.

artikulyatsiya (артикуляция): Boğumlama, ses teşekkül yeri.

assimilyatsiya (ассимиляция): Benzeşme.

aşık buwin (ашық буын): Açık hece.

aşık dawıstı (ашық дауысты): Geniş ünlü.

aşık ray (ашық рай): Bildirme kipi.

ataw (атау): Yalın durum.

ataw septikti menşeretin septewlikter (атау септікті менşеретін септеуліктер):
Yalın durum ile kullanılan çekim edatları.

attribütivtik esimdik (аттритивтік есімдік): Topluluk zamiri.

awıspalı ötken shaq (ауыспалы өткен шақ): bkz. neğaybıl ötken shaq.

awız joldı ündi (ауыз жолды үнді): Akıcı ağız sesi.

awız kuwısı (ауыз қуысы): Ağız boşluğu.

awızeki (ауызекі): Sözlü, şifahî.

awızeki til (ауызекі тіл): Konuşma dili.

ayğaqsız ötken shaq (айғақсыз өткен шақ): bkz. tanıq ötken shaq.

ayğaqtı ötken shaq (айғақты өткен шақ): bkz. anıq ötken shaq.

-Ä-

äwen (әуен): Ezgi.

ädebiy til (әдеби тіл): Edebi dil, yazı dili.

ärip (әріп): Harf.

-B-

balalar tili (балалар тілі): Çocuk dili.

barıs septik (барыс септік): Yönelme durumu.

barıs septikti meңgeretin septewlikter (барыс септікті меңгеретін септеуліктер): Yönelme durumu ile kullanılan çekim edatları.

başkurt tili (башқұрт тілі): Başkurt şivesi.

bayandawıš (байандауыш): Yüklem.

belgisizdik esimdigi (белгісіздік есімдігі): Belgisizlik zamiri.

beune üstewler (бейне үстеулер): bkz. sın üstewler.

beunelewiš söz (бейнелеуіш сөз): Görünüş yansıması kelime.

birikken söz (біріккен сөз): Birleşik kelime.

bitew buwin (бітеу буын): İki tarafı da kapalı hece.

bolımsız (болымсыз): Olumsuz.

bolımsızdıқ (болымсыздық): Olumsuzluk.

bolımsızdıқ demewlikter (болымсыздық демеуліктер): Olumsuzluk edatları.

bolımsızdıқ esimdigi (болымсыздық есімдігі): Olumsuzluk zamiri.

boljaldı keler ŗaқ (болжалды келер ŗақ): Tahmini gelecek zaman.

boljaldıқ demewlik (болжалдық демеулік): Tahmin bildirme edatı.

boljaldıқ san esim (болжалдық сан есім): Tahmini sayı adı.

böbekŗe (бөбекше): Küçük dil.

bölŗektik san esim (бөлшектік сан есім): Kesir sayı adı.

bölüw üstewler (бөлу үстеулер): bkz. toptaw üstewler.

buwın (буын): Несе.

buwın almasuwı (буын алмасуы): Несе deǵışimi.

buwın ıǵısuwı (буын ығысуы): Нecenin yer deǵıstirmesi.

buwın jigi (буын жігі): Несе sınırı, hece bölmesi.

buwın quraǵıř dıbıs (буын құрағыш дыбыс): Несе oluşturan ses, ünlü ses.

buwın quray almaytın dıbıs (буын құрай алмайтын дыбыс): Несе oluşturamayın ses, ünsüz ses.

buwın ündestigi (буын үндестігі): Ünlü uyumu.

buyrıq ray (бұйрық рай): Emir kipi.

-D-

dawıs řımlıdıǵı (дауыс шымылдығы) : Ses telleri.

dawıs tütigi (дауыс түтігі): Ses borusu.

dawıssız dıbıs (дауыссыз дыбыс): Ünsüz.

dawıstı dıbıs (дауысты дыбыс): Ünlü.

däneker (дәнекер): Baǵlayıcı ünlü.

defrikativ dıbıs (дефрикатив дыбыс): Sızıcı ses.

demewlik (демеулік): Sona gelen, bazısı ek halinde bulunan edat.

dentilabial dawıssız (дентилабиаль дауыссыз): Diş dudak ünsüzü.

dıbıs qosıluwı (дыбыс қосылуы): Ses türemesi.

dıbıs tirkesi (дыбыс тіркесі): Ses dizisi

dıbıstardıń ündesüwi (дыбыстардың үндесуі): Ses uyumları.

dıbıstaw müşeleri (дыбыстау мүшелері): Konuşma organları.

dıbıstık (дыбыстық): Fonetik, ses bilgisi.

dıbıstıq eliktewısh (дыбыстық еліктеуіш): Ses yansıması.

dıbıstık jüye (дыбыстық жүйе): Ses sistemi.

dıbıstıq payda boluwı (дыбыстың пайда болуы): Ses türemesi.

dıbıstıq tüsip qaluwı (дыбыстың түсіп қалуы): Ses düşmesi.

diereza (диэреза): Kelime sonunda çift olarak bulunan seslerden birinin düşürülmesi.

diftong (дифтонг): Çift ünlü.

diftong dıbıs (дифтонг дыбыс): Çift ses.

diftongoyid (дифтонгоид): bkz. diftong

diril dawıssız (діріл дауыссыз): Titreşimli ses.

dissimilyatsiya (диссимиляция): Аукırıлаша.

diyalekt (диалект): Lehçe.

diyalektal (диалекталь): Lehçeye ait.

-E-

ekrin (екрін): Vurgu.

ekpiratsiya (экспирация): Soluk verme.

eksperimentti fonetika (экспериментті фонетика): Deneysel ses bilim

eksperimentti fonetikalıq ädis (экспериментті фонетикалық әдіс): Deneysel ses bilgisi araştırma yöntemi.

ekspiratorlıq ekrin (экспираторлық екрін): Soluk vurgusu.

eksploziv dawıssız (эксплозив дауыссыз): Patlayıcı ünsüz.

eliktewısh (еліктеуіш): Yansımа.

eliktewısh sözder (еліктеуіш сөздер): Ses yansıması kelimeler.

eliziya (елизия): Son ses düşmesi.

erenteza (эпентеза): İç türeme.

epiteza (эпитеза): Sonda ses türemesi.

erikti қалау ray (ерікті қалау рай): -KI+iyelik eki+ kel- yapısı ile oluşan istek kipi.

erin (ерін) : Dudak.

erin dawıstı (ерін дауысты): Yuvarlak ünlü.

erin ündestigi (ерін үндестігі): Dudak uyumu, düzlük -yuvarlaklık uyumu.

erindik dawıstı (еріндік дауысты): Yuvarlak ünlü.

erindik dawıstı dıbis (еріндік дауысты дыбыс): bkz. erindik dawıstı.

eseptik san esim (есептік сан есім): Asıl sayı sıfatı.

esimdik (есімдік): Zamir.

esimşe (есімше): Sıfat-fiil.

etistik (етістік): Fiil.

etistiktiñ rayı (етістіктің райы): Fiil kipi.

ezüw dawıstı (езу дауысты): Düz ünlü

ezüw ündestigi (езу үндестігі): Dil uyumu.

ezüwlik dawıstı (езулік дауысты): bkz. ezüw dawıstı.

-F-

faringal fonema (фарингаль фонема): Gırtlak sesi.

fonatsiya (фонация): Seslenme.

fonema (фонема): Fonem, ses birim.

fonetika (фонетика): Ses bilgisi.

fonetikalık özgeris (фонетикалық өзгеріс): Fonetik değısim.

fraza (фраза): Öbek.

frazalık екpin (фразалық екпін): Öbek vurgusu.

frazeologiyalıq tulǵalar (фразеологиялық тұлғалар): bkz. turaqtı söz tirkesteri.

frikativ dawıssız (фрикатив дауыссыз): bkz. ızıñ dawıssız.

-G-

gaplologiya (гаплогия): Hese yutumu.

gomonimikalık kosımşa (гомонимикалық қосымша): Şekilleri aynı olan ekler.

govor (говор): Aǵız.

grafema (графема): Yazı sistemindeki en küçük unsur.

grafika (графика): Yazı bilgisi.

grammatika (грамматика): Gramer, dilbilgisi.

-Ġ-

ǵalamzat esimderi (ғаламзат есімдері): İnsan dışındaki canlılar, varlıklar ve nesnelere isimleri.

-I-

ıñǵaylastıq jalǵawlıq (ыңғайластық жалғаулық): Denkleştirme edatı.

ırǵaқ (ырғақ): Ritim.

ırıqsız etis (ырықсыз етіс): Edilgen Çatı.

ızıñ dawıssız (ызың дауыссыз): Sızıcı ünsüz.

-İ-

ilgerili ıqpal (ілгерілі ықпал): bkz. progressivtik assimilyatsiya.

ilik septik (ілік септік): İlgi durumu.

indoevroпа tilderi (индоевропа тілдері): Hint-Avrupa dil ailesinde bulunan diller.

interdental fonema (интерденталь фонема): Dişler arası fonem, peltek fonem.

intervokal (интервокаль): Ünlülerarası, iki ünlünün arasında bulunma.

irrealді raylar (ирреалды райлар): bkz. neğaybıl raylar .

iyek (иек): Çene.

iygerüwli özgeris (игерулі өзгеріс): bkz. kombinatorlıq özgeris.

iygerüwsiz özgeris (игерусіз өзгеріс): bkz. spontandık özgeris.

iyşarat odağayları (ишарат одағайлары): Gösterme ünlemleri.

-J-

jabısıñkı fonema (жабысыңқы фонема): Patlayıcı ünsüz. Telaffuzunda konuşma organlarının birbirine dokunduğu ses.

jaқ (жақ): Şahıs.

jalañ dawıstı (жалаң дауысты): Tek ünlü.

jalañ jurnaқ (жалаң жұрнақ): Basit yarım eki.

jalğaw (жалғау): Çekim eki.

jalğawlıқ (жалғаулық): Bağlama edatı.

jalқı esim (жалқы esim): Özel isim.

jalpı esim (жалпы esim): Cins ismi.

jalpı keler şaқ (жалпы келер шақ): Genel/kesin gelecek zaman.

jalpılaw esimdigi (жалпылау esimdigi): bkz. attribütivtik esimdik.

jañğıriқ söz (жаңғырық сөз): Yansıma kelime.

jartılay assimilyatsiya (жартылай ассимиляция): Yarı benzeşme.

jartılay aşıқ dawıstılar (жартылай ашық дауыстылар): Yarı geniş ünlüler.

jatis septik (жатыс септік): Bulunma durumu.

jay күрделі etistik (жай күрделі етістік): bkz. analitikalık etistikter.

jekelik (жекелік): Teklik.

jekirüw odağayları (жекіру одағайлары): Azarlama ifadeli ünlemler.

juñaqtıq san esim (жинақтық сан есім): Topluluk sayı adı.

jektew esimdigı (жіктеу есімдігі): Şahıs zamiri.

jektik jalğaw (жіктік жалғау): Fiil çekim eki, bildirme eki, şahıs eki.

jiñişke dıbis (жіңішке дыбыс) : İnce ses, ön damak sesi.

juñaq (жунақ): Yarım eki.

juwısqı fonema (жуысыңқы фонема): Sızıcı fonem. Telaffuzunda konuşma organlarının birbirine yaklaştığı ses

juwan dıbis (жуан дыбыс): Kalın ses, art damak sesi.

-К-

keler şaq (келер шақ): Gelecek zaman

keñirdek (кеңірдек): Gırtlak.

keyindi ıqpal (кейінді ықпал): bkz. regressivtik assimilyatsiya.

kirikken söz (кіріккен сөз): Birleşik kelime.

kişkene til (кішкене тіл): Küçük dil.

kombinatorlıq özgeris (комбинаторшық өзгеріс): Seslerin birbirini etkilemesi ile ortaya çıkan değişim.

konsonantizm (консонантизм): Ünsüz sistemi.

kömekşi esim (көмекші есім): Yardımcı isim.

kömekşi etistik (көмекші етістік): Yardımcı fiil.

kömekşi söz (көмекші сөз): Yardımcı kelime.

kömektes septik (көмектес септік): Vasıta durumu.

kömektes septikti meңgeretin septewlikter (көмектес септікті меңгеретін септеуліктер): Vasıta eki ile kullanılan çekim edatları.

köñil küyi odağayları (көңіл күйі одағайлары): Duygu ifadesi taşıyan ünlemler.

könergen negiz (көнерген негіз): Arkaik kök.

köptik jalğaw (көптік жалғау): Çokluk eki.

kürdeli etistik (күрделі етістік): Birleşik fiil.

küşeytkiş demewlikter (күшейткіш демеуліктер): Kuvvetlendirme edatları.

küşeytpe buwındı qos söz (күшейтпе буынды қос сөз): bkz. üsteme buwındı qos söz

-Қ-

қалаw ray (қалау рай): İstek kipi.

қалıp etistikteri (қалып етістіктері): Durum fiilleri. *tur-*, *jür-*, *otur-*, *jatır-* fiilleri.

қарарайым тіл (қарапайым тіл): Konuşma dili.

қарқındı fonema (қарқынды фонема): Ötümsüz ses.

қарқınsız fonema (қарқынсыз фонема): Ötümlü ses.

қатаң (қатаң): Ötümsüz.

қатаң dıbis (қатаң дыбыс): Ötümsüz ses, sert ses.

қатаңdanuw (қатаңдану): Ötümsüzleşme.

қатистіқ sın esim (қатыстық сын esim): Başka kavram ile bağlantılı olan sıfat, bağıntılı sıfat.

қırшақ toбі (қыпшақ тобы): Kırçak Grubu Türk şiveleri

қısaң dawıstı (қысаң дауысты): Dar ünlü.

қısqarğaң söz (қысқарған сөз): Kısaltma.

қымыл атауы (кимыл атауы): Ісім-fiil.

қосынұw demewlik (қомсыну демеуліктер): Beğenmeme bildiren edat.

қос fokustı dawıssız (қос фокұсты дауыссыз): Çift odaklı ünsüz.

қос söz (қос сөз): İkileme.

қосалқы söz (қосалқы сөз): bkz. kömekçi söz

қосымша morfema (қосымша морфема): Ek biçimbirim, bağımlı biçimbirim.

қосındı dawıstı (қосындı дауысты): İkiz ünlü.

қurama söz (құрама сөз): Birleşik kelime.

қurandı jurnaқ (құранды жұрнақ): Birleşik yapım eki.

қurandı күrdeli etistik (құранды күрделі етістік): İsim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil.

қurandı söz (құранды сөз): bkz. құрама söz.

қurama күrdeli etistik (құрама күрделі етістік): bkz. analitikalık etistikter.

қuıwıs (қуыс): Geniz.

-L-

labial dawıstı (лабиаль дауысты): Yuvarlak ünlü.

labial fonema (лабиаль фонема): Dudak sesi.

labialdental fonema (лабиальденталь фонема): Diş-dudak sesi.

labialdıқ attraktsiya (лабиальдық аттракция): bkz. erin ündestigi.

labialdıқ singarmonizm (лабиальдық сингармонизм): bkz. erin ündestigi.

labializtsiya (лабиалзция): Yuvarlaklaşma.

lateral fonema (латераль фонема): Avurt sesi.

leksikalıқ maғına (лексикалық мағына): Sözlük anlamı.

leksikologiya (лексикология): Sözlükbilim.

lepsiz (лепсіз): Vurgusuz.

lepsiz fonema (лепсіз фонема): Ötümlü ses.

lepti (лепті): Vurgulu.

lepti fonema (лепті фонема): Ötümsüz ses.

lingval fonema (лингваль фонема): Dil sesi.

lingvaldıq attraktsiya (лингвальдық аттракция): bkz. ezüw ündetigi.

lingvistikalıq singarmonizm (лингвистикалық сингармонизм): bkz. ezüw ündestigi.

-М-

mağına (мағына): Mana, anlam.

maksat üstewler (мақсат үстеулер): Amaç zarfları.

maqsattı keler şaq (мақсатты келер шақ): Niyet ifadeli gelecek zaman

meken üstewler (мекен үстеулер): Yer zarfları.

metateza (метатеза): Göçüşme.

mezgil üstewler (мезгіл үстеулер): Zaman zarfları.

mimema (мимема): Yansıma kelime

modal (модаль): Kір.

monoftong (монофтонг): Tek ünlü.

monosillabizmdi til (моносиллабизмді тіл): Tek heceli dil.

morfema (морфема) : Biçimbirim.

morfologiya (морфология): Şekil bilgisi.

mölşer üstewler (мөлшер үстеулер): Miktar zarfları.

murın joldı ündi (мұрын жолды үнді): Akıcı geniz sesi.

murın kuwısı (мұрын қуысы): bkz. қуwıs.

-N-

naқ osı шақ (нақ осы шақ): Kesin şimdiki zaman.

naқtıлқ demewlikter (нақтылық демеуліктер): Kesinlik bildirme edatları.

neғaybıl osı шақ (неғайбыл осы шақ): Belirsiz şimdiki zaman.

neғaybıl ötken шақ (неғайбыл өткен шақ): Belirsiz geçmiş zaman.

neғaybıl raylar (неғайбыл райлар): Tasarlama kipleri.

negizgi etis (негізгі етіс): Etken çatı

negizgi sın esim (негізгі сын есім): bkz. sapalıқ sın esim.

-O-

odaғay (одағай): Ünlem.

oғız toбі (оғыз тобы): Oğuz Grubu Türk şiveleri.

omonim jurnaқ (омоним жұрнақ): Eşsesli yarıм eki.

onomastika (ономастика): Ad bilimi, özel ad bilgisi.

orfoeriya (орфоэпия): Konuşma bilim, ölçünlü söz bilim.

orfografiya (орфография): İmla, yazım.

orfografiyalıқ sözdik (орфографиялық сөздік): İmla kılavuzu.

ortaқ etis (ортақ етіс): İşteş çatı.

osı шақ (осы шақ): Şimdiki zaman.

-Ö-

öli tübir (өлі түбір): Ölü kök. Tek başına kullanılmayan kök.

önimdi қосımша (өнімді қосымша): İşlek ek.

ötken şaq (өткен шақ): Geçmiş zaman. (bunlara önerden bak)

özdik esimdik (өздік есімдік): Dönüşlülük zamiri.

özdik etis (өздік етіс): Dönüşlü çatı.

özgelik etis (өзгелік етіс): Ettirgen çatı.

-P-

palatal dawıstı (палаталь дауысты): İnce ünlü.

palatal fonem (палаталь фонема): Ön damak sesi.

palataldıq attraktsiya (палаталдық атттакция): bkz. ezüw ündestigi.

pozitsiyalıq özgeris (позициялық өзгеріс): bkz. kombinatorlıq özgeris.

prepalatal fonema (препалаталь фонема) : Damak sesleri.

progressivti dissimilyatsiya (прогрессивті диссимиляция): İlerleyici aykırılışma.

progressivtik assimilyatsiya (прогрессивтік ассимиляция): İlerleyici benzeşme.

pronominaldanuw (прономиналдану): Zamire dönüşme.

proteza (протеза): Başta ses türemesi.

-R-

ray (рай): Kip.

reduplikatsiya (редупликация): İkileme.

reduktsiya (редукция): Orta hecede ünlü düşesi.

regressivti dissimilyatsiya (регрессивті диссимиляция): Gerileyici aykırılışma.

regressivtik assimilyatsiya (регрессивтік ассимиляция): Gerileyici benzeşme.

rettik san esim (реттік сан есім): Sıra sayı adı.

rezonatör (резонатор): Tınlatici.

ritmikalık ekrin (ритмикалық екпін): Ritmik vurgu, uyumlu vurgu.

-S-

sabaqti etistik (сабақты етістік): Geçişli fiil.

salğastırmalı fonetika (салғастырмалы фонетика): Kıyaslamalı ses bilgisi (akraba olmayan dilleri için).

salıstırmalı fonetika (салыстырмалы фонетика): Karşılaştırmalı ses bilgisi.

salt etistik (салт етістік): Geçişsiz fiil.

saralıq sın esim (сапалық сын есім): Niteleme sıfatı.

säykestik özgeris (сәйкестік өзгеріс): bkz. spontandık özgeris.

seber-saldar üstewler (себеп-салдар үстеулер): Seber zarfları.

septew (септеу): Çekim.

septewlik (септеулік): Çekim edatı.

septik jalğaw (септік жалғау): Durum eki.

sın esim (сын есім): Sıfat.

sın üstewler (сын үстеулер): Durum zarfları.

siltew esimdigi (сілтеу есімдігі): Gösterme zamiri.

singarmonizm (сингармонизм): Ünlü uyumu.

sinkroniyalık fonetika (синкрониялық фонетика): Tasviri ses bilgisi

sintagma (синтагма): Dizim.

siyrattamalı fonetika (сипаттамалы фонетика): bkz. sinkroniyalık fonetika.

somatikalıq fonetika (соматикалық фонетика): Akustik ses bilim

sonar (сонар): Ötümlü ses.

söylem (сөйлем): Cümle.

söylew apparatı (сөйлеу аппараты): Konuşma auyıtı.

söz (сөз): Kelime.

söz jasadıq jurnaқ (сөз жасамдық жұрнақ): Yarım eki.

söz toptarı (сөз топтары): Kelime türleri.

sözderdiң septelüwi (сөздердің септелуі): Kelime çekimi.

sözdik қорı (сөздік қоры): Söz varlığı, söz hazinesi.

spontandıq özgeris (спонтандық өзгеріс): Seslerin etkisi olmadan kendiliğinden ortaya çıkan değişim.

substantivtendirüw (субстантивтендіру): Adlaştırma.

substantivtenüw (субстантивтенду): Adlaşma.

suraw esimdigi (сұрау есімдігі): Soru zamiri.

surawlıq demewlikter (сұраулық демеуліктер): Soru edatları.

süzilmeli fonema (сүзілмелі фонема): Sızıcı fonem.

-Ş-

şarttı ray (шартты рай): Şart kipi.

şektik demewlikter (шектік демеуліктер): Şüphe bildirme edatları.

şıǵıs septik (шығыс септік): Auyılma durumu.

şıǵıs septikti meңgeretin septewlikter (шығыс септікті меңгеретін септеуліктер): Auyılma durumu ile kullanılan çekim edatları.

şılaw (шылау): Edat.

şuǵıl dawıssız (шұғыл дауыссыз): Patlayıcı ünsüz.

-Т-

tabıs septik (табыс септік): Yükleme durumu.

talǵawlıqtı jalǵawlıq (талғаулықты жалғаулық): Karşılaştırma edatı.

tamak (тамақ): Damak, boğaz,

tamak kuwısı (тамақ қуысы): Damak boşluğu.

tanıқ өткен шақ (танық өткен шақ): Duyulan geçmiş zaman.

tañday (таңдай): Damak.

taptastıruw (таптастыру): Sınıflandırma.

tarihiy fonetika (тарихи фонетика): Tarihi ses bilgisi, artzamanlı ses bilgisi.

täweldik (тәуелдік): İyelik.

täweldik jalğaw (тәуелдік жалғау): İyelik eki.

teks (текс): Yazı.

tınıs belgisi (тыныс белгісі): Noktalama işareti.

tınıs müşeleri (тыныс мүшелері): Solunum organları.

til aldı (тіл алды): Ön damak.

til artı (тіл арты): Arka damak.

tildik (тілдік): Konuşma diline has.

toğıspalı ıqpal (тоғыспалы ықпал): Karşılıklı benzeşme.

tolıq assimilyatsiya (толық ассимиляция): Tam benzeşme.

toponomiya (топонимия): Yer adları bilimi.

toptaw üstewler (топтау үстеулер): Birliktelik zarfları.

toptıq san esim (топтық сан есім): Üleştirme sayı adı.

turaqtı söz tirkesteri (тұрақты сөз тіркестері): Deyimleşmiş birleşik kelime.

tuwıs til (туыс тіл): Akraba dil

tuwindı sın esim (туынды сын есім): Türemiş sıfat.

tuwindı söz (туынды сөз): Türemiş kelime.

tuwindı tübir (туынды түбір): Gövde.

tuıyq buwın (тұйық буын): Karalı hece.

tuıyq etistik (тұйық егістік): Çekimsiz fiil.

tübir (түбір): Kök, gövde, taban.

tübir morfema (түбір морфема): Kök biçimbirim, bağımsız biçimbirim

tübirles sözder (түбірлес сөздер): Kökteş kelimeler.

türki til (түркі тіл): Türk Dili.

-U-

uğım (ұғым): Mefhum, kavram, anlam.

ulğaytuw üstewler (ұлғайту үстеулер): bkz. küşeytūw üstewler.

uyañ dıbis (ұяң дыбыс): Ötümlü ses.

uyañdanuw (ұяңдану): Ötümlüleşme.

-Ü-

ünderistik (үндестік): Uyum, uyumluluk.

ünderistik zañı (үндестік заңы): Uyum kuralı.

ünderi (үнді): Ünlü, sesli.

ünderi dawıssız (үнді дауыссыз): Akıcı ünsüz.

ünsüz (үнсіз): Ötümsüz ve ötümsüz seslerin genel adı.

üsteme buwındı qos söz (үстеме буынды қос сөз): Pekiştirmeli ikileme.

üstew (үстеу): Zarf.

-V-

velyar fonema (веляр фонема): Art damaksıl fonem.

verbaldanuw (вербалдану): Fiile dönüşme.

vibratsiya (вибрация): Titreşim, titreme.

vibratsiyalıq fonema (вибрациялық фонема): Titreşimli fonem, r fonemi.

vokalizm (вокалізм): Ünlü sistemi.

-Z-

zat esim (зат есім): İsim.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İncelenen eserlerin gramer anlayışlarında Rus gramerciliğinin büyük etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Eserlerde konular işlenirken Kazak Türkçesinin Rusça ile sık sık mukayese edilmesi, terimlerin Kazakçalarının yanında Rusçalarının da verilmesi, konularının Rus gramerciliğinde nasıl işlendiğinin aktarılması bu konuda göze çarpan ilk hususlardır. Ayrıca Türkçe için uygun olmayan iki tarafı kapalı hece, yardımcı isim, kelimenin söz dizimsel yöntem ile yapılması gibi kavramların doğrudan Rusça'dan alındığı anlaşılmaktadır. Ancak yıllarca Rus egemenliği altında yaşayan, Rusçanın da anadil gibi konuşulduğu bir ülkede yazılan gramerlerin böyle bir etki altında kalması son derece normaldir.

Eserlerin Türkiye Türkçesi gramerlerine yaklaştığı noktalar olduğu gibi bu gramerlerden uzaklaştığı noktalar da vardır. Bu noktalar her bölümün kendi değerlendirmesinde belirtilmiştir. Burada da madde madde vermek gerekirse incelenen eserlerdeki gramer anlayışı ile Türkiye Türkçesi gramer anlayışının farklılaştığı temel noktalar şu şekilde sıralanabilir:

Ses bilgisi bahsinde;

- 1) Türkiye Türkçesinde ayrı iki kategori olarak işlenen ötümlü ve ötümsüz sesler incelenen eserlerde 'ünsüz' terimi ile karşılanan üst kategori içerisinde ele alınmıştır.
- 2) Eserlerde çift ünlüler (*diftongoid dawıstılar*) ünlülerin bir türü olarak ele alınmıştır. Aynı şekilde çift ünsüzler de ünsüzler içinde bir tür olarak değerlendirilmiştir.
- 3) Eserlerde akıcı sesler ötümlü ve ötümsüz sesler ile aynı kategoride değerlendirilmiştir.
- 4) İmla ve noktalamanın gramerlerde işlenmesi başka bir farktır.
- 5) Hece bahsi işlenirken iki tarafı kapalı hece (*bitew buwın*) diye bir kavram ele alınmıştır. Bu kavram Türkiye Türkçesi gramerlerinde yoktur.
- 6) Hece ile ilgili ses olayları bu eserlerde ses olayları konusunda değil hece konusunda işlenmiştir.

7) Türkiye Türkçesi gramerciliğinde ses değişmesi olarak ele alınan benzeşme (asimilasyon) bu gramerlerde iki şekilde telakki edilmiştir. Birincisi bizde olduğu gibi bir ses olayı olarak; ikincisi ise ünsüz uyumu olarak.

8) Ses bilgisinin işlendiği bölümde konuşma diline çokça önem verilmiştir. Türkiye Türkçesi gramerleri ise standart yazı dili esas alınarak yazılır. İncelenen eserlerin konuşma diline bu kadar önem vermesinin sebebi Kazak Türkçesinin çok sert bir imlaya sahip olmasıdır. Yazı dili Kazak Türkçesinin ses özelliklerini tam olarak yansıtmamaktadır. Bu nedenle yazarlar kendi dillerinin ses özelliklerini ortaya koymak, yazıldığı gibi konuşmadıklarını belirtmek için böyle bir yola başvurmuşlardır.

Şekil bilgisi bahsinde:

1) Eserlerde dil bilgisel anlama çok fazla önem verilmiştir. Hatta biçimbirimlerin sözlük anlamı ve dil bilgisel anlamı olmak üzere iki anlamı olduğu dile getirilmiştir.

2) Eserlerde yalın ve iyelikli çekim iki ayrı kategoridir. Örnek vermek gerekirse *kitapta* yalın çekim; *kitabımda* iyelikli çekimdir.

3) Kelimeler yapılarına göre Türkiye Türkçesinde basit, türemiş, birleşik şeklinde incelenirken bu eserlerde genel itibari ile yalın ve birleşik olarak incelenmiştir. Yalın kelime tek kelime; birleşik kelime en az iki ya da daha fazla kelimedenden oluşan kelimedir. Yalın kelime kavramı kendi içinde de basit ve türemiş kelimeler olarak ayrılmaktadır.

4) Eserlerde bildirme ve şahıs ekleri iki ayrı ek türü olarak ele alınmamış tek bir ek olarak incelenmiştir. Zaman çekiminde kullanılan şahıs ekleri de isim çekiminde kullanılan ekler aynı kategori içinde değerlendirilmiştir.

5) Türkiye Türkçesinde çekim eki olarak telakki edilen zaman ekleri bu eserlerde çekim ekleri arasında sayılmaz. Bir tür yapım eki olarak görülür.

6) Eserlerde ikilemeler ve kısaltmalar kelimenin yapıları arasında zikredilmektedir.

7) Eserlerde ele alınan yapım ekleri 'yapım ekleri' başlığı altında değil kelime türleri incelenirken ele alınmıştır. Örneğin: isim bahsi işlenirken 'fiilden isim yapan yapım ekleri' başlığı altında bu konu işlenmiştir.

8) Eserlerde Türkiye Türkçesi gramerciliğinden farklı olarak ünlemler ve yansıma kelimeler temel kelime türleri arasında sayılmaktadır. Bu maddede şunu da dile getirmek gerekir: Eserlerde yansıma kelimeler sadece ses yansıması kelimeler olarak değerlendirilmez. Yansıma kelimeler; ses yansıması kelimeler, görünüş yansıması kelimeler olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

9) Eserlerde ele alınan yardımcı kelime bahsi Türkiye Türkçesi gramerciliği ile Kazak Türkçesi gramerciliğinin önemli farklarından biridir. ‘Yardımcı kelime’ kavramı Türkiye Türkçesinde ‘görevli kelime’ olarak nitelendirilebilse de bu kavram yardımcı kelimenin tam karşılığı değildir. Eserlerde yardımcı kelimedenden kasıt dilbilgisel anlamı olan kelimedir. Yardımcı isim, yardımcı fiil ve edatlar yardımcı kelime üst kategorisinde değerlendirilir.

10) Sıfatlar konusunda Türkiye Türkçesinde sıfatın iki temel türünden biri olan belirtme sıfatı bu gramerlerde ele alınmaz. Bu sıfat türünün yerine, sıfatın bildirdiği kavramın başka bir kavram ile ilişkili olması açısından incelenen bağıntılı sıfat (*katıstık sın esim*) sıfat türleri arasında sayılmıştır.

11) Geçişli ve geçişsiz çatı fiil çatıları dışında ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiştir.

12) Eserlerde isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil kavramları olmasına rağmen fiilimsi diye bir üst kategoriden bahsedilmez.

13) Fiil çekiminde gereklilik kipinden bahsedilmemesi, böyle bir çekimin verilmemesi önemli farklılıklardan biridir.

14) Türkiye Türkçesinde fiillerin birleşik çekimi, birleşik çekim gibi adlarla adlandırılan çekim bu gramerlerde işlenmemiştir.

15) Türkiye Türkçesinde genellikle sayı sıfatı olarak adlandırılan kelime türleri bu gramerlerde diğer kelimelerden ayrı bir kelime türü olarak ele alınmıştır.

Temelde aynı dilin grameri yazıldığı için eserlerin Türkiye Türkçesi gramelerine yaklaştığı noktaların olması da son derece doğaldır. Bu noktalar her bölümün bölüm değerlendirmesi kısımlarında belirtilmiştir. Burada da birkaç madde saymak gerekirse; ünlülerin tasnifi, dil-dudak uyumları, iyelik, durum, çokluk eklerinin çekim eki olarak

kabul edilmesi, eklerin yapım ve çekim ekleri olarak ayrılması, temel olarak ele alınan ad durum ekleri, özne-fil ilişkisi açısından fiil çatılarının işlenişi, kiplerin bildirme ve tasarlama kipleri olarak ayrılması, edatların dil bilgisel anlamlı kelimeler olarak değerlendirilmesi iki şivenin gramelerinde de ortak olan bazı hususlardır.

Üzerinde çalıştığımız eserlerin konuyu alış biçimlerinde çok uç noktalarda farklılıklara rastlanmamıştır. Dikkat çeken farklılara bölüm değerlendirmesi kısımlarında yer verilmiştir. Bir eserin işlediği konuyu diğer eserin işlememesi gibi farklılıklara rastlansa da eserler temel bir gramer anlayışı ile kaleme alınmıştır.

Eserlerde dikkat çeken bir nokta lehçe ve şive terimlerinin kullanılmamış olmasıdır. Kazak Şivesi/Lehçesi Kırgız Şivesi/Lehçesi gibi kullanımlar yerine Kazak Dili, Kırgız Dili şeklindeki kullanımlar tercih edilmiştir. Genel olarak Türk dilini ifade etmek için ise ‘*Türük Tili, Türkiy Til*’ terimleri kullanılmıştır. Türkiye Türkolojisinde R.R. Arat Türk şiveleri, Saadet Çağatay ve öğrencileri Türk lehçeleri, Hasan Eren Türk diyalektleri gibi adlandırmaları benimsemiştir. Sadece Talat Tekin ve öğrencileri Batı literatüründeki Türk dilleri terimini benimsemiştir (Öner, 1998: XII).

Eserlerde kullanılan terimler genellikle Kazakça, Rusça ve Rusça aracılığıyla giren terimlerdir. Burada şunu belirtmek gerekir ki eserler anadilde terim kullanma açısından son derece başarılıdır. Rusça terimlere Kazakça karşılıklar bulunmuş ve genellikle her iki terim bir arada kullanılmıştır. Kazakça terimler daha fazla tercih edilmiştir. Örneğin ilerleyici benzeşme işlenirken terim ‘*ilgerindi ıkpai*’ sözü ile karşılanmış ancak ilerleyici benzeşmeye ‘*progressivti assimilyatsiya*’ dendiği de belirtilmiştir.

Eserlerde kullanılan terimleri verdiğimiz Kazak Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri bölümünde ele alınan 372 terimin köken açısından dağılımı şu şekildedir:

Kazak Türkçesi: 240

Yabancı: 83

Karma (Kazak Türkçesi+yabancı/yabancı+Kazak Türkçesi): 49

Bu oranın yüzde ile gösterimi ise yaklaşık olarak şöyledir:

Kazak Türkçesi: % 64,5

Yabancı: % 22,3

Karma: % 13,2

Terimler bahsinde belirtilmesi gereken hususlardan birisi de eserlerde yerli yerine oturtulmamış, birden fazla karşılığı olan terimlerin kullanılmasıdır. Örneğin: *tübir* kelimesi; kök, gövde, taban terimlerini karşılarken *jiktik jalğaw*; şahıs eki ve bildirme eki terimlerini karşılamaktadır.

Eserlerde çok fazla terim farklılıklarına rastlanmamıştır. Temelde ortak terimler kullanılmış, bu terimlerin eş anlamlıları varsa onlara da göndermeler yapılmıştır. Örneğin ünlü için bir eser '*dawıstı*' terimini kullanırken diğer bir eser '*dawıstı dıbis*' (ünlü ses) terimini kullanmıştır.

Tüm bu söylenenlerin ardından şunlar belirtilebilir:

Türk dilinin ortak bir gramere ihtiyacı vardır. Örneğin; Türkiye Türkçesi gramer anlayışının Kazak Türkçesi gramer anlayışından alabileceği bakış açıları olduğu gibi ona verebileceği anlayışlar da vardır. Bu bağlamda bu hususlar belirlenmeli, tartışmalı konular bir sonuca bağlanmalıdır. Şiveler arasında ortak gramer terimleri kullanılmasa da konular yerli yerine oturtulmalıdır. Böyle bir çalışma şiveleri birbirine yaklaştırmak, şiveler arasındaki iletişimi kolaylaştırmak, daha olgun bir gramer anlayışına sahip olmak için faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (2007), *Her Yönuyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARAT, R. Rahmeti (1987), “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Makaleler I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- ATABAY, Neşe, Sevgi Özel, İbrahim Kutluk (2003), *Sözcük Türleri*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAŞDAŞ, Cahit (2005), “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk” <http://www.akader.info/sbard/sayilar/2005Mart/53-64.pdf>.
- BOZKURT, Fuat (1999), *Türklerin Dili*, 2. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- BURAN, Ahmet ve Ercan Alkaya (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- CERİTOĞLU, Murat (1994), *Türkiye Türkçesi ile Mukayeseli Kazak Türkçesi'nde Fiil Çekimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DELİCE, H. İbrahim (2008), *Sözcük Türleri*, Asitan Yayıncılık, Sivas.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı 9, s. 135-150, Sivas.
- DEMİRCAN, Ömer (1975), “Türk Dilinde Vurgu: Sözcük Vurgusu”, *Türk Dili*, Sayı 284, Mayıs. s. 333-339.
- DEVLET, Nadir (1993), *Çağdaş Türkîler*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Ek cilt, Çağ Yayınları, İstanbul.

- EMRE, Ahmet Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap Fonetik*, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.
- EREN, Hasan (1988), “Türkçede -mm- > -mb- Dissimilation’u” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*, Ankara, s. 95-103.
- ERGİN, Muharrem (2005), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım, İstanbul.
- GABAİN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren; Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin (1999), *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004), “Türkçede “Sıra Dışı Ekler” ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine” V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1267-1283.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- HAZAR, Mehmet (2005), *Joldasbay Turlıbayev, Rayımbek Batır (Dil İncelemesi, Sözlük; Harf Çevirimi, Türkiye Türkçesine Aktarımı)*, 1. Cilt. Basılmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HITCHINS, Keith (2002), “Kazak Dili”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- HITCHINS, Keith (2002), “Kazaklar”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- <http://www.isa-sari.com/ctlk/?id=tr> 03.05.2010 tarihli internet sitesi.
- <http://www.tdk.org.tr/lehceler/Default.aspx> 04.05.2010 tarihli internet sitesi.
- http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kazakistan_UlkeRaporu.pdf 03.04.2010 tarihli internet sitesi
- İŞKAĞOV, Aḡmedi (1991), *Ḳazirgi Ḳazak Tili-Morfologiya*; Ana Tili Yayınları, Almatı.

- İNAN, Abdülkadir (1989), “Kazak ve Kırgız Yazı Dillerindeki Dudak Benzeşmesi Meselesi” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1964*, Ankara, s. 67-76.
- KENESBAYEV, I., Ğ. Musabayev, (1993) *Qazirgi Qazaq Tili Leksika-Fonetika*, Mektep Baspası, Alma-Ata.
- KOÇ, Kenan ve Oğuz Doğan (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- KOÇ, Kenan, A. Bayniyazov ve V. Başkapan (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KUTALMIŞ, Mehmet (2004), Tarihte ve Günümüzde Kazakistanın Alfabe Meselesi, *Bilig*, Sayı 31, s. 1-21.
- Kültür Bakanlığı (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Basbakanlık Basımevi, Ankara.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1988), “Türkiye Türkçesinde Ses Uyumu” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*, Ankara, s. 81-93.
- MEHMEDOĞLU, Alaeddin, Hatire A. Aliyeva (2000), *Türk Dili Varlığımızdır*, Aşyan Yayınları, Adapazarı.
- MIRZABEKOV, S. (1993), *Qazak Tiliniñ Fonetikası*, Qazaq Üniversitesi, Almatı.
- NASKALİ-Emine Gürsoy (1997), *Türk Dünyası Grammer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ORALBAYEVA, N., T. Abdigaliyeva, B. Şalabayev, (1993), *Praktikalıq Qazaq Tili*, Ana Tili, Almatı.
- ORALTAY, H., N. Yüce ve S. Pınar (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat (1997), *Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat*, Geçit Yayınları, Kayseri.
- ÖZKAN, Nevzat (2007), *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- PUKAŞEV, Nurjan (2002), *Çağdaş Kazak Türkçesinde Hâl Eklerinin Kullanılış Biçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SÖYLEMEZ, Orhan (2002), “Kazakistan-Dil ve Edebiyat”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- ŞAVK, Ülkü Çelik (2001), *Türkçe-Kazakça-Karakalpakça-Rusça-İngilizce Karşılaştırmalı Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Berkay Matbaacılık, Ankara.
- TAMİR, Ferhat (2007), “Kazak Türkçesi”, Editör: ERCİLASUN, Ahmet B., *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Talat ve Mehmet Ölmez (2003), *Türk Dilleri-Giriş*, Yıldız Yayınları, 2. baskı, İstanbul.
- TUNA, Osman Nedim (1986), *Türk Dil Bilgisi (Fonetik-Morfoloji)*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı eğitimi Bölümü Ders Notları: 3, Malatya.
- TURAN, Zikri (2000), “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?” *4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 25-29 Eylül, Çeşme-İzmir.
- Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2005), *Yazım Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2006), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri -I- Fiil- Basit Çekim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÜSTÜNOVA, Kerime (2001), “Rusça Etkisindeki Kazakça”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 11, s. 98-104.

YERSÜREN, Nedim (2009), Türkiye Türkçesinde Kelime Türleri (Ad ve Ad Soylu Kelimeler), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ZEYNALOV, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Türkiye Türkçesine aktaran Yusuf Gedikli, Cem Yayınları, 1. baskı, İstanbul.

ZÜLFİKAR, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

01.08.1987 tarihinde Muş'ta dünyaya geldi. İlköğrenimine Muş'ta başladı. Daha sonra Bursa'da devam edip ortaöğrenimini de bu ilde tamamladı.

2004 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Tokat) Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazandı. Bu bölümden 2008 yılında mezun oldu. Dört yıllık eğitiminin sonunda sahip olduğu 3.91 ortalama ile üniversiteyi üniversite birincisi olarak tamamladı.

2008 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalı, Yeni Türk Dili bilim dalında yüksek lisans yapmaya başladı. 2009 yılının Ağustos ayında Cumhuriyet Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümüne Araştırma Görevlisi olarak atandı. Hâlen bu göreve devam etmektedir.